

ल्पनया तथा वचनेऽपि ब्रह्मणि न तथा वक्तुं शक्यम् । निरवयवत्वात् । तस्मादाविद्यकत्वादुपाधीनामस्तसमस्तविशेषं तदिति प्रतिपत्तव्यम् । न च सविशेषस्यापि श्रौतत्वान्निर्विशेषस्यैव बाधो वक्तुं शक्यः । परिच्छेदापातात् । सविशेषस्य परिच्छिन्नत्वात् । तेषां प्रत्येकं भिन्नत्वेन ब्रह्मानेकत्वप्रसक्त्यै 'कमेवाद्वितीय'मिति श्रुतिविरोधश्च । 'समो मशकेन समो नागेने'त्यादिषु चैकस्यैवानेकोपाधिसम्बन्धकृतपरिमाणं श्रूयते । तच्च स्वतो निर्विशेषत्वे एवोपपद्यते । अन्यथोपाधीनामव्यापकत्वेनान्यो-
सुवर्णसूत्रम् ।

माह—तस्मादिति । त्रिविधस्याप्यौपाधिकधर्मस्याशक्यवचनत्वादुपाधीनां तात्त्विकत्वे ब्रह्मण्यज्ञत्वादिदोषप्रसक्तेरुपाधीनामेवासत्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । ननूपाधीनामाविद्यकत्वे असत्त्वेनौपाधिकरूपनिरूपकानेकश्रुतिवाक्यबाधापत्तेर्निर्विशेषस्यैव बाधो युक्त इति चेत्तत्राह—न चेत्यादि । परिच्छिन्नत्वे को दोष इत्याकाङ्क्षायां श्रुतिसू-
त्रविरोध एव दोष इति बोधयितुं 'न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचना'दिति सूत्रार्थ-
माह—तेषामित्यादि । ननु 'समो मशकेने'त्यादिश्रुत्यैकस्य नानापरिमाणवत्ताश्रावणा
लौकिकयुक्तेरप्रयोजकत्वेन ब्रह्मण औपाधिकानेकरूपवत्त्वेऽपि न ब्रह्मानेकत्वापत्तिरित्यत
आह—सम इत्यादि । ननु स्वतः सविशेषत्वे कुतो नोपपद्यत इत्याशङ्कयामाह—अन्य-
थेत्यादि । अन्यथा स्वतः सविशेषत्वे विशेषभूतस्वपरिमाणापायस्याशक्यवचनत्वात् ।
उपाधीनां परिमाणान्तरप्रयोजकानां मशकनागादीनां दिक्कालादिवद्व्यापकत्वे तेषां परस्पर-
श्रयाश्रयिभावात्तद्वच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽपि तत्परिमाणवत्तायां सर्वपरिमाणवत्त्वं स्यादपि,
हरितोषिणी ।

पटोऽपि द्विरूपो भवतीत्यत आह—तत्रेति । तत्र पटस्थले । तथेति । द्विरूपकथनेऽपी-
त्यर्थः । उपसंहरति—तदिति । ब्रह्मेत्यर्थः । तथा चोपाधेरविद्याकल्पितत्वेन निर्विशेषं
ब्रह्मेति भावः । शङ्कते—न चेति । समाधानमाह—परिच्छेदेति । ब्रह्मण इति शेषः ।
दूषणान्तरमाहुः—सविशेषस्यैवेति । तेषामिति । परिच्छिन्नानाम् । ननूपाधिकृतपरि-
माणभेदेन ब्रह्मानेकत्वे का क्षतिरित्यत आहुः—समो मशकेनेति । श्रूयत इति । श्रुता-
विति शेषः । तच्चेति । एकस्यानेकपरिमाणवत्त्वं चेत्यर्थः । अन्यथा ब्रह्मणः स्वतो विशे-
षत्वे । उपाधीनामिति । मशकनागादीनाम् । अव्यापकत्वेन परिच्छिन्नत्वेन । अन्यो-
न्येति । मशकपरिमाणाश्रयत्वं नागे नास्ति, नागपरिमाणं मशके नास्तीत्युपाधिपरिमा-

गङ्गाधरभट्टी ।

(३१) अन्यथोपाधीनामिति । ब्रह्मणः सविशेषत्व उपाधीनां मशकत्वादीनामित्यर्थः ।

न्याश्रयाश्रयिभावाभावाच्च सर्वपरिमाणवत्त्वं भज्येतैकस्य ब्रह्मणः । किञ्च, करचरणादिविशेषाणां लौकिकत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकत्वाद् ब्रह्मणि लौकिकनिषेधो युक्तः । अलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वात् । न च तेषामप्यलौकिकत्वात् तद्वत्त्वमिति ब्रह्मणि वक्तुं शक्यम् । तदलौकिकत्वकल्पनेन ब्रह्मणि सर्वभवनसमर्थविरुद्धसर्वाधारत्वादिरूपाऽलौकिकशक्तिकल्पनेन च गौरवात् । अस्थूलादिश्रुतिविरोधेन तत्कल्पनमप्यशक्यम् । 'सर्वत' इत्यादितद्वलेन शक्यत्वेऽप्येतदौर्बल्यमप्युक्तम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

इह तु तेषामव्यापकत्वेन परिच्छिन्नत्वेनान्योन्याश्रयाश्रयिभावाभावाच्च *तथा स्यादित्यर्थः । ननु मास्तूपाधिपक्षः, तथापि ब्रह्मणः सर्वसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माधारत्वाङ्गीकारे न कोपि दोष इत्यत आह—किञ्चेत्यादि । अत्र गौरवप्रदर्शनेन सर्वाधारत्वत इति हेतुद्वयमाक्षिप्तं ज्ञेयम् । अप्रयोजकत्वमपि तयोर्दर्शयति—अस्थूलेत्यादि । उक्तमिति । 'उपजीव्यत्वतः श्रौते'ति कारिकार्थव्युत्पादन एवोक्तमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

गानां परस्परमाश्रयाश्रयिभावो नास्तीत्यर्थः । एकस्येति । मशकनागाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यैकस्येत्यर्थः । विरुद्धधर्मत्वस्वीकारे गौरवमित्यलौकिकधर्मवत्वमेव स्वीकार्यमित्याह—किञ्चेति । जघन्यत्वादिति । तथा च निर्विशेषमेव ब्रह्मेति भावः । शङ्कते—न चेति । तेषामिति । चरणादीनाम् । अलौकिकत्वादिति । 'सहस्रशीर्षे'त्यादिश्रुत्यैवालौकिकत्वबोधनादित्यर्थः । निषेधति—तदिति । कल्पनेनेति हेतुद्वयं गौरवे बोध्यम् । सर्वेति । सर्वभवनसमर्था या अलौकिकशक्तिरित्यर्थः । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादित्यत आह—अस्थूलेति । तत्कल्पनमिति । करचरणादीनामलौकिकत्वकल्पनं सर्वाधारत्वादिकल्पनमित्यर्थः । कल्पनस्य शक्यत्वमाह—सर्वत इति । 'सर्वतः पाणिपादान्त'मित्यादिश्रुतिबलेनेत्यर्थः । एतदौर्बल्यमप्युक्तमिति । 'सर्वत' इत्यस्य दौर्बल्य 'मुपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यै'रितिकारिकार्थकथनसमय एवोक्तमित्यर्थः । तथा चास्थूलादिवाक्यानां प्रबलत्वात्तत्कल्पनं न भवतीति भावः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तदलौकिकत्वकल्पनेनेति । करचरणादीनामलौकिकत्वेत्यर्थः । अप्युक्तमिति । उपजीव्यत्व इति कारिकायां 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेन विशेषाणामविद्याकल्पितत्वेनाङ्गीकारादित्युक्तम् ॥

टिप्पणी ।

* तथेति । सर्वपरिमाणवत्त्वं स्यादित्यर्थः ॥

अन्यच्च, न हि सविशेषनिरूपिका श्रुतिर्ब्रह्मस्वरूपं निरूपयितुं प्रवृत्ता । येन तन्निरूपितमत्यलौकिकत्वादिकं न कल्प्यं, किन्तु कृसमेवेति न गौरवादिदूषणग्रास इत्युच्यते । किन्तु तस्य दुर्ज्ञेयत्वे यथाकथंचित्प्रवणत्वे चित्तस्य शुद्धिर्भविष्यति । ततः स्वयमेव प्रत्यग्ब्रह्मस्वरूपं ज्ञास्यतीत्यधिकारसिद्ध्यर्थमुपासनां वक्तुं भावनासुगमत्वाय च लौकिकप्रसिद्धविशेषवत्तदनुवदति । ततोऽधिकारे सिद्धे कीदृक् तदनुभूयत इत्याकाङ्क्षायां श्रुति 'रस्थूलमनण्वि'त्यादिना तत्स्वरूपं निरूपयति । अत एव 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्' इति सूत्रकारोऽप्याह । न ह्येवं सति सविशेषरूपकश्रुतिवन्निर्विशेषरूपकाणां स्वरूपमात्रनिरूपणं विहा-
सुवर्णसूत्रम् ।

नन्वस्थूलादिवाक्यस्य लौकिकनिषेधपरत्वेनाविरोधात् 'सर्वत' इत्यादीनां चालौकिकधर्मविधिमुखेन ब्रह्मपरत्वाद् दुर्बलत्वाभावेन तत्सिद्धालौकिकधर्माणां कल्पितत्वाभावेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनादुष्टत्वान्न कोपि दोष इत्यत आह—अन्यच्चेत्यादि । ननु सविशेषनिरूपकाणामुपासनार्थत्वम्, अस्थूलादिवाक्यानामेव च ब्रह्मपरत्वमित्यत्र किं गमकमित्यत आह—अत एवेत्यादि । अत एवेति । यतः सविशेषश्रुतिरुपासनार्था, न तु स्वरूपनिरूपणार्था अतो हेतोरेवेत्यर्थः । तस्य वृत्त्यविषयत्वादिति । वृत्तिर्ज्ञानाभिव्यञ्जको मनो-धर्मः, सा नेत्रकिरणद्वारा बहिर्निर्गच्छन्ती पुरःस्थितेन घटादिना विषयेण संसृज्य तदाकारा भवति तदा तद्वारा निर्गतं साक्षिचैतन्यमपि तथा भवति; कुल्याद्वारा निर्गतं महासरःसलिलं केदारं प्राप्य तत्तद्गर्ताद्याकारतां यथाऽऽप्नोति तद्वत् । एवं जीवचैतन्यविषयचैतन्ययोरैक्ये विषयसाक्षात्कार इत्यभेदाभिव्यक्तिपक्षः । एवं निर्गतया वृत्त्या विषयावरकाज्ञाने भग्ने विषयसाक्षात्कार इत्यावरणभङ्गपक्षः । उक्तरीत्या निर्गतायां वृत्तावुपारूढजीवचैतन्यं विषयं गोचरयति, वृत्तिद्वारको यस्तस्य संसर्गः स विषयोपराग इति चिदुपरागपक्षः । एवं प्रकारत्रयेणापि तस्य निर्विशेषस्य पूर्वोक्तवृत्त्यगोचरत्वादित्यर्थः । वृत्त्य-

हरितोषिणी ।

ननु किमिदमुच्यते अस्थूलादिवाक्यानां विरोधित्वमिति । तेषां लौकिकनिषेधपरत्वेन तत्त्वाभावात्तत्कल्पनं भविष्यति । किञ्च, करचरणादीनामलौकिकत्वकल्पनैव नास्ति, 'सर्वत' इत्यादिवाक्यानां तद्विशिष्टब्रह्मवाचकत्वेन स्वतःसिद्धत्वादित्यत आह—अन्यच्चेति । तर्हि किमर्थं सविशेषश्रुतिरित्यत आह—किन्त्विति । अनुवदति । सविशेषश्रुतिरिति शेषः । ततः उपासनानन्तरम् । सविशेषनिर्विशेषश्रुत्योर्मध्ये एका उपासनार्था, अपरा ब्रह्मपरेत्यत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । नन्वरूपनिरूपणमित्युच्यते, ब्रह्मनिरूपणं

यान्यत्प्रयोजनं घटते । तस्य वृत्त्यविषयत्वात्, 'तत् केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतेः । अत एव निषेधमुखेनैव निरूपयति, 'अथात आदेशो नेति नेती'ति, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता'दित्यादिना । एवं च सति निर्विषयज्ञानस्वरूपवन्निष्प्रतियोगिकाऽभावरूपत्वमेव भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं चित्स्वरूपत्वमाह—'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वारे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'ति ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

विषयत्वे प्रमाणमाह—तदित्यादि । अत एवेति । वृत्त्यविषयत्वेन दुर्ज्ञेयत्वादेव । ननु निषेधमुखेन निरूपणं न विशेषबाधकं, ज्ञानदृष्टान्तेन निःप्रतियोगिकाभावरूपत्वस्यापि शक्यवचनत्वादित्यत आह—एवं च सतीत्यादि । आहेति । द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणे आह । तथा च केवलज्ञानरूपत्वस्यैव निरूपणान्न विशेषसिद्धिरित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

कुतो नास्तीत्यत आह—तस्येति । निर्विशेषब्रह्मण इत्यर्थः । वृत्त्यविषयत्वादिति । वृत्तिरन्तःकरणधर्मः । अत एवान्तःकरणवृत्तिरिति व्यवहारः । सा च नेत्रादिद्वारा जीवचैतन्योपरक्ता यदा बहिरायाति, तदा विषयेण चैतन्येन च संसर्गो जायते, स विषयोपराग इत्युच्यते । इत्थं चैतादृशवृत्त्यविषयत्वादित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह—तत्केनेति । अत एवेति । वृत्त्यविषयत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादेव । निरूपयतीति । श्रुतिरिति शेषः । श्रुतिमेवाह—अथात इति । तद्व्यावृत्त्यर्थम् । निष्प्रतियोगिकाभावत्वरूपविशेषव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च चित्स्वरूपत्वं नोच्यते चेन्निषेधमुखेन निरूपणं तादृशाभावत्वरूपसविशेषनिरूपणं भविष्यतीति भावः । विशेषासिद्ध्यर्थं केवलं ज्ञानस्वरूपमेवाह—स यथेति । इदं च बृहदारण्ये मैत्रेयीब्राह्मणे ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

*निर्विशेषरूपकणामिति पाठे वेदान्तवाक्यानामित्यर्थः । वृत्त्यविषयत्वादिति । चक्षुरादिवृत्तीनां रूपादिमदर्थग्राहकत्वात् । अत एवेति । दुर्ज्ञेयत्वात् । निष्प्रतियोगिकेति । शून्यरूपमित्यर्थः । मिथ्येति यावत् ॥

टिप्पणी ।

* इतः पूर्वं, निर्विशेषरूपकणामिति । श्रुतीनामित्यर्थः । इतीयान् पाठः पतितः प्रतिभाति ॥

अन्यच्च 'द्वे *वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चे'त्युपक्रम्य रूपद्वयं प्रतिपाद्य पुनः पठ्यते—'अथात आदेशो नेति नेतीति' । तत्रेतिशब्दस्य संनिहितावलम्बनत्वम् 'इति ह स्मोपाध्याया ऊचु'रित्यादिषु दृश्यते । प्रकृतेऽपि पूर्वनिरूपितरूपद्वयस्य सन्निहितत्वेन तन्निषेध एव ब्रह्मणि 'नेति नेती'त्यनेन प्रतिपाद्यते । एवं सति विशेषनिरूपिकाः श्रुतयो निषेध्यकोटिनिरूपिका इति सिद्धम् । निषेधश्चैतेषामविद्याक-
सुवर्णसूत्रम् ।

ननु 'नेति नेती'त्यत्रैतावत्त्वस्यैव निषेधो, न तूक्तरूपद्वयस्येत्यत आह—अन्यच्च द्वे इत्यादि । तथा च प्रसिद्धार्थविरुद्धं तथाकल्पनमित्यर्थः । प्रसिद्धार्थाङ्गीकारेण सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । यत्र न विशेषनिषेधस्तापनीयादौ, तत्रापि तं बोधयितुं श्रुत्यन्तर-
हरितोषिणी ।

ननु नेति नेतीत्यनेन विशेषनिषेध एवोच्यत इति कुतः, इत्यत आह—अन्यच्चेति । इति ह स्मेति । ह स्मोपाध्याया इति ऊचुरित्यर्थः । एवं सतीति । नेति नेतीत्यस्य
गङ्गाधरभट्टी ।

सन्निहितावलम्बनत्वमिति । सन्निहितार्थवाचित्वम् ।

टिप्पणी ।

* वावेति । अयमवधारणार्थः । ब्रह्मणो द्वे एव रूपे इत्यर्थः । अथात इति । 'द्वे वा वे'त्यनेनैतत्प्रकारकत्वं 'सतो ह्येष रसः' इत्यनेनैतावन्मात्रत्वं च ब्रह्मण्यायातं, तदनेन निषिध्यते । अस्यार्थः—अथ । भिन्नप्रक्रमे । कार्यमध्यात्मादिभेदेन पूर्वं निरूपितम्, इदानीं कारणं निरूप्यते । अतः । ल्यबलोपे पञ्चमी । उक्तरूपद्वयं हेतूकृत्य । आदेशः कार्याभ्यां ज्ञाप्यस्य ब्रह्मण उपदेशः । नेतिद्वयस्यार्थो दुर्बोधतयाऽप्रेतनश्रुत्यैव स्वयं विवृतः । तत्र प्रथमस्य 'न ह्येतस्मादिति' पूर्वोक्तप्रकारं ब्रह्म न, हि युक्तोऽयमर्थः । अत्र हेतुः—'एतस्मादिति' पूर्वोक्तं पञ्चभूतात्मकं रूपमेतस्माज्जातम् । कार्यकारणयोश्च तत्तदसाधारणधर्मभेदाद्भेदः । द्वितीयस्यार्थो 'नेत्यन्यत्परमस्ति' समवायिकारणताबोधकेन रसशब्देन यत्तावन्मात्रत्वं ब्रह्मण्यायातं, तन्न । अन्यत्पूर्वोक्तरूपद्वयाद्विन्नं परमधिकमस्ति । परं ब्रह्मास्तीति भावः । नेतिद्वये एकस्येतिशब्दस्यैवंप्रकारकत्वमर्थः । अपरस्यैतावन्मात्रत्वम् । इदं मारुतशक्तौ प्रोक्तं सिद्धान्तानुसारि व्याख्यानम् ॥

लिपितत्वे एव संगच्छते । न हि वस्तु सन्निषेधाहं भवति । 'तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुत्योपासनाविषयाणामब्रह्मत्वो-
क्तेश्च । तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् । न चैतादृशस्याविषय-
त्वात् 'कश्चिद्धीर' इत्यादिश्रुत्या च विषयत्वनिरूपणान्नैवमिति सांप्र-
तम् । पूर्वोक्तन्यायेन सर्वश्रुत्यविरोधचिन्तने प्रापञ्चिकधर्माणामविद्याक-
लिपितत्वावधारणेनात्रापि तत्समानयोगक्षेमत्वस्योचितत्वात् । तदा द्रष्टृ-
दृश्यभावोक्तेर्निर्विशेषतदवगतौ च 'तत् केन कं पश्ये'दित्यादिना तन्नि-
षेधादप्येवमवगम्यते । अविद्याकार्यस्य तद्दर्शनस्य सत्त्वात् तदा न
सर्वात्मनाऽविद्यानाशोऽपि, येनाविद्या तदा नष्टेति तद्दृश्यत्वस्य नावि-
द्यकत्वमिति कथनं स्यात् । किञ्च, सविशेषस्य सूर्यदीपादिप्रकाश्यत्वक-
थनेन व्यवहार्यत्वेन चाश्रुषत्वेन क्रियादिमत्त्वेन च कथं ब्रह्मत्वमवधा-

माह—तदेवेत्यादि । सिद्धमाह—तस्मादित्यादि । सविशेषश्रुतीनां निषेध्यकोटिनिरू-
पकत्वादुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वाच्चेत्यर्थः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादि ।
नैवमिति । न यावद्विशेषराहित्यम् । साम्प्रतमुचितम् । पूर्वोक्तन्यायेनेति । 'उपजी-
व्यत्वत' इति कारिकोक्तेन न्यायेन । अत्रापीति । 'कश्चिद्धीर' इति श्रुतावपि ।

हरितोषिणी ।
प्रसिद्धमूर्तामूर्तरूपद्वयनिषेधकत्वे सतीत्यर्थः । एतेषामिति । विशेषाणामित्यर्थः । न हीति ।
सद्वस्तु निषेधाहं न भवतीत्यर्थः । अन्यदपि दूषणमाह—तदेवेतिश्रुत्या । उपासनेति ।
विशेषाणामिति शेषः । चकारेण निषेधः । अब्रह्मत्वोक्तेश्चेति हेतुद्वयमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । शङ्कते—न चेति । साम्प्रतं ब्रह्मणि सर्वविशेषशून्यत्वमुचितं नेत्यर्थः । परिह-
रति—पूर्वोक्तेति । उपजीव्यत्वत इति । कारिकोक्तन्यायेनेत्यर्थः । चिन्तने विचारे ।
अत्रापि । 'कश्चिद्धीर' इत्यत्रापि । तत्समानयोगक्षेमत्वात् । दृश्यस्याविद्याकलिपितत्वेन
सविशेषश्रुतिसमानयोगक्षेमत्वात् । ननु कथमवगम्यत इत्यत आह—तदेति । तदा
ज्ञानकाले । उक्तेरिति । 'कश्चिद्धीर' इति श्रुत्येति शेषः । तदवगतौ ब्रह्मावगतौ । तन्नि-
षेधात् दृश्यत्वनिषेधात् । एवमवगम्यते 'कश्चिद्धीर' इतिप्रतिपाद्यदर्शनस्याविद्यकत्वम-
वगम्यते । ननु तदा दर्शनविषयस्य ब्रह्मत्वं कुतो नेत्यत आह—किञ्चेति । अत्र प्रमाण-

गङ्गाधरभट्टी ।
पूर्वोक्तन्यायेति । विशेषश्रुतीनां ब्रह्मानिरूपकत्वान्निर्विशेषश्रुतीनां ब्रह्मानिरूपकत्वा-
दित्यादीत्यर्थः । अत्राऽपीति । ईक्षणविषयत्वेऽपि अविद्याकलिपितत्वम् ।

रयितुं शक्यम् । यतो 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व-
मिदं विभाती'ति 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा क-
र्मणा वे'ति 'यत्तद्दृश्यमग्राह्य'मिति 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्या-
दिभिः श्रुतिभिस्तद्विरुद्धं तन्निरूप्यते । अत एव सूत्रकारोऽप्याह—
'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्यार्थस्तु
—'नेति नेती'ति श्रुतिः प्रकृतं यदेतावत् पूर्वोक्तं मूर्तामूर्तलक्षणं रूप-
द्वयं, तद्भावं निषेधति ब्रह्मणि । तर्हि तत्सद्भावे किं प्रमाणमत आह—
ततो ब्रवीति च भूयः । ततो निषेधानन्तरं, 'न ह्येतस्माद् ब्रह्मणः परम-
न्यदस्ती'ति धर्मिसद्भावं श्रुतिः स्वयमेव ब्रवीतीति च भूयः । एवं सति
धर्मिणोऽन्यस्याविद्यकत्वं सिद्धमिति निर्विशेषमेव तदिति प्राप्ते ॥

(३२) वयं वदामः—विशेषाणामविद्याकल्पितत्वं वदन् वादी
प्रष्टव्यः । का सा अविद्या ? जीवगता ब्रह्मगता वा, यत्कल्पिता
सुवर्णसूत्रम् ।

एवमिति । दृश्यत्वस्याविद्यकत्वम् । धर्मिणोऽन्यस्येति । सविशेषस्य । प्राप्त इति ।
सर्वाधारत्वादित्यादिहेतुदूषणे प्राप्त इत्यर्थः ॥

(३२) तदुभयलिङ्गाधिकरणेन समाधातुं प्रतिजानते वयं—वदाम इति । तत्र वा-
दिना युक्तिविरोधं प्रदर्श्य विरुद्धधर्माधारत्वं दूष्यत इति पूर्वमेव तमेतं प्रतिवक्तुं पृच्छन्ति
हरितोषिणी ।

माह—यत इति । तद्विरुद्धं सविशेषविरुद्धम् । अत्र सूत्रकारसंमतिमाह—अत
एवेति । श्रुतिरिति । आदेति शेषः । तर्हि तत्सद्भाव इति । एवं चेत्तर्हि ब्रह्म सद्भावे
इत्यर्थः । धर्मिणः निर्विशेषब्रह्मणः । अन्यस्य सविशेषस्य । प्राप्ते इति । विरुद्धधर्मा-
धारत्वे दूषणे प्राप्ते ॥

(३२) समाधानमाहुः—वयं वदाम इति । व्यासचरणोक्ततदुभयलिङ्गाधिकरणानु-
रोधेनोत्तरं वदाम इत्यर्थः । विशेषाणां कर्तृत्वादिविशेषाणाम् । प्रथमतोऽविद्यां पृच्छन्ति
—का सेति । अविद्याशब्देन अज्ञानम् । तच्च विषयावरकं जीवावरकं वा वक्तव्यम् ।
तत्राद्यं न संभवति । शुक्त्यां रजतत्वकल्पकं विषयावरकमज्ञानं यदि स्वीक्रियते, तदा
सर्वस्य सर्वदा भ्रमः स्यात् । तादृशाज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वात् । तस्माद्विषयावरकमज्ञानं

गङ्गाधरभट्टी ।

धर्मिणोऽन्यस्येति । विशेषस्य ॥

तदुभयलिङ्गाधिकर-
णमाश्रित्य पूर्वपक्षमत-
निरासः क्रियते ।

विशेषाः । न तावदाद्यः । तस्या ब्रह्मगतधर्म-
कल्पने सामर्थ्याभावात् । तथाहि—कल्पना हि
शुद्धब्रह्मणि वाच्या । तादृशस्य मनोवचसोरप्य
विषयत्वेनाधिष्ठानज्ञानाभावाज्जीवस्य तस्याः सम्बन्धस्तु दूरदूरतरः ।
सुवर्णसूत्रम् ।

—का सेति । आद्यं दूषयन्ति—नेत्यादि । दूरदूरतर इति । अयमर्थः—शुक्तिका-
रजतादिस्थले विषयावरकमज्ञानं चेद्रजतकल्पकं स्यात् सर्वान् प्रति स्यात्, साधारण-
त्वात् । तथा सत्यदृष्टरजतस्यापि तत्र रजताध्यासः स्यात्, कस्यचिद्विशेषदर्शनदशायां
तदभिभवे तस्य सर्वान् प्रत्यभिभूतत्वाद्विशेषदर्शनाभाववतोऽपि रजताध्यासनिवृत्तिश्च
स्यात् । अतो विषयावरकमज्ञानं यथा तत्र न रजतकल्पकमेवं ब्रह्मावरकाज्ञानमपि । अतः
परं तत्रेवात्रापि जीवावरकाज्ञानं तत्कल्पकमित्यवशिष्यते । तच्च विषयेन सम्बध्यमानमेव
कल्पकम् । अन्यथा शुक्त्यदर्शनेऽपि कल्पयेत् । सम्बन्धश्च तस्य मनोद्वारक एव, मनो
यदेन्द्रियेण संसृज्यते तदैव बाह्यज्ञानोदयात् । ‘यतो वाच’ इति पूर्वोक्तश्रुत्या च मनः-
संसर्गे निवारिते द्वाराभावाज्जीवावरकलिङ्गशरीरनिष्ठायास्तस्याः सम्बन्धस्तथेत्यर्थः । ननु
हरितोषिणी ।

यथा रजतकल्पकं न भवति, तद्वद्ब्रह्मावरकमज्ञानं विशेषधर्मकल्पकं न भवतीति ब्रह्मग-
ताऽविद्या वक्तुं न शक्यत इति जीवगता सा वक्तव्या; तामपि दूषयन्ति—न ताव-
दिति । तस्याः जीवगताविद्यायाः । असामर्थ्यमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । कल्पना
हि विशेषधर्माणां कल्पना त्वित्यर्थः । मनोवचसोरिति । ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अ-
प्राप्य मनसा सहे’ति श्रुत्येति शेषः । अधिष्ठानेति । यत्र धर्मकल्पनं तस्यैव ज्ञानं
नास्तीत्यर्थः । आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेत्येवंरीत्या सम्बन्धे
सति ज्ञानं जायते । अत्र तु मनःसम्बन्धाभावेन ज्ञानमेव.....करकाज्ञानेन शुक्त्यवृत्तिर-
जतत्वधर्मकल्पनायां सत्यामिदं रजतमिति यथा भ्रमो जायते, एवमविद्या ब्रह्मावृत्तिक-
.....न जायत इति भावः । जीवस्य तस्या इति । जीवावरकलिङ्गशरीरनिष्ठाया
अविद्यायाः सम्बन्धो दूरतर इत्यर्थः । तथा च लोके भ्रमस्थले शुक्तिज्ञाने *जाते जीवा-
गङ्गाधरभट्टी ।

(३२) तस्याः सम्बन्ध इति । ब्रह्मणि । ननु विशेषज्ञानाविषये शुक्त्यादावेव रजता-
दिविशेषकल्पनेति चेत्, अरुचेरेवाहुः—

टिप्पणी ।

* जात इत्यतः परं कियत्पङ्कयंशः परिभ्रष्ट इति प्रतिभाति ॥

अपि च 'पराञ्चि खानी' ल्यनेनाविद्यासम्बन्धीन्द्रियाणामविषय इत्यु-
क्त्वा, तद्रहितेन्द्रियविषयत्वं, 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षु-
रमृतत्वमिच्छ'न्नित्यनेन निरूप्यते । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इति श्रुतौ ज्ञानवत एव तद्दर्शनमुच्यते ।
न हि तदा सास्तीति वक्तुं शक्यम् । ज्ञाननाशयत्वेनाभ्युपगमात् । 'यद्वि
पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता' इत्यादिस्मृतिविरोधश्च ॥

ननु तदा द्रष्टृदृश्यभावस्य सत्त्वान्निर्विशेषतदवगतौ, 'तत्केन कं
पश्ये'दित्यादिना तन्निषेधान्न सर्वात्मना अविद्यानाश इति तत्कल्पनैव
तत्रापीति चेत्, तर्हि ब्रह्मणो दृश्यत्वमप्याविद्यकं तव मनीषितम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

मास्तु मनोद्वारकः सम्बन्धो, बहिरिन्द्रियद्वारक एवास्ताम्, बहिर्विषयकज्ञाने मनसोऽपी-
न्द्रियाधीनत्वादतो न कल्पनानुपपत्तिरित्याशङ्कायां प्रकारान्तरेण तत्सम्बन्धाभावमाहुः—
अपि चेत्यादि, विरोधश्चेत्यन्तम् । तथा चाविद्यासम्बन्धदशायामिन्द्रियाणामपि द्वार-
त्वाभावेन सम्बन्धाभावः, तदभावदशायाम् तु द्वारसत्त्वेऽपि कल्पिकाया एवाभाव इत्युभ-
यथापि न तस्याः सम्बन्ध इति कुतः कल्पकत्वमित्यर्थः । पूर्वपक्षिणा निर्विशेषस्याविषयत्वं
यदुपगतं तदनेन प्रत्युक्तम् । अविषयत्वश्रुतिविरोधस्त्वग्रे परिहार्यः ॥

अभावदशायाम् पुनस्तस्याः सत्त्वमाशङ्कते—नन्वित्यादि । तत्कल्पनैव तत्रापीति ।
तादृशस्य दृश्यत्वकल्पनैव श्रुतावपीत्यर्थः । तदानीं तत्सत्त्वमुपगम्यापि तदुक्तं दूषयन्ति
हरितोषिणी ।

वरककर्तृत्वद्रष्टृत्वादिधर्मारोपेणाऽयं कर्तेति भ्रमः स्यात् । स तु न संभवति अधिष्ठानज्ञा-
नाभावादिति भावः । अविद्यानाशकालेऽपि ब्रह्मणि दृश्यत्वादिधर्मसत्त्वान्न तस्यास्तत्कल्प-
कत्वमित्याशयेन दूषणान्तरमाहुः—अपि चेति । विषयत्वमिति । निरूप्यत इत्यग्रेणा-
न्वयः । गुणापाये त्रिगुणात्मकाविद्यानाशे ॥

अत्राशङ्कते—नन्विति । तदा ज्ञानदशायामपि । निर्विशेषेति । निर्विशेषब्रह्मप्राप्ति-
दशायाम् । तत्कल्पनैव ब्रह्मज्ञानवतो द्रष्टृत्वदृश्यत्वकल्पनैव । तत्रापि श्रुतावपि । अस्तु
ज्ञानकाले अविद्यायाः सत्त्वं, तथापि दूषणमस्तीत्याशयेन समाधानमाहुः—तर्हीति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

अपि चेति । केचिच्च व्याचक्षते—'अविद्याया जीवस्य च सम्बन्धो दुर्वच' इति ।
व्याचक्षत च प्रभव एव प्राग् 'जीवस्यानेकशशाङ्कावभासवदसत्त्वात् । न हि दोषवशाद्ब्रह्मी-
तचन्द्राणामेव स्थानेकत्वाभास' इति ॥ तत्कल्पनैवात्रापीति । आविद्यकत्वकल्पनैवेत्यर्थः ।

तथा सत्यविद्यया ब्रह्मणि विशेषकल्पनायां दृश्यत्वं, दृश्यत्वे च सत्य-
धिष्ठानज्ञाने सति तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयः । 'निष्कल'मिति 'प्रत्य-
गात्मान'मितिपदेन चाविचारहितस्यैव दर्शनविषयत्वेनोक्तेस्तद्विरो-
धश्च । न च तत्र विषयस्त्वाविद्यक एव, भेदनिरूपणात्, निष्कलादि-
पदं तु वास्तवरूपाभिप्रायमिति वाच्यम् । प्रकृते कर्मतानुपपत्तेः । 'क-
श्चिद्धीर' इत्यत्रेक्षणक्रियाकर्मवाचकस्य प्रत्यगात्मपदातिरिक्तस्याभावा-
दस्य चात्रावाचकत्वादीक्षणक्रियोक्त्यनुपपत्तिश्च । किञ्चैवं, निर्विशेषब्र-
ह्मदर्शनोच्छेदात् तन्निरूपकश्रुतीनां 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति,' 'तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति,' 'तस्मिन् दृष्टे परावरे,' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा-
नमैक्ष'दित्यादीनां, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः,' 'भक्त्या मामभिजानाती'-
त्यादीनां स्मृतीनां चोपप्लवः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

—तर्हीत्यादि । अविचारहितस्येति । ब्रह्मण इति शेषः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परि-
हरन्ति—न चेत्यादि । प्रकृते कर्मतानुपपत्तेरिति । अविद्यालेशसत्तासमये वास्तव-
रूपस्यागोचरत्वाद्दर्शनक्रियाकर्मत्वानुपपत्तेः । तथा चैवमुपगमेऽपि विभक्तिश्रुतिविरोधो
दुर्वार इत्यर्थः । स्फुटमन्यत् ॥

हरितोषिणी ।

अधिष्ठानेति । यथा शुक्तौ रजतत्वकल्पना शुक्तिज्ञानं (रूपाधिष्ठानज्ञानं) विना न
जायते, तथात्रापीति भावः । तत्कल्पनमिति । विशेषधर्मकल्पनमित्यर्थः । दूषणान्तर-
माहुः—निष्कलमिति । 'निष्कलं ध्यायमान' इत्यत्र निष्कलपदेनेत्यर्थः । तद्विरोधः ।
श्रुतिविरोधः । शङ्कते—न चेति । तत्र 'निष्कल'मित्यादिश्रुतौ । विषयस्तु ज्ञानविषयस्तु ।
एव भेदेति । वास्तवावास्तवयोर्भेदे एव निरूपणं श्रुतावस्तीत्यर्थः । उत्तरमाहुः—
प्रकृत इति । यत्किञ्चिदविद्यासत्ताकाले । कर्मतेति । 'प्रत्यगात्मान'मित्यत्र दर्शनक्रिया-
निरूपितकर्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च तत्राविद्यालेशस्य सत्त्वात्तद्रहितस्य दर्शनाविषय-
त्वादिति भावः । दूषणान्तरमाहुः—कश्चिदिति । अस्य चेति । प्रत्यगात्मपदस्येत्यर्थः ।
वेदैरिति । स्मृतीनामित्यग्रेणान्वयः । श्रुतिस्मृत्युपप्लवरूपं दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति ।
श्रुतीनामिति । इत्यादीनामित्यग्रेणान्वयः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

भेदनिरूपणादिति । 'तं पश्यते' इति कर्तृकर्मभेदस्याविद्यकत्वम् । प्रकृते इति ।
निष्कले तस्मिन् । अस्य चात्रेति । आत्मपदार्थस्याऽकर्मत्वात् । 'तदेव ब्रह्मे'त्यस्यार्थस्तु—
वेदान्तप्रसिद्धमेव ब्रह्म, नेन्द्रियादिरूपमिति । प्रकरणानुरोधात् ॥

अपरञ्च, अवास्तवमिति कोऽर्थः ? । वस्तुनो नैसर्गिको धर्मो वास्तवस्तद्विन्न आगन्तुको धर्मस्त्ववास्तव इति यदि, तदा मृदः पृथुबुधोदराद्याकाराणामप्यविद्याकल्पितत्वमेव शुक्तिकारजतवन्न तु कुलालेन दण्डादिसहकारेण जनितत्वमित्यागतम् । तथा च प्रत्यक्षविरोधः । कचिद् विनापि कुलालादिकं तदुत्पत्त्यनुभवप्रसङ्गः । तेन जलाहरणमपि क्रियेत जाग्रतैव । जलाहरणार्थिनो नियमतो घटे प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च । न ह्यज्ञानकल्पितमरुमरीचिकापाथसः पानार्थं पिपासोर्नियमेन प्रवृत्तिः संभवति । न च दोषदशायां प्रतीयमानः स इति वाच्यम् । इदमंशस्यापि तथात्वापत्तेः । न च तत्प्रयुक्तत्वे सतीति वाच्यम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

यत्नेन वास्तवरूपमिष्टायमित्युक्तम्, तत्र वास्तवरूपमितरव्यावृत्त्या निर्णेतुमवास्तवपदार्थं विचारयन्ति—अपरञ्चेत्यादि संभवतीत्यन्तम् । तथा चागन्तुकस्यापि प्रत्यक्षादिना वास्तवत्वनिश्चयान्नैसर्गिको धर्म एव वास्तव इति नियमोऽसंगत इत्यर्थः । अवास्तवमिष्टो वास्तव इति विवक्षां दूषयितुमवास्तवपदार्थं विचारयितुं विकल्पयन्ति—न चेत्यादि । स इति । अवास्तवः । इदमंशस्येति । शुक्तिरजतस्थले इदं रजतमिति प्रतीयमानस्य तस्येत्यर्थः । दोषप्रयुक्तत्वे सति दोषदशायां प्रतीयमानः अवास्तव इत्यपि दूषहरितोषिणी ।

अवास्तवं परिदृश्यमानं भवतीति तव मतम्; तत्रावास्तव इत्यस्यार्थं विचारयन्ति—अपरं चेति । अविद्याकल्पितत्वमेवेति । मृन्निष्ठो यो नैसर्गिको धर्मः स घटे नास्तीति घटोऽवास्तवोऽज्ञानेन कल्पितः । शुक्तिकायां यथा रजतं कल्पितम् । तथा च तादृशरजतेन किमपि कार्यं न जायते, तथा घटेनापि कार्यं न स्यादिति भावः । अज्ञानकल्पिते प्रवृत्तिर्न जायत इत्यत्र दृष्टान्तमाहुः—न ह्यज्ञानेति । अवास्तवपदार्थः पूर्वोक्तो न भवति, किन्त्वन्य एवेत्याशङ्कते—न चेति । सः अवास्तवः । तथा च शुक्तिकारजते दोषदशायां प्रतीयमानत्वमस्ति, घटे तथात्वं नास्तीति तयोर्भेद इति भावः । उत्तरयन्ति—इदमंशस्येति । शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमो जायते, तत्र इदमंशे प्रमात्मकं, रजतत्वांशे भ्रमात्मकं ज्ञानद्वयमिति पूर्वोत्तरमीमांसकानां सिद्धान्तः । तत्र दोषदशायां प्रतीयमानत्वमिदमंशस्याप्यस्तीति तस्याप्यवास्तवत्वापत्तिः । इदमा बोधितस्य शुक्त्यादेर्वास्तवत्वादिति भावः । शङ्कते—न चेति । तत्प्रयुक्तत्वे सति दोषप्रयुक्तत्वे सति । तथा च दोषदगङ्गाधरभट्टी ।

प्रतीयमानः स इति । अवास्तवो धर्मः । इदमंशस्येति । इदं रजतमित्यत्र । तत्प्रयुक्तत्व इति । दोषप्रयुक्तत्व इति विशेषणीयम् ।

तिमिरोपहतनयनस्य नेत्रदर्पणाधानेन सूक्ष्मेष्वपि वर्णेषु स्थूलत्वभ्रमो वर्णप्रमा चैकेनैव जन्यत इति वर्णांशेऽपि भ्रमत्वापत्तेः । न च तस्मिन्नंशे तस्य गुणत्वमेव । अविद्यायामपि ब्रह्मांशे गुणत्वमेवाङ्गीकुरु । सर्वश्रुत्ये-
सुवर्णसूत्रम् ।

यन्ति—न च तदित्यादि । एकेनेति । नेत्रदर्पणेन । तथा च वास्तवपदार्थस्य निश्चे-
तुमशक्यत्वाद्देष्टा विवक्षाऽप्यसङ्गतेति वास्तवरूपाभिप्रायमित्युक्तिरसङ्गतैवेत्यर्थः । ननूक्ता
विवक्षा नासङ्गता, किन्तु नेत्रदर्पणस्य दोषत्वमेव काचित्कमतो न दोष इत्यत आहुः—
न चेत्यादि । तस्येति । नेत्रदर्पणस्य । ब्रह्मांश इति । अविद्यया प्रतीयमाने ब्रह्मांशे ।
तथा च “अविद्याऽप्युपकाराय विषवज्जायते नृणाम् । अनुष्ठिताभ्युपायेन ब-
हरितोषिणी ।

शयां प्रतीयमानं रजतशुक्त्युभयमपि भवति, परन्तु दोषप्रयुक्तत्वं रजतांशे, न तु शुक्ता-
विति न तस्या अवास्तवत्वापत्तिरिति भावः । समाधानमाहुः—तिमिरेति । नेत्रदर्प-
णेति । उपनेत्रस्थापनेन नेत्रदर्पणस्य उपनेत्रमिति लोके प्रसिद्धिः । तथा च निष्कलादि-
पदं तु वास्तवाभिप्रायेणेति कथनमसङ्गतम् । उक्तरीत्या अवास्तवपदार्थाज्ञानादिति भावः ।
शङ्कते—न चेति । तस्मिन्नंशे वर्णांशे । तस्य नेत्रदर्पणस्य । तथा च विवक्षा नासङ्ग-
तेति भावः । उत्तरमाहुः—अविद्यायामपीति । ब्रह्मांशे अविद्यया प्रतीतिविषयीभूते
गङ्गाधरभट्टी ।

तस्येति । नेत्रदर्पणस्य । अङ्गीकुर्विति । मार्कण्डेयपुराणे चोक्तं रौच्यान्तरे—‘अविद्या-
प्युपकाराय विषवज्जायते नृणाम् । अनुष्ठिताभ्युपायेन बन्धायान्यायतो हि से’ति ।

टिप्पणी ।

* अविद्येति । अत्रोत्तरार्द्धे ‘बन्धायान्यापि नो हि से’ति संप्रति पाठभेद उपलभ्यते ।
अत्रेदमवधेयम्—‘अविद्या पश्यते वेदे कर्ममार्गः पितामहा’ इति कर्मसु रुचिनाऽरुचिरा-
विष्कृता, तत्पितामहैश्च ‘अविद्या सत्यमेव तत्’ किन्तु विद्यापरिप्राप्तौ हेतुः कर्मे’ति रुचि-
करणकारणं भणितम् । ततः परं पद्यद्वयेन विहिताकरणस्य प्रत्यवायावहतां प्रदर्श्य ‘अवि-
द्यापी’त्यपाठि । अतः प्रकरणमहिम्नेहाऽविद्या कर्मेति रम्यं प्रतिभाति, परन्त्वेवं सतीह
बन्धकमपि कर्मानुष्ठितेनाभिसन्धित्यागादिरूपोपायेन चित्तशुद्धिद्वारा विद्यापरिप्राप्तिरूपो-
पकाराय कल्पत इत्यर्थो वक्तव्यः । सोऽयं तत्पितृभिः ‘नच बन्धाय तत्कर्म भवत्यनभि-
सन्धितम्’ ‘विद्यापरिप्राप्तौ हेतुः कर्मे’त्यादिना पूर्वमेवोक्त इति पुनस्तत्कथने पौनरुक्त्यम् ।
अतोऽविद्या भावरूपाज्ञानमेव परेण वक्तुं शक्यते, न कर्म । यत्कार्यतया कर्मणां दुष्टत्वं,
साऽविद्याऽपि निवृत्तावुपकरोति, किमुत कर्माणीति कैमुतिकन्यायेन कर्मणां निवृत्त्यनुकू-
लत्वं बोधयितुमिदमिति न प्रकरणविरोधोऽपि । दृष्टान्तविधया सङ्गतिसंभवात्कर्मणो ग्रह-
णेऽपि हानिस्तु न काऽपि । ‘युक्तयः सन्ति सर्वत्र’ परन्तु प्राभञ्जनाऽनुरोधादिदम् ॥

कवाक्यतार्थमिदमपि त्वद्वीत्योच्यते ॥

वस्तुतस्तु ब्रह्मधर्माः सर्व एवानागन्तुका एव, यतो नित्याः । श्रुत्या तथैव निरूपणात् । तथाहि—‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत्स-
मश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’ ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञा-
नबलक्रिया चे’ति तत्सम्बन्धि यत्किञ्चित् कार्यं जन्यं नास्ति, किन्त्व-
जन्यमेव । किञ्च, तस्येति षष्ठ्या *भेदो निरूप्यते । तथा च जीववत्स्व-
सुवर्णसूत्रम् ।

बन्धायान्यायतो हि से’ति मार्कण्डेये रौच्यमन्वन्तरे वाक्याद्यथा तेन कत्वादयो वास्तवा
एव प्रतीयन्ते, विषेण च क्षुधादिकं, तथात्रापि तथा दृश्यत्वं करचरणादिकं वास्तवमेव
प्रतीयत इति सिद्धेरुक्तश्रुतिस्थकर्मवाचकपदे वास्तवावास्तवरूपविभागाङ्गीकारोऽसङ्गत
इत्यर्थः । अस्मिन् प्रकारे धर्माणां वास्तवत्वसिद्धावपि नैसर्गिकत्वासिद्ध्या श्रुत्यन्तरविरो-
धापरिहारादरुचिं सूचयन्ति—त्वद्वीत्येति । दर्शनस्याविद्यकत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

ब्रह्मांशे । एकवाक्यतार्थमिति । अङ्गीकुरु इति पूर्वोक्तान्वयः । अत एवोक्तं मार्कण्डे-
यपुराणे रौच्यमन्वन्तरे—‘अविद्याऽप्युपकाराय विषवज्जायते नृणाम् । अनुष्ठिता-
भ्युपायेन बन्धायान्यायतो हि से’ति । अन्यायतः अन्यायेन । तथा च ब्रह्मणि
दृश्यत्वं करचरणादिमत्त्वं वास्तवमेव प्रतीयते अविद्यया, यथा विषेण क्षुधादिकं प्रतीयते,
नेत्रदर्पणेन कत्वखत्वादिकम् । एवं च निष्कलादिपदं तु वास्तवाभिप्रायेणेति कथनमसङ्ग-
तम् । वास्तवावास्तवविभागस्वीकारस्य व्यर्थत्वादिति भावः । अस्मिन् पक्षे अस्वरसं दर्श-
यन्ति—इदमपीति । दृश्यत्वादिधर्माणां वास्तवत्वमपीत्यर्थः । त्वद्वीत्या ‘प्रत्यगात्मा-
नमैक्ष’दित्यादौ दर्शनविषयत्वादिकमाविद्यकमिति त्वन्मतं स्वीकृत्य ॥

धर्माणां स्वाभाविकत्वबोधकश्रुतिविरोधपरिहारार्थं सिद्धान्तमाहुः—वस्तुतस्त्विति ।
सर्व एव ब्रह्मधर्माः अनागन्तुका एवेत्यन्वयः । तन्निरूपकश्रुतीर्दर्शयन्ति—तथा हीत्या-
दिना । यत्किञ्चित्कार्यमिति । कार्यत्वेन परिदृश्यमानम् । किञ्चेति । भेदे सति कुत्र
निरूपणमत आहुः—तथा चेति । जीववदिति । जीवे यथा जीवातिरिक्तं चक्षुरादि-

टिप्पणी ।

* भेदो निरूप्यत इति । अत्रेदमवधेयम्—‘न तस्य कार्यं करणं चे’ति श्रुतौ षष्ठ्या
सम्बन्धमात्रं बोध्यते, दण्डस्य ताडनं, ब्राह्मणस्य दानमित्यादाविव । तत्र करणत्वादिक-
मिव तदुपादेयत्वतत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वविशेषौ ‘आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि’रि-

रूपातिरिक्तं ज्ञानक्रियादिषु करणमिन्द्रियादिकमपि तस्य नास्ति ।
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादित्वात् । अथवा नित्यत्वात्तद्धेतुभूतं करणं
च नास्ति । अत एव 'न तत्सम' इत्यादि । जीवानामतादृशत्वात् ।
अत एव, 'सर्वस्येशान' इति श्रुतिः । अत एव तदासा एव जीवा इति
फलितम् । परा मनोवचसामपीदमित्थतया ज्ञातुमशक्या विविधा
सुवर्णसूत्रम् ।

तत्परिहाराय सिद्धान्तपक्षमाहुः—वस्तुत इत्यादि । तद्धेतुभूतमिति । करादिहेतु-
भूतम् । अत एवेति । आनन्दमात्रकरादिमत्त्वादेव । अत एवेति । साम्याधिकराहि-
त्यादेव । अन्यथा सर्वेशानत्वं निरङ्कुशं न स्यात् । अत एवेति । निरङ्कुशेशानत्वादेव ।
हरितोषिणी ।

करणं, तथात्र नास्तीति भावः । अत्र हेतुमाहुः—आनन्दमात्रेति । पक्षे हेत्वन्तरमाहुः
—अथवेति । नित्यत्वादिति । ज्ञानक्रियादीनां नित्यत्वात्तद्धेतुभूतमिन्द्रियादिकं नास्ती-
त्यर्थः । अत एवेति । ज्ञानक्रियादीनां नित्यतया तद्धेतुभूतकरणत्वाभावादेवेत्यर्थः । अ-
तादृशत्वादिति । नित्यज्ञानक्रियादिमत्त्वाभावादित्यर्थः । अत एव ब्रह्मनिष्ठज्ञानक्रियादीनां
नित्यत्वादेव । फलितम् 'सर्वस्येशान' इति श्रुत्या फलितम् । 'परास्य शक्तिर्विविधै-
वे'ति श्रुतौ पराशब्दार्थमाहुः—परेति । श्रुतौ तु परेत्येकवचनं श्रूयते, व्याख्याने तु बहु-
गङ्गाधरभट्टी ।

अत एव नेति । आनन्दमात्रकरादिमत्त्वादेव । अत एवेति । साम्याधिक्यराहित्यात् ।
इदमित्थतयेति । इदमित्थं भवतीति वाक्यैकदेशानुकरणाद्भावे तल् । केवलान्धन्तमोगा
इत्यादिवत् । पृषोदरादित्वाद्वा साधुः । शिष्टप्रयोगात् ।

टिप्पणी ।

त्यादिना तात्पर्यग्रहतः पश्चात्प्रतीयेते । अतः फलितार्थकथनमिदम् । एवं च नेहार्थद्वय-
बोधानुपपत्तिप्रयुक्ता तस्येतिपदावृत्तिरपि । एवमेव देवदत्तस्य पुत्रः शिष्यश्चेत्युदाहरणानि
सङ्गतानि । अथवा 'गङ्गायां घोषमत्स्या'वित्यत्रैव शक्त्योपादेयत्वं, लक्षणया च भेदो
बोध्यत इति । द्वयमपि प्राभञ्जने । अनयैव कियदरुच्याऽथवा नित्यत्वादिति पक्षान्तरमु-
क्तम् । न तत्सम इति । चद्वयमप्यर्थे । तत्समोऽपि न दृश्यते, तदभ्यधिकोऽपि न
दृश्यत इत्यर्थः । जीवादयः सर्वे न्यूना एवेति भावः । अत एवाग्रे दास्यं फलिष्यति ।
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थतया तन्नूनोऽपि नेति तु नार्थः । तथा सति समत्वमायातीति
'न तत्सम' इत्यस्य विरोधः । न च ब्रह्मैक्ये तात्पर्यम् । लक्षणापत्तेः । स्वाभाविकीति ।
स्वरूपात्मिका, 'स्वरूपं च स्वभावश्चे'ति कोषात् ॥

अनेकरूपाः शक्तयः । शक्तिस्वरूपविचारे ब्रह्मस्वरूपान्नातिरिच्यते इति ज्ञापनायैकवचनम् । तेनाचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वमुक्तं भवति । सापि शक्तिः स्वाभाविकी, नत्वागन्तुकी । तथैव ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च स्वाभाविक्येव, न तु देहेन्द्रियव्यतिरेकेण ज्ञानक्रिये भवत इत्यर्थः । एवं सति नित्यं वस्तु सदविद्यया कल्पितमिति वक्तुं न शक्यम् । विरोधात् । तस्य किञ्चित् कार्यं कर्तव्यं नास्ति, करणमिन्द्रियादिकमपि नास्ति । अत एव 'न तत्सम' इत्यादि । यतः कर्तव्यं विनापि विविधाः शक्तयः, करणं विनापि ज्ञानादिमत्त्वं च श्रूयते । अतः सर्वा अपि शक्तयः स्वाभाविक्य इति व्याख्यानमपि नातिदुष्टम् । यद्यपि नित्यत्वेन सृष्टेः पूर्वमनन्तरं च तासां वर्तमानत्वान्न हि तदा किञ्चित् कर्तव्यमस्ति, तथापि सामान्यनिषेधपरत्वेन दुष्टमेव । ईक्षत्यधिकरणविरोधात् । तथाहि—'सदेव सौम्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीय'मित्युपक्रम्य, 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'तत्तेजोऽसृजते'ति । तथाऽन्यत्र 'आत्मा वा

सुवर्णसूत्रम् ।

एकवचनश्रुतिविरोधं परिहरन्ति—शक्तीत्यादि । तेनेति । विविधत्वश्रावणेन । चाद्वल-शक्तिः । एवं सिद्धान्तवर्त्मना श्रुतिं व्याख्याय मतान्तरीयव्याख्याने अविद्याश्रयाभावेन तदभावतस्तत्सम्बन्धाभावरूपं दूषणं बोधयितुं तत् प्रदर्शयन्ति—तस्येत्यादि । उत्तरार्द्ध-व्याख्यातात्पर्यमाहुः—यत इत्यादि । नन्वेवमानुगुण्ये कुतोऽस्य व्याख्यानस्य दुष्टत्वमत आहुः—यद्यपीत्यादि । अदोषे हेतुमाहुः—नित्यत्वेनेत्यादि । तदेति । प्रलयकाले । दोषे हेतुमाहुः—तथापीत्यादि । तथान्यत्रेति । ऐतरेयब्राह्मणे मिषदिति । व्यापारं

हरितोषिणी ।

वचनं श्रूयत इति कथमित्यत आहुः—शक्तिस्वरूपेति । क्रियाशक्तिश्चेति । चकारेण बलशक्तिः । एवं सतीति । एतादृशोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वे सति । विरोधादिति । उक्तश्रुतिविरोधादित्यर्थः । अविद्यासम्बन्धाभावात्तत्सम्बन्धि किमपि नास्तीत्याहुः—तस्येति । 'नास्ती'त्यनेन लोकवैलक्षण्यं सूचितम् । तत्समः कुतो नास्तीत्यत आहुः—यत इति । नन्वेवंरीत्या व्याख्याने दुष्टत्वं कुत इत्यत आहुः—यद्यपीति । तासां शक्तीनाम् । तथापीति । विरोधमेव विशदयन्ति—तथा हीत्यादिना । तथाऽन्यत्रेति । अन्यत्र ऐतरेये ।

गङ्गाधरभट्टी ।

इत्यर्थ इति । परोक्तो, न तु युक्त इत्यर्थः । नित्यत्वेनेति । शक्तीनाम् । किञ्चिदिति । ज्ञानशक्त्यादि ।

इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत्, स ऐक्षत लोकानुत्सृज इतीमाँल्लोकान् सृजत' इत्यादिश्रुतेः सृष्टेः प्राग् ब्रह्मणोऽशरीरत्वं तेजः-प्रभृतिलोककर्तृत्वं च मिथ्यावादिनाप्यङ्गीकार्यम् । अतः कर्तव्यांशसामान्यनिषेधस्तु नोपपद्यते । न हि तदा कश्चिज्जीवोऽस्ति । येन स्वाविद्यया तत्कर्तृत्वलक्षणविशेषः कल्प्येत । अस्तीति चेत्, सदेवेति श्रुतिविरोधः । एवं सति यथा स्वाभाविक्यो ज्ञानादिशक्तयः श्रुतिबलेनाङ्गीकृताः अस्येति षष्ठ्या भेदेन निर्देशाद्धर्मरूपास्तथा 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुख'मित्यादिश्रुतिस्मृतिबलेन स्वरूपभूतानन्दमात्रकरपादादीनामपि संभवान्न करणानामपि सामान्यनिषेध उपपद्यते । तस्मादस्मदुक्त एवार्थः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

कुर्वत् । तेजःप्रभृतिलोककर्तृत्वमिति । तेजोऽवन्नादिकर्तृत्वं लोककर्तृत्वं चेत्यर्थः । कुतो नोपपद्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—न हीत्यादि, विरोध इत्यन्तम् । करणानिषेधेऽपीमामुपपत्तिमतिदिशन्ति—एवं सति यथेत्यादि । षष्ठ्या भेदेनेति । परमते भेदषष्ठीव्याख्यानादेवमुक्तम् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थ इति । सामान्यनिषेधप्रतिज्ञायाः सकृत्प्रवृत्तावगुण्ठनन्यायेनापार्थत्वात्कार्यरूपकरचरणादिविशेषनिषेधरूप एवार्थ इत्यर्थः । एवमिन्द्रियादीनां श्रौतत्वव्युत्पादनेन गौरवदोषः परोदृङ्कितः परिहृतः ॥

हरितोषिणी ।

नान्यत्किञ्चनेति । आसीदिति पूर्वणान्वयः । मिषदिति । सः व्यापारं कुर्वन्नित्यर्थः । तेजःप्रभृतिलोककर्तृत्वमिति । तेजःप्रभृतिकर्तृत्वं, लोककर्तृत्वं चेत्यर्थः । तेजःप्रभृतिकर्तृत्वं नाम तेजोऽवन्नादिकर्तृत्वम् । तेजः, अप्, अन्नादीति—तदर्थः । नोपपद्यत इत्युक्तं, तत्र हेतुमाहुः—न हीति । करचरणादीनां निषेधो नास्तीत्याहुः—एवं सतीति । धर्मरूपा इति । 'परास्य शक्तिर्विविधैवे'ति श्रुतौ अस्येति भेदेन निर्देशोऽस्तीति धर्मरूपा इत्यर्थः । सामान्यनिषेध इति । कार्यरूपाणां करणानां निषेधसत्त्वं, न तु नित्यानाम् । अतः करणत्वावच्छिन्ननिषेधो नास्तीत्यर्थः । एतावता सर्वेषां भगवत्सम्बन्धीन्द्रियाणां वेदप्रतिपाद्यत्वं समर्थितम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तेजःप्रभृतीत्यादि । तेजःप्रभृतिश्च लोकाश्च तेषां कर्तृत्वम् ॥

(३३) किञ्च, अविद्याकल्पनपक्षे तत्प्रसादेन तत्प्राकट्यतद्दर्शनाद्यनु-
 पपत्तिः । तदर्थं तपस्यादितत्साधनप्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च । न हि
 तपस्यादिसाधनानां दोषोद्भव एव फलम् । येन तेषु क्रिय-
 माणेष्वेतादृशो भ्रमोऽविद्यया जन्यत इत्युच्येत । तथा
 सति चित्तकषायशोधकत्वं साधनानां सर्वत्र श्रूयमाणं
 व्याहन्येत । दोषाधिक्यजनकत्वेन निन्दितत्वं च स्यात् ।
 किञ्च 'पराञ्चि खानी'ति श्रुत्याऽविद्यावदिन्द्रियाविषयत्वं, तद्ब्रहितत-
 सुवर्णसूत्रम् ।

(३३) सृष्टिसामयिकं तदीयकल्पनापक्षं पुनः प्रकारान्तरेण दूषयन्ति—किञ्चेत्यादि ।
 तत्प्रसादेनेति । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व' इति 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादा'दिति श्रुतेर्ज्ञानप्रसादेन भगवत्प्रसादेन वा । तत्प्राकट्येति । 'तस्यैष
 आत्माविवृणुते तनुं स्वा'मिति श्राविततत्प्राकट्येत्यर्थः । तदर्थमित्यादि । तथा च
 कल्पनायाः सर्वकालं संभवात्तथेत्यर्थः । ननु कल्पने चिन्ताया इव तपस्यादीनामपि साध-
 नत्वाच्च तत्करणानुपपत्तिरित्यत आहुः—न हीत्यादि । तथा चाविद्यायाः ज्ञानावरकत्वेन
 कल्पनादशायां ज्ञानतिरस्कार एव भवेन्न प्रसादो नाप्यावरणभङ्ग इति न प्राकट्यादी-
 त्यर्थः । ननु 'यत्र कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । सिद्धिं तत्र विजानी-
 यात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन' इति श्रुतौ यथा काम्यकर्मणस्तादृक्फलजनकत्वमेवं तपस्या-
 दीनामपि तादृशदोषजनकत्वमेवेति चेत्तत्राहुः—तथा सतीत्यादि । तथा च काम्यस्य
 कषायजनकत्वेन निन्दितत्वात्तद्दृष्टान्तेनात्र प्रत्यवस्थानं न युक्तमित्यर्थः । ननु 'कः क्षेमो
 निजपरमोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेणे'त्यादिस्मृतौ तन्निन्दापि स्मर्यत एवेति चेत्त-
 त्राहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च 'तपो मे हृदयं साक्षा'दित्यादौ तत्प्रसङ्गादर्शनादुक्तनि-
 हरितोषिणी ।

(३३) इदानीं कल्पनाऽविद्ययेति पक्षं प्रकारान्तरेण दूषयन्ति—किञ्चेति । तत्प्रसा-
 देन 'धातुः प्रसादा'दिति श्रुत्या भगवत्प्रसादेनेत्यर्थः । तत्प्राकट्येति । 'तस्यैष आत्मा
 वृणुते तनुं स्वा'मिति श्रुतिप्रतिपाद्यभगवत्प्राकट्येत्यर्थः । प्रवृत्त्यनुपपत्तिमेव समर्थयन्ति
 —न हीत्यादिना । तथा सतीति । तपस्यादीनां दोषजनकत्वे स्वीक्रियमाणे सति ।
 चित्तकषायेति । चित्तदोषेत्यर्थः । किञ्चेति । श्रुत्येति । 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्व-
 गङ्गाधरभट्टी ।

(३३) तत्प्रसादेनेति । ज्ञानप्रसादेन भगवत्प्रसादेन वा । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्ध-
 सत्त्व' इति । 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमान'मित्युभयश्रुतेः ।
 इत एव प्रलयेति । कल्पकाभावादेवेत्यर्थः ॥

द्विषयत्वं च प्रतिपाद्यते । श्रीमद्देवकीगर्भरत्नेनाऽपि—‘नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथे’*तीतरसाधनासाध्यतोक्तिपूर्वकं, ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुने’ति भक्त्यैकसाध्यत्वं दर्शनादीनां निरणायि । तथा चैवंविधश्रुतिस्मृतिविष्टवं कुर्वन् पारलौकिकसन्मार्गमात्रोच्छेदनाय प्रवृत्त आसुर एवेति सद्भिरुपेक्ष्यः । कल्पान्तकाले शरीरेन्द्रियाभावेन जीवानां भगवति प्रवेशाच्च कल्पनासामर्थ्याऽभावे सत्यपि नारायणशयनकथनाच्च । इत एव प्रलयानुपपत्तिरपि ज्ञेया ॥

किञ्च ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व’मिति श्रुत्याद्युक्तप्राथमिकब्रह्मसृष्ट्यनुपपत्तिः । तदानीमीश्वरातिरिक्तस्याभावेन तत्कल्पकाभावात् । ईश्वरस्य च न कल्पकत्वं वक्तुं शक्यम् । ईश्वरत्वव्याहतेः । ‘यो विदधा-
सुवर्णसूत्रम् ।

न्दापि काम्यतपस्यादिविषयैवेति तदनालोचनात्तथेत्यत उपेक्ष्य एवेत्यर्थः । ननु मध्वादि-विद्यायां कल्पनोपदेशस्य स्वीकारादत्रापि तदङ्गीकारे को दोष इत्याशङ्कायां पूर्वोक्तमेव दोषं पुनः प्रकारान्तरेणाहुः—कल्पान्त इत्यादि । कल्पनापक्षो न युक्त इति शेषः । तथा च सृष्टिदशायां तथाङ्गीकर्तुं शक्यत्वेऽपि प्रलयदशायां तदशक्त्या सिद्धे विशेषस्य वास्तवत्वे सृष्टिदशायामपि तदङ्गीकारो न युक्त एवेत्यर्थः । इत इति । कल्पकाभावादेव । ज्ञेयेति । कल्पनापक्षदूषणत्वेन ज्ञेया ॥

दूषणान्तरमनुवदन्ति—किञ्च य इत्यादि । तथा च त्वदभिमतकल्पनानुपपत्तिरेव दोष इत्यर्थः । नन्वीश्वर एव तदानीं कल्पक इति चेत्तत्राह—ईश्वरस्येत्यादि । कल्पनायां हरितोषिणी ।

यम्भू’रिति श्रुत्येत्यर्थः । तद्रहितेति । अविद्यारहितेत्यर्थः । श्रीमद्देवकीगर्भरत्नेनापीति । निरणायीत्यग्रेणान्वयः ॥

इदं सर्वमविद्यया कल्प्यत इत्यत्र दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । तत्कल्पकेति । ब्रह्म-

टिप्पणी ।

* इतरसाधनासाध्यतोक्तीति । पूर्व, तदर्थं तपस्यादि, तेषु क्रियमाणेष्वेतादृशो भ्रम’ इत्यादिना तपःप्रभृतिसाध्यत्वं दर्शनादीनामुक्तम्, पुनरत्र च तदसाध्यत्वमित्यापा-ततो विरोधः प्रतिभाति, परन्तु तत्र तेषां चित्तशुद्धिद्वारा तद्धेतुत्वमभिप्रेतम्, अत्र तु साक्षात्तद्धेतुत्वनिषेधो भक्तेः साक्षात्तदिति वक्तुमिति न सः ॥

तीति श्रुत्युक्तमीश्वरकर्तृत्वं चापेयात् । किञ्च, सूत्रकारः सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रतिज्ञाय तन्निरूपणार्थं प्रवृत्तः सन् निःसन्दिग्धतत्पराणां निश्चितत्वादेव निरूपणमकृत्वा सन्दिग्धतत्पराणामेव 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुरिति, 'अस्य लोकस्य का गतिराकाश इति होवाचे'त्यादि, 'कतमा सा देवता प्राण इति होवाचे'त्यादि, 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यादीनाम्, 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' 'अत एव प्राणः'

सुवर्णसूत्रम् ।

व्यासाशयविरोधं च स्फुटीकुर्वन्ति—किञ्च सूत्रेत्यादि, कुर्यादित्यन्तम् । तद्धर्मोपदेशादिति । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति ब्रह्मधर्मोपदेशादित्यर्थः । तल्लिङ्गादिति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती'त्यादिश्राविताब्रह्मलिङ्गादित्यर्थः । अत एवेति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत' इति श्राविताब्रह्मलिङ्गादेवेत्यर्थः ।

हरितोषिणी ।

सृष्टिकल्पकेत्यर्थः । अपेयादिति । कल्पनासत्त्वे कर्तृत्वाभावादिति भावः । किञ्चेति । सूत्रकारः व्यासः । तत्पराणामिति । ब्रह्मपराणां सूत्राणामित्यर्थः । सन्दिग्धतत्पराणामिति । सन्देहविषयीभूतब्रह्मपराणामित्यर्थः । सन्दिग्धब्रह्मपरश्रुतीरेवाहुः—'य एषोऽन्तरादित्ये' इति । इत्यादीनामिति । श्रुतीनामित्यर्थः । इत्यादिभिरधिकरणैरिति । अन्त इत्यादिभिः । 'य एषोऽन्तरादित्ये' इति श्रुतावन्तः श्रूयमाणः परमात्मैव । कुतः ? 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति ब्रह्मधर्मोपदेशादित्यर्थः । आकाश इति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशे प्रत्यस्तं यन्ति' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मलिङ्गादाकाशो ब्रह्मैवेत्यर्थः । अत एवेति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत' इति श्रावणाब्रह्म (ब्रह्म) लिङ्गादेव प्राणो ब्रह्मैव ज्योतिरित्यादि । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठे'ष्वित्या-

गङ्गाधरभट्टी ।

तद्धर्मोपदेशादिति । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इत्याद्युक्तत्वादपहतपाप्मत्वादिः । 'एष आत्मा अपहतपाप्मे'ति श्रुत्यन्तरात् । तल्लिङ्गादिति । 'आकाशादेव सर्वाणि भूतान्युत्पद्यन्ते' इत्यादेः । अत एवेति । ब्रह्मलिङ्गादेव ।

‘ज्योतिश्चरणाभिधानात्’ इत्यादिभिरधिकरणैर्महता प्रबन्धेन यन्निरूपयत्यतो यत्प्रकारकं श्रुतिर्निरूपयति तादृशमेव तद्ब्रह्मैवेति सूत्रकारानुशय इति ज्ञायते । अन्यथा ‘य एषोऽन्तरादित्य’ इत्यादिश्रुतिनिरूपितस्वरूपाणां तादृगजीवादिस्वरूपत्वे ब्रह्मस्वरूपत्वे वा तव मतेऽविद्याकल्पितत्वस्याविशिष्टत्वाद्ब्रह्मपरत्वमेवैतेषामिति न निर्णयं कुर्यात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

चरणाभिधानादिति । ‘एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः, पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी’तिचरणाभिधानादित्यर्थः । निरूपयतीति । निर्णयं निरूपयति । अन्यथेति । तेषां ब्रह्मत्वे यदि सूत्रकारानुशयो न स्यात्तदेत्यर्थः । निरूपितस्वरूपाणामिति । निरूपितानि यानि स्वरूपाणि तेषाम् । तथा च मध्वादि-सूत्रेऽपि सांख्यं प्रत्येव गौण्यापादानं, पञ्चशिखवृत्तौ चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धस्य सूर्यस्य मधुत्वासंभवे तेनापि तत्र गौण्येवादरणीयेति तद्ब्रह्मशब्देऽपि गौण्यादरणीयेति सम्बोधनार्थत्वात् । अतस्तदुदाहृत्य प्रकृते तथाङ्गीकरणमसङ्गतमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

दिवाक्ये ज्योतिःशब्दवाच्यं ब्रह्मैव, कुतः ? चरणाभिधानात् । ‘एतावानस्य महिमा, अतो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवी’ति चरणाभिधानादित्यर्थः । इत्येवंरीत्याऽधिकरणचतुष्टयेनेत्यर्थः । सूत्रकारानुशय इति । व्यासाभिप्राय इत्यर्थः । सूत्राणां विस्तरशोऽर्थविचारस्तु भाष्ये अस्मत्कृततद्विवरणे च द्रष्टव्यः, ग्रन्थविस्तरभयाद्विरम्यते । अन्यथेति । तेषां ब्रह्मत्वे यदि सूत्रकाराभिप्रायो न स्यात्तदेत्यर्थः । अविशिष्टत्वादिति । समानत्वादित्यर्थः । एतेषामिति । सूत्राणामित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

चरणाभिधानादिति । ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी’त्यादेः । अनुशय इति । ‘भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो’रिति विश्वाद्भवदुक्तार्थे व्यासस्य द्वेष इत्यर्थः । अन्यथा । अनुशयाभावे ॥

(३४) ननु ब्रह्मपरत्वेनैवोपासनानि तत्तत्फलसाधकानि । ईश्वरपुरुषाकाशप्राणादिरूपेष्वब्रह्मत्वेनोपासने कृते तत्तत्फलं न भविष्यतीति तेषु ब्रह्मत्वबोधनार्थं सूत्रकारेण निर्णयः कृत इति चेत्, मैवम् ; वस्तुतस्तेषामब्रह्मत्वे तन्निरूपिकाणां श्रुतीनामब्रह्मपरत्वापत्त्या तन्नियमव्याहतेः, प्रतारकत्वापत्तेश्च ।

किञ्चाविद्याकल्पितत्वाविशेषात्प्रसिद्धार्थानेवानूय नैतदिति निषेधमेव कुर्यात् । समन्वयप्रतिज्ञामेव च न कुर्यात् । तेषामब्रह्मत्वेन तन्निरूपिकाणां तासामतन्निरूपकत्वात् । तथा च, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'तिश्रुतिविरोधः । एतेन सविशेषनिरूपिका श्रुतिर्न ब्रह्मस्वरूपं निरूपयितुं प्रवृत्तेत्यादि निरस्तम् । किञ्च, 'कृते शुक्लश्चतुर्बाहु'रित्यादिना इलावृतादिदेशविशेषेषु, 'तुरीयां तामसीं मूर्तिं'मित्यादिना च नियतदेशे नियतकाले नियतानेकरूपकथनमनुपपन्नं स्यात् । एकस्या एवाविद्याया नियतसामयिकनियतवस्तुकल्पने समयान्तरे चान्यादृशकल्पने सुवर्णसूत्रम् ।

(३४) किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति—नन्वित्यादि, विरोध इत्यन्तम् । एवं तात्पर्यनिरूपणेन यत्सिद्धं तदाहुः—एतेनेत्यादि । तथा सविशेषश्रुतिरप्यस्थूलादिश्रुतिवत् स्वरूपस्यैव निरूपिकेति उपजीवकत्वनैर्बल्ययोरभावात्तस्याः यथाकथंचित् प्रतिपत्त्यर्थत्वमित्यत्र गमकस्याभावाच्च तन्निरस्तमित्यर्थः । अविद्याकल्पनपक्षे उपबृंहणविरोधं बोधयितुं दूषणाहरितोषिणी ।

(३४) शङ्कते—नन्विति । निर्णयः कृत इति । वस्तुतः उपासनावोधकसूत्राणां तथैव निर्णयादिति भावः । परिहरन्ति—मैवमिति । तेषामिति । सूर्यान्तर्वर्तमानादिचतुर्णाम् । नियमव्याहतेरिति । उपनिषद्वाक्यैर्ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति नियमव्याघातादित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—प्रतारकत्वेति । अन्यदपि दूषणमाहुः—किञ्चेति । प्रतिज्ञामेवेति । चकारेण पूर्वोक्तनिषेधकरणं समुच्चीयते । अत्र हेतुमाहुः—तेषामिति । तासामिति । 'य एषोन्तरादित्य' इत्यादिश्रुतीनामित्यर्थः । एतेनेति । इति सूत्रादितात्पर्यवर्णनेन । सविशेषेति । यथा अस्थूलादिनिर्विशेषश्रुतिर्ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति, तथेयं सविशेषश्रुतिर्न निरूपयतीत्यर्थः । अविद्याया ब्रह्मणोऽनेकरूपकल्पने सामर्थ्यं नास्तीति दूषणान्तरमाहुः—

गङ्गाधरभट्टी ।

(३४) प्रतारकेति । 'योऽन्यथा सन्तमात्मान'मित्यादिश्रुतेः । एतेन एतैरित्यर्थः ।

हेतोरशक्यनिरूपणत्वात् । न च कालादेरेव हेतुत्वं, तस्याप्येतत्तुल्य-
त्वात् । न च तादृक्स्वभावैव सेति वाच्यम् । अद्वैतश्रुत्यनुरोधेनासद्रूप-
त्वेनैव सा त्वदभिमत इति तत्स्वभावस्यापि तादृशत्वेन कस्य कारण-
त्वम् । ननु कार्यमपि तथैवेति यक्षबलिन्याय इति चेत्, कार्यमास्तां वा
तथा, कारणेन तु सतैव भाव्यं मणिमन्त्रादिन्यायेनेति पूर्वमेवावोचाम ।
किञ्च, ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मत्वेन निरूपितसविशेषाणां कल्पि-
तत्वं वदन् व्यासस्य प्रतिज्ञाहानिमपश्यन्नुन्मत्तोऽसि ॥

(३५) ननु ब्रह्मण एकरसत्वेन सविशेषाणां चानेकरसत्वेन ब्रह्मत्वा-
सुवर्णसूत्रम् ।

न्तराण्याहुः—किञ्च कृत इत्यादि । एतत्तुल्यत्वादिति । जडत्वेन तत्कार्यत्वेन च तत्तु-
ल्यत्वात् । ननु कार्यस्यासत्वेऽङ्गीकृते विशेषाणामसिद्धेः किं कारणसत्त्वापादनेनेति शङ्काया-
माहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च तवोन्मत्तत्वबोधनाय तथोच्यते, न तु कार्यासत्त्वमुपग-
म्यत इत्यर्थः ॥

(३५) स्वस्योन्मत्तत्वं वारयितुं यतते—नन्वित्यादि । तथा च ‘स यथा सैन्धवच-
हरितोषिणी ।

किञ्चेति । कृत इति । एकादशस्कन्धे । अशक्यनिरूपणत्वादिति । अविद्याया जडत्वा-
त्तत्कल्पने सामर्थ्याभावादिति भावः । शङ्कते—न चेति । हेतुत्वमिति । ‘जन्यानां
जनकः कालो जगतामाश्रयो मत’ इत्यभियुक्तवाक्याद्धेतुत्वमित्यर्थः । उत्तरयन्ति—
तस्यापीति । अविद्याकर्मत्वेन तत्तुल्यत्वादित्यर्थः । शङ्कते—न चेति । तादृगिति ।
कल्पनाकरणत्वस्वभावा सा अविद्येत्यर्थः । उत्तरयन्ति—अद्वैतेति । तादृशत्वेनेति ।
असद्रूपत्वेनेत्यर्थः । शङ्कते—नन्विति । कार्यमिति । कल्प्यं कार्यमित्यर्थः । तथैवेति ।
असद्रूपमेवेत्यर्थः । यक्षेति । ‘यादृशो यक्षस्तादृशो बलि’रितिन्यायेन दोषो नास्तीत्यर्थः ।
उत्तरयन्ति—कार्यमिति । तथा असद्रूपम् । सता सद्रूपेण । अत्र दृष्टान्तमाहुः—
मणीति । मण्यादेः सद्रूपत्वं, तत्कार्यस्यासद्रूपत्वं लोके गारुडीविद्यायां दृश्यत इत्यर्थः ।
ननु भवन्मते कार्यस्यापि सत्त्वं स्वीक्रियत इति कथमुक्तं कार्यमास्तां तथेत्यत आहुः—
किञ्चेति । ब्रह्मत्वेनेति । ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यनेन प्रतिज्ञा कृता, ‘अन्तस्तद्धर्मो-
पदेशा’दित्यनेन विशेषाणां ब्रह्मत्वेन निरूपणं कृतम्; भवद्भिस्तु तेषां कल्पितत्वमुच्यत
इति व्यासस्य प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः ॥

(३५) स्वस्योन्मत्तत्वं वारयति—नन्विति । एकरसत्वेनेति । श्रुतौ च ‘यथा सैन्ध-
गङ्गाधरमदी ।

एतत्तुल्यत्वादिति । कल्पितत्वात् ॥

विरुद्धधर्मा-
श्रयतासाधने-
नैकरसत्वानु-
पपत्तिसमा-
धिः ।

नुपपत्तिरिति चेत्; मैवम् । धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् ।
तथाहि—ब्रह्म वेदैकसमधिगम्यम् । तत्र च 'सर्वकामः सर्व-
गन्धः सर्वरस' इति निरूप्यते । 'सर्वतःपाणिपादान्तं सर्व-
तोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य ति-

ष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं
सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ चे'त्यादिना भगवतैव स्वस्वरूपं प्रतिपादि-
तम् । अत्रान्तपदेन करचरणाद्यवच्छेद उच्यते । अत एव पौगण्डली-
लासामयिकं स्वरूपं यावत्परिमाणकं तावत्परिमाणकं तदेव स्वरूपं पृत-
नामुक्तिदानदशायामपि वर्तत इति संगच्छते । सर्वेषामपि रूपाणां

सुवर्णसूत्रम् ।

नोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन, एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञान-
घन एवे'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मण एकरसत्वस्य सिद्धत्वात् सविशेषस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेर्नाहमुन्मत्त
इत्यर्थः । अनुपपत्तिं समादधते—मैवमित्यादि । तथा च प्रमाणसिद्धत्वेनानेकरसत्वेन
प्रतीयमानत्वेऽप्येकरसत्वानपायात्सुखेन ब्रह्मत्वोपपत्तेस्तवोन्मत्तत्वमनिवार्यमित्यर्थः । तथा-
त्वमुपपादयन्ति—तथाहीत्यादि । वेदैकसमधिगम्यमिति । न निर्विशेषश्रुतिमात्रैक-
गम्यं तद्ब्रह्मस्वरूपं निष्कृष्टम् । श्रुतिसमानानुपूर्वीकं गीतावाक्यमुपन्यस्यन्ति—सर्वत
इत्यादि । प्रतिपादितमिति । स्वस्य पुरुषोत्तमत्वं पुरुषोत्तमलक्षणादिकं च वदता आस-
माप्तिं प्रतिपादितम् । अत एवेति । सर्वतःपाणिपादान्तत्वादेव । संगच्छत इति ।
श्रीमदाचार्योक्तिः संगच्छत इत्यर्थः । नित्यत्वे सर्वदैव सर्वरूपाणि प्रतीयेरन्निति चेत्तत्राहुः
हरितोषिणी ।

वघन' इति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वं प्रतिपादितमित्येकरसत्वेनेत्यर्थः । समाधान-
माहुः—मैवमिति । धर्मीति । एकरसत्वानेकरसत्वाश्रयीभूतब्रह्मरूपधर्मिणो ग्राहकं यत्प्र-
माणं वेदस्तत्सिद्धत्वं धर्मस्येत्यर्थः । तदेवोपपादयन्ति—तथाहीत्यादिना । वेदैकेति ।
निर्विशेषसविशेषसकलश्रुतिगम्यमित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यां तादृशमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
बोधयितुं भगवद्वचनान्याहुः—सर्वत इति । प्रतिपादितमिति । गीतायां समाप्तिपर्यन्तं
भगवतैव प्रतिपादितमित्यर्थः । अवच्छेदो धर्मः । अत्र श्रीमदाचार्यचरणोक्तं सङ्गतं भव-
तीत्याहुः—अत एवेति । पौगण्डेलारभ्य वर्तत इत्यन्तं श्रीमदाचार्यचरणवचनम् । ननु
यदि सर्वेषां रूपाणामवयवानां नित्यत्वं स्वीक्रियते चेत्तेषामेकरूपेण सर्वदा प्रतीतिः कुतो

गङ्गाधरभट्टी ।

(३५) अवच्छेद उच्यत इति । अङ्गुल्यादिभेदः सङ्गच्छत इति सुबोधिन्युक्तम् ।
अग्रेऽवच्छेदपदेन सम्बन्ध उच्यते ।

नित्यत्वात् । अग्रे च क्रमेण प्रादुर्भावः परम् । यतो बाल्येऽल्पदेशाव-
च्छेदः करादीनां, पौगण्डादिषु चाधिकदेशावच्छेदो भक्तैरनुभूयते । तत्र
च शुद्धब्रह्मत्वं ब्रह्मणैव विचारितम्—‘तोकेन जीवहरणं यदुत्कृष्टिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः । यद्रिङ्गताऽन्तरगतेन दिविस्पृशोर्वा
उन्मूलनं त्वितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्य’मित्यादिना द्वितीयस्कन्धेऽपि । दश-
मस्कन्धेऽपि दामोदरलीलाप्रस्तावे—‘न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि
चापरम् । पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः । तं मत्वाऽऽत्मजमव्यक्तं
मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् । गोपिकोत्सवले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथे’त्युक्त्वा
रज्जुन्यूनतानिरूपणेनापि पूर्णत्वं तस्यैव प्रतिपादितम् । ‘त्रय्या चोपनि-
षद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः । उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्य-
तात्मज’मिति वाक्येन मृत्स्नाभक्षणानन्तरीयशोदाप्रार्थितनिजवदन-
सुवर्णसूत्रम् ।

—अग्रे चेत्यादि । ननु प्रामाणिकप्रतीतिबलादनित्यमेवास्त्विति शङ्काया निवृत्त्यर्थं तत्र
ब्रह्मत्वं निगमयितुं संगतिमाहुः—तत्रेत्यादि । तत्रेति । भक्तदृग्गोचरस्वरूपे । ननु ब्रह्मणा
सामर्थ्यमात्रमुक्तं, न तु ब्रह्मत्वमपीयत आहुः—दशमस्कन्धेऽपीत्यादि । त्रय्या चेति ।
वाक्ये त्रय्युपनिषत्पदाभ्यां चकारद्वयेन च सर्वाः परापरविद्याः संगृहीताः, सांख्यादिपदैश्च
सर्वाः स्मृतयः । मोक्षधर्मे तथा प्रतिपादनात् । सात्वतैर्वैष्णवतत्रैः । सत्वस्य समूहः
हरितोषिणी ।

न जायत इत्यत आहुः—अग्रे चेति । अग्रे पूतनामुक्तिदानोत्तरम् । क्रमेण तत्तल्लीला-
क्रमेण । बाल्यपौगण्डलीलासामयिकतत्तद्रूपानुभवः कथमित्यत आहुः—परमिति । परं-
त्वित्यर्थः । अनुभूयत इति । भक्तानुग्रहार्थमेवैतदिति भावः । अस्मिन्नर्थे सम्मतिमाहुः—
तत्र चेति । तत्र भक्तानुभवविषयीभूततत्तद्रूपे । ब्रह्मणा कुत्र विचारितमित्यत आहुः—
तोकेनेत्यादिना, द्वितीयस्कन्धेऽपीत्यन्तम् । अत्र शुद्धब्रह्मत्वं नोक्तं, किन्तु तत्पराक्रम-
कथनमात्रमित्यत आहुः—दशमस्कन्धेऽपीति । प्रतिपादितमिति । पूर्णत्वकथनेन शुद्ध-
ब्रह्मत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः । श्रुतिस्मृतावपि तस्यैव प्रतिपादनमस्तीत्याशयेनाहुः—त्रय्येति ।
त्रय्युजुःसामभिर्यज्ञस्वरूपब्रह्ममाहात्म्यप्रतिपादनमस्तीति त्रय्येत्युक्तम् । एतेन सम्पूर्णपूर्व-
काण्डस्य भगवत्परत्वमुक्तम् । उत्तरकाण्डस्यापि तथात्वं वक्तुमाहुः—उपनिषद्भिश्चेति ।
वेदप्रतिपाद्यमाहात्म्यमुक्त्वा स्मृतिप्रतिपाद्यमाहुः—सांख्येति । त्रयाणां स्मृतावेव निवेशः ।
सात्वतैः सत्वस्य समुदायः सात्वं, तद्वन्तः सात्वतास्तेषां तन्त्राणि सात्वितानि, तैर्वैष्ण-
वतत्रैः । वाक्येनेति । प्रतिपादितमिति पूर्वेणान्वयः । मृत्स्नाभक्षणानन्तरीयस्य व्यादा-

व्यादाने प्रदर्शितसात्मब्रजसहितसकललोकावलोकनजनितवस्तुजिज्ञासायां यशोदायाः पक्षान्तरनिराकरणपूर्वकतत्त्वनिर्द्धारकाऽथो अमुष्यैव ममाभक्तस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग' इतिवाक्येन च । एतेनैव 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स आत्मान्तर्याम्यमृत' इति श्रुत्युक्तधर्मवत्त्वेनापि ब्रह्मत्वं सिद्धम् । यत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति । इममेव हि श्रुत्यभिप्रायमङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । एतत्सर्वं भागवतविवरणे तत्त्वसूत्रभाष्ये च विस्तृतं पितृचरणैरिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ॥

किञ्च, सर्वाणि यानीन्द्रियाणि चक्षुर्वाणादीनि तद्वाह्या गुणाश्चालौ-
सुवर्णसूत्रम् ।

सात्त्वं तद्वन्तः सात्वता इति तदर्थान् । तेन सर्वविद्याप्रतिपाद्यत्वमुक्तं भवति । एतस्यार्थस्य तद्वर्माधिकरणसिद्धत्वबोधनाय 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' इति सूत्रस्य विषयवाक्यमुदाहरन्तः सिद्धमाहुः—एतेनेत्यादि । एतेनैवेति । त्रय्याद्युपगीतत्वेनैव । अपिना श्रुतिसङ्ग्रहः । तथा च श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमित्यर्थः । लिङ्गेन सिद्धौ प्रकारं तथाऽऽदरे बीजं च क्रमेण वदन्तस्तद्वाह्यफक्किमेवाहुः—यत इति । इममित्यादि । अत्र श्रीमदाचार्यसम्मतिं विशेषतः कथने बीजं चाहुः—एतदित्यादि ॥

पूर्वोक्तगीतावाक्ये निर्विशेषमेव मुख्यतया प्रतिपाद्यत इति भ्रमं व्युदसितुं 'प्राणश्चेव प्राणो भवती'तिश्रुत्यनुसारेण तदाशयं हृदि कृत्वा इन्द्रियाणि च गुणाश्च इन्द्रियगुणाः, सर्वे च ते इन्द्रियगुणाश्च सर्वेन्द्रियगुणाः, आसमन्ताद्भासत इत्याभासः प्रकाशः, त इव आभासः सर्वेन्द्रियगुणाभास इत्युपमानसमासेन तदर्थमाहुः—किञ्चेत्यादि । 'गुणवच-हरितोषिणी ।

नेन समासः । तत्त्वनिर्द्धारकेति । अस्य वाक्येनेत्यनेनान्वयः । वाक्येन चेति । अस्य प्रतिपादितमिति पूर्वेणान्वयः । एतेनेति । 'त्रय्या चोपनिषद्भि'रिति वाक्योक्तवेदाद्युपगीयमानत्वेन । धर्मवत्त्वेनापीति । अपिना च त्रय्या श्रुत्युक्तधर्मवत्त्वेनापि ब्रह्मत्वं सिद्धमित्यर्थः । धर्मवत्त्वेन सिद्धौ प्रयोजनमाहुः—यत इति । शिष्टसन्दिग्धब्रह्मधर्मबोधने गमकमाहुः—इममेवेति । अत्र श्रीमदाचार्यचरणोक्तं प्रमाणयन्ति—एतदिति ॥

पूर्वोक्त 'सर्वेन्द्रियगुणाभास'मिति वाक्येन शुद्धं ब्रह्मावगम्यत इति बोधयितुं तदर्थमाहुः—किञ्चेति । सर्वाणीति । इन्द्रियाणि गुणाश्च इन्द्रियगुणाः, आसमन्ताद्भास इत्या-
गङ्गाधरभट्टी ।

सात्मब्रजेति । भगवत्सहितब्रजेत्यर्थः । एतेनैवेति । वेदैकसमधिगम्यत्वेन ॥

किकास्तथैव शुद्धमेव ब्रह्मावभासते । ब्रह्मैव कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियादिरूपेण भासत इत्यर्थः । न तु लौकिकानीन्द्रियाणि तत्र सन्ति । तदाह—
‘सर्वेन्द्रियविवर्जित’मिति । ‘असक्त’मित्यादि स्पष्टम् । अत एव ‘वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषा’दित्यधिकरणे ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते’ इति श्रुत्युक्तप्रादेशपरिमाणवत्त्वमभितो विगतमानत्वलक्षणं व्यापकत्वं, वाजसनेयिशाखोक्तं ‘स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषस्तं यो हैनमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः सुवर्णसूत्रम् ।

नानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती’ति महाभाष्याद्विशेषणभूतस्यास्य शब्दस्यात्र नपुंसकत्वं बोध्यम् । श्रुत्यादिसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं न्यायतोऽपि दृढीकर्तुमाहुः—अत एवेत्यादि । अधिकरणार्थस्तु—‘यस्त्वेत’मित्यादिश्रुतौ वैश्वानरशब्दस्तावच्चतुर्वर्त्येषु प्रसिद्धः । जाठराग्नौ तावत्—‘अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदं पच्यते, यदद्यत’ इत्यादिषु, महाभूततृतीये च—‘विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवाः वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्व’त्रित्यादौ, देवतायां च—‘वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधी’रित्यत्र ‘सम्बत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर’ इति, ‘सम्बत्सरश्च प्रजापति’रित्यपि तैत्तिरीयश्रुतौ सिद्धम् । विश्वे च—‘विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद’ इति । स च प्रजापतिरेव । छान्दोग्ये तु ‘आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही’त्यात्मानमुपक्रम्य पठ्यते । ततः सन्देहः । अत्र किं जाठराद्यन्यतमोऽभिधीयत उत परमात्मेति । अत्र जाठराग्निभूततृतीयदेवतासु ‘मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप’ इत्याहरितोषिणी ।

भासः प्रकाशः, सर्वेन्द्रियगुणा इव आभासः सर्वेन्द्रियगुणाभास इत्यर्थः । अस्य नपुंसकत्वं ‘गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती’ति महाभाष्यप्राप्त्याद्वोध्यम् । तथा च निर्गलितार्थमाहुः—ब्रह्मैवेति । विरुद्धधर्माश्रयत्वं गीतायां स्पष्टमुक्तमित्याहुः—नतु लौकिकानीति । अत एवेति । ब्रह्मणः श्रुत्युक्तविरुद्धधर्माश्रयत्वादेवेत्यर्थः । अधिकरण इति । विरुद्धधर्माश्रयत्वमुक्तमिति शेषः । संशयाद्युपपत्त्यादिकं भाष्ये मत्कृतविवरणेऽपि श्रुतिरहस्ये च । एवं च स्मृतिन्यायसिद्धमिति भावः । अधिकरणार्थं विशदयन्ति—यस्त्वेतमिति । वैश्वानरपदवाच्यं ब्रह्म । कुतः ? साधारणशब्दविशेषात् साधारणशब्दाद्यो विशेषः ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र’मित्यादिश्रुत्युक्तं प्रादेशमात्रत्वं व्यापकत्वं च, अथ च वाजसनेयिशाखोक्तं पुरुषविधत्वं, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च गङ्गाधरभट्टी ।

वैश्वानर इति । अयमग्निरेव कोशादिप्रसिद्धेरिति प्रथमपक्षे, उत्तरम्—साधारणशब्दविशेषादिति । विशेष उपपाद्यते—‘यस्त्वेतमेव’मित्यादिना ।

प्रतिष्ठितं वेदे'त्यनेन पुरुषत्वं, तस्यैव तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च परस्परविरुद्धं ब्रह्मण्येव संभवति, तस्यैव विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वाद्, नाभ्यादिष्विति निरूपयन् जैमिन्यादिमतोपन्यासकरणेन पक्षान्तरेष्वरुचिमुद्गाढ्य सिद्धान्तमवदत्—‘आमनन्ति चैनमस्मि’न्निति । अस्यार्थस्तु—एनं परमेश्वरं व्यापकमेवास्मिन् सूक्ष्मचिबुकान्तराले प्रादेशमात्रं जावालाः समामनन्ति ‘य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते च प्रतिष्ठित इति, सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित’ इत्यादिना । तथा चानन्तपदादेशकालापरिच्छिन्नस्यैव संकुचितस्थाने श्रुतिः स्थितिं कथयतीति प्रादेशमात्रस्याप्यभिविमानत्वं संगच्छते । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुत्यभिमतं वेदितव्यम् । अन्यथाऽनन्त इति न वदेत् । प्रयोजनाभावात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

दिना श्राविता सुमूर्द्धत्वादयो धर्मा न युज्यन्त इति विश्वात्मकः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भ एवार्थ इति प्राप्ते, अभिधीयते—वैश्वानरः परमात्मैव, कुतः ? साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दाद्यो विशेष आधिक्यं तस्मादिति । स एव विशेषो ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान’मित्यादिना श्राव्यते एव । इति विरुद्धधर्माश्रयत्वं निरूपयन् व्यासो जैमिन्यादिमतोपन्यासकरणेन ‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ ‘अभिव्यक्तेरित्यादमरथ्यः’ ‘अनुस्मृतेर्वादरि’रित्यादिभिस्तत्करणेन पक्षान्तरेषूक्तेष्वरुचिं प्रथमोक्तोऽविरोधो विश्वसाधारणो, द्वितीयो देवतासाधारणस्तृतीय उपास्यकर्तृकत्वात् सर्वसाधारण इत्येवंरूपामुद्गाढ्य सूचयित्वा स्वसिद्धान्तमसाधारणधर्मविशेषरूपमवददित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अधिकरणोपन्यासेन सिद्धमाहुः—एतेनेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

परस्परविरुद्धमित्येवंरूपो विशेषो ब्रह्मण्येव संभवतीत्यर्थः । अत एवाहुः—तस्यैवेति । निरूपयन्निति । ‘ब्रह्मण्येव संभवति’ ‘नाभ्यादिष्विति निरूपयन् व्यासः स्वसिद्धान्तमवददित्यग्रेणान्वयः । ‘नाभ्यादिष्विति यदुक्तं तेन श्रुत्युक्तजाठराभ्यादीनां निराकरणम् । ‘जैमिन्यादी’त्यनेन जैमिन्यादमरथ्यवादरिमतानामुपन्यासो बोध्यः । तथाहि ‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ ‘अभिव्यक्तेरित्यादमरथ्यः’ ‘अनुस्मृतेर्वादरि’रिति । एतत्सूत्राणामर्थस्तु भाष्ये अस्मत्कृतविवरणे च बोध्यः, विस्तरभयाद्विरम्यते । जाबालोक्तं स्वसिद्धान्तमेवाहुः—आमनन्तीति । कया श्रुत्या जाबालाः समामनन्तीत्यत आहुः—‘य एष’ इति । सिद्धार्थमाहुः—तथा चेति । एतेनेति । वैश्वानराधिकरणोपन्यासेनेत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

वरणायां नास्याच्चेति । भ्रुवोर्वा नासायाच्चेत्यर्थः ॥

(३६) ननु मया पूर्वमेवाऽवादि सविशेषनिरूपणमुपासनार्थमिति ।
 नन्वनुपहतकर्णेन मयाप्यश्रावि । तर्हि किमनुपपन्नम् ? त्वद-
 भिमतोपासनार्थत्वमेव । कथम् ? । इत्थम्—उपासनायां तु
 तत्र तत्प्रकारकभावनामात्रं, न तु तद्वस्तु तादृशमिति हि
 तवाभिमतम् । उपास्यं चात्मत्वेनैव, न त्वनात्मत्वेन । ‘आ-
 त्मेत्येवोपासीत’ ‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहम-
 स्मीति’ ‘न स वेद यथा पशुरेवं हि स देवानां पशु’रिति श्रुतेः । एवं च
 सति ‘योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं
 चौरिणात्मापहारिणे’ति श्रुत्याऽयथाकल्पनस्य निन्दितत्वात्तादृशमेव त-
 द्रूपमिति मन्तव्यम् । एवं सत्यनन्तरूपत्वमेव ब्रह्मणः श्रुत्यभिमतम् ।
 तथा चानेन रूपेणैतादृशोपासकस्यैतादृशं फलं दास्यामीतीश्वरेच्छयैव
 सुवर्णसूत्रम् ।

(३६) निमील्य पुनराशङ्कते—नन्वित्यादि । तस्य बाधिर्यं सूचयन्तः समादधते—
 नन्वित्यादि । अत्र ननुर्निश्चयार्थः । एवं च सतीति । आत्मत्वेनैवोपास्यत्वे सति । एवं
 हरितोषिणी ।

(३६) ज्ञात्वा तूष्णीमाशङ्कते—नन्विति । उपासनार्थमिति । ब्रह्म तु निर्द्वैतक-
 मेव, तत्तद्रूपेण कथनं तु उपासनार्थमित्यर्थः । उत्तरमाहुः—नन्विति । ननु इति ।
 निश्चयेन । अनुपहतकर्णेनेति । बाधिर्याभावविशिष्टकर्णेन्द्रियवता । एतेन तव बाधिर्य-
 मस्तीति मदुक्तं त्वया न श्रूयते इति सूचितम् । तथा चोपासनार्थत्वं मयापि स्वीक्रियत
 इति भावः । तत्र वादी पृच्छति—किमिति । अनुपपत्तिमाहुः—त्वदभिमतेति । इमा-
 मनुपपत्तिं विचारयन्ति—इत्थमित्यादिना । तत्र ब्रह्मणि । तत्प्रकारकेति । विष्णुत्वादि-
 प्रकारकेत्यर्थः । एवं चेत्तत्र विचारमाहुः—उपास्यमिति । आत्मत्वं तु जीवब्रह्मसाधार-
 णमिति केन रूपेणोपासना कर्तव्येति श्रुत्यभिप्रायेणाहुः—आत्मेत्येवेति । यथा पशु-
 रिति । मूर्ख इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाहुः—एवं हीति । देवानां पशुरिति । मूर्ख
 इत्यर्थः । तथा च प्रकृतिमाहुः—एवं च सतीति । आत्मत्वेनैवोपासनाविषयत्वे सती-
 त्यर्थः । कल्पनस्य तद्वस्तु तादृशं न भवतीति कल्पनस्य । एवं सतीति । आत्मस्वरूपे

गङ्गाधरभट्टी ।

(३६) एवञ्चेति । काल्पनिकोपदेशत्व इत्यर्थः ॥

तथैव भवतीति ज्ञापयन्ती श्रुतिरूपासनाभेदेन फलभेदमप्याह ॥

किञ्च, त्वदुक्तरीत्योपासनाविषयस्यातत्प्रकारकत्वेनाब्रह्मत्वमागतम् । तथा च तन्निरूपिकाणां श्रुतीनामब्रह्मपरत्वे प्राप्ते 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा'दिति तत्त्वसूत्रविरोधः । असद्भावनया चासदेव फलं स्यात् । तथा च 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा'दिति तत्त्वसूत्रविरोधश्च । 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे'दिति श्रुतेरूपासनाविषयाणामसत्त्वं जानानस्य तवान्धन्तमःप्रवेशेनासत्त्वमेव फलमिति प्रतिजानीमः । तथा चोक्तं त्वाद्विज्ञानेकासुरचभूपतीनां श्रुतिस्मृत्याचारपराणामपि निजबन्धुसुहृद्रूपा-
सुवर्णसूत्रम् ।

सतीति । आत्मस्वरूपेऽन्यथाकल्पनस्य निन्दितत्वे सति । तथैव भवतीति । तादृशाकारमेव ब्रह्म भवति । अतो 'ननु ब्रह्मत्वेनैवोपासनानी'त्यादिना यस्त्वया सूत्रकाराशय उद्घाटितः, सोऽसङ्गत इत्यर्थः ॥

दूषणान्तराण्याहुः—किञ्चेत्यादि । नन्वस्त्वेवं तथापि तद्ब्रह्मान्यदेव, कृष्णाकारं तु नानारूपेष्वन्यतमम्, वाराहपुराणे दशानामप्यवताराणां सोपानत्वेन गणनात् । अतोऽवताररूपे तथा कल्पनं न दोषायेति चेत्तत्राहुः—तथा चेत्यादि । निरूप्येति । आसुरलक्षणं निरूप्य । तथा च कृष्णाकारस्यान्यथाज्ञानेऽपि भगवताऽसुरत्वाधमगयोः कथनात्तस्य मूलरूपत्वमेव बोध्यते, न तु सोपानतुल्यत्वम् । वाराहवाक्यं त्वंशावतारपरं, न तु मूलरूपपरम् । अन्यथैतद्वाक्यविरोधापत्तेः । अतः श्रीकृष्णाकारस्य मूलरूपत्वात्तदन्यथाज्ञानेऽपि स एव दोष इत्यर्थः । ननु यद्येवं तदा भगवता 'मानुषीं तनुमाश्रित'मिति हरितोषिणी ।

अन्यथा कल्पनमनुचितमिति श्रुतिप्रतिपाद्यत्वे सति । तथैव भवतीति । ब्रह्मैव स्वेच्छया तादृशाकारं भवतीत्यर्थः ॥

सूत्रविरोधमप्याहुः—किञ्चेति । ननु श्रीकृष्णाकारं ब्रह्म न भवति, किन्त्वन्यदेव, अवताररूपे अन्यथाकल्पनं न दोषायेत्यत आहुः—तथा चेति । तन्निरूपिकाणामिति । तादृशोपास्यदेवतोपासनाविषयिकाणां श्रुतीनामित्यर्थः । अन्यदपि सूत्रविरोधादिरूपदूषणान्तरमाहुः—सर्वत्रेति । तैत्तिरीयोपनिषद्विरोधरूपदूषणमाहुः—असन्नेवेति । असत्त्वरूपे गङ्गाधरभट्टी ।

अतत्प्रकारकत्वेनेति । निर्गुणभिन्नत्वेन ॥

प्रतिजानीम इति । उत्कण्ठापूर्वकं स्मराम इत्यर्थः । 'सम्प्रतिभ्यामनाध्यान' इत्युक्तार्थे आत्मनेपदनिषेधान् परस्मैपदम् ॥

णामपि वधाय सकलप्रमाणनिषिद्धत्वेनाधर्मबुद्ध्या तद्वधविमुखं विजयं शिक्षयता तद्वधेन सकलसज्जनान् परिपालयता श्रीदेवकीपुत्रेण । 'अव-
जानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम
भूतमहेश्वर'मित्यादिनाऽऽसुराणां स्वाभजनमुक्त्वा 'महात्मानस्तु मां
पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्यय'-
मिति । तत्रैवाऽऽसुरभावनिरूपणे च 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनी-
श्वर'मित्यादिना निरूप्य 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति'मित्यन्तेन । अत्र 'मानुषीं
तनुमाश्रित'मिति तज्ज्ञानप्रकारकथनं, न तु स्वरूपस्य, पूर्वोक्तयुक्तिभि-
रानन्दरूपत्वस्यैव निर्णीतत्वात् । यथा चैतत्तथाऽऽनन्दमयाधिकरणवि-

सुवर्णसूत्रम् ।

स्वतो भिन्नतया तनुः किमर्थमुच्यत इति चेत्तत्राहुः—अत्रेत्यादि । पूर्वोक्तयुक्तिभि-
रिति । 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैर्ग्रा-
ह्यमनुमानत' इतिवाक्या 'दामोदरलीलाप्रस्ताव' इत्यादिना प्रदर्शिताभिः परिच्छेदत्र-
यातीतत्वसर्ववेदवेद्यत्वसकलजगदाधारत्वादिभिरित्यर्थः । ब्रह्मण आनन्दमयस्य विरुद्धधर्मा-

हरितोषिणी ।

फले प्रमाणं दर्शयन्ति—तथा चोक्तमिति । श्रीदेवकीपुत्रेणेत्यप्रेणान्वयः । यदुक्तं
तदाहुः—अवजानन्तीति । आसुरलक्षणमाहुः—*असत्यमित्यादिना गतिमित्यन्तेन ।
एतेन वाराहवाक्ये सोपानतुल्यत्वं यदुक्तं तदंशावतारपरम् । 'अवजानन्ती'त्यादिवा-
क्यविरोधात् । श्रीकृष्णाकारपरं न वक्तव्यम् । तस्य मूलरूपत्वस्योक्तत्वादिति बोध्यम् ।
ननु भगवताऽत्रैवोक्तं—'मानुषीं तनुमाश्रित'मिति, तत्कथं ज्ञातव्यं मूलरूपत्वं तस्ये-
त्यत आहुः—अत्रेति । तज्ज्ञानेति । आसुरज्ञाने 'नरतनुप्रकारकथन'मित्यर्थः । पूर्वोक्त-
युक्तिभिरिति । 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणैर्गुणै-
र्लिङ्गैर्ग्राह्यमनुमानत' इत्यादिवचनादामोदरलीलाप्रस्तावे पूर्वं कथिताभिः परिच्छेदत्र-

गङ्गाधरभट्टी ।

पूर्वोक्तयुक्तिभिरिति । विरुद्धधर्माधारत्वादिभिर्यशोदातनयस्याऽपि मुखे सर्वजग-
त्स्थित्यादिभिः ॥

टिप्पणी ।

* असत्यमिति । ते आसुरा जगदसत्यमाहुः, अप्रतिष्ठमाहुः, अनीश्वरमाहुरिति पृथक्
२ व्याख्येयम् । प्रत्येकस्य लक्षणत्वात् । समुदितस्य लक्ष्यासंभवाच्च । इदं मारुतशक्तौ ॥

चारे निरूपितं भाष्ये पितृचरणैः । अत एवाग्रे भगवानाह—‘परं भाव-
मजानन्त’ इति । परो भाव आनन्दमात्रत्वलक्षणः । एतेन विशेषाणां
लौकिकत्वाद्व्रह्मणश्चालौकिकत्वात्तन्निषेधस्तत्र युक्तः, तेषामप्यलौकिक-
त्वकल्पने, ब्रह्मणि च विरुद्धसर्वाधारत्वाच्चलौकिकशक्तिकल्पने गौरव-
मिति निरस्तम् । सर्वस्यैव प्रमाणसिद्धत्वेनाकल्पितत्वात् । खयुक्त्या
कल्पने हि त्वदुक्तं दूषणम् । अन्यथा ब्रह्माङ्गीकारेऽपि गौरवमिति तद-
नङ्गीकारोप्यापद्येत । तथा च शून्यवाद आपद्येतेति गङ्गातरङ्गसङ्गिकम-
लपरागधूसरानिलसुखभियां स्ववैराग्यख्यापनाय जनतासमक्षं पलाय-
मानस्य मायावादि कुहकनिर्विण्णस्य शूकरगर्ते निपातः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

धारत्वं श्रुत्यादिसिद्धमित्याह—यथा चेत्यादि । यथा ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं तथाऽऽचार्य-
चरणैर्ब्रह्मवित्प्रपाठके परस्य विपश्चितो जगज्जनकस्यादौ कथनान्मध्येऽपि ‘को ह्येवान्यात्
कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्’ ‘एष ह्येवानन्दयाती’त्यार्थिका-
भ्यासेन तस्यैव परामर्शादन्ते ‘चैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती’ति श्रावणादुप-
क्रमादिभिर्निर्णीयोक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—एतेनेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

यातीतत्वसर्ववेदवेद्यत्वादिभिरित्यर्थः । श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वं मूलरूपस्येत्याहुः—यथेति
एतेनेति । अस्यानन्दमयत्वकथनेन । तेषां विशेषाणाम् । गौरवमिति । उभयकल्पने
गौरवमित्यर्थः । सर्वस्यैवेति । विशेषाणामलौकिकत्वस्य विरुद्धधर्माधारत्वस्य चेत्यर्थः ।
दूषणमेवाहुः—अन्यथेति । विशेषाद्यभावे दूषणमाहुः—तदनङ्गीकारेति । तत्र दूषण-
माहुः—तथा चेति ॥

टिप्पणी ।

* तन्निषेध इति । विशेषनिषेधः । न च ‘नञ् सामान्यनिषेधकृ’दिति न्यायेन
लौकिकाऽलौकिकानां सर्वेषामेव धर्माणां निषेधो युक्त इति वाच्यम् । अस्य न्यायस्या-
प्रमाणत्वादसार्वत्रिकत्वाच्च । बहुजनावमोचनादिस्थानेषु स्वीयं घटविशेषमनुपलभ्येतस्ततो-
ऽन्विष्यते जनाय तद्वदं परिचिन्वता जनेन तत्र घटान्तरसत्त्वेऽपि नास्त्यत्र घट इत्यु-
च्यते, तत्र यथा घटविशेषनिषेध एव तात्पर्यं, तथाऽत्रापि ‘आसीनो दूरं व्रजति’ ‘अपा-
णिपादो जवनो ग्रहीते’त्यादिवचनविचारणया केवलं लौकिकधर्मनिषेध एवास्थूलादिवा-
क्यानां तात्पर्यं निश्चीयते । इदं मारुतशक्तौ ॥

किञ्च, अस्थूलादिवाक्यविरोधेन हि विशेषाणां कल्पितत्वं ब्रूषे, तत्र विरोधः कयोरिति पृच्छामः । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरिति चेत् ब्रूषे, तत्रापि पृच्छामो यत्र कुत्रचित्तथात्वेऽपि सामान्यविरोध, उत यत्र तथात्वेन प्रतीतिस्तत्रैव तयोः प्रतीतौ विरोधो, नान्यत्रेति । तत्र नाद्यः, परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरपि निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वयोरेकस्मिन् कर्मण्यनुभवात् । अथ तत्र प्रमाणप्रतीतिसिद्धत्वान्न विरोध इति ब्रूषे, तदा ब्रह्मण्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्करहितवेदसिद्धत्वादुभ-
सुवर्णसूत्रम् ।

ननु मास्तु गौरवं तथाप्यस्थूलादिवाक्यविरोधस्तु दुष्परिहर इत्यत आहुः—किञ्चेत्यादि । तत्र विरोधः कयोरिति । तत्र वाक्यविरोधपरिहारार्थं तन्मूलभूते तदर्थविरोधे विचारणीये स कीदृशयोरित्यर्थः । सामान्यविरोध इति । सार्वत्रिको विरोधः । ननु निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वयोर्न वास्तवो भेदः । शालाया निष्क्रम्याङ्गणे प्रवेशे, एकस्मिन्नेव कर्मणि निरूपकभेदेन पुरुषाभ्यां तत्तत्प्रयोगात् । भेदप्रतीतिस्तु निरूपकभेदकृतेति नेदमविरोधोदाहरणमिति चेत्, न; एवमुपगमे दैशिकपरत्वापरत्वयोरप्यभेदापत्तेः । तत्रापि निरूपकभेदमात्रादेव भेदप्रतीतेरनुभवात् । न च तत्र द्रव्यस्य समवायिकारणत्वात् तत्रापेक्षाबुद्ध्या तौ गुणौ जन्येते इति, न तयोर्भेदः । कृते तु कर्मणः समवायित्वाभावादेतयोश्च तन्निष्ठत्वेन गुणत्वाभावात् कर्मत्ववदजन्यधर्मत्वेनैक्यमेवास्थेयम् । भेदस्तु प्रतीतिनिष्ठ एव तत्रारोप्यत इति नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । तथा सति तयोः पर्यायत्वापत्तेः, विपरीतप्रयोगस्य साधुत्वापत्तेश्च । अत एतयोर्भेद एवास्थेय इति नोदाहरणासङ्गतिरिति हरितोषिणी ।

‘अस्थूलमनणु’ इत्यादिवाक्यविरोधरूपं दूषणं परिहरन्ति—किञ्चेति । विरोधेनेति । कल्पितानामेव निषेधो युक्तो, यदि कल्पितत्वं न स्यात्, तर्हि कथं श्रुत्या निषिध्यत इति विरोधेनेत्यर्थः । तत्रेति । वाक्यार्थविरोधे हि वाक्यविरोधः । तथा च वाक्यार्थविरोधे विचारविषये प्रसक्ते कयोरर्थयोर्विरोध इत्यर्थः । ननु किमिदमुच्यते, विरोधस्तु प्रसिद्ध एवेत्याहुः—परस्परेति । गोत्वाभावसमानाधिकरणमश्वत्वमश्वत्वाभावसमानाधिकरणं गोत्वमिति तयोर्विरोधो यथा, तथैतादृशयोर्विरोध इत्यर्थः । यत्र कुत्र चिदिति । एतादृशो विरोध एकस्मिन्धर्मिण्युभयोर्दृष्टः, स सर्वत्र मन्तव्यो वा, यत्र दृष्टस्तत्रैव मन्तव्यो वेति विकल्प इत्यर्थः । तत्राद्यं दूषयन्ति—तत्र नाद्य इति । अनुभवादिति । शालाया निष्क्रम्याङ्गणे प्रवेशे कृते तादृशरूपे कर्मणि तयोरनुभवानित्यर्थः । तयोर्विरोधं परिहरति—अथेति । तुल्ययुक्त्या उत्तरमाहुः—तदेति । उपसंहारे यत्सिद्धं तदाहुः—

यधर्माणां न विरोध इति तुल्यम् । तेन द्वितीयः पक्ष एव साधुरिति मन्तव्यम् । तथा च लोक एव तथात्वेन प्रतीतेलौकिकेष्वेवातथात्वे विरोधो, न त्वलौकिकेषु धर्मेषु । धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

(३७) ननु स्यादेवं यदि परस्परविरुद्धानेकधर्मवत्वमात्रं बोधयेच्छ्रुतिर्न निषेधेत्, न त्वेवम् । तथा चाखिलश्रुत्युपपत्त्यर्थं ब्रह्म निर्द्धर्मकमेव । यतो धर्मान् स्वयमेवोक्त्वा स्वयमेव तत्र निषेधति । धर्मनिरूपणं तु यथा कथंचिद्धर्मिप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा तादृशस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्तदज्ञानेन सर्वेषां मोक्षोच्छेद एव स्यात् । ततस्तत्सिद्धौ धर्मनिषेधमुखेन शुद्धं तन्निरूपयतीति मन्तव्यमिति चेद्, बाढमेवमेव मन्तव्यं स्याद्यदि स्वीकृतधर्मानेव श्रुतिर्निषेधेत् । न त्वेवम्, किन्तु ब्रह्मधर्मनिरूपणे कृते तेषु प्राकृतत्वादिशङ्का स्यात्, तन्निरूप्यर्थं प्रापञ्चिकधर्मानेव ब्रह्मणि निषेधति । अन्यथाऽसत्पदार्थनिरूपकत्वेन प्रतारकत्वेन च श्रुतेरप्रामाण्यं

सुवर्णसूत्रम् ।

बुध्यस्व । सिद्धमाहुः—तेनेत्यादि, प्रमाणसिद्धत्वादित्यन्तम् । अतथात्व इति । प्रमाणप्रतीत्यसिद्धत्वे ॥

(३७) पुनश्चोदयति—नन्वित्यादि । निषेधतीति । ‘श्रोतव्यः, ‘मनसैवानुदृष्टव्य’ इत्यत्रोक्तानां ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे’ति, श्वेताश्वतरेऽपि ‘सर्वतः पाणिपादन्त’दित्युक्त्वा ‘ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामय’मिति निषेधाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वं नेत्यर्थः । तदुक्तं दूषयन्ति—बाढमित्यादि । अन्यथेति । यावद्धर्मनिषेधे । श्रुतेरिति ।

हरितोषिणी ।

तेनेति । द्वितीय एवेति । यत्र तथात्वेनेत्यादिरूपः । लौकिकेष्वेवातथात्वे इति । लौकिकेषु धर्मेषु प्रमाणप्रतीत्यसिद्धत्वे इत्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । धर्मी ब्रह्म तद्ग्राहकं प्रमाणं वेदस्तत्सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(३७) शङ्कते—नन्विति । निर्द्धर्मकमेवेति । ‘यतो वाचः’ ‘अस्थूल’मित्यादिश्रुत्युपपत्त्यर्थं निर्द्धर्मकमेवेति भावः । समाधानमाहुः—बाढमिति । न त्वेवमिति । स्वीकृतधर्मनिषेधः श्रुत्या नैव क्रियत इति भावः । तेषु ब्रह्मधर्मेषु । अन्यथेति । प्रापञ्चिकश्रुत्युक्तसकलधर्मनिषेधस्वीकारे । अप्रामाण्यमिति । प्रापञ्चिकधर्मास्तत्र नैव सन्ति,

गङ्गाधरभट्टी ।

अतथात्व इति । प्रमाणप्रतीत्यसिद्धत्वे इत्यर्थः ॥

स्यात् । लोकप्रसिद्धदुःखितत्वादिधर्मनिषेधेनापि निर्द्धर्मकतन्निरूपणस्य शक्यत्वात् ॥

ननु श्रुत्युक्ता अपि लौकिका एवेति चेत्, रे मूढ ! कुत्र वा लोके त्वया त्वत्पित्रा वा सर्वतः पाणिपादान्तत्वादय, एकस्मिन् धर्मिणि सर्व-
शितृत्वादिकं, श्रुत्युक्तमानन्दमात्रकरादिमत्त्वं च दृष्टं श्रुतं वा ब्रह्माति-
रिक्ते, येनैतेषु लौकिकधर्मानुवाद इति ब्रवीषि । अप्रसिद्धानपि बोध-
नार्थं स्वयमेवोक्त्वा निषेधतीति न वक्तुं शक्यम् । दत्तोत्तरत्वात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

धर्मनिरूपकश्रुतेः । नन्वेवं सति 'अपाणिपादः' 'तदरूप'मित्यादेर्निर्द्धर्मकतन्निरूपणस्य कथं सामञ्जस्यमित्यत आहुः—लोकेत्यादि । तथा च 'तदरूप'मित्युक्त्वाऽपि 'अनाम-
य'मिति कथनाहुः खितत्वसमानाधिकरणस्यैव रूपस्य निषेधस्तत्र गम्यत इत्यन्यत्रापि लो-
कप्रसिद्धाः प्राकृता ये पाण्यादयो दुःखितत्वसमानाधिकरणास्तन्निषेधेनैव सर्वश्रुत्युपपत्तिर्न
तु त्वदुक्तरीत्या यावद्धर्मनिषेधेनेत्यर्थः ॥

पाण्यादीनामाकारे विशेषाभावमनुसन्धाय पुनश्चोदयति—नन्वित्यादि । तदूषयन्ति—
रे मूढ इत्यादि । तथा चाकारसाम्यं न लौकिकत्वापादकमित्यर्थः । एतेनैव 'गोपरूपो
हरिः साक्षा'दित्यादौ गोपरूपत्वादिकमपि सर्वेश्वरत्वनिराकारत्वादिपुरःसरमेवोच्यत इति
बोद्धव्यम् । दत्तोत्तरत्वादिति । 'असत्पदार्थनिरूपकत्वेने'त्यादिना तथात्वात् । तदुक्ते

हरितोषिणी ।

श्रुत्युक्तधर्माणां तत्र निषेधस्त्वया स्वीक्रियते । एवं च धर्माणामसत्त्वं प्राप्तमिति धर्मतन्निरूप-
कश्रुतेरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । ननु धर्मनिषेधं विना निर्द्धर्मकब्रह्मनिरूपणं कर्तुं न शक्यत
इति निरूपणार्थं श्रुतिः स्वीकृता धर्मान् निषेधतीत्यत आहुः—लोकेति । दुःखितत्वा-
दीति । 'तदरूपमनामय'मित्यत्रानामयत्वकथनेन दुःखितत्वाभाववत्त्वं ब्रह्मण्युपपादितं
श्रुतौ, दुःखितत्वं च लोक एव प्रसिद्धम्, तन्निषेधेन ब्रह्मनिरूपणमस्ति । तथा च लोक-
प्रसिद्धदुःखितत्वपाण्यादिधर्मनिषेधेनेत्यर्थः ॥

'अपाणिपाद' इत्यत्र लोकवेदसिद्धपाण्यादीनामाकारे विशेषो नास्तीत्याशयेन शङ्कते
—नन्विति । समाधानमाहुः—रे मूढेति । लौकिकधर्मेति । तथा चैते पाणिपादान्त-
त्वादय आकारसाम्येन लौकिका न भवन्ति । 'यथा गोपरूपो हरिः साक्षा'दित्यत्र
सर्वेश्वरत्वानेकाकारत्वादिपूर्वकमेव गोपरूपत्वं, तथैव तेषामपीति भावः । अप्रसिद्धान-
पीति । लोके इति शेषः । बोधनार्थं निरूपणार्थम् । दत्तोत्तरत्वादिति । 'अन्यथाऽ-

गङ्गाधरभट्टी ।

(३७) दत्तोत्तरत्वादिति । असत्पदार्थनिरूपकत्वात् ॥

तथा च तदुक्तब्रह्मण्यप्यनाश्वासप्रसङ्गेन महानेवानयो भवेत् ॥

किञ्चैवं 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिलक्षणकं ब्रह्म निरूपयिष्यमाणो वादरायणः पूर्वमथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्युक्त्वाऽस्थूलादिश्रुतिं विचारय-
'नथ ब्रह्मजिज्ञासे'ति वदेत् । एवं सति सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं
दत्ततिलाञ्जलि स्यात् । तथा च समन्वयाध्यायासङ्गतिः । सूत्रे सविशे-
सुवर्णसूत्रम् ।

पूर्वोक्तं दूषणान्तरं पुनः स्मारयन्ति—तथा चेति । असत्पदार्थनिरूपकत्वे चेत्यर्थः ॥

उक्तदार्ढ्यार्थं दूषणान्तराण्याहुः—किञ्चैवमित्यादि । वदेदिति । प्रतिज्ञान्तरं कुर्यात् ।
द्वितीयाध्यायस्याप्यसङ्गतिं दर्शयन्ति—सूत्र इत्यादि 'असद्ब्रह्मपदेशादिति चेन्न धर्मा-
न्तरेण वाक्यशेषात्' 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' 'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्' 'विक-
रणत्वाच्चेति चेत्तदुक्त'मित्यादिसूत्रेषु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' 'असद्वा इद-
मग्र आसी'दिति विरोधे अव्याकृतत्वरूपधर्मान्तरेण वर्तमानतया कारणरूपस्यासद्ब्रह्मप-
देशः । अत्र प्रमाणं वाक्यशेषः—'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति । अतो न सदसत्कार-
णबोधकश्रुतिविरोधः । एवं शब्दमूलत्वसूत्रे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषपरिहारः । एवं सर्वश-
क्तियुक्तत्वसाधनं सर्वोपेतासूत्रे । परदेवता सर्वशक्त्युपेता । कुतः ? 'सर्वकर्मा सर्वगन्धः

हरितोषिणी ।

सत्पदार्थनिरूपकत्वेन प्रतारकत्वेन चे'त्यादिनेति शेषः । पूर्वोक्तं श्रुतेरप्रामाण्यरूपं
दूषणान्तरमपि स्मारयन्ति—तथा चेति । तदुक्तेति । श्रुत्युक्तेत्यर्थः । अनयः अप-
राधः । तथा च श्रुत्याऽप्रसिद्धार्थबोधनं कृतं चेदसत्पदार्थनिरूपकत्वं श्रुतेरागतम् । एवं
च ब्रह्मण्यप्यनाश्वास इति भावः ॥

अन्यदपि दूषणमाहुः—किञ्चेति । 'अथात' इत्यनेन प्रथमा प्रतिज्ञा, तदनन्तरम-
स्थूलादिवाक्यविचारस्तदनन्तरं पुनरथ ब्रह्मजिज्ञासे'ति वदेत् । प्रतिज्ञान्तरं कुर्यादि-
त्यर्थः । नन्वस्त्वेवं को दोष इत्यत आहुः—एवं सतीति । दत्ततिलाञ्जलीति । कासां
चिच्छ्रुतीनामस्थूलादिपरत्वं, कासांचिद्ब्रह्मपरत्वं स्यादिति भावः । एवं च प्रथमाध्याया-
सङ्गतिमाहुः—तथा चेति । द्वितीयाध्यायासङ्गतिमाहुः—सूत्रे इति । द्वितीयाध्याये
'असद्ब्रह्मपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषा'दिति सूत्रे । सविशेषेति । 'सदेव
गङ्गाधरभट्टी ।

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्युक्त्वेति । 'जन्माद्यस्ये'त्यादिना शबलस्यैव निरूपणात् ।
विचारयन्निति । तृतीयाध्यायद्वितीयपादे ॥

षनिरूपिकाणां श्रुतीनां परस्पराविरोधचिन्तनमप्यप्रयोजनकं स्यात् । निषेध्यानामविरोधे विरोधे वा विशेषाभावात् ॥

ननु सूत्रेष्वपि निर्विशेषस्यैव मुख्यतया निरूपणं दृश्यते । ‘अरूपव-
देव हि तत्प्रधानत्वात्’ ‘प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च
भूय’ इत्यादिभ्य इति चेत्, मैवम्; तदर्थानवबोधात् । तथाहि—तत्र
जडजीवधर्मा ब्रह्मणि सन्ति न वेति विचारयन्तन्निरूपकनिषेधकश्रुती-
नामन्योन्यविरोधपरिहारं विचारयन्नुभयोरपि श्रुतिवाक्यत्वेनान्यतरबा-
धमप्यशक्यं जानन्नौपाधिकं ब्रह्म सविशेषश्रुतिविषयो, निरूपधिस्वरूपं
सुवर्णसूत्रम् ।

सर्वरसः’ ‘सर्वज्ञः सर्ववित्’ ‘एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतौ तिष्ठत’ इत्यादिषु तथात्वदर्शनादित्यर्थः । एवं विकृतत्वपरिहारो विकरणत्वसूत्रे,
तथाऽन्येष्वपि तत्तच्छ्रुत्यविरोधचिन्तनं, तत्सर्वं तथा स्यादित्यर्थः । निषेध्यानामिति ।
धर्माणां तन्निरूपकश्रुतीनां चेत्यर्थः ॥

एवं समन्वयाविरोधाध्यायविरोधे प्रदर्शिते तृतीयाध्यायसूत्राभ्यां प्रत्यवस्थानं स्मारयति
—ननु सूत्रेष्वित्यादि । तदूषयितुं सूत्रार्थं व्युत्पादयन्ति—मैवमित्यादि । औपाधिक-
हरितोषिणी ।

सौम्येदमग्र आसीत्’ ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ अत्र श्रुतिविरोधेऽव्याकृतत्वरूपध-
र्मान्तरेण वर्तमानतया कारणरूपस्यासद्भ्यपदेशः । अत्र प्रमाणं वाक्यशेषः । स च
‘तदात्मानं स्वयमकुरुते’त्यादिरूपः । एतेन सद्बोधकाऽसद्बोधकश्रुतिविरोधो नास्तीति
निर्णीतम् । तथा चैतादृशविरोधचिन्तनं न कर्तव्यमिति भावः । कुतो न कर्तव्यमित्यत
आहुः—निषेध्यानामिति । निषेधविषयीभूतधर्माणां तद्बोधकश्रुतीनां चेत्यर्थः ॥

तृतीयाध्यायसूत्रयोराशयं परिकल्प्य शङ्कते—नन्विति । सूत्राण्येवाह—अरूपव-
दिति । अर्थानवबोधप्रयुक्त्येमाशङ्केति समाधानमाहुः—तदर्थेति । सूत्रार्थाज्ञानं समर्थ-
यन्ति—तथा हीत्यादिना । परमतमनूय निषेधति—तत्रेत्यादिना, स्यादेतदेवमित्यन्तेन ।
तत्र । सूत्रार्थविचारे । विचारयन् । विचारं कुर्वन् । श्रुतीनामिति । तादृशधर्मनिरूपिकाणां
तादृशधर्मनिषेधिकानां च श्रुतीनामित्यर्थः । उभयोरिति । तादृशश्रुत्योरित्यर्थः । उभयोः
श्रुत्योर्व्यवस्थामाह—औपाधिकमिति । करचरणादिश्रुत्युक्त्युपाधियुक्तं ब्रह्म सविशेषश्रुति-
गङ्गाधरभट्टी ।

निषेध्यानामिति । ‘अन्तस्तद्धर्मोपदेशा’दित्यादीनां सूर्यादिपरत्वे शबलब्रह्मपरत्वे
वा विशेषाभावः । उभयोरपि शुद्धब्रह्मत्वाभावादिति भावः ॥

तन्निर्विशेषश्रुतेरिति मतं 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही'ति सूत्रेणौपाधिकत्वे तत्स्वभावत्वं ब्रह्मणो न संभवतीति तच्छ्रुतीनामब्रह्म-
निरूपकत्वापत्तिरिति निरस्य, पुनरुपहितानुपहितयोर्भेदाङ्गीकारेणोभ-
यरूपत्वं ब्रह्मणि भविष्यतीति तन्मतोपपत्तिमाशङ्क्य, 'न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्' इति सूत्रेण, 'अपि चैवमेक' इत्यग्रिमेण चाभेदबोधकश्रुतिविरोधनिरूपणेन निरस्य, पुनराकाराणां प्रपञ्चमध्यपा-
तित्वात्प्रपञ्चस्य जन्यत्वात्तेषामपि तथात्वात्तेषु ब्रह्माभेदबोधनमौपचा-
सुवर्णसूत्रम् ।

मिति । तात्त्विकोपाधियुक्तम् । श्रुतेरिति । विषय इति शेषः । औपाधिकत्वं इति ।
लिङ्गस्यौपाधिकत्वे । निरस्येति । 'सर्वत्र ही'त्येतत्सूचितेन सार्वत्रिकत्वादिति हेतुना
निरस्य । प्रत्येकमतद्वचनादिति । (प्रतिस्वरूपं) प्रतिवाक्यं 'चायमेव स योऽयं स
हरितोषिणी ।

विषयः । श्रुतेरिति । विषय इति शेषः । मतमिति । निर्द्वैतस्वरूपं ब्रह्म निर्विशेषश्रुते-
र्विषय इति शङ्कराचार्यमतमित्यर्थः । तथा च निर्विशेषं सविशेषं ब्रह्मेति तेषां मतमिति
भावः । तदेव निरस्येत्यन्तेन दूषयितुमाहुः—न स्थानतोऽपीति । सूत्रार्थस्तु—जडजी-
वधर्मा भगवति बोध्यन्ते, कुत्र चिन्निषिध्यन्ते, तत्र केचिदविरोधमाहुः—न स्थानेत्यादि ।
सर्वत्र भगवानस्ति; ततश्चास्थूलेऽस्थूलः, अनणावनणुः, उच्चावचकर्तयुच्चावचकर्ता, उच्चाव-
चकाम उच्चावचकामः, पृथिव्यां सर्वगन्धो, जलादावगन्धः । एवं रसादिषु । एवं स्था-
नतः परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गमस्थूलाद्युभयलिङ्गमुपपद्यत इति न, कुतः ? सर्वत्र हि
सर्वत्रैतादृशं रूपं भगवत उपदिश्यते । हि युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि, न
त्वनुवादकानि । वैयर्थ्यापत्तेः । औपाधिकत्वे । लिङ्गस्यौपाधिकत्वे । तत्स्वभावत्वम् ।
उपाधिस्वभावत्वम् । निरस्येति । 'सर्वत्र ही'ति सूत्रांशसूचितो यः सार्वत्रिकत्वादिति
हेतुस्तेन दूरीकृत्येत्यर्थः । सविशेषनिर्विशेषब्रह्मणोर्भेदाङ्गीकारे दूषणमाहुः—पुनरित्यादिना,
निरस्येत्यन्तेन । समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—न भेदादिति । न भवदुक्तो विरोधः
संभवति, भेदात् कार्यकारणेषु सर्वत्र भेदाङ्गीकारात् । प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म मित्रं, प्रप-
ञ्चधर्मवद्ब्रह्म मित्रम् । 'प्रत्येकमतद्वचना'दिति । प्रत्येकं प्रतिस्वरूपमतद्वचनादभेदव-
चनात् । 'अयमेव सः योऽयमेवमेक' इति 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स-
गङ्गाधरभट्टी ।

न स्थानत इति । स्थानभेदेनोभयलिङ्गवत्वमिति चेन्न, सर्वत्रैव तथा प्रतिपादनात् ॥

न भेदादिति । पूर्वमुक्तं युक्तमुभयोर्भेदादिति चेत्, न; प्रत्येकवाक्येष्वभेदवचनात् ।
एके शाखिनः स्पष्टमेवमभेदमधीयत इत्यग्रिम सूत्रार्थः ॥

रिकम् । अतः साकारवादिन्यो न ब्रह्मनिरूपिका इति प्राप्ते आह—‘अरूप-
पदेव हि तत्प्रधानत्वादि’ति । स्यादेतदेवम्, यद्याकाराणां प्रापञ्चिकत्वं
भवेत्, न त्वेवम् । न हि प्रपञ्चे स्थितत्वेनैव प्रापञ्चिकत्वं वक्तुं शक्यम् ।
त्वदभिमतस्यापि तथात्वापत्तेः । अतो निराकारवादिनीष्विव साकारवा-
दिनीष्वपि श्रुतिष्वरूपपदेव तत्प्रतिपाद्यते । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत
इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तद्युक्तं रूपवद्विश्वं, ब्रह्म तु तद्विलक्षण-
मित्यर्थः । यथा चैतत्तथा मृत्स्नाभक्षणादिप्रसङ्गनिरूपणेन निरूपितम् ॥

अथवा रूप्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति करचरणाद्युच्यते । तथा च यथा
लोके करादिकं भिन्नं, तद्वानभिमानि भिन्नस्तथा ब्रह्म न श्रुतौ करादि-
भिन्नं तदभिमानित्वेन निरूप्यते, किन्तु करादेरपि ब्रह्मत्वाद्देहाभावा-
द्रूपरूपमेव निरूप्यते, न तु रूपवदित्यर्थः । ननु कुत एतदवगम्यते करा-
दीनामपि ब्रह्मत्वमेव, न तद्विन्नत्वमित्यत आह तद्विनिगमकम्—‘तत्प्र-
धानत्वा’दिति । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यं यतः ।
अयमर्थः—करादीनामब्रह्मत्वे तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरतया
सुवर्णसूत्रम् ।

यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक’ इत्याद्यभेदवचनात् । त्वदभिमतस्येति ।
निर्विशेषस्य । निरूपितमिति । दशमस्कन्धेऽपीत्यादिना प्रागेवोक्तम् ॥

विश्ववैलक्षण्यं सर्वेशितृत्वेनापि भगवतीत्यतः प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति—अथवे-
त्यादि । उच्यत इति । रूपपदेनोच्यते । ननु करादिनिरूपकाणां ब्रह्मपरिचायनार्थतया
तन्निरूपकत्वेऽपि प्राधान्येन ब्रह्मनिरूपकतायाः प्रतिरोधाभावान्न करादीनां ब्रह्माभेदसि-
हरितोषिणी ।

एक’ इत्यादिश्रुतिष्वप्यभेदवचनादित्यर्थः । कराद्याकाराणां ब्रह्मरूपत्वं साधयितुमाहुः—
पुनरिति । आकाराणाम् । करचरणादीनाम् । साकारवादिन्य इति । श्रुतय इत्यर्थः । इति
प्राप्ते इति । पूर्वपक्षे प्राप्ते । सूत्रार्थं विवृण्वन्ति—स्यादिति । त्वदभिमतस्येति । निर्विशेषब्र-
ह्मण इत्यर्थः । यथा चैतदिति । निरूपितमिति । दशमस्कन्धेऽपीत्यादिना प्रागेवोक्तम् ॥

जगन्नियन्तृत्वेन विश्ववैलक्षण्यं संभवतीत्यतः प्रकारान्तरेणार्थमाहुः—अथ वेति ।
उच्यत इति । रूपपदेनेति शेषः । निरूप्यत इति । तथा ब्रह्म न निरूप्यत इत्यन्वयः ।
रूपमेवेति । रूपं करचरणादिरूपमेव श्रुतौ ब्रह्म निरूप्यत इत्यर्थः । तत्प्रधानत्वादित्यव-
तारयन्ति—नन्विति । सूत्रतात्पर्यं विशदयन्ति—अयमर्थ इति । करादिनिरूपिकाः
गङ्गाधरभट्टी ।

त्वदभिमतस्यापीति । शुद्धब्रह्मणो व्यापकत्वादिति भावः । निरूपितमिति । ‘अथो अ-
मुष्यैव ममार्भकस्ये’त्यादिना पूर्वं दृढीकृतमित्यर्थः ॥ तद्विनिगमकमिति । तन्निश्चायकं हेतुम्

ब्रह्मपरत्वनियमव्याहृतिः । अतः करादिनिरूपकाः साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादका एवेति । ‘सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्’ ‘आमनन्ति चैनमस्मि’न्नित्याद्यधिकरणरूपोपपत्तिर्हि शब्देनोच्यते । ‘स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघनः, एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे’ति ‘सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे’ति ‘आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि’रिति ‘आनन्दमयोऽभ्यासादि’त्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैकवाक्यतया सच्चिदानन्दरूपत्वं करादीनामवधारणीयम् । अत एवाग्रे सूत्रकारोऽप्याह—‘आह च तन्मात्र’मिति । एता एव श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । त्वदभिमतव्याख्याने त्वरूपमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । रूपवत्वस्योभयवाच्यसंमतत्वेनाविवादास्पदत्वात्तन्निषेधानुपपत्तिः । रूपरूपस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात् । एवं सति तथा कथनादस्मदुक्त एवार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञायते ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

द्विरित्यत आहुः—स यथेत्यादि । ‘अनन्तरोऽबाह्य’ इति । बाह्याभ्यन्तरभेदरहितः । ननु तन्मात्रसूत्रे कथं करादीनां सच्चिदानन्दत्वसिद्धिरित्यत आहुः—एता इत्यादि । ननु मदुक्तव्याख्याने को दोषो, येनैवं व्याख्यायत इत्यत आहुः—त्वदित्यादि ॥

हरितोषिणी ।

श्रुतय इति शेषः । हिशब्देनेति । ‘अरूपवदेव ही’तिसूत्रस्थहिशब्देनेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतीति । ‘स यथा सैन्धवघने’त्यादिश्रुतयः, ‘आनन्दमात्रे’त्यादिस्मृतिः, ‘आनन्दमयोऽभ्यासा’दिति न्यायः, एतत्रयाणामेकवाक्यतयेत्यर्थः । ‘आह चे’ति सूत्रेऽपि करादीनां ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यत इत्याहुः—एता एवेति । ‘आनन्दमात्रे’तिश्रुतयः । अत्र । अस्मिन् सूत्रे । तेनास्मिन् सूत्रेऽपि करादीनां ब्रह्मत्वं प्रतिपादितमिति सूचितम् । परमतव्याख्याने दूषणमाहुः—त्वदभिमतेति । रूपवत्वस्येति । करचरणादिमत्वस्येत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

ब्रह्मपरत्वनियमेति । स च ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’त्यादि । तन्मात्रमिति । विज्ञानरूपमात्रम् । तदाहुः—एता एवेति । ‘स यथा सैन्धवघन’ इत्याद्याः ।

इत्येतावतैवेति । ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर’ इतिन्यायात् । कर्मधारयपदं समासान्तरोपलक्षणम् । एकयैव वृत्त्या सिद्धे वृत्तिद्वयकल्पनमन्याय्यमिति तद्भावः । उभयवादिनौ अहञ्च त्वञ्च । तेन केषाञ्चिन्मते रूपवत्त्वेऽपि न दोषः । ‘अथात आदेशो नेति नेती’ति मूर्तामूर्तब्राह्मण आग्रायते । इतिशब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्चमहाभूतानि भवति, न त्वेवंप्रकारकमिति प्रथमनवर्थः । एतदेव द्रढयति द्वितीयेनेतीत्यनेन । न भवत्येव ब्रह्म तादृशमिति तु भाष्ये स्पष्टम् ।

अपि च 'दर्शनाच्चे'त्यन्तेन श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति—'प्रकृते'ति । अस्थूलादिवाक्यैरेतावत्वं स्थूलत्वाणुत्वह्रस्वत्वादिकं श्रुतिर्ब्रह्मणि यत्प्रतिषेधति, तत्प्रकृते लोके प्रकृतं वा यल्लौकिकमेतावत्त्वं तदेव प्रतिषेधति, न तु खोक्तान् धर्मान् सर्वेशितृत्वादीनित्यर्थः । एवमेव 'नेति नेती'त्यत्रेतिशब्दः प्रकारवाची । तथा च पूर्वं मूर्तामूर्तं ब्रह्मणो विभूतिरूपं 'य एवं वेदे'त्यन्तेन निरूप्य यस्यैतद्रूपद्वयं पूर्वमेव षष्ठ्यन्तेन पदेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्निरूप्यमाणेष्वपि सर्वतःपाणिपादान्तत्वादिष्वेवं लौकिकत्वेन वेदनं माभू-
सुवर्णसूत्रम् ।

एवमरूपवत्सूत्रस्यार्थमुक्त्वा प्रकृतैतावत्सूत्रस्य प्रयोजनमर्थं चाहुः—अपि चेत्यादि । श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैरिति । 'दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते' इत्यत्र श्रुतिस्मृतिभ्यां, 'दर्शनाच्चे'त्यत्र प्रत्यक्षेणेत्येवं तैरित्यर्थः । युक्त्यापि प्रतिषेधतीति । अनुमानेनापि विरोधं प्रतिषेधति । एवमेवेत्यादि । यथा सूत्रे प्रकृतैतावत्त्वशब्दो लौकिकैतावत्त्ववाची, एवमेव श्रुतावितिशब्दोऽपि लौकिकप्रकारवाचीत्यर्थः । तदुपपादयन्ति—तथा चेत्यादि । पूर्वमेव षष्ठ्यन्तेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्नित्यादि । पूर्वं 'यथा महारजनं वास' इत्यादिरूपस्य कथनात्पूर्वं 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूप'मिति षष्ठ्यन्तेन पदेन मूर्तामूर्तरूपनिरु-
हरितोषिणी ।

'प्रकृतैतावत्त्वं ही'ति सूत्रार्थमाहुः—अपि चेति । सूत्रावतरणिकामाहुः—दर्शनेति । श्रुतीति । 'दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते' 'दर्शनाच्चे'ति सूत्रत्रये ? क्रमेण श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैरित्यर्थः । युक्त्यापि । अनुमानेनापि । 'प्रकृतैतावत्त्वं ही'तिसूत्रे प्रकृत एतावत्त्वं, वा प्रकृतमेतावत्त्वमिति विकल्पार्थमाहुः—तत्प्रकृत इति । एवं 'प्रकृते'ति सूत्रार्थमुक्त्वा 'नेति नेती'त्यस्याः श्रुतेरर्थमाहुः—एवमेवेति । सूत्रे प्रकृतशब्दो लौकिकवाची, एवमेव श्रुतावितिशब्दः प्रकारवाचीत्यर्थः । नन्वितिशब्दस्य प्रकारवाचित्वे किं संपन्नमित्यत आहुः—तथा चेति । पूर्वम् । 'अथात' इतिनिषेधात्पूर्वम् । यस्यैतद्रूपद्वयमिति । अस्य निरूपितभेदस्येत्यनेनान्वयः । पूर्वमेवेति । मूर्तामूर्तरूपकथनात्पूर्वमित्यर्थः । षष्ठ्यन्तेनेति । 'तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूप'मिति षष्ठ्यन्तेनेत्यर्थः । निरूपितभेदस्येति । मूर्तामूर्तरूपाग्निरूपितो भेदो यस्येत्यर्थः । तस्मिन्निति । पूर्वोक्तभेदविशिष्टे ब्रह्मणीत्यर्थः । निरूप्यमाणेष्विति । श्रुत्यन्तरैरिति शेषः । वेदनमिति । लौकिकत्वप्रकारकं ज्ञानमि-
गङ्गाधरभट्टी ।

षष्ठ्यन्तेन । 'द्वे वा व ब्रह्मण' इतिपदेन निरूपितभेदस्य यस्य ब्रह्मण एतन्मूर्तामूर्तरूपं, तस्मिन् ब्रह्मणीत्यन्वयः ।

दिति भिन्नप्रक्रमेणैतत्प्रकारकं वेदनं ब्रह्मणो निषेधति 'अथात' इत्यादिना । अयमर्थः—ब्रह्मण्यपि मूर्तामूर्तरूपे 'सर्वतःपाणी'त्यादिश्रुत्युक्ते वेदितव्ये, परं त्वनेन प्रकारेण न वेदितव्ये ब्रह्मण एते रूपे इति, किन्तु ब्रह्मैवेति वेदितव्ये इत्यर्थः । अत्र विनिगमकमाह सूत्रकारः—'ततो ब्रवीति च भूय' इति । यस्मिन्नेव वाक्ये प्रकरणे वा निषेधति तस्मिन्नेव निषेधानन्तरं पुनस्तं धर्ममाह श्रुतिः । यथा 'पराञ्चि खानी'त्युक्त्वा 'प्रत्यगात्मानमैक्ष'दिति, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्युक्त्वा 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'ति, अस्थूलाद्युक्त्वा 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि । द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इत्यादि । त्वद्व्याख्याने तु प्रकृतपदं व्यर्थं स्यात् । एतावत्पदेनैव सान्निध्यतो रूपद्वयप्रतीतेः संभवात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

पितो भेदो यस्य तस्मिन् श्रुत्यन्तरैर्निरूप्यमाणेष्वित्यर्थः । एतत्प्रकारकमिति । लौकिकत्वप्रकारकम् । मूर्तामूर्तरूपे इति । प्राणाभ्यन्तराकाशव्यतिरिक्तं मूर्तं, प्राणाभ्यन्तराकाशवमूर्तं, ते उभे रूपे इत्यर्थः । युक्तिप्रयोगस्तु—अस्थूलादिश्रुतिर्न यावद्धर्मनिषेधिका; किञ्चिन्निषिध्य तदन्यधर्मसत्ताबोधकत्वात् । यदेवं तदेवं, न पापः पुण्यवानयमित्यादिवाक्यवत् । किञ्च धर्मनिषेधिका श्रुतिः प्रसिद्धप्रकारकतद्धर्मनिषेधिका, तन्निषेधोत्तरं तत्सत्ताबोधकत्वात् । यदेवं तदेवं, 'यद्वैतं न पश्यति पश्यन् वै तद्रष्टव्यं न पश्यती'ति-विभक्तदर्शननिषेधकश्रुतिवदिति । शेषं स्फुटम् । उक्तव्याख्यानदाह्याय तद्व्याख्यानं दूषहरितोषिणी ।

त्यर्थः । निषेधतीति । 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यादिना निषेधतीत्यर्थः । पूर्वोक्तग्रन्थतात्पर्यं विशदयन्ति—अयमर्थ इत्यादिना । वेदने विशेषमाहुः—परं त्विति । कुत्र तं धर्ममाह श्रुतिरित्यत आहुः—यथेति । 'पराञ्चि'त्यादिश्रुत्या विरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । अनुमानेन निषेधतीत्युक्तम् । तत्रानुमानप्रकारस्तु 'पराञ्चि खानी'त्यादिश्रुतिः यावद्धर्मनिषेधकत्वाभाववती, किञ्चिन्निषेधोत्तरं तदन्यधर्मवत्वबोधकत्वात् । यदेवं तदेवं, यथा न पापः पुण्यवानयमित्यादिवाक्यवदिति बोध्यः । भवदीयव्याख्यानमसमञ्जसमिति दूषयन्ति—त्वद्व्याख्यान इति । व्यर्थं स्यादिति । तव मते सर्वथा धर्मनिषेधः, मम मते लौकिकधर्मनिषेधः । तथा च प्रकृतपदं व्यर्थमिति भावः । एतदेव विवृण्वन्ति—एतावदिति । सान्निध्यत इति । श्रुतौ पूर्वं रूपद्वयस्योक्तत्वादिति भावः । रूपद्वयेति । मूर्तामूर्तरूपद्वयप्रतीतेरित्यर्थः । तथा च रूपद्वयनिषेधस्तत्र मते सुघट एवेति

न चैतावत्पदस्य सामान्यवाचकत्वाद्विशेषात्मकत्वं तस्येति वाच्यम् । तुल्यत्वात् । अथ वा अत्र हि 'नेति नेती'तिवाक्यं विचार्यते, निषेधः कस्येति । तत्र सूत्रे प्रकृतशब्देन 'द्वे वा व ब्रह्मण' इत्यादिनोक्तं मूर्ता-मूर्तलक्षणं रूपद्वयं परामृश्यत इति तवाभिमतम् । तथा च प्रकृतत्वं सुवर्णसूत्रम् ।

यन्ति—त्वद्व्याख्यान इत्यादि । तुल्यत्वादिति । अत्र विशेषगमकत्वाङ्गीकारेऽपि तव सामान्यनिषेधस्यैव सिद्धान्तत्वेन मूर्तामूर्तरूप एव पर्यवसानतस्तथात्वादित्यर्थः । 'दान-व्रत' इत्यारभ्य, 'विधिर्वा धारणव'दित्यन्तग्रन्थस्तु *भाष्यपाण्डुलेखस्थो भ्रान्त्या च हरितोषिणी ।

भावः । शङ्कते—न चेति । तस्य । प्रकृतपदस्य । उत्तरमाहुः—तुल्यत्वादिति । तव मते सामान्यतो मूर्तामूर्तयोर्निषेधः, न तु लौकिकयोस्तयोः । तथा च सामान्ययोः प्रकृत-गङ्गाधरभट्टी ।

तुल्यत्वादिति । प्रकृतपदस्यापि सामान्यवाचित्वात् ।

टिप्पणी ।

* अयं भाष्यपाण्डुलेखस्थो ग्रन्थोऽत्र प्रदर्श्यते । पाण्डुलेखस्तु भाषायां मसोदाशब्द-वाच्यः । 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति श्रीभागवतवाक्याच्च । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदषन्ति, ब्रह्म-चर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेने'ति श्रुतिरपि श्रद्धासहकृतानामाश्रमधर्माणां भगव-ज्ज्ञानसाधनत्वेनैवानुष्ठानमनुवदति । एतदग्रे चैतमेव विदित्वेत्युपक्रम्य तद्विदः सर्वत्यागं च वदति । सर्वथा वैदिकात्कर्मणो विमुखस्य प्रवर्तनार्थमेव स्वर्गादिफलकथनमन्यथा कर्म-मार्गिणो न निन्देत् । तथा हि—'असुर्या नाम ते लोका' इत्युपक्रम्य 'तांस्ते प्रेत्या-पिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' । 'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' 'अथैते दुःखमेवोपयन्ति' । इतः पूर्वमपि 'यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवती'त्युपक्रम्य 'तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मण' इत्यन्तेन कामिनः पुनरावृत्तिमुक्त्वा 'अथा-कामयमान' इत्युपक्रम्य 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यन्तेन कामरहितस्य मुक्तिरुक्ता । यतः पुरुषोत्तमविदि विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः साम्यश्रुतेस्तद्वेदनस्य न कर्मशेषत्वं संभवति । अतः प्रेमभक्त्येकसाध्यत्वात्तत्साधनमेवानुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥

ननु 'नायमात्मा प्रवचनेने'ति श्रुतौ भगवद्भागे वरणातिरिक्तसाधनानां निषेधात्त-त्साधनसाधनत्वेनाश्रमधर्मविधानमिति न वक्तुं शक्यम् । न च स्वरूपयोग्यतासंपादक-त्वेन नैतेषां तथोक्तिरिति वाच्यम् । स्यादेवम्, यदि तत्साधन..... वचना-दिकं न निषिध्येत । अतस्तत्संपादकत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । 'यमेवे'ति सामान्यवच-

प्रतिषेधनीयेतावतैव चारितार्थे सत्येतावत्पदं व्यर्थम् । तेनास्मदुक्त एवार्थो व्यासाभिमत इति मन्तव्यम् । तथा च सविशेषनिर्विशेषनिरूपिकयोः श्रुत्योर्विरोधाभावात्प्रापञ्चिकधर्मरहितं सहजानन्तधर्मयुक्तं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

प्रचरतीति बोद्धव्यम् । सिद्धमाहुः—तेनास्मदित्यादि । भाष्ये तु प्रकृतस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मणि एतावत्वं प्रतिषेधतीति तदीयव्याख्यानेऽपि 'ततो ब्रवीति च भूय', इत्यस्य वैयर्थ्यापात इति दूषणमुक्तम् । यत एतस्य सूत्रांशस्य धर्मिसत्तामानदर्शनपरत्वं तदभिमतम् । तच्चासंगतम् । प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ सत्यां तदभावशङ्काया एवानुदयादिति । एवमुभयलिङ्गाधिकरणविमर्शे यत्सिद्धं तदाहुः—तथा चेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

पदेनैतावत्पदेन वा ग्रहणं भवतु, विशेषो नास्तीति तुल्यत्वमिति भावः । तेनेति । प्रकृतपदस्य व्यर्थत्वेनेत्यर्थः । स्वमते यत्सिद्धं तदाहुः—तथा चेति । धर्मयुक्तमिति । न तु निर्द्धर्मकमित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

एतावत्पदं व्यर्थमिति । अस्याग्रेण तेनास्मदुक्त इति ग्रन्थः । मदीयार्थे पदवैयर्थ्याभावेनेति सुन्दरस्सन्दर्भः । क्वचित्तु 'दानव्रते'त्यारभ्य 'विधिर्वा धारणव'दित्यन्तो ग्रन्थो मध्ये दृश्यते । स तु प्रक्षिप्तः प्रतिभाति । क्वचित्परं प्रतिदृश्यते । ननु प्रकृतस्य 'द्वे वा व ब्रह्मण' इतिपदेनोपक्रान्तस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मण्येतावत्वं प्रतिषेधतीतिव्याख्याने नोक्तदूषणमिति चेत्, न; 'ततो ब्रवीति च भूय' इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । धर्मिसत्तायां मानदर्शनपरमेतदिति हि त्वदभिमतम् । तथा सति प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ तत्सत्ताशङ्कानुदयात् । ततो मण्डूकतुलां तुन्दिलमिथुनं त्वानुहरति त्वत्समाख्यानमिदमिति । तदुपरितनं टिप्पणं प्रतिभासते ॥

टिप्पणी ।

नात्तथा । तथा च ज्ञानसाधकत्वतदसाधकत्वनिरूपिकयोः श्रुत्योरविशेषान्नैवं निर्णय उचित इति चेत् । अत्र ब्रूमः—लीलामध्यपातिनो भक्त..... न भगवत्प्राप्तिर्हि लाभः । अत एवाग्रे 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मित्याह..... शब्दपरामृष्टवृत्तभक्तजीवात्मन एष भगवानात्मा तमधिष्ठाय सन्नोक्तेति यावत् । तत्र हि स्तमात्मानं स्वतनुत्वेन वृणुत इत्यर्थः । अपरञ्च तस्यात्मनः का वार्ता यतस्तस्य तनु स्वकीयत्वेन वृणुत इति वार्थः । वेदनं तु स्वरूपज्ञानमात्रमत उभयोर्भेदान्न विरोधः श्रुत्योः ।

(३८) यत्तु दृश्यत्वेन प्रकाश्यत्वेन चा'दृश्यमग्राह्यम्' 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिविरोधान्न सविशेषकथनं युक्तमिति । तद-
 ब्रह्मणः स्वे-
 च्छया दर्शना-
 दिव्यवहार-
 विषयत्वम्,
 अन्यदा तद-
 भाव इति त-
 दुपपादकविरु-
 द्धश्रुतिव्यव-
 स्थापनम् ।
 सादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः'
 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च
 तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप', 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभी-
 क्षणशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्य-
 चिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुज'मित्यादि । एवञ्च
 सत्युभयाविरोधायादृश्यत्वादिरूपिका श्रुतिरिन्द्रियादिसामर्थ्येन दृश्य-
 सुवर्णसूत्रम् ।

(३८) किञ्च सविशेषस्येत्यादिना यत्पूर्वं चोदितं तद्दूषयितुमुपक्षिपन्ति—यत्त्वित्यादि ।
 हरितोषिणी ।

(३८) अत्र परमतं दूषयितुमुपन्यस्यन्ति—यत्त्विति । प्रकाश्यत्वेन चेत्यन्तस्य, न स-
 विशेषेत्वेनेनान्वयः । अत्र हेतुमाहुः—अदृश्यमिति । दूषयन्ति—तदसदिति । दृश्य-
 त्वस्यापीति । अपिना अदृश्यत्वसंग्रहः । अत्र प्रमाणमाहुः—तथा हीत्यादिना । श्रुति-
 माहुः—कश्चिदिति । स्मृतिमाहुः—भक्त्येति । एवं च सतीति । दृश्यत्वादृश्यत्वयोः
 श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वे सति । दृश्यत्वेति । दृश्यत्वं रूपयति कथयतीत्यर्थः । अवधारणीयमि-

टिप्पणी ।

किञ्च उक्तसाधनैर्विविदिषन्तीत्युच्यते, न तु विदन्तीति । न चानुपदमेवै'तमेव
 विदित्वा मुनिर्भवती'त्युक्तेः सांनिध्यादुक्तसाधनैरेवं वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यम् । वेदा-
 नुवचनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसंभवेन 'मुनिर्भवती'त्येकत्वं
 तद्विदि न वदेत् । अतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते । एवं
 सति 'तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वे'ति श्रुते'भक्त्या मामभिजानाती'ति भगव-
 द्वाक्याच्च भगवत्कृपया भक्तिलाभे तथा भगवत्स्वरूपं वेत्तीति श्रुतेरभिप्रेतम् । ननु तादृशा-
 नामपि कथं भ्रान्तिर्युज्यत इति चेत्, उच्यते—'स वा अयमात्मे'त्यादिकया पूर्वश्रुत्या
 भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथंचित्तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गापरिच-
 यात्कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधनत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वे-
 दनेपि साधनमिति मन्यमाना..... एव 'नायमात्मे'तिश्रुतेः । 'मनुष्याणां सह-
 स्त्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इति
 भगवद्वाक्याच्च । 'विधिर्वा धारणवत्' ॥

त्वं निषेधति, दृश्यत्वरूपिका भगवदनुग्रहेणैव भगवतो दृश्यत्वं वदती-
त्यवधारणीयम् । यतो भगवतैवोक्तम्—‘मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं
दर्शितमात्मयोगा’दिति । अत्रात्मयोगपदात् प्रसन्नः सन् स्वसामर्थ्यं
दत्त्वा प्रदर्शयतीति ज्ञायते । ब्रह्माणं प्रत्यपि भगवद्वाक्यम्—‘मनीषिता-
नुभावोऽयं मम लोकावलोकन’मिति । अत एव सूत्रकारोऽप्याहादृश्य-
त्वपूर्वपक्षे—‘अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या’मिति । अपीति पूर्वपक्षि-
गर्हायाम् । मूर्खः पूर्वपक्षीति । यतः सम्यगाराधने पश्यन्ति, कथमेवम् ?
प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ‘अनेकबाहूदरवक्रनेत्रं पश्यामी’ति प्रत्यक्षं, ध्रुवा-
सुवर्णसूत्रम् ।

दूषयन्ति—तदसदित्यादि । मनीषितानुभाव इति । इदं द्वितीयस्कन्धे मनीषितस्याभी-
ष्टस्यानुभावो ममैवेदमिष्टं यदयं वैकुण्ठं पश्यत्विति, तथा च मदिच्छासामर्थ्येन पश्यसी-
त्यर्थः । एतेन ‘अदृश्यं’ ‘तत्केन कं पश्येद्विज्ञातारमरे केन विजानीया’दित्यादिश्रु-
तिविरोधः परिहृतो बोध्यः । अत्र सूत्रकारसंमतिमाहुः—अत एवेति । यतो भगवत्सा-
मर्थ्यादेव भगवतो दृश्यत्वम्, अत एवेत्यर्थः । अनुमापकत्वमिति । दृष्टान्तत्वेनानुमाप-
कत्वम् । पञ्चावयवे व्यवयवे वा सर्वेषामवयवानां तथात्वादिति, भगवत्समाराधका भग-
वद्गृष्टारः, भगवदत्तप्रसादभाक्त्वात्, यदेवं तदेवं, ध्रुवादिवदिति प्रयोगेण तथात्वमित्यर्थः ।
सूत्रेऽनुमानपदात्तस्य च करण एव प्रयोगाद् ध्रुवादीनां चातथात्वाद्विरुद्धं व्याख्यानमित्य-
हरितोषिणी ।

त्युक्तम्, तत्र प्रमाणमाहुः—मया प्रसन्नेनेति । ब्रह्माणमिति । द्वितीयस्कन्धे । मनी-
षितेति । मनीषितस्यायं मम लोकावलोकनं करोत्वितिच्छाविषयीभूतस्यानुभावः
प्रभावः । तथा चेच्छया दर्शनं जायत इत्यर्थः । एतेन स्वसामर्थ्येनादृश्यत्वं तस्येत्यदृश्य-
त्वबोधिकाः श्रुतयः संगमनीया इति सूचितम् । अत्रोपष्टम्भकमाहुः—अत एवेति । यतो
भगवदिच्छया दृश्यत्वम्, अत एवेत्यर्थः । कथमेवमिति । कथमेवं पश्यतीत्यर्थः । तत्रो-
त्तरं—प्रत्यक्षेति । अनेकेति । अर्जुनस्य प्रत्यक्षम् । तथा चाराधनं प्रत्यक्षसाधकं न,
किन्तु ‘मनीषितानुभावोऽयं’मितिद्वितीयस्कन्धवचनप्रामाण्याद् भगवदिच्छैवेति भावः ।
अत एव ध्रुवादिभी राज्यार्थमाराधनं कृतं, प्रत्यक्षन्तिच्छयैव जातमितीच्छैव कारणमि-

गङ्गाधरभट्टी ।

मनीषितेति । मद्विचारितेत्यर्थः । इतिप्रत्यक्षमिति । संराधकस्यार्जुनस्य स्वानुभवः ।

दीनामनुमापकत्वं ताभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यामिति वा । एवं सति मां सर्वे पश्यन्त्विति साधारणेच्छया प्रादुर्भावेन सर्वेषां दर्शनसामर्थ्य-
मवतारदशायाम् । अन्यदा तु 'नाहं वेदै'रिति 'भक्त्या त्वनन्यये'ति
वाक्याच्च भक्त्यैवेति निर्णयः । भक्तानां त्ववतारदशायामपि भक्त्यैव,
न साधारणेच्छया । तद्भक्त्यैव तदर्थमेव प्रादुर्भावात् । साधारणेच्छाऽपि
यतस्तदर्थैव । लोकमध्ये एव यतस्तेषां सुखजननम् । अन्यथा लोके
स्वप्राकट्यं निष्प्रयोजनकं स्यात् । सर्वेषां भगवद्दर्शनेऽपि यन्मोहानपग-
मस्तत्र तदिच्छैव प्रतिबन्धिका । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वात् । एवमेव भगव-
सुवर्णसूत्रम् ।

रुच्या पक्षान्तरमाहुः—श्रुतिस्मृतिभ्यामिति । 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्' 'ज्ञान-
प्रसादेन' 'तमक्रतुं पश्यती'त्यादिश्रुतेः, 'अनेकबाहूदर' 'भक्त्या त्वनन्यये'त्यादिस्मृतेश्चे-
त्यर्थः । ननु सूत्रे संराधने दर्शनं निर्णीतमित्याराधनोत्तरकालीनं दृश्यत्वं न ब्रह्मत्वबाध-
कम्, अवतारकालीनं दर्शनं तु न संराधनहेतुकम्, शत्रुमित्रोदासीनसाधारणत्वात् । अतः
सर्वदृश्यत्वं ब्रह्मत्वबाधकं भगवदवतारेष्वतथात्वं गमयतीति न पूर्वोक्तं साधीय इत्यत
आहुः—एवं सतीति । 'मनीषितानुभावोऽय'मिति स्मृत्या भगवदिच्छाऽनुभावेन दर्शने
सिद्धे सति । तथा चावतारदशायामपीच्छयैव दर्शनमिति न दोषलेश इत्यर्थः । नन्वेवं
सति भक्ताभक्तयोर्दर्शनतौल्यात्संराधनन्यायविरोधस्तु दुष्परिहर इत्यत आहुः—भक्ता-
नामित्यादि, स्यादित्यन्तम् । तथा च तदपि परम्परया संराधनहेतुकमेवेति न न्यायवि-
रोध इत्यर्थः । ननु तथापि तत्र 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रिति श्रुत्युक्तदर्शनफलस्य शत्रुप्रभृति-
ष्वदर्शनादवतारेषु ब्रह्मत्वं दुर्घटमित्यत आहुः—सर्वेषामित्यादि । एवमेवेति । इच्छायाः
हरितोषिणी ।

त्यनुमीयते । श्रुतिस्मृतिभ्यामिति । 'कश्चिद्धीरः' इति श्रुतिः, 'भक्त्या त्वनन्यये'ति
स्मृतिस्ताभ्यामित्यर्थः । एवं सतीति । पूर्वोक्तग्रन्थेन भगवदिच्छाया दर्शनजनकत्वे सिद्धे
सति । सर्वेषामिति । भक्ताभक्तानामित्यर्थः । अन्यदा अवताराभावे । ननु कथमिव
साधारणेच्छया भक्ताऽभक्तयोर्दर्शनतौल्यमित्यत आहुः—भक्तानामिति । ननु तथाऽपि
शत्रूणां भगवद्दर्शनं जातं, मोहाभावः कुतो न जात इत्यत आहुः—सर्वेषामिति । य-
न्मोहेति । यस्मात्कारणान्मोहदूरीकरणाभाव इत्यर्थः । एवमेवेति । इच्छाया विरोधित्वे-

गङ्गाधरभट्टी ।

अनुमापकत्वमिति । ध्रुवादयो भगवदाराधनेन भगवन्तं प्राप्ता इति दृष्टान्तेन ॥

निष्प्रयोजनकमिति । असुरसंहारस्येच्छयैव सिद्धेः । भक्तार्थमवतारस्तु भक्त्या मा-
हात्म्यबोधनाय सेवकगृहे नृपगमनवत् । एवमेवेति । तदिच्छयैव ॥

स्वरूपाज्ञानमपि । अलौकिकतेजोऽप्रदर्शनं लौकिकानुकरणं च लीलार्थमेव । अन्यथा लीलैव न संभवति । सर्वेषां च तदैव मोक्षः स्यात् । तथा सति सृष्टिमर्यादोच्छेदः स्यात् । एवमेव प्रकाश्यत्वमपि ज्ञेयम् । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यचाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति वाक्यात् स्वतेजसा स्वस्य प्रकाश्यत्वमपि नातिविरोधि । सर्वव्यवहारविषयत्वं भगवत्कृतमेव, न तु जीवेन स्वतः कर्तुं शक्यम् । अत एव सूत्रकारोऽप्याह—'प्रकाशवच्चावैयर्थ्या'दिति । अर्थस्तु पूर्व्वेणाकारे प्रतिपादितेऽपि 'यतो वाचः' 'तं त्वौपनिषद्'मित्यादिनिरूपित-व्यवहारविषयत्वाविषयत्वविरोधो न परिहृतः, शास्त्रवैफल्यं चेत्यत आह—

सुवर्णसूत्रम् ।

प्रतिबन्धकत्वादेव । इदमेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । तदग्रे प्रभासीयलीलाप्रसङ्गे प्रदर्शनीयम् । नन्ववतारेषु ब्रह्मत्वेऽलौकिकतेजस्तु दृश्येतेत्यत आहुः—अलौकिकेत्यादि । एवं दृश्यत्वं साधयित्वा तत्साधिकां युक्तिं प्रकाश्यत्वसाधनेऽतिदिशन्ति—एवमेवेत्यादि । प्रकारान्तरमप्याहुर्वैचित्र्यार्थम्—यदेत्यादि । 'न तत्र सूर्यो भाती'ति श्रुतिविरोधे सत्यपि तेजसो भगवदीयत्वेन प्रतिपादनात्तातिविरोधीत्यर्थः । ननु व्यवहार्यत्वं तु बाधकमपरिहार्यमित्यत आहुः—सर्वेत्यादि । व्यवहारो ज्ञानकर्मेन्द्रियव्यापारस्तद्विषयत्वं तत्तथेत्यर्थः । तत्र हेतुः—नत्वित्यादि । अत्र सूत्रकारसंमतिमाहुः—अत एवेति । व्यवहार्यत्वस्येश्वरकृतत्वादेव । पूर्व्वेणेति । अरूपवत्सूत्रेण रूपरूपस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्तथेत्यर्थः । इदमिति ।

हरितोषिणी ।

नेत्यर्थः । इदं च सर्वमग्रे वक्ष्यते । एवमेवेति । यथा दृश्यत्वं, तथा प्रकाश्यत्वं ज्ञेयम् । नन्ववतारदशायां सूर्यतेजसा स्वस्य प्रकाश्यत्वमस्तीति न तत्र ब्रह्मत्वम् । 'न तत्र सूर्यो भाती'तिश्रुतिविरोधादत आहुः—यदादित्येति । स्वस्येति । भगवत इत्यर्थः । एवं च ब्रह्मत्वमस्तीति न दोषः । ननु व्यवहारो ब्रह्मत्वे बाधकः स्यादित्यत आहुः—सर्वेति । ज्ञानेन्द्रियेण कर्मेन्द्रियेण च यत्क्रियते तदेव व्यवहारपदवाच्यं, तत्र कर्तृत्वं भगवत एवेत्यर्थः । अत एवोक्तं निबन्धे 'कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्तथापि सगुणो न ही'ति । अत्रान्यदपि प्रमाणमाहुः—अत एवेति । सूत्रावतरणमाहुः—पूर्व्वेणेति । पूर्व्वसूत्रेणेत्यर्थः । इदमिति । 'प्रकाशव'दिति सूत्रमित्यर्थः । सूत्रस्थप्रकाशवदिति दृष्टान्तं घटयन्ति—

गङ्गाधरभट्टी ।

नातिविरोधीति । आपाततो विरोधप्रतिसन्धानेऽपि वस्तुविचारे विरोधो नेत्यर्थः । पूर्व्वेणेति । अरूपवत्सूत्रेण । इदमिति । सूत्रम् । लौकिकवाक् च मनश्चेतिसमासाश्रयणात्

दम् । यथा सौरादिप्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च । न हि स्वतः संपा-
दयितुं स्थापयितुं वा शक्यते । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सांनि-
ध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते । तथा च लौकिकवाङ्मनोभिर्न श-
क्यते व्यवहर्तुमीश्वरः सान्निध्ये तु शक्यत इति द्वयमाह श्रुतिः । कुत
एतत् ? अवैयर्थ्यात् । अन्यथैकस्याः श्रुतेर्वैयर्थ्यापत्तेरिति । दर्शनव्यव-
हारस्य श्रुतिसिद्धत्वमुक्तमेव । तथा च दर्शनव्यवहारन्यायेनापरस्यापि
व्यवहारस्य निर्णयः । तथा चोक्तं श्रीभागवते—‘पश्यन्ति ते म’ इत्युप-
क्रम्य ‘साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ती’ति । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्य’
इत्यादिश्रुत्या च ॥

ननु दर्शनं ज्ञानमेव, न तु चाक्षुषं श्रुत्या निरूप्यते, ब्रह्मणोऽरूपि-
त्वादिति चेत्, न; ‘भक्त्या त्वनन्यये’ति वाक्ये ‘ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन
प्रवेष्टुं च परन्तपे’ति ज्ञानदर्शनप्रवेशानां भिन्नतयैव निरूपणात् । रसा-
दिरूपश्च व्यवहारः प्रमाणसिद्ध इति तत्र प्रसिद्धकामतद्भावविरिंसारम-
णादयोऽपि शुद्धब्रह्मधर्मा एवेति ज्ञेयम् । ‘सर्वशक्ति’रिति श्रुतौ ‘परास्य

सुवर्णसूत्रम् ।

सूत्रम् । इत्यादिश्रुत्या चेति । लभ्यत्वस्य प्राप्त्यात्मकव्यवहारविषयत्वात्मकत्वादित्य-
तस्तथेत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

तथा च लौकिकेति । ‘यतो वाच’ इति श्रुतेर्लौकिकवागविषयत्वमर्थः । ‘तं त्वौपनिषद्’-
मिति श्रुतेरभिप्रायमाहुः—ईश्वर इति । नन्वस्तु वाग्व्यवहारः, दर्शनव्यवहारः कथम् ? इत्यत
आहुः—दर्शनव्यवहारस्येति । उक्तमेवेति । ‘कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष’दिति श्रुत्यो-
क्तमेवेत्यर्थः । अपरेऽपि सर्वव्यवहाराः संभवन्तीत्याहुः—तथा चेति । श्रुत्या चेति ।
निर्णय इति पूर्वेणान्वयः । तथा च दर्शनसंभाषणलाभादिसर्वव्यवहारविषयत्वं ब्रह्मण इति
श्रुत्या प्रतिपादितमिति भावः ॥

अत्र शङ्कते—नन्विति । उत्तरमाहुः—भक्त्येति । निरूपणादिति । गीतायामिति
शेषः । रासादिव्यवहारे संशयं दूरीकुर्वन्ति—रासादीति । ननु तेषां कथं ब्रह्मधर्मत्वमु-
गङ्गाधरभट्टी ।

‘अचतुरे’त्यादिना वाङ्मनसेति निपातनापत्तिर्नास्ति । कामतद्भावेति । कामानन्तरं
तद्भावा विभावाऽनुभावाद्याः । एकदेशिभिः ‘सर्ववि’दिति पाठस्वीकारात्पराऽस्य शक्ति’रि-
त्युक्तम् । तन्नेति । ‘तन्न वेद्मि कुतो गतासी’त्यष्टपदी गीतगोविन्दे ॥

शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतौ सहजा नन्तशक्तिमत्त्वेन निरूपितत्वेन सर्वार्थोपपत्तेः । तेन कामसमय एवा- कामोऽपि, निजचरणनखसुषमालेशजिताशेषसुरसुन्दरीणामखिलस्त्री- रत्नभूतानां ब्रजवरवधूनामनवद्यह्यकनकाचलेषु विहरन्नप्यात्माराम एव । अत एवा'त्मारामोऽपी'ति तत्रोक्तम् । प्रियाविप्रयोगेनावसादा- दिभावं भजमानोऽपि 'तन्न वेद्मी'त्यादिवचनैरजानन्नपि व्यापक एव, परमानन्दरूप एव, सर्वज्ञ एव ॥

(३९) ननु प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन स्थितिर्न वक्तुं शक्या, त-
 थैव विरुद्धसर्वधर्माणामप्यतो नैवं वक्तुं युक्तमिति चेत्, न
 वयं वदामः, किन्तु नुवदामः । अतो न वयमत्र पर्यनुयो-
 गार्हाः । यदनुवादस्तां श्रुतिं चेत् पर्यनुयोक्तुमुद्यतोऽसि, म-
 हत्ते साहसं खद्योतस्येवोदयाचलशिखरैकदेशस्थितिमात्रेण
 सकलजगत्तमः कपाटविपाटनपटुं स्वाशक्यतया तरणिं पर्य-
 नुयोक्तुमुद्यतस्य । अथ लोके तथाऽदर्शनात्तदनुसारेणैव च तदर्थस्य च
 वक्तुमुचितत्वाच्छ्रुतित्वेनोभयस्यापि तुल्यत्वात् सगुणनिर्गुणपरत्वं क-
 ल्प्यत इति चेत्, हन्त !! एवं लोकानुसारेण तदर्थनिर्णये निर्द्धर्मकपदा-
 सुवर्णसूत्रम् ।

(३९) आधारत्वप्रतीतिविषयत्वादीनां निर्द्धर्मकत्वाविरोधित्वात्तदभिमानेन प्रत्यवति-
 हरितोषिणी ।

पपद्यत इत्यत आहुः—सर्वशक्तिरितीति । सर्वार्थोपपत्तिं दर्शयन्ति—तेनेति । निजच-
 रणेति विशेषणद्वयं 'ब्रजवरवधूना'मित्यस्य । अत एवेति । कामसमयेऽप्यकामत्वादे-
 वेत्यर्थः ॥

(३९) अत्र लौकिकरीत्या शङ्कते—नन्विति । प्रतियोगीति । घटतदभावयोरित्यर्थः ।
 समाधानमाहुः—न वयमिति । वयं न वदामः, किन्तु श्रुत्या यदुक्तं तदनुवदाम इत्यर्थः ।
 न वयमिति । अत्र अस्मिन् विषये वयं पर्यनुयोगार्हा न भवाम इत्यर्थः । यदनुवाद
 इति । यस्याः श्रुतेरनुवादो मया कृतस्तां श्रुतिमित्यर्थः । अत्र खद्योतदृष्टान्तमाहुः—खद्यो-
 तस्येवेति । उदयाचलेत्यादि । विपाटनपटुं तरणिं स्वाशक्यतया पर्यनुयोक्तुमुद्यतस्य
 खद्योतस्येत्यन्वयः । पुनः स्वमतीत्या शङ्कते—अथेति । तदर्थस्य श्रुत्यर्थस्य । समाधा-
 नमाहुः—हन्तैवमिति । सामान्यरूपसत्तायाः निर्द्धर्मकत्वं दृश्यत इत्यत आहुः—

र्थस्यापि लोकेऽदर्शनात् सत्तादीनामपि कालाद्याधारत्वसमवायादिधर्मवत्त्वान्वदभिमतं ब्रह्मापि न सिद्ध्येत् । श्रुतिबलेनेति तु तुल्यम् । एवं सति लोकाप्रतीतं निर्द्धर्मकं वस्तु चेदङ्गीकुरुषे, तदा लोकाप्रतीतामपि प्रतियोग्यभावयोरप्येकावच्छेदेन स्थितिमङ्गीकुरु । एवं सति श्रुत्यर्थो न लोकरीत्या निर्णेतुं शक्यत इति सिद्धम् । अत एव श्रुतिरप्याह—‘नैषा तर्केण मतिरापनेये’ति, ‘अलौकिकास्तु ये भावा न ताँस्तर्केण योजये’-

सुवर्णसूत्रम् ।

छन्तं प्रत्याहुः—अत एवेत्यादि । तथा चैवं दुर्युक्तिभिः प्रत्यवस्थानं श्रुतिरेव निषेधतीत्यकिञ्चित्करोऽयं तवाभिमान इत्यर्थः । उक्तरीतिककुयुक्त्या प्रत्यवस्थानं युक्त्या न्यायेन च परिहरन्ति—किञ्चेत्यादि । ननु दर्शनस्य न वस्तुतत्त्वनिर्णायकत्वं, गौडवार्तिके ‘उपलम्भात् समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते । उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोहरितोषिणी ।

सत्तादीनामपीति । कालेति । काल आधारो यस्याः । एवं च कालाधारत्वं, समवायप्रतियोगित्वं सत्तायामप्यस्तीति लोके निर्द्धर्मकपदार्थाभावेन तदनुरोधेनार्थकरणे महती क्षतिरित्याहुः—त्वदभिमततेति । एवं सति ब्रह्मसिद्धभावे सति । एवं सतीति । प्रतियोग्यभावयोरेकत्र स्वीकारे सति । अत एवेति । लोकरीतिकवेदार्थनिर्णयाभावादेव लौकिकतर्कानुसरणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धमिति भावः । विरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मणि प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धमित्याहुः

गङ्गाधरभट्टी ।

सत्तादीनामिति । सत्ताया नित्यत्वमते *कालाद्याधारत्वाभावादादिपदं चिदानन्दसङ्गाहकमुक्तम् । इदं च न्यायनयेनोच्यते । तेनेतरेषां समवायाभावेऽपि न दोषः ।

टिप्पणी ।

* कालाद्याधारत्वाभावादिति गङ्गाधरभट्टी । न्यायनये नित्याऽपि सत्ता कालिकसम्बन्धेन काले, समवायेन द्रव्यादावभ्युपेयत इति नेदं व्याप्तिनिबन्धनं वचनम् ॥

† न्यायनयेनोच्यत इति । यद्यपीह सायिकपक्षप्रतिक्षेपावसरे तन्मतेन, ‘व्यवहारे वयं भाट्टा’ इति तत्प्रतिज्ञानाद्भट्टमतेन वा वक्तुमुचितं, तथापि प्रत्यासन्नपराजयः प्रतिपक्षी यथाकथंचित् स्वपक्षं रिरक्षिषुः पराभिमतमपि प्रदर्शयेद् दृष्टान्तपदे कदाचिदिति न्यायनयेनाप्युच्यते । अत एव सर्वेषां दृष्टान्तोचितानां सङ्ग्रहाय ‘कालादि’ ‘समवायादि’ इत्युभयत्रादिपदमुपात्तम् । तदत्र केवलं समवायोपादानमेव न्यायनयेन, अन्येषां त्वन्यनयेनेति तत्त्वम् ॥

दिति स्मृतिश्चेति पूर्वमेवावोचाम । किञ्च भगवति श्रीयशोदास्तनन्धये सर्वे विरुद्धा धर्मा दृश्यन्ते मृत्स्नादिप्रसङ्गेषु । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, व्याघातात् । मायादिपक्षाणां तत्रैव निरस्तत्वात् । ‘अथो अमुष्यैवे’त्यनेन तद्धर्मत्वेनैव निरूपणात् । अत एव सूत्रकारोप्याह—‘दर्शनाच्चे’ति ॥

(४०) अपि च मायया प्रदर्शयतीति वदन् वादी प्रष्टव्यः । किं माया-
शब्देन भगवत्सामर्थ्यं ब्रवीष्युत तद्विज्ञाऽऽसद्रूपाऽऽसत्कार्य-
कर्त्रीति । आद्ये त्वोमिति ब्रूमः । न च स्वसामर्थ्येनैवासत्
प्रदर्शितवानिति वाच्यम् । ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीम-
न्तर’ इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मधर्मत्वेनैव निरूपणात् । तादृशं चेद्
सुवर्णसूत्रम् ।

च्यत’ इति दर्शनादेरप्रमाणत्वकथनादिति शङ्कायामाहुः—मायादीत्यादि । तद्धर्मत्वेनैव निरूपणादिति । तथा च लौकिकप्रमाणजन्यदर्शनस्याप्रामाण्यं, न तु भगवत्कृपासाधन-
कस्यापीति गौडवार्तिकमप्रमाणं, लौकिकतत्परं वेति दर्शनस्य प्रामाण्यमदण्डवारितमित्यर्थः ।
अत्र सूत्रकारस्यापि सम्मतिमाहुः—अत एवेत्यादि ॥

(४०) न‘न्विन्द्रो मायाभिः पुरुरूप’ इतिश्रुतौ दर्शनस्य मायिकत्वकथनान्मायया दर्शयतीति शङ्कायामाहुः—अपि चेत्यादि । तद्विज्ञेति । भगवत्स्वरूपाद्विज्ञा । ब्रह्मध-
र्मत्वेनेति । विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य तथात्वेन । तादृशमिति । स्वान्तःस्थापितपृथिव्यादित्वेन
हरितोषिणी ।

—किञ्चेति । ननु मायया प्रदर्शयतीत्यत आहुः—मायादीति । तद्धर्मत्वेनैवेति । मा-
याया भगवद्धर्मत्वेनैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वं प्रत्यक्षसिद्धमित्यस्मिन्नर्थे सूत्रं प्रमा-
णयन्ति—अत एवेति ॥

(४०) ननु श्रुतावपि मायिकत्वमेवोक्त‘मिन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत’ इत्यनेनेत्यत आहुः—अपि चेति । सामर्थ्यस्य भगवद्रूपत्वादाहुः—भगवदिति । तद्विज्ञेति । भग-
वत्स्वरूपाद्विज्ञेत्यर्थः । ब्रूम इति । मन्मते शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति भावः । अत्र शङ्कते
—न चेति । असदिति । असज्जगदादिकर्तृत्वं स्वसामर्थ्यरूपमाययैव प्रदर्शितवानि-
त्यर्थः । तथा चाकर्तर्यपि विद्यमानं कर्तृत्वं मायया दृश्यते, न तु तत्रास्ति, उभयोर्विरुद्ध-
त्वादिति भावः । उत्तरमाहुः—‘यः पृथिव्या’मिति । ब्रह्मधर्मत्वेनैवेति । आधारत्वा-
गङ्गाधरभट्टी ।

तद्धर्मत्वेनेति । भगवद्धर्मत्वेन ॥

(४०) ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत’ इति श्रुत्या मायिकं बहुधा दर्शनमिति चेत्त-
त्राहुः—मायया प्रदर्शयतीति । तद्विज्ञेति । भगवतो मित्रा । ॐमित्यङ्गीकारेऽव्य-
यम् । ब्रह्मधर्मत्वेनैवेत्येतेन मायाव्यवच्छेदः ।

ब्रह्म न स्यात्तदेवं वक्तुमवसरः स्यात् । न त्वेवम्, उक्तयुक्तेः । असत्प्रदर्शनं चासुरेष्वेव । यतो मोहनं तेषामेव भगवता क्रियते । अत्र च तादृशानामभावान्न तथा प्रदर्शनमिति सारम् । न द्वितीयः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—सा किं स्वतन्त्रैव कर्त्री, उत ब्रह्माधीना । नाद्यः, जडत्वाच्चेतनत्वेन त्वयाऽनङ्गीकारात् । द्वितीयपक्षे तु करणत्वं स्याद्वाशीवत् । तथा च सहजानन्तशक्तिमत ईश्वरस्य स्वस्वरूपप्रदर्शने का वाऽशक्तिर्यतस्तामूरीकुर्यात् । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतेः । किञ्च उक्तयुक्तिश्रुतिभ्यः सद्रूपं स्वरूपमसद्रूपया तथा दर्शयतीति वक्तु-
सुवर्णसूत्रम् ।

तदाधारमित्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । नन्वस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वं, तथाऽपि तथा प्रदर्शनाङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः—असत्प्रदर्शनमित्यादि । इदमप्रेलीलानित्यत्वादे व्युत्पाद्यम् । तथा च तथाऽङ्गीकारे 'इत्थं विदिततत्त्वाया गोपिकायाः स ईश्वरः । वैष्णवीं व्यतनोन्माया'मित्यादिवाक्यविरोध इत्यर्थः । अस्तु करणत्वमेवेत्यत आहुः—तथा चेत्यादि । स्वाशक्तौ वा द्रष्टुरयोग्यत्वे वा लोकेऽपि मायोरीकरणं दृश्यते, प्रकृते चोभयाभावान्नात्र तस्याः करणत्वं शक्यवचनमित्यर्थः । अशक्तिपरिहरन्ति—स्वाभाविकीति । ननु तर्हि कौतुकार्थमेव तदादरोऽस्त्वित्यत आहुः—किञ्चे-
हरितोषिणी ।

धेयत्वरूपविरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन निरूपणादित्यर्थः । तथा च कर्तृत्वमकर्तृत्वं चोभयमपि ब्रह्मनिष्ठमेवेति भावः । तादृशमिति । विरुद्धधर्माधारमित्यर्थः । तदेवं वक्तुमिति । निर्द्धर्मके धर्मा न सन्तीत्येवं वक्तुमित्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति । 'यः पृथिव्या'मिति श्रुतौ विरुद्धधर्माश्रयत्वेन कथनादित्यर्थः । नन्वसज्जगत्प्रदर्शनं मायया क्रियत इति स्वीकारे को दोष इत्यत आहुः—असदिति । इदं चाप्रेलीलानित्यतावादे वक्ष्यते । द्वितीय इति । ब्रह्मभिन्नत्वपक्षः । विकल्पासहत्वादिति । अग्रिमेण विकल्पेनासहत्वादित्यर्थः । विकल्पमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । वाशीवदिति । कुठारवदित्यर्थः । तथा च छिदाकरणे कुठारे कर्तृत्वाभावादिति भावः । नन्वस्तु तस्याः करणत्वं, सहायार्थं तस्याः स्वीकारो भविष्यतीत्यत आहुः—तथा चेति । अशक्तिरिति । असामर्थ्यमित्यर्थः । सामर्थ्यं नास्तीति न वक्तुं शक्यमित्याहुः—स्वाभाविकीति । विलक्षणं कौतुकरूपं जग-

गङ्गाधरभट्टी ।

उक्तयुक्तेरिति । विरुद्धधर्माधारत्वात् । असत्प्रदर्शनमिति । प्रभासीयलीलादि । अत्र चेति । 'अथो अमुष्ये'ति सन्दर्भे । तथा चेत्यादि । स्वाशक्तौ द्रष्टुरयोग्यत्वे वा मायोरीक्रियते नटादिभिः, न चेह तथेत्यर्थः ।

मशक्यम् । एतेनैव सगुणत्वमपि प्रत्याख्यातम् । तद्धि प्राकृतसत्त्वादि-
गुणाङ्गीकाररूपम् । तच्च स्वतःशक्तस्यानुपपन्नमित्युक्तम् । एतेनैव च
ब्रह्मगताऽविद्या ब्रह्मगतविशेषकल्पिकेत्यपि पूर्वविकल्पगतद्वितीयपक्षो
निरस्तः । ब्रह्मणि जीवातिरिक्ते त्वया *तथाऽनङ्गीकाराच्च । अङ्गीकारे वा
तस्या उपाधिभावे प्रयोजिकेश्वरेच्छैव वाच्या । तथा च सर्वभवनसम-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्यादि । कौतुकायापि सद्रूपयाऽसत्प्रदर्श्यते, प्रकृते तु तद्विपरीतमतो मूर्खप्रलपितमेतदि-
त्यर्थः । ननु सगुणत्वादस्तु तदुररीकरणमित्यत आहुः—एतेनैवेति । सहजानन्तशक्तिम-
त्त्वस्य श्रुतिसिद्धत्वेनैवावतीर्णस्य सगुणत्वं तथेत्यर्थः । एवं शक्तस्य तादृशतद्ब्रह्मस्यानुपप-
न्नत्वेनैव पूर्वप्रकृतस्यापि सिद्धिमाहुः—एतेनैव चेति । चकारोऽसद्रूपेत्यादिनोक्तस्य द्विती-
यपक्षस्य विकल्पे यद्दूषणं तत्समुच्चायकः । ननु मायाया उपाधित्वं मयाऽङ्गीक्रियत एवेति
चेत् तत्राहुः—अङ्गीकार इत्यादि । स्वतः उपाधित्वे ज्ञाननाशयत्वभङ्गापत्त्येश्वरेच्छैव तथा
हरितोषिणी ।

दृश्यत इति तदर्थमेव तस्याः स्वीकारोऽस्त्वित्यत आहुः—किञ्चेति । सद्रूपमिति । ‘सर्वं
खल्विदं ब्रह्मे’ति श्रुत्या सद्रूपब्रह्मस्वरूपं जगदित्यर्थः । तथा मायया । वक्तुमशक्य-
मिति । असतः सत्प्रदर्शने सामर्थ्याभावादिति भावः । नन्वगुणस्य सगुणत्वं दृश्यत
इति मायाऽऽदरोऽस्त्वित्यत आहुः—एतेनैवेति । ‘स्वाभाविकी ज्ञाने’ति श्रुत्युक्तधर्माणां
स्वाभाविकत्वादेवेत्यर्थः । प्रत्याख्यानमेवाहुः—तद्धीति । सगुणत्वं हीत्यर्थः । स्वतःश-
क्तस्येति । सहजानन्तशक्तिमत्त्वस्येत्यर्थः । एतेनैव चेति । स्वतःशक्तस्य प्राकृतगुणाङ्गी-
कारानुपपत्तिप्रदर्शनेन । द्वितीयपक्ष इति । मायाशब्देन भगवत्सामर्थ्यमुत तद्विन्नाऽस-
द्रूपाऽसत्कार्यकर्त्रीति पूर्वविकल्पगतोऽसद्रूपेत्यादिद्वितीयपक्ष इत्यर्थः । तथा अविद्योपाधि-
मत्त्वस्येत्यर्थः । ननु मायाया विद्याऽविद्यारूपेण द्वैविध्यादविद्यारूपमायाया उपाधिरूपत्वं
मया स्वीक्रियत एवेत्यत आहुः—अङ्गीकारे वेति । ईश्वरेच्छैवेति । अविद्याया उपा-
धिभावे प्रयोजकत्वमीश्वरेच्छाया अवश्यं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा तस्या उपाधिभावः स्वतः-
गङ्गाधरभट्टी ।

एतेनैवेति । ईश्वरस्य गुणापेक्षाभावेन । द्वितीयपक्ष इति । तद्विन्नाऽसद्रूपा असत्कार्य-
कर्त्रीत्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

* तथाऽनङ्गीकाराच्चेति । यद्यप्यविद्याया ब्रह्मगतत्वं वाचस्पतिमिश्रादिभिरेव नाङ्गी-
क्रियते, न सर्वैस्तथापि येऽङ्गीकुर्वन्ति ते मूलाचार्याणामाशयापरिज्ञानादेव, पूर्वाऽपरवि-
रोधेन तस्य तदसंमतत्वावगमादिति नेह दोषलेश इति प्राभञ्जनाशयः ॥

र्थस्येश्वरस्य त्वदभिमतरीत्या तथा करणे हेत्वभावः । इच्छादीनामपि त्वन्मते तदुपाधिभावोत्तरकालीनत्वादसंभवश्च । आविद्यकत्वे स्वाभाविकत्वहान्या श्रुतिविरोधश्चेति दिक् ॥

(४१) ननु कामादिलीलाया अनुकरणमात्ररूपत्वेन प्रियाविप्रयोगत-
ज्जनितक्लेशादयः पूर्णे ज्ञानैकघने परमानन्दस्वरूपे न
वक्तुमुचिता इति चेत्, सत्यम् ! नोचिता एव स्यु-
र्यदि विप्रयुक्तत्वादिना पूर्णत्वादिकं भज्येत, न त्वेवम् ।
तत्तूक्तं प्रादेशमात्रस्यैवाभिविमानत्वादिनिरूपणेन ।
सुवर्णसूत्रम् ।

वाच्या । तथा सत्युक्तीत्या हेत्वभावः । अशक्तिद्रष्टव्यत्वकौतुकान्यतमस्य प्रयोजक-
ताया वक्तुमशक्यत्वात्तथेत्यर्थः । असंभव इति । उपाध्यसंभवः ॥

(४१) किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति—नन्वित्यादि । तत्तूक्तमिति । पूर्णत्वाद्यभङ्गसाधकं
विरुद्धधर्माश्रयत्वं तु प्रागेव निर्णीतमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणः पूर्णकामत्वेन कामलीलाप्रयो-
हरितोषिणी ।

सिद्धश्चेत् कदाचिदपि नाशो न स्यात् । तथा च मोक्षो न संभवतीति भावः । तथा
चेति । अविद्याया इच्छाधीनत्वे च । तथा करणे । असज्जगत्करणे । हेत्वभाव इति ।
तथा च कारणं न पश्याम इति भावः । नटवत्कौतुकमेव कारणमस्त्वित्यत आहुः—
इच्छादीनामिति । असंभव इति । त्वन्मत इच्छायाः पूर्वमसत्त्वेन कारणाभावादुपाधे-
रुत्पत्तिरेव न भविष्यतीत्यर्थः । इच्छाशक्तेरविद्याधीनत्वे दूषणमाहुः—आविद्यकत्वे इति ।
इच्छाया इति शेषः । श्रुतिविरोधश्चेति । ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभावि-
की’त्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥

(४१) अबुध्वैवाशङ्कते—नन्विति । क्लेशादय इति । न वक्तुमुचिता इत्यनेनान्वयः ।
समाधानमाहुः—सत्यमिति । न त्वेवमिति । पूर्णत्वहानिर्न जायत इत्यर्थः । कुतो न
जायत इत्यत आहुः—तत्तूक्तमिति । निरूपणेनेति । उक्तमिति पूर्वणान्वयः । तथा
गङ्गाधरभट्टी ।

(४१) न वक्तुमुचिता इति । दुःखित्वापादकत्वादिति भावः । तस्मादनुकरणमेव
वाच्यमिति हृदयम् । ननु ‘सर्वकामः सर्वगन्ध’ इत्याद्यनेकधर्मदर्शनेन धर्मिणो विशेष-
णम् । अतो बहुव्रीहिरेव, तत्कुतो रसरूपत्वं, तत्राहुः—‘रसो वा’ इति । अत एव ‘का-
मिनां दर्शयन् दैन्य’मित्यत्र टिप्पण्यां ‘रसात्मको रसवांश्च भगवा’निति कण्ठरवेणै-
वोक्तम् ।

अनुकरणमात्रत्वं लीलाया असङ्गतम् । तथा हि—भगवत्स्वरूपं हि श्रु-
त्येकसमधिगम्यम् । तत्र च 'सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस' इत्यनेन सर्व-
कामरूपत्वं, तद्वत्त्वं च, सर्वरसरूपत्वं, तद्वत्त्वेन सर्वरसभोक्तृत्वं च प्रतिपा-
द्यते । तैत्तिरीयकेऽपि 'रसो वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति
सुवर्णसूत्रम् ।

जनाभावादुपपादनसापेक्षविप्रयोगादिक्लेशाङ्गीकारापेक्षया तदनपेक्षं कामलीलाया अनुक-
रणमात्रत्वमेव ज्याय इत्यत आहुः—अनुकरणेत्यादि । कुतो न सङ्गतमित्याकाङ्क्षायां
रसवत्त्वस्य बाधकस्य विद्यमानत्वात्तथेति वक्तुं रसवत्त्वं रसत्वं चोपपादयन्ति—तथा
हीत्यादि । पूर्वश्रुतौ सर्वगन्ध इति मध्ये श्रावणाच्चेतनधर्मव्यवायादुपविशेष एव तत्रो-
च्यते । तथा च बहुव्रीहिणा कामवत्त्वरसवत्त्वयोरेव सिद्धिर्न कामादिरूपत्वस्यापि, समा-
सद्वयाङ्गीकारे च वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं द्वितीयश्रुतिमाहुः—तैत्तिरीयकेऽ-
पीत्यादि । तथा चानया रसत्वे सिद्धे तस्य कामरूपत्वे पर्यवसानात् कामरूपत्वस्यापि
सिद्धिरित्यर्थः । अत्र पूर्वश्रुतौ रसत्वमात्रश्रावणेन तत्स्वरूपसन्देहानपायात्तदर्थमग्निमां श्रुति-
माहुः—रसमित्यादि । अत्रायमर्थः—'रसो वै स' इति श्रुत्या हि 'असद्वा इदमग्र
आसी'दित्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते । रसशब्दश्च रसनाग्राह्ये गुणे,
द्रवद्रव्ये, सारभूतेऽर्थे, आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धस्तेषु प्रकृते कोऽर्थो विव-
क्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' 'को ह्येवान्यात् कः प्रा-
हरितोषिणी ।

चैतादृशनिरूपणेन विरुद्धधर्माश्रयत्वमुक्तमिति न पूर्णत्वभङ्ग इति भावः । लीलाया अनु-
करणत्वं शङ्कायामुक्तम्, तत्त्वण्डयन्ति—अनुकरणेति । असङ्गतत्वमेवोपपादयन्ति—
तथा हीत्यादिना । तद्वत्त्वेनेति । रसवत्त्वेन । प्रतिपाद्यत इति । तथा च श्रुतौ भगव-
त्स्वरूपं रसवत्त्वेन निरूपितमिति न लीलाया अनुकरणत्वं, किन्तु मुख्यत्वमेवेति भावः ।
ननु सर्वरस इत्यत्र बहुव्रीहिसमासे क्रियमाणे रसवत्त्वं सिद्ध्यति, न तु रसरूपत्वमित्यतः
श्रुत्यन्तरमाहुः—तैत्तिरीयकेऽपीति । तथा च रसरूपत्वं ब्रह्मणः सिद्धम्, तेन च काम-
रूपत्वं च । ननु (!) श्रुत्या रसरूपत्वे सिद्धेऽपि तत्र सन्देहोद्भवत्तदर्थं पुरोवर्तिनीं तां
श्रुतिमाहुः—रसमिति । अस्याः श्रुतेरग्रे श्रुतिः पठ्यते,—'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्
यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' 'एष ह्येवानन्दयाती'ति, प्रकरणान्तरे 'स मा-
नसीन आत्मा जनना'मिति च । तेन रसस्यानन्दत्वं, प्राणधारणहेतुत्वं, हृदयाकाशाधिक-
रणत्वमानन्दजनकत्वं चेति बोध्यम् । एवं च विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिरिति भरतसूत्राद्रसशास्त्रप्रणाड्या जायमानो मनोविकारः प्रमोदात्मा, स रसा-
त्मकभगवतः कार्यरूपः, 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः । तथा तदंशभूतः । 'एतस्यैवा-

पठ्यते । रसेषु च शृङ्गाररसस्य मुख्यत्वात्तस्य च रत्याख्यस्थायिभावस्व-
सुवर्णसूत्रम् ।

प्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' 'एष ह्येव आनन्दयाती'त्यनेन रसस्यान-
न्दत्वं, प्राणधारणाप्रयोजकत्वं, हृदयाकाशस्थत्वमानन्दजनकत्वं च तस्यैवोच्यते । तेन हृद-
यस्थप्राणितानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिद्ध्यति । तत्र यद्यप्यानन्दोत्पत्तिरूपस्य
कार्यस्य तत्तदवयवेष्वनुभूयमानत्वेनानन्दस्य सर्वशरीरव्यापित्वं, तथाप्युक्तश्रुत्या, 'स मान-
सीन आत्मा जनाना'मिति श्रुत्यन्तरेण च मनस्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निश्ची-
यते । एवं सति रसशास्त्रप्रणाड्या जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसा-
त्मनो भगवत एव कार्यभूतः । 'एष ह्येवानन्दयाती'ति सावधारणश्रुतेः । तथा तदं-
शभूतश्च, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः । अत एव
च प्रकृत्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिर्लोकानां, तथा प्रयोगश्च ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद्
भाक्तः । न चैवं सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाड्यामेव कुतो विशेष इति शङ्क्यम् ।
रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । न च मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाड्यभिव्यङ्ग्यत्वे सिद्धे तद्दृ-
ष्टान्तेनालौकिकेऽपि तथाऽनुमातुं शक्यत्वात् । अलौकिको रसः प्रणाडीविशेषाभिव्यङ्ग्यः;
रसत्वात् । लौकिकविप्रयोगादिरसवत् । कारणधर्माणामेव कार्येऽभिव्यक्तेः, सन्देहनिरासाच्च ।
न चानित्यत्वापत्तिः, ब्रह्मत्वादेव तन्निरासात् । अत एव न मनोविकारत्वमपि । नाप्यनेकरूपत्वं
दोषाय, तस्य प्रणाडीकृतत्वेन वास्तविकरूपाबाधकत्वात् । 'अनन्तरूप'मिति श्रुत्या वास्तवि-
कत्वाच्च । तेनेदं सिद्धम्—परं ब्रह्मैव रसशास्त्रोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूतं सद्रस इति । तत्र
हरितोषिणी ।

नन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः । अधिकं तु सुवर्णसूत्रादवगन्त-
व्यम् । विस्तरभयाद्विरम्यते । एवं च प्रकृतेऽनुकरणे रसोत्पत्तिर्नास्तीति सूचयितुमादौ
शृङ्गाररसरूपत्वमाहुः—रसेष्वित्यादिना । स्थायिभावेति । 'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः

गङ्गाधरभट्टी ।

स्थायिभावरूपत्वादिति । पुष्टः स्थायी एव रस इति भावः । स च 'स मा-
नसीन आत्मा जनाना'मिति श्रुत्या मनस्येवाऽऽविर्भवति । तत्र चिदंशो न्यग्भूत एव ।
आनन्दस्य तामसप्रधानत्वात् । अत एव प्रगल्भालक्षणे 'रतिप्रीतिरानन्दात्सम्मोह'
इति । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः ! शपामि यदि किञ्चिदपि
स्मरामी'ति चोदाहृतम् । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक' इति श्रुतेश्च
सदानन्दः कृष्ण इत्युच्यते । यद्यपि महानन्दे सत्ताया अपि न तादृग् भानं, तथाऽपि
तस्याः सार्वत्रिकत्वादानुमानमस्येव । एवं चिदंशोऽपि न्यग्भूतस्तिष्ठत्येव, अन्यथाऽनुभवा-
सम्भवात् ।

रूपत्वात्तद्रूपत्वं तद्रूपत्वं चावश्यं वाच्यम् । तत्र ब्रजवरसुन्दरी(भावाल-
म्बनवि)भावत्वेन तद्भावानुसारेणैव च सर्वकरणेनैवैतद्रूपत्वम् । ए-
तच्च 'बर्हापीडे'ति 'अक्षण्वता'मिति च 'चूतप्रवाले'ति श्लोकविवरणे
सुवर्णसूत्रम् ।

चिदंशो न्यग्भूत एव । अत एव 'कृषिर्भूवाचक' इति श्रुतौ सदानन्दत्वमेवोक्तम् । न च
भूशब्दस्य सत्तावाचकत्वात्सत्तानन्द इति भवति, न तु सदानन्द इतीति शङ्क्यम् । सत्ताया
आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात्, सत एव सिद्धेः । अतः परब्रह्मणः
सदानन्दत्वेन प्रणाड्याऽऽविर्भूतेऽपि तथात्वमेव । नन्वस्त्वेवं तथाप्युक्तश्रुतौ मानसीनत्वसि-
द्धेरतिगुप्तस्य ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते, तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतोऽतिगुप्तत्वाभावेन
रसत्वाभाव इति चेत्, मैवम्; यत्रेदं वर्णनेनोपबृंहितं, तत्र भगवान् न बहिः प्रकटः,
किन्तु हृद्येवेत्युपपादितं 'बर्हापीडे'त्यस्य स्वतन्त्रे । यदाऽपि बहिस्तदाप्यासक्तिभ्रमन्या-
येन मानसीन एवेति गुप्तत्वेन रसत्वस्यावाधात् । नन्वेवं सति वृत्तिविशेषरूपत्वान्न भग-
वानिति चेत्, न; लोके वृत्त्या ग्राह्यस्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन तत्र देशे तदभावेऽपि विर-
हादौ संस्कारप्रावल्यादिना वृत्तिनिर्गमाद् व्याप्तिः स्वीक्रियते, न तथा प्रकृते । देशकाला-
परिच्छिन्नत्वात् । किन्त्वनन्यभक्तिलभ्यत्वाद्यादृशी भक्तिस्तथा तत्राऽऽविर्भवति । सा च
मनोधर्म इति तदभिव्यङ्ग्यत्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसीनत्वेन वृत्तित्वाभावात् । मायावा-
दिमते वृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोश्चैतन्ययोरेकलोलीभावे बहिष्ठस्य वृत्त्यवच्छिन्नत्वेऽपि
वृत्तित्वाभाववत् । नन्वस्त्वेवं तथाऽपि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यम्, तस्य
च परस्परसाकाङ्क्षस्त्रीपुंव्यक्यात्मकालम्बनद्वयाधीनस्थितिकत्वादत्रापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यम्,
तच्च भगवतो रसत्वे विरुध्यते, एकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेत्, न;
आलम्बनत्वस्यापि सत्वात् । 'कामिनां दर्शयन् दैन्य'मित्यस्य 'टिप्पण्यां रसात्मको
हरितोषिणी ।

स्थायिभावो रसः स्मृत' इति काव्यप्रकाशोक्त्या तद्रूपत्वादित्यर्थः । वाच्यमिति । रस-
रूपत्वं रसवत्त्वं वाच्यमित्यर्थः । तत्र रसरूपत्वे वाच्ये । ब्रजवरसुन्दरीति । ब्रजवरसुन्दरीणां
भावत्वेन रसानुकूलविकाररूपत्वेनेत्यर्थः । एतच्चेति । रसरूपत्वं ब्रजनारीणामालम्बनत्वं

टिप्पणी ।

* आसक्तिभ्रमन्यायेनेति । वियोगव्यग्रो विप्रकृष्टमपीष्टजनं नीरन्ध्रध्यानमहिम्ना
बहिः प्रत्यक्षीकरोतीत्यासक्तिभ्रमन्यायः ॥

† टिप्पण्यामिति । सप्तविंशाध्यायीयटिप्पण्याम् । 'पूर्वमात्मारामत्वोक्त्या तादृशोऽपि
सन्यन्नायिकाऽधीनत्वमेवं भजते, तेन रसात्मको रसवाँश्च भगवानेव, अन्ये तु कामिनो
रसाभासिनो मलपूर्णं वस्तुन्यासक्या बीभत्सरसपूर्णा भ्रान्ताः सन्तस्तादृशीष्वेव दैन्य-
मात्रं फलं लभन्त इति ज्ञाप्यत' इति पूर्णा पङ्क्तिः ॥

प्रपञ्चितं पितृचरणैरित्यत्र दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । भगवानपि तासु तादृश-
भाववानिति तद्वत्त्वं, भगवतस्तद्रूपत्वं च, भगवति भावानामपि स्वरू-
पातिरिक्तानामभावात् । अन्यथा श्रुत्युक्तं रसभोक्तृत्वं, रसरूपत्वं च
भज्येत । एतस्य रसस्यैतादृशत्वादेव तथात्वं मन्तव्यम् । तथा च या-
वती तस्य रसस्य मर्यादा, तावती सर्वाऽपि भगवत्यस्तीति मन्तव्यम् ।
अन्यथा रसत्वव्याहृतिरित्युक्तम् । न ह्यनुकरणे स्वस्मिन् स रस आप-
द्यते, तासां वा रसोत्पत्तिः । अन्योन्यमनाविर्भावे तद्रसत्वं तत्र ना-
सुवर्णसूत्रम् ।

रसवांश्च भगवानिति कण्ठरवेणोक्तत्वात् । अत्रापि तथाऽङ्गीकाराच्च । न च विरोधः । स्वप्र-
तिष्ठत्वस्य श्रौतत्वेन सर्वसमतत्वात् । यथाऽन्येषां कामेन कामवत्त्वं, कामस्य तु स्वत एव,
तथाऽन्येषां रसेन रसवत्त्वं, रसस्य तु स्वत इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदप्रसङ्गात् । तस्माद्व-
हिराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमबाधमेव । तदेतद्धृदि कृत्वा आहुः—रसेष्वित्यादि ।
मुख्यत्वात् भरतसूत्रादौ तस्यैव मुख्यत्वप्रतिपादनेन तथात्वात् । तद्वत्त्वमिति । उपद-
र्शितरीत्याऽऽलम्बनत्वम् । एतच्चेति । रसरूपत्वं तदालम्बनत्वं च । प्रपञ्चितमिति ।
प्रथमे उद्देशेनेतराभ्यां तद्विमर्शेन च विस्तार्योक्तम् । प्रतिज्ञातां दिशमाहुः—भगवानि-
त्यादिना । उक्तस्यार्थस्य श्रुतावस्फुटत्वेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वमाहुः—अन्यथा श्रुत्युक्ते-
हरितोषिणी ।

चेत्यर्थः । भगवत आलम्बनत्वेनापि रसरूपत्वं रसवत्त्वं चाहुः—भगवानपि तासु तादृ-
शेति । ब्रजसुन्दरीनिरूपितविभावानुभाववानित्यर्थः । कुत एतदित्यत आहुः—भगवतीति ।
भावानामिति । ब्रजनारीनिरूपितभावानामित्यर्थः । स्वरूपेति । भगवत्स्वरूपरसातिरिक्ते-
त्यर्थः । अत्रार्थापत्तिं प्रमाणमाहुः—अन्यथेति । भावानां रसरूपत्वाभावे । श्रुत्युक्त-
मिति । ‘रसो वै सः’ ‘रसः ह्येवायं लब्धाऽऽनन्दी भवती’ति श्रुत्युक्तमित्यर्थः । एत-
स्येति । भगवद्रूपरसस्येत्यर्थः । सिद्धमाहुः—तथा चेति । एतावता रसरूपत्वं रसत्वं
चोक्तम्, अनुकरणे तु तदुभयमपि नास्तीत्याहुः—न हीति । कुतो नास्तीत्यत आहुः—
अन्योऽन्येति । तथा चानुकरणे रसाविर्भाव एव नास्तीति रसशास्त्रोक्तसिद्धान्त इति
गङ्गाधरभट्टी ।

श्रुत्युक्तमिति । ‘सर्वरस’ इति ‘रसो वै स’ इति श्रुतिद्वयोक्तम् । एतादृ-
शत्वादिति । संयोगविप्रयोगभेदेन द्विभेदत्वाद्विप्रयोगे च संयोगापेक्षयाऽप्याधिक्यादभि-
व्यञ्जनाय प्रियाविप्रयोगतत्केशादीनां सहनम् । वस्तुतस्तदानन्दरूपमिति लौकिकैरपि रस-
त्वसाधनायोपगतम्, कुतस्तराम् परमात्मविषये शङ्कापङ्ककलङ्कः । न ह्यनुकरण इति ।
किमिदं वाच्यम्, यतः सामान्यायामपि स रसो नेति रसिका अभियुक्ताः ॥

स्तीति यतस्तद्रसशास्त्रमर्यादा । अत एव गजदृष्टान्तः सर्वत्र 'आत्तग-
जेन्द्रलीलः' 'यथा मदच्युद्विरदः करेणुभिः', 'श्रान्तो गजीभिरभिरा-
डिव भिन्नसेतु'रित्यादिः । अतः शृङ्गाररसरूपत्वेन प्रियाविप्रयोगे तत्का-
र्यतत्संगमतत्कार्याः सर्व एव संभवन्तीति न ब्रह्मत्वक्षतिः । वस्तुन एव
तथात्वात् । प्रत्युत ब्रह्मत्वसाधका एव, विरुद्धसर्वधर्माधारत्वात् ॥

वस्तुतस्तु ब्रह्मगतधर्मेषु विरोध एव नास्ति, श्रुतिभक्तानुभवसिद्ध-
त्वादित्युक्तम् । तदुक्तं श्रीभागवतेऽपि 'न हि विरोध उभयं भगवत्य-
परिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचा-
रप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादिनां विवादानव-
सर' इति सर्वमनवद्यम् ॥

अथ कृत्वा चिन्तयोच्यते, यदि ग्रहिलतयाऽऽत्मारामत्वादय एव
सुवर्णसूत्रम् ।

त्यारभ्योक्तमित्यन्तम् । एवं रसरूपत्वं तद्वत्त्वं च समर्थयित्वा तयोरनुकृतित्वबाधकतां
व्युत्पादयन्ति—न हीत्यादि ॥

श्रुतिभक्तानुभवेति । श्रुतिश्च भक्तानुभवश्च ताभ्यामित्यर्थः । विरुद्धधर्माश्रयत्वमुपबृं-
हयन्ति—तदुक्तमित्यादि ॥

एवं लीलाया अनुकरणमात्रत्वदूषणप्रसङ्गेन भगवतो रसत्वं, तेन तद्वत्त्वं च स्वरीत्या
स्थापयित्वा परोक्तमुपगम्यापि स्थापयन्ति—अथ कृत्वा चिन्तयेति । परारोपितमङ्गी-
हरितोषिणी ।

भावः । अत एवेति । अनुकरणाभावादेव । यथा गजेन्द्रलीलायामनुकरणत्वं नास्ति,
तथात्राऽपि नास्तीति दृष्टान्तकथनादवगन्तव्यमिति भावः । अत इति । तथा च संयो-
गवियोगरूपशृङ्गाररसस्य कार्याणि सर्वाणि तत्र सन्तीति न ब्रह्मत्वक्षतिरिति भावः ॥

ननु मन्मते विरुद्धधर्माधारत्वं नास्तीत्यत आहुः—वस्तुतस्त्विति । श्रुतिभक्तेति ।
श्रुतिभक्तानुभवाभ्यां सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रमाणान्तरमप्याहुः—तदुक्तमिति । माहात्म्येति ।
विवादानवसर इत्यनेनान्वयः । अर्वाचीनेति । अर्वाचीना आधुनिका ये तादृशा
दुराग्रहवादिनस्तेषामित्यर्थः ॥

इदानीं परमतरीत्याऽपि ब्रह्मणि रसत्वं, रसवत्त्वं चास्तीति समर्थयितुमाहुः—अथेत्या-
दिति । अथेति । अनन्तरम् । कृत्वा । परमतस्वीकारं कृत्वा । चिन्तया श्रुत्यर्थविचारेणो-
च्यते स्वमतसिद्धिरुच्यत इत्यर्थः । आत्मारामत्वादय इति । आदिपदात्पूर्णकामत्वादयः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

कृत्वा चिन्तयेति । परोक्तमभ्युपेत्यापि स्वेष्टसाधनचिन्तनम् ।

ब्रह्मणि, नान्ये धर्मा इति मनुषे, तदाऽपि वदामः—अस्तु त्वदुक्तम्, परन्तु सा ब्रह्मधर्ममर्यादा । अत्र च भक्तेष्वतिशयितानुग्रहेण तद्भक्त्यतिशयेन च स्वस्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य तदधीनत्वं प्राप्तः सन् यथैव तदभीष्टं भवति तथैव लीलां कुर्वन्नुक्तसर्वभावान् स्वयमेव भजत इति भगवतः पुष्टिरूपमिदमुच्यते । तदुक्तं भगवता दुर्वाससं प्रति—‘अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजे’त्युपक्रम्य ‘वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथे’त्यन्तेन । अत्र सत्पदद्वयेन स्वस्य तेषु तथारूपत्वं तेषां च प्रपत्तिर्न माययेति ज्ञाप्यते । तथा सति तु सत्त्वं न स्यात् । न चानीशत्वप्रसङ्गः । एतस्यैव महदैश्वर्यरूपत्वात् । न ह्यन्यः स्वरूपमर्यादां त्यक्तुं समर्थः । अत एव ‘भिन्नसेतु’रिति विशेषणम् । अत एवाचिन्त्यमहिमत्वं श्रुतिरप्याह—‘यतो वाच’ इत्यादिना । अतो यथा यथा शङ्कसे, तथा तथाऽधिकं ब्रह्मत्वमेवायातीति चिरञ्जीव ॥

(४२) यत्तु जीवादृष्टसम्पादितशरीरं भूतावेशन्यायेनेश्वर आविश्य सुवर्णसूत्रम् ।

कृत्य स्वेष्टसाधनविचारः कृत्वा चिन्ता । तथारूपत्वमिति । पराधीनत्वम् ॥

(४२) एवं लीलाया अनुकरणमात्रताखण्डने, प्रसङ्गेन भगवतो रसरूपत्वं तद्वत्त्वं च समर्थितं, तदेतन्नैयायिका न मन्यन्ते इति तान् प्रतिवक्तुं तन्मतमाहुः—यच्चित्वादि । हरितोषिणी ।

नान्ये इति । शृङ्गाररसरूपत्वप्रयुक्ताः प्रियाविप्रयोगकार्याः प्रियासंयोगकार्या धर्मा न मनुषे इत्यर्थः । स्वीकारमाहुः—अस्त्विति । सेति । आत्मारामत्वरूपा । अत्रेति । पुष्टिरूपत्वमुच्यत इत्यप्रेणान्वयः । स्वरूपेति । आत्मारामत्वमर्यादामित्यर्थः । उक्तसर्वेति । शृङ्गाररसप्रयुक्तेत्यर्थः । एतादृशपुष्टिरूपत्वे प्रमाणमाहुः—तदुक्तमिति । तथारूपत्वमिति । पराधीनत्वमित्यर्थः । प्रपत्तिरिति । शरणागतिरित्यर्थः । पराधीनत्वे शङ्कते—न चेति । न हीत्यर्थः । समाधानमाहुः—एतस्यैवेति । पराधीनत्वस्यैवेत्यर्थः ॥

(४२) शरीरं विनाऽनुकरणं न संभवतीति तदर्थं शरीरस्वीकरणमिति शरीरानुकरणयोर्वास्तविकत्वं नास्तीति नैयायिकमतं खण्डयितुमाहुः—यच्चित्वादि । आविश्येति । एतेन गङ्गाधरभट्टी ।

महदैश्वर्येति । पष्ठीसमासः । कर्मधारये ‘आन्महत’ इत्यापत्तेः ॥

(४२) यच्चित्वादि । न्यायमतम् । अग्रे सावयवत्वेनानुमितं कार्यत्वं यस्य तत्क्षित्यादि, तत्पक्षकं कर्तृपूर्वकत्वं साध्यं यस्य (यस्य), तथा कार्यत्वं लिङ्गं यस्य, तादृशेनानुमानेनेत्यर्थः । तथा च प्रयोगः—क्षित्यादिकं कार्यं, सावयवत्वात् । क्षित्यादिकं कर्तृजन्यं, कार्यत्वात् । उभयत्रापि घटवदिति दृष्टान्तः ।

ईश्वरस्य शरीरं न स्वाभाविकमिति न्यायनयनिराकरणम् ।

कार्यं कृत्वाऽऽवेशं त्यजति, न त्वीश्वरे *स्वाभाविकं शरीरादिकमस्ति, ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्माभावादिति । तत्तूपेक्ष्यम्, ईश्वरस्याकर्तृत्वापादकत्वात् । तथा हि तन्मते हि सावयवत्वेनानुमितकार्यत्वक्षित्यादिपक्षककर्तृपूर्वकत्वसाध्यकार्यत्वलिङ्गकानुमानेन जगत्कर्तृत्वेनैवेश्वरसिद्धिः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तदूषयन्ति—तत्त्वित्यादि । ईश्वरस्येति स्वाभाविकशरीरराहित्येन जन्यशरीरमाविशतः तदुपपादयन्ति—तथा हीत्यादि । सावयवत्वेनानुमितेति । अत्र क्षित्यादिकं कार्यं सावयवत्वात्, घटवत्, यन्नैवं, तन्नैवम् । आकाशवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । क्षित्यादिपक्षकेत्यादि । क्षित्यादिकं कर्तृपूर्वकं, कार्यत्वात्, घटवत् । व्यतिरेके आकाशवदिति प्रयोगोऽत्र । नन्वनेन साध्यताऽवच्छेदकशरीरनिविष्टस्य कर्तुरेव सिद्धिर्नेश्वरस्येति शङ्कायान्तेन

हरितोषिणी ।

वास्तविकं शरीरं नास्तीति सूचितम् । खण्डयन्ति—तत्तूपेक्ष्यमिति । अकर्तृत्वेति । शरीरं विना कर्तुं न शक्यत इति तवाप्यभिमतम् । तथा च तस्य जन्यशरीरस्वीकारे जगत्कर्तृत्वं तव मते न स्यादिति भावः । तदेवोपपादयन्ति—तथा हीत्यादिना । तन्मत इति । ईश्वरसिद्धिरित्यप्रेणान्वयः । सावयवत्वेनेति । सावयवत्वेनानुमितं कार्यत्वं यस्मिन्नेतादृशं यत्क्षित्यादीत्यर्थः । तथा च क्षित्यादिकं कार्यं, सावयवत्वात्, घटवदित्यनुमानेन प्रथमतः क्षित्यादौ कार्यत्वरूपहेतुनिश्चयो जातः । तदनन्तरं क्षित्यादिकं कर्तृपूर्वकं, कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानेन पृथिव्यादौ कर्तृपूर्वकत्वसिद्धौ सत्यां जगत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिरित्यर्थः । अत्र प्रथमानुमानं क्षित्यादौ कार्यत्वरूपहेतुनिश्चयार्थम् । यथा पर्वते भूमनिश्चयं विना वह्नयनुमितिर्न जायत इति कृत्वा धूमरूपहेतुनिश्चयापेक्षा, तथाऽत्रापि कार्यत्वरूपहेतुनिश्चयेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिरित्याखण्डलार्थः । अत्राधिकं तु विस्तरभयाद्विरम्यते । नन्वत्र कर्तृपूर्वकत्वरूपसाध्यसिद्धौ सत्यां साध्यताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टकर्तुरेव सिद्धिर्नेश्व-

टिप्पणी ।

* स्वाभाविकमिति । स्वाभाविकमित्यस्य स्वादृष्टोद्भवमित्यर्थः । स्वस्य भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्याऽदृष्टादीनामेव स्वभावत्वात् । तद्वतधर्मस्यैवान्यत्र भावपदबोध्यत्वात् । तथा चेश्वरो न शरीरी; शरीरोत्पादकधर्माद्यभावादित्यनुमानम् । तत्र धर्माद्यभावसाधनार्थं ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्माभावादिति हेतुः । धर्मादीनां च विशेषधर्मापरपर्यायत्वेनाभिमतं विशेषगुणत्वमस्येवेति नाप्रयोजकत्वशङ्काऽपीति प्राभञ्जनः ॥

कर्ता चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमानेव लोके दृष्ट इति
द्व्यणुकादिनगसागरान्तस्य च पक्षीकरणेन तत्कर्तृत्वेन सिद्ध्यस्तदुपादा-
नगोचरापरोक्षज्ञानादिमान् नित्यः सर्वज्ञ एव भवतीति तादृक् तत्सि-
सुवर्णसूत्रम् ।

तं साधयति कर्ता चेत्यादि । द्व्यणुकादिनगसागरान्तक्षित्यादिचतुष्टयकर्ता तदुपादानगो-
चरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमान्, कर्तृत्वात्, यो यत्कर्ता स तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञाना-
दिमान्, घटकर्तृकुलालवत् । यन्नैवं तन्नैवम्, घटाद्यकर्त्रस्मदादिवदित्यनुमाने दृष्टान्तभूत-
कर्ता लोक एतादृश एव दृष्ट इति तादृशपक्षकरणे तत्कर्तृत्वेनानुमानात्सिद्ध्यन्पक्षतावच्छे-
दकशरीरनिविष्टद्व्यणुकाद्युपादानभूतपरमाण्वादिवगोचरापरोक्षज्ञानादिमान् सेत्स्यति । तत-
स्तादृशज्ञानवान् नित्यः आत्मत्वात् । अस्मदाद्यात्मवत् । सर्वज्ञः, सर्वकर्तृत्वात् । यो
यत्कर्ता, स तत्सम्बन्धिसर्वतदुपकरणादिविषयकज्ञानवान्, घटादिकर्तृवत् । यन्नैवं तन्नैवं,
तदकर्त्रस्मदादिवदित्यनुमानाभ्यां नित्यसर्वज्ञ एव युक्तो भवतीति धर्मत्रयविशिष्टेश्वरसिद्धि-
हरितोषिणी ।

रस्येत्यत आहुः—कर्ता चेति । उपादानं समवायिकारणं, तद्विषयकं यदपरोक्षज्ञानं प्रत्य-
क्षात्मकं, तद्विषयिणी या चिकीर्षा कर्तुमिच्छा, तद्विषयिणी या कृतिस्तद्वानित्यर्थः । द्व्य-
णुकादीति । क्षित्यादिचतुष्टयस्येति शेषः । कर्तृत्वेन सिद्ध्यन् द्व्यणुकादिसागरान्तकर्तृ-
त्वेनानुमानात्सिद्ध्यन् । तादृगिति । उपादानादिज्ञानादिमत्वनित्यत्वसर्वज्ञत्वविशिष्टेश्वर-
सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानं तु द्व्यणुकादिनगसागरान्तक्षित्यादिचतुष्टयकर्ता क्षित्याद्युपादान-
गोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमान्, कर्तृत्वात् । यो यत्कर्ता, स तदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानादिमान् । अत्रान्वयदृष्टान्तः—घटकर्तृकुलालवत् । यन्नैवं तन्नैवं, घटाकर्त्रस्मदादि-
वत् । एतादृशानुमाने दृष्टान्तभूतः कर्ता लोक एतादृश एव दृष्ट इति तादृशपक्षकरणे
तत्कर्तृत्वेनानुमानात्सिद्ध्यन् पक्षतावच्छेदकशरीरनिविष्टद्व्यणुकाद्युपादानभूतपरमाण्वादि-
गोचरापरोक्षज्ञानादिमान् सेत्स्यति । तदनन्तरं तादृशज्ञानवान्नित्यः; आत्मत्वात् । अस्म-
दाद्यात्मवत् । तादृशज्ञानवान् सर्वज्ञः; सर्वकर्तृत्वात् । यो यत्कर्ता, स तत्सम्बन्धितदुप-
करणादिसर्वविषयकज्ञानवान् । घटादिकर्तृवत् । यन्नैवं तन्नैवं, तदकर्त्रस्मदादिवदित्यनुमा-
नाभ्यां नित्यः सर्वज्ञ एव युक्तो भवतीति धर्मत्रयविशिष्टेश्वरसिद्धिरित्याखण्डलार्थः । एवं
गङ्गाधरभट्टी ।

दृष्ट इति । कुलालो दृष्टः । (दृष्टान्तः) । घटे कार्ये मृद्रूपोपादानविषयकापरोक्षज्ञाने-
च्छायन्नानां तत्र दृष्टत्वात् । सागरान्तपदेन जीवस्य तत्र कर्तृत्वं न सम्भवतीति सूचितम् ।
नित्य इति । तस्य तु न जन्यत्वम् । कर्त्रन्तरावेक्षणेऽनवस्थानात् । एवमेव तज् ज्ञानादी-
नामपि नित्यत्वमूह्यम् ॥

द्धिः । तथा च यथा लोके ज्ञानादिमत एव कर्तृत्वं दृष्टमितीश्वरेऽपि ज्ञानादिसिद्धिरेवं शरीरिण एव लोके कर्तृत्वं दृष्टमितीश्वरेऽपि शरीरित्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहा । कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यत्वात् ॥

नन्वेवं कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने घटादिषु रूपसाहचर्यं लिङ्गस्य दृष्ट-
सुवर्णसूत्रम् ।

रित्यर्थः । नन्वेवं कर्तृत्वसिद्धौ कथमकर्तृत्वापत्तिरित्यत आहुः—तथा चेत्यादि । लोकदृष्टान्तेन साधने ईश्वरः शरीरी, कर्तृत्वात्, लौकिककर्तृवत् । यन्नैवं तन्नैवं, परममुक्तवदित्यनुमानात्सशरीरस्य कर्तृत्वे सिद्धे सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारंभकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म शरीरजन्यं, चेतनकर्मत्वात्, अस्मदादिशरीरजन्यक्रियावदित्यनुमानात्त्वया जीवादृष्टजन्यशरीरे भूतावेशवदावेशाङ्गीकारेणानुमतत्वाच्चेतरे शरीरित्वसिद्धिर्वादिप्रतिवादिनोः समत्वान्निष्प्रत्यूहा । तच्छरीरस्य नित्यत्व एव परं विवादः । तत्र च तच्छरीरं नित्यं, सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भपूर्वकालीनद्रव्यत्वात्, परमाण्वादिवत् । यन्नैवं । तन्नैवम्, अस्मदादिशरीरवदित्यनुमानेन नित्यस्यैव शरीरस्य सिद्धेस्त्वदभिमतशरीरस्य तत्र भूतावेशन्यायकप्रवेशस्य चासिद्ध्याऽशरीरस्याऽकर्तृत्वापत्तिरपि निरावाधेत्यर्थः ॥

एवं दूषिते स्वोक्ते तत्समर्थनाय नित्यशरीरं प्रत्याख्यातुं प्रयतते—नन्वेवमित्यादि । अयमर्थः—ईश्वरे यच्छरीरं साध्यते तच्छरीरं किमीश्वराद्विन्नमभिन्नं वा ? नान्यः । आत्माभिन्नस्यापि तस्यासिद्धत्वात् । अतो भिन्नं नित्यं नित्यसंबद्धं चाङ्गीकार्यम् । तथा सति यथा कार्यत्वेन कर्तृपूर्वकत्वसाधनं कुर्वतश्चेतनकार्यत्वे शरीरजन्यत्वसाहचर्यस्य भूयोदर्शनेन शरीरजन्यत्वविशिष्टकार्यत्वस्य व्याप्यत्वात् साध्यतावच्छेदकशरीरनिविष्टे कर्तरीश्वरे तादृशशरीरसिद्धिस्तदसिद्धौ च कर्तृत्वासिद्धिः, एवं वायुरनित्यः, कार्यत्वाद्, घटवदित्यनुमानेऽपि लिङ्गस्य तथात्वेन तथा स्यात् । तथा च विशिष्टस्य व्याप्यत्वे अनिष्टापत्तिः, केवलस्य

हरितोषिणी ।

चेतरे शरीरसिद्धिरित्याहुः—तथा चेति । लोकदृष्टान्तेन सर्वज्ञत्वसाधने । कर्तृत्वस्येति । ईश्वरः शरीरी, कर्तृत्वात् लौकिककर्तृवत् यन्नैवम् तन्नैवम् परममुक्तवदित्यनुमानाच्छरीरस्य कर्तृत्वे सिद्धे सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म शरीरजन्यं, चेतनकर्मत्वात् । अस्मदादिशरीरजन्यक्रियावदित्यनुमानाच्छरीरसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेत्यर्थः ॥

शरीरस्यानित्यत्वमाशङ्कते—नन्वेवमिति । एवं साहचर्येणेश्वरशरीरसाधने । अत्र दोषमाहुः—कार्यत्वेनेति । वायुरनित्यः कार्यत्वाद् घटवदित्यनुमान इत्यर्थः । लिङ्गस्य दृष्ट-
गङ्गाधरभट्टी ।

लिङ्गस्य दृष्टमिति । कार्यत्वस्य रूपसाहचर्यं दृष्टम् ।

मिति तद्विशिष्टस्यैव तस्य व्याप्यत्वे रूपाभाववति वायौ तदसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ वा रूपस्यापि सिद्धिः स्यात् । न त्वेवम्, प्रत्यक्षबाधात् ॥

ननु साहचर्यमात्रमप्रयोजकं, व्याप्तिरेव प्रयोजिका, सा च कार्यत्वा-
सुवर्णसूत्रम् ।

व्याप्यत्वे च शरीरस्यासिद्धिरित्युभयथाऽपि तव मतमसङ्गतमित्यर्थः । तत्र समादधते—
नन्वेवमित्यादि । तथा च सर्वत्र विशिष्टस्य व्याप्यत्वेन केवलस्यापि न, किन्तु यत्र यथा
प्रमाणसिद्धं तत्र तथाऽङ्गीकार्यम्, तथा सति न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

मिति । यत्र यत्र रूपं तत्र तत्र कार्यत्वं दृष्टमित्यर्थः । तद्विशिष्टस्य रूपविशिष्टस्य ।
तस्य । कार्यत्वस्य । व्याप्यत्वे । अनित्यत्वव्याप्यत्वे । तदसिद्धिरनित्यत्वासिद्धिः ।
केवलकार्यत्वस्य व्याप्यत्वमुच्यते चेत् तत्राह—तत्सिद्धाविति । वायावनित्यत्व-
व्याप्यकार्यत्वस्य सत्त्वादनित्यत्वसिद्धौ सत्त्यां रूपसाहचर्यस्य कार्यत्वे सत्त्वात्कार्यत्व-
वति वायौ रूपस्यापि सिद्धिः स्यादित्यर्थः । एवं प्रकृते घटः कर्तृपूर्वकः, कार्यत्वादित्यत्र
यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र जन्यशरीरजन्यत्वम् । यथा पटे । उभयोः साहचर्यं भूयोदृष्ट-
मिति तत्र शरीरजन्यत्वविशिष्टकार्यत्वे कर्तृपूर्वकत्वव्याप्यत्वं यदा स्वीक्रियते, तदा साध्य-
ताऽवच्छेदके कर्तरीश्वरे जन्यशरीरसिद्धिः । यदा केवलकार्यत्वे कर्तृपूर्वकत्वव्याप्यत्वं स्वी-
क्रियते, तदा शरीरसिद्धिर्नास्तीत्युच्यते चेत्तदा कर्तृत्वसिद्धिरपि न स्यात् । कुतः ? कार्य-
त्वस्य शरीरविशिष्टकर्तृजन्यत्वनियमात् । तस्मात्कर्तरीश्वरे जन्यशरीरसिद्धिः । एवं च
जन्यत्वविशिष्टशरीरविशिष्टव्याप्यत्वे जन्यत्वसिद्ध्या महदनिष्टमापद्येत, केवलकर्तृत्वव्या-
प्यत्वे शरीरासिद्धिः स्यादिति भावः । तत्र समाधिमाहुः—न त्वेवमिति । तथा च यत्र
यत्र यथा यथोपयोगस्तत्र विशिष्टस्य केवलस्य च व्याप्यत्वमङ्गीकार्यमिति न दोषः ॥

वादी पुनः शङ्कते—नन्विति अप्रयोजकमिति । अनुमानविधया साध्यसिद्धावप्रयो-
जकम् । अत एवोक्तं चिन्तामणिकारैः—‘शतशः सहचरितयोरतिव्यभिचारोपलब्धेश्च ।
पार्थिवत्वं, लोहलेख्यत्वादित्यादौ हीरकादौ तथा दर्शनात् । तत्र पार्थिवत्वमस्ति, लोहमे-
द्यत्वं नास्तीति । तर्हि किं प्रयोजकमित्यत आह—व्याप्तिरेवेति । वायुरनित्यः, कार्यत्वा-
दित्यादौ कार्यत्वरूपहेतौ साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा प्राचीनमतरीत्या, हेतुव्यापकसाध्यसा-

गङ्गाधरभट्टी ।

तद्विशिष्टस्यैवेति । रूपविशिष्टस्यैव हेतोः । तदसिद्धिः । अनित्यत्वासिद्धिः । सिद्धिः
स्यादिति । वायू रूपवान्, कार्यत्वाद् घटवदिति दृष्टान्तात् । न च कार्यत्वं रूपादाव-
प्यस्ति, न तु रूपवत्त्वमिति व्यभिचारः । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणीयत्वात् ॥

नित्यत्वयोरेवेति वायावपि तत्सिद्धी रूपासिद्धिश्चेति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि कर्तृत्वप्रयोजकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्वमेवेति शरीरित्वस्य तत्साहचर्यवत्त्वमतो नेश्वरे तत्सिद्धिः । अन्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः पक्षे स्यात् । तथा च घटदृष्टान्तेन जलेऽनित्यत्वसाधने पृथिवीत्वादिकमपि सिद्धयेत् ॥

किञ्च चेष्टां विना प्रयत्नमात्रेण कुलालादेर्घटादिकरणे सामर्थ्याभावाच्चेष्टाश्रयस्य शरीरस्य सहकारित्वमस्तु नाम, ईश्वरस्तु प्रयत्नमात्रेणैव सुवर्णसूत्रम् ।

एतमपि विभज्य व्याप्यत्वपक्षमनूद्य पुनः स्वेष्टं साधयति—नन्वित्यादि । तर्हीत्यादि च । ननु प्रमाणान्तरेणाबाधितत्वात्कथं न प्रयोजकत्वमत आह—अन्यथेत्यादि । प्रयोजकत्वं कुतोऽवगतं, प्रत्यक्षाद् अनुमानाद्वा ? नाद्यः । ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वात् । द्वितीये तु दृष्टान्त एव दृष्टत्वात्तद्वर्मत्वमेव, न तु पक्षधर्मत्वम् । तथा सति जलपक्षकानुमाने पुनरनिष्टापत्तिरित्यर्थः ॥

ननु जलपक्षकानुमाने पृथिवीत्वादिकं नानित्यत्वप्रयोजकम्, परमाणुष्वपि सत्त्वात्, प्रकृतानुमाने तु ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामेव कर्तृत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे चेष्टां विनाऽपि कुलालादेः कर्तृत्वप्रसङ्ग इति क्रियाऽऽवश्यकी; सा च शरीरनिष्ठेति तदाधारस्य शरीरस्य प्रयोजकत्वमवर्जनीयमित्यत आह—किञ्च चेष्टामित्यादि । ननु प्रयत्नमात्रेण सर्वकरणसामर्थ्यमहरितोषिणी ।

मानाधिकरण्यरूपा नवीनमतरीत्या वाऽनित्यत्वरूपिता कार्यत्वरूपहेतौ व्याप्तिरस्तीति वायावनित्यत्वसिद्धिः । अतः कारणादीश्वरः शरीरी, कर्तृत्वादित्यादौ शरीरित्वनिरूपिता व्याप्तिः कर्तृत्वरूपहेतावस्तीति कर्तृत्वरूपहेतुनेश्वरे शरीररूप शरीरित्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रकृतेपीति । वायौ यथा साहचर्यं प्रयोजकं न भवत्येवं प्रकृत ईश्वरेऽपि कर्तृत्वप्रयोजकं शरीरसाहचर्यं न भवति, किन्तु ज्ञानादिकमेवेत्यर्थः । एतदेवाहुः—शरीरित्वस्येति । तत्सिद्धिः । शरीरसिद्धिः । यथा घटादिकर्तरि शरीरसिद्धिरेवं द्व्यणुकादिसागरान्तकर्तरि तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आहुः—अन्यथेति । एवंरीत्या तत्सिद्धिस्वीकरणे । तथा चेति । जलमनित्यं, कार्यत्वाद् घटवदित्यादावित्यर्थः ॥

ननु कुलालस्य चेष्टां विना कर्तृत्वं न संभवतीति तस्या आवश्यकत्वम्, सा चाश्रयीभूतशरीरं विना न संभवतीत्येवंरीत्येश्वरेऽपि शरीरसिद्धिरित्यत आह—किञ्चेति । ननु

गङ्गाधरभट्टी ।

तत्सिद्धीति । दूलोपे दीर्घः । अनित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु कुलालस्य ज्ञानादिमतोऽपि चेष्टाभावे कार्यादर्शनाच्चेष्टावत्त्वमपि कर्तृत्वप्रयोजकम् । तथा च शरीरस्यैव कर्तृत्वं सिद्धम् । ‘शरीरपरिस्पन्दश्चेष्टे’तिलक्षणात् । अत आहुः—किञ्चेति । ननु कुलालदृष्टान्तेन चेष्टां विना सामर्थ्याभाव ईश्वरेऽपि कल्प्यतामत आहुः पुनः—

सर्वकरणसमर्थ इति न तदपेक्षा । किञ्च शरीरस्य परिच्छिन्नत्वनियमेन युगपत्सकलदेशगतकार्यानुत्पत्तिप्रसंग इति चेत्, नैतत्साधीयः । ज्ञानादिमत्त्वस्येव शरीरित्वस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । तथाहि—यत्र कुलालादिषु कर्तृत्वं, तत्र शरीरित्वम् । यत्र च मुक्तात्मस्वशरीरित्वं, न तत्र कर्तृत्वम् । अत ईश्वरस्यापि कर्तृत्वाच्छरीरित्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । लोके तथा दर्शनात् । अन्यथेच्छादिकमपि न सिध्येत्, अविशेषात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

त्यन्तापरिदृष्टं कल्पनीयं, नित्यत्वं तु परमाणुप्रभृतिषु दृष्टमिति परममहत्यपि शरीरे संभवतीति नित्यशरीराङ्गीकरणमेव ज्याय इत्यत आह—किञ्च शरीरस्येत्यादि । ईश्वरशरीरं परिच्छिन्नं, शरीरत्वादस्मदादिशरीरवदित्यनुमानेन परिच्छेदापत्त्यैवमेवानित्यत्वापत्त्या च तथेत्यर्थः । तस्मादशरीर एवेश्वरः कर्तेति प्राप्ते दूषयन्ति—नैतदित्यादि । अत इति । भूयः साहचर्यात् । तथा च लोकरीत्या विचारकस्य तव तदावश्यकमित्यर्थः । ननु लोके तथा दर्शनेऽपि पक्षे दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्त्या साहचर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्तत्र युक्तमित्यत आहुः—अन्यथेत्यादि । व्याप्तिबलसिद्धस्यानङ्गीकारे । अयमर्थः—साहचर्यमात्रेत्यत्र मात्रपदं किं यावत्तत्परमुत भूयोदृष्टतत्परम् ? अन्ये, त्वमिति ब्रूमः । लोहलेख्या पृथिवीत्वादित्यादौ भूयःसाहचर्यस्याप्यप्रयोजकत्वदर्शनात्, पूर्वोक्तदोषाच्च । आवे तु, व्याप्तेरप्यप्रयोजकत्वापत्त्याऽनुमानस्यैवोच्छेदादिच्छादेरप्यसिद्धेस्त्वन्मतस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । ननु न मन्मतासिद्धिः शरीरकर्तृत्वादित्यनुमानस्य अशरीरो महासमर्थत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षत्वात् । तस्य च 'चेष्टां विने'त्यादिना प्रागेव सूचितत्वात् । न चात्यन्तापरिदृष्टकल्पनं दोषः । आस्तिकवादिनामीश्वरस्यावश्यकत्वेनान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वादिति शङ्कायामाहुः—

हरितोषिणी ।

प्रयत्नमात्रेणान्यन्तापरिदृष्टसर्वकरणसामर्थ्यकल्पनापेक्षया परमाणुषु दृष्टं नित्यत्वमिति नित्यशरीरकल्पनं लघीय इत्यत आह परिदृष्टं—किञ्चेति । नियमेनेति । ईश्वरशरीरं परिच्छिन्नं, शरीरत्वात्, अस्मदादिशरीरवदित्यनुमानेनेश्वरशरीरेऽपि परिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । एवंरीत्या नैयायिकमतमुपपाद्य खण्डयति—नैतत्साधीय इति । ज्ञानादीति । ईश्वर इतिशेषः । अन्वयव्यतिरेकमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । लोकेति । तव मते लौकिकरीतेर्मुख्यत्वादिति भावः । नन्वलौकिकस्थले लौकिकरीतेः प्रयोजनाभावात्प्रयत्नमात्रेण सर्वं कर्तुं शक्यत इत्युक्तमेवेत्यत आहुः—अन्यथेति । व्याप्तिबलसिद्धशरीरस्यानङ्गीकारे । अविशेषादिति । यथा प्रयत्ने सति शरीरापेक्षा नास्ति तथेच्छापेक्षाऽपि नास्तीत्यविशेषइत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

किञ्चेति । नियमेनेति । ईश्वरशरीरं परिच्छिन्नम् ; अस्मदादिशरीरवदिति दृष्टान्तेनानुमानेनेत्यर्थः । अन्यथेति । लोकदृष्टान्तानङ्गीकारे ।

अथ चेष्टां विनाऽपि प्रयत्नमात्रेण कार्यकरणे समर्थत्वादीश्वरस्य न तदा-
श्रयतत्सिद्धिरिति ब्रूषे, तदेच्छाप्रयत्नौ विनापि ज्ञानमात्रेणैव तथाकर-
णसमर्थत्वादीश्वरस्य नेच्छादिमत्वमपीत्यपि सुवचम् । न च शरीरस्य
परिच्छिन्नत्वेनोक्तदोषापत्तिरिति वाच्यम् । अन्यथाऽनुपपत्तिबलात्
सिद्ध्यच्छरीरं यावताऽनुपपत्तिपरिहारस्तावद्रूपमेव सेत्स्यति । शरीरप-
रिच्छेदानित्यत्वनियमस्त्वनुपपन्नः । पक्षधर्मताबलादपरिच्छिन्ननित्यस्यैव

सुवर्णसूत्रम् ।

अथेत्यादि । तथा च तादृक्सामर्थ्याङ्गीकारेऽपि तद्दोषतादवस्थमित्यर्थः । ननु शरीरा-
ङ्गीकारेऽपि दोषतादवस्थं, चेष्टाश्रयत्वेनाङ्गीक्रियमाणे तस्मिन् व्यापकत्वस्य महाकार्यकर्तृ-
त्वेनाणुत्वस्य च वक्तुमशक्यतया मध्यमपरिमाणकस्यैव तस्य सिद्धावनित्यत्वापत्तेर्युगपत्स-
कलकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गस्य च दुर्वारत्वादित्यत आहुः—न चेत्यादि । यादृशेन यावदात्म-
केन यावत्परिमाणकेन युगपत्सकलकार्यानुत्पत्तिपरिहारस्तावद्रूपं तादृशं तदात्मकं तावत्प-
रिमाणं तत्पूर्ववर्त्ति नित्यं तदुत्पादनानुकूलक्रियाशालि च सेत्स्यति । तथा चान्यथानुपप-
त्तिबलात्सर्वकरणसामर्थ्यं यथा त्वयाङ्गीक्रियते, तथाऽत्राप्यनुसन्धेयं, युक्तेस्तुल्यत्वादि-
त्यर्थः । ननु मन्मते सामर्थ्यस्य तथाऽङ्गीकारेऽपि न कस्यापि नियमस्य भङ्गस्तव तु शरी-
रपरिच्छेदानित्यत्वादिनियमभङ्ग इत्यत आहुः—शरीरेत्यादि । पक्षधर्मताबलादिति ।

हरितोषिणी ।

अत्राशङ्कते—अथेति । ईश्वरस्येति । समर्थत्वात्तत्सिद्धिरित्युभयत्रापि देहलीदीप-
न्यायेनान्वयः । तदाश्रयेति । चेष्टाश्रयेत्यर्थः । तत्सिद्धिरिति । शरीरसिद्धिरित्यर्थः ।
समाधानमाहुः—ब्रूषे इति । सुवचमिति । यथा यत्नसत्त्वे शरीराद्यपेक्षा नास्ति तथा
ज्ञानसत्त्वे कस्याप्यपेक्षा नास्तीति वक्तुमशक्यतयेच्छादीनां यथा सिद्धिस्तथा शरीरस्यापि
सिद्धिरिति भावः । शङ्कते—न चेति । उक्तदोषेति । युगपत्सकलदेशगतकार्यानुत्पत्ति-
रूपदोषापत्तिरित्यर्थः । समाधानमाहुः—अन्यथेति । ‘अन्यथाऽनुपपत्तिः सर्वतो बलव-
ती’ति वचनात्तद्वलेन शरीरं सिद्धं जातं चेत्तादृशशरीरे तद्वलेन युगपत्सकलकार्योत्पादना-
नुकूलव्यापारवत्त्वं नित्यत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं च स्वीकर्तव्यमिति भावः । ननु यत्र
यत्र शरीरत्वं तत्र तत्रानित्यत्वं परिच्छिन्नत्वमिति नियमभङ्ग इत्यत आहुः—शरीरेति ।
पक्षधर्मतेति । पक्षो जगत्कर्ता, तस्य धर्मः कर्तृत्वं तत्ता जगदुत्पादनानुकूलक्रियावत्त्वं

गङ्गाधरभट्टी ।

तावद्रूपमेवेति । युगपत्सकलदेशगतकार्यसम्पादनक्षममेवेत्यर्थः । अनित्यत्वेति । श-
रीरमनित्यं, शरीरत्वादस्मदीयशरीरवदिति दृष्टान्त इत्यर्थः । अनुपपन्न इति । उक्तानुमाने
भौतिकत्वादृष्टजन्यत्वादेरुपाधित्वात् ।

सिद्धेः । वस्तुतस्तु परिच्छेदानित्यत्वाद्यनुपपत्त्युद्भावनस्य शरीरसिद्ध्य-
सिद्धिव्याहतत्वेनासंभव एव । अन्यथा ज्ञानस्याप्यनित्यत्वनियमेनेश्वर-
ज्ञानस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

द्व्यणुकादिनगसागरान्तं, तत्कर्ता वा यथायथं पक्षः, तद्धर्मस्तावत्वं तत्कर्तृत्वं च तत्ता,
तावद्व्यासज्यवृत्तित्वं तावदुत्पादनानुकूलक्रियाशालित्वं च तदेतत्तदेव संगच्छते, यदा
तच्छरीरं तावत्कार्यदेशव्यापि तावत्पूर्ववर्ति च भवति, नान्यथेति तावद्व्यासज्यवृत्तित्वता-
वदुत्पादनक्षमक्रियावत्त्वयोः स्वरूपसामर्थ्यात्तथेति स नियमस्तवानित्यशरीरवादिनोऽपि
मतेऽनुपपन्न इत्यर्थः । नन्वेवमन्यधर्मेणान्यधर्मसाधने घटोऽनित्यः, कुलालजन्यत्वाद् घटा-
न्तरवादित्यादौ पक्षधर्मभूतघटत्वादेर्नित्यत्वव्यापकत्वादिवलात् कुलालादिशरीरस्यापि तथा-
त्वसिद्धिरित्यप्रयोजकमिदं साधनम् । तथा व्यधिकरणधर्मसाधने तद्वलस्य प्रयोजकता
चेत्, सुतरां समानाधिकरणेऽपि स्यात्, तथा सति घटादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । यदि
द्व्यणुकयोजनं सामर्थ्यबलेनाशरीरः कुर्यात्, पश्चात् किमिति प्रविशेत्, प्रविशन् वाऽस-
मर्थः कथं न स्यादित्यादितर्केण पक्षनित्यत्वापत्त्येश्वरस्याप्यसिद्धिरिति महानेवानय इत्यत
आहुः—वस्तुत इत्यादि । अशरीरकर्तृवादिमतेऽसिद्धिव्याहतं, सशरीरकर्तृवादिमते अन्य-
थानुपपत्तिबलात्सिद्धयत्सर्वानुपपत्तिपरिहारपूर्वकं सच्चिदानन्दात्मकमीश्वराभिन्नमेव सिद्धमिति
सिद्धिव्याहतमतस्तथेत्यर्थः । ननु तर्हि नियमभङ्गस्य का गतिरिति चेत्तत्राहुः—अन्यथे-
त्यादि । तथा च तव मतेऽपि नियमभङ्ग इति वृथैवायं पर्यनुयोगस्तुल्यपरिहारत्वादित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

तस्य बलं तं विना जगदुत्पत्तिर्न भविष्यतीत्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपं, तस्मादित्यर्थः । अत्र
तादृशनियमानुपपत्त्युद्भावनं कर्तुं न शक्यत इत्याहुः—वस्तुतस्त्विति । शरीरेति ।
ईश्वरोऽशरीर एव कर्तेति स्वीक्रियमाणे शरीरासिद्धिः, सशरीर एव कर्तेति तदा ‘आका-
शशरीरं ब्रह्मे’ति श्रुत्या ‘यद्येष आकाश आनन्दो न स्या’दिति श्रुतावाकाशस्यान-
न्दरूपत्वेन वर्णनादानन्दशरीरत्वम् । तथा च शरीरे सिद्धेऽपि ब्रह्मणि परिच्छेदानित्यत्व-
योरभावात्तादृशनियमः कुण्ठित एवात्रेति भावः । नन्वेवं चेन्नियमस्य सार्वत्रिकत्वाभावे भङ्ग
इत्यत आहुः—अन्यथेति । अन्यथा तादृशनियमस्य सार्वत्रिकत्वे स्वीक्रियमाणे । अनि-
त्यत्वनियमेनेति । नैयायिकस्य तव मते ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वनियमेनेत्यर्थः । तथा चेश्व-
रज्ञानस्यानित्यत्वप्रसङ्गमिया तादृशनियमस्यासार्वत्रिकत्वं त्वयाऽपि स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

व्याहतत्वेनेति । शरीरस्य सिद्धौ यावताऽनुपपत्तिपरिहारस्तावद्रूपमेव सेत्स्यतीत्यनित्यत्वादिर-
हितमेव सिद्धम् । किञ्च सिद्धे अनित्यतादिदोषेणासाधनं सिद्धिव्याहतं नाम, असिद्धौ सत्यामसा-
धनं व्याहतम् । शरीरस्यासिद्धौ तु पक्षाभावात् (साधनं शरीरस्य) सर्वथा व्याहतमिति भावः ॥

यत्त्वीश्वरस्य कर्तृत्वेन शरीरित्वसाधन ईश्वरासिद्धावाश्रयासिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च धर्मिग्राहकप्रमाणेनाशरीरस्यैव सिद्धत्वेन तद्बाध इति । तत्त्व-
विचारितरमणीयम् । तथाहि—अत्र धर्मिग्राहकं प्रमाणं किमिति भ-
वान् पृच्छते, कार्यलिङ्गकमनुमानमिति चेद्वीति भवान्, तदा तेन कर्ता
परं सिद्ध्यति, नान्यत् ॥

ननु सत्यमेतत्, परन्तु कर्ता स्वयं कर्तृत्वेन सिध्यन् स्वकर्तृत्वनिर्वा-
हकमादायैव सेत्स्यतीति वदामि (मः) । अहो!! किं तन्निर्वाहकम्? ज्ञा-
नेच्छाप्रयत्ना एव । कुत एतत्? यतो लोके कार्यकर्तृत्वं तद्वतामेव दृष्टं,
न तद्रहितानाम् । तर्हि शरीरस्यापि तत्समानयोगक्षेमत्वात् ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नशरीरवानेव सेत्स्यति । अन्यथा तु ज्ञानादिकमपि न सेत्स्यति,
लोके दर्शनस्य समानत्वादिति बुध्यस्व ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

एवमेकं मतं दूषयित्वा मतान्तरं दूषयितुमुपक्षिपन्ति—यत्त्वित्यादि । ईश्वरासिद्धा-
वाश्रयासिद्धिरिति । जीवतुल्यताऽऽपत्त्येश्वरासिद्धावाश्रयासिद्धिरीश्वरे पक्षे पक्षतावच्छे-
दकासिद्धिः । तद्बाध इति । शरीरित्वबाधः । पक्षे साध्यशून्यत्वम् । तथा चैवं दोषद्व-
यापत्तेस्तसाधनमसङ्गतमित्यर्थः । एतद्दूषयन्ति—नन्वित्यादि । अन्यथेत्यादि । निर्वाहकं
विहाय केवलस्य कर्तुः सिद्धौ । अत इदमपि मतमसङ्गतमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

नैयायिकैकदेशिमतमाहुः—यत्त्विति । ईश्वरस्येति । ईश्वरः शरीरी, कर्तृत्वादित्यनु-
मानेन शरीरसिद्धिश्चेत्, तादृशशरीरविशिष्टे जीवसादृश्येन जीवविशेष एव स्यान्नत्वीश्वर
इत्याश्रयस्येश्वरस्यासिद्धिरित्यर्थः । ननु 'कर्ता चोपादाने'त्यादिपूर्वोक्तानुमानेनेश्वरः सिद्ध
एवेत्यत आहुः—तत्सिद्धाविति । धर्मीति । ईश्वरग्राहकानुमानेनेत्यर्थः । तद्बाध इति ।
शरीरित्वबाधः । 'साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृत' इति वचनादित्यर्थः ।
एवं च शरीरसिद्धिरसङ्गतेति भावः । दूषयन्ति—तत्त्विति । कार्यलिङ्गकेति । जगत्
कर्तृजन्यं, कार्यत्वाद्वद्वदित्यनुमानमित्यर्थः । नन्वित्यादि, वदाम इत्यन्तं वादिवाक्यम् ।
अन्यत्स्पष्टम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

ईश्वरासिद्धाविति । शरीरिणो जगत्कर्तृत्वसाधने जीवस्यैव सिद्धिः स्यादिति भावः ।
तत्सिद्धौ । ईश्वरसिद्धौ । तद्बाध इति । शरीरित्वबाधः । पक्षे साध्यशून्यत्वादिति भावः ॥

ननु शरीरस्य महत्त्वेनोद्भूतरूपवत्त्वेन च चाक्षुषत्वं कथं न स्यात् ।
लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वादिति ब्रूमः । श्रूयते हि देवानामपीन्द्रादीनाम-
प्रत्यक्षत्वं विग्रहवतां, किं पुनरखिलदेवदेवस्याप्रत्यक्षत्वे शङ्का नाम ।
किञ्च शङ्कानां तत्सिद्ध्युत्तरकालीनत्वात्तत्सिद्ध्यनवसरपराहतत्वेनैव
नोदयसंभव इति संक्षेपः ॥

एतेन कार्यस्य शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वनियमः प्रत्यग्रजायमानाङ्कुरा-
सुवर्णसूत्रम् ।

शरीरसिद्धौ बाधकान्तरमाह—नन्वित्यादि । ईश्वरशरीरं चाक्षुषं, महत्त्वे सत्युद्भूतरू-
पत्वात्, अस्मदादिशरीरवदित्यनुमानेन चाक्षुषत्वसिद्धौ चाक्षुषं कथं न स्यादित्यर्थः । अत्र
समादधते—लौकिकेत्यादि । तथा च अचाक्षुषं, लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वात् इन्द्रादिश-
रीरवदिति प्रत्यनुमानात्पूर्वानुमानं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपोपाधिग्रस्तमिति न तेन तत्सि-
द्धिरित्यर्थः ॥

एवं नैयायिकमतं निरस्य तेनैव मीमांसकमतं निरस्यन्ति—एतेनेत्यादि । न्यायबला-
त्कर्तृसाधनेन कार्यस्येत्यादिनोक्तो नैयायिकनियमः शरीरिणः कर्तुरनुपलम्भाद् घटदृष्टान्त-
वत् प्रत्यग्रजायमानाङ्कुरदृष्टान्तेन कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षगामितया नैकान्तिकत्वावगमादपि
हरितोषिणी ।

शङ्कते—नन्विति । चाक्षुषत्वमिति । शरीरं चाक्षुषं; महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वादित्य-
नुमानेनेश्वरेऽपि चाक्षुषत्वं सिद्ध्यति । तथा च तस्य चाक्षुषत्वं कुतो न जायत इति शङ्का-
कर्तुरभिप्रायः । उत्तरमाहुः—लौकिकेति । शरीरमचाक्षुषं, लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वात्
इन्द्रादिशरीरवदिति सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वान्न पूर्वानुमानं सम्यगिति भावः । शङ्कैव न भवती-
त्याहुः—किञ्चेति । तत्सिद्धीति । प्रत्यक्षविषयत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वादित्यर्थः ॥

नैयायिकमतनिराकरणोत्तरं मीमांसकमतं निराकुर्वन्ति—एतेनेति । नियम इति ।
यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वं घटवदिति नियम इत्यर्थः । अस्य निय-
मस्य व्यभिचारमाहुः—प्रत्यग्रेति । प्रतिवृत्ताग्रे जायमानो यस्तृणाङ्कुरस्तदादावित्यर्थः ।
तथा च तत्रारण्ये निर्जने देशे कुलालादिवत्कर्ता नोपलभ्यत इति वृणादौ कार्यत्वमस्ति,
गङ्गाधरभट्टी ।

अन्यथेति । निर्वाहकं विनैव कर्तृसिद्धौ । देवानामिति । तद्वदिच्छया तच्छरीरस्यापि
प्रत्यक्षत्वम् ।

दावेव शरीरिणः कर्तुरनुपलम्भान्निरस्त इति निरस्तम् । उक्तयुक्तिभि-
स्तत्रापि शरीरिकर्तृकत्वस्यैव सिद्धेः । अतो ज्ञानदुर्बलव्यामोहनमात्रप-
रमेतन्मतं, न तु सच्छास्त्रीयमिति विद्वद्भिरुपेक्ष्यम् । एतदपि त्वन्मतानु-
सुवर्णसूत्रम् ।

निरस्त इति मीमांसकमतं निरस्तम् । तत्र हेतुः—उक्तयुक्तिभिरित्यादि । अङ्कुरादौ
साध्यसन्देहस्यानन्याहितत्वेनाङ्कुरादेः पक्षसमतया विपक्षत्वाभावेन कार्यत्वस्य सद्धेतुत्वे
सिद्धेऽङ्कुरादावपि कर्तृतानिर्वाहकत्वपक्षधर्मतावलसिद्ध्यसिद्धिव्याघातानवसरपराहतत्वरू-
पाभिः साधकबाधकयुक्तिभिः शरीरिकर्तृकत्वस्य सिद्धेः । एवं न्यायसिद्धे शरीरिकर्तृकत्वे
कर्त्रनुपलम्भस्याप्यप्रयोजकत्वात्तेनापि नियमस्याबाधात्तथेत्यर्थः । एवं न्यायेन साधयित्वा
तस्यानुपयोगित्वायाहुः—एतदपीत्यादि । अयमर्थः—सांख्यास्तावत्प्रकृतेः कर्तृत्वमङ्गी-
कृत्येश्वरं न मन्यन्ते । तथाहि—प्रत्यक्षेणानवगम्यमानस्येश्वरस्य कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानेन
कर्तृतया साधने तादृशप्रकृतिसिद्ध्यऽर्थान्तरत्वेन तदसिद्धिः । तस्य कर्तृतानिर्वाहकमादायैव
सिद्ध्यङ्गीकारे तु तुल्ययोगक्षेमत्वाच्छरीरस्यापि सिद्धिः । सशरीरेश्वराङ्गीकारे तु शरीरव-
द्रागस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्रागिण ईश्वरस्य सिद्ध्यऽतस्य जीवतुल्यताऽऽपत्तिर्नित्यमु-
हरितोषिणी ।

शरीरादिमत्कर्तृत्वं नास्तीति व्यभिचार इति भावः । निरस्त इति । एतादृशव्यभि-
चारादयं नियमो निरस्त इत्येतादृशमीमांसकमतमेतेन पूर्वोक्तयुक्त्या वक्ष्यमाणयुक्त्या च
निरस्तमित्यर्थः । मीमांसकमतनिराकरणमेवाहुः—उक्तयुक्तिभिरिति । यथा पर्वतो
वह्निमान् ; धूमादित्यादौ पर्वते वह्नेः सन्देहसत्त्वेऽपि धूमे व्यभिचारित्वं नास्ति, तथा-
ऽङ्कुरेऽपि शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वस्य विवादग्रस्तत्वेन सन्देहात्तस्य पक्षतुल्यत्वेन तन्नि-
ष्ठकार्यत्वरूपहेतावपि व्यभिचारित्वाभावेन सद्धेतुत्वं सिद्धम् । एवं च त्वया कर्तृपूर्वकत्वं
स्वीकृतं चेत्, कर्तरि शरीरादिमत्त्वमपि स्वीकर्तव्यम् । कर्तृत्वं शरीरं विना न
संभवतीति पूर्वोक्तयुक्तिभिरित्यर्थः । न च कदाचिद्वक्तव्यम्—कर्ता नोपलभ्यत इति ।
तस्य लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेनानुपलब्धिरिति न किञ्चिदेतत् ॥ एतादृशयुक्तिभिस्त्वन्म-
तखण्डने मम निर्भरो नास्तीत्याहुः—एतदपीति । युक्त्या खण्डनमपीत्यर्थः । त्व-
न्मतेति । वेदवाक्यप्रामाण्यास्वीकारिबौद्धनिराकरणार्थमाह तस्य नैयायिकमतस्यानुसारे-
णेत्यर्थः । अत एव बौद्धमतधिकारकर्तृभिरुदयनाचार्यैरुक्तम्—‘कार्यायोजनधृत्यादेः
पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वजिदव्यय’ इति ।
अत्र धृत्यादेरित्यादिपदेन ब्रह्माण्डनाशो गृह्यते । अत्र नवानुमानेनेश्वरसिद्धिः प्रतिपा-

सुवर्णसूत्रम् ।

कृत्वहानिश्च । न च प्रकृतेर्जडत्वात्कर्तृत्वानुपपत्तौ तदधिष्ठातृत्वेन विवक्षितरूपस्यैवेश्वरस्य सिद्धिरिति वाच्यम् । अधिष्ठातृत्वस्यैव विचार्यत्वात् । तथाहि—किं नामाधिष्ठातृत्वम् ? प्रकृतिनियामकत्वं वा, तत्सन्निहितत्वं वा, तस्यां प्रतिबिम्बितत्वं वा ? । नाद्यः । चेष्टां विना ज्ञानादिमात्रेण तथात्वाङ्गीकारे जीवानामपि तथात्वापत्तेः । तथा सत्यनेकेश्वरापत्तेश्च । न द्वितीयः । तदाप्युक्तदोषापत्तेः । तत्सन्निधानस्य सर्वेषु तौल्यात् । न तृतीयः, प्रतिबिम्बिते शरीरे मणौ च चलति शरीरमणिचलनप्रतीतिवत्प्रकृतिकर्तृत्वेनैव तस्य स्वस्मिन् कर्तृत्वाभिमानात् स्वातन्त्र्यासिद्ध्या पारिभाषिकत्वापत्तौ विवक्षितरूपेश्वरासिद्धेः । किञ्च ज्ञानादिमात्रेणात्मनो जडनियामकत्वाङ्गीकारे मृतशरीरेऽप्याहारादिक्रियापत्तिः । तदभावात्तस्याः प्राणबुद्ध्यादिकार्यत्वेन मृतशरीरे च तेषामभावेन तदभावाज्जीवच्छरीरेऽपि तेषामेव नियामकत्वसिद्ध्याऽऽत्मनि तदभावात् । अतः पुरुषच्छायापातेन चेतनत्वापन्नस्य बुद्ध्यादेरन्तःकरणस्यैवाधिष्ठातृत्वं, न तु तटस्थस्यात्मनः, अग्निसम्बन्धेन लोहस्य दाहकत्ववत् । अतो नैवमपीश्वरसिद्धिः ॥

किञ्च तस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वेऽकृताभ्यागमादिप्रसक्तिः; कर्मसहकारित्वेऽनीश्वरत्वापत्तिः, तथा स्वार्थं जगत्करणेऽनाप्तकामत्वापत्तिः, परार्थं करणे वैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसक्तिः । अतः प्रकृतिरेव कर्त्री । ‘प्रधानाज्जगज्जायत’ इति श्रुतेः । न च ‘स हि सर्ववित् सर्वकर्ते’ति श्रुतेरीश्वरस्य कर्तृत्वं शङ्क्यम् । एतस्य मुक्तात्मोपासासिद्धात्मान्यतरप्रशंसापरत्वादित्याहुः ॥

तथा रामानुजाचार्याश्च—क्षित्यादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वमपि नानुमातुं शक्यम् । अकार्यम्, अशक्यक्रियत्वात्, अशक्योपादानविज्ञानत्वात्, महाभूतशब्दवाच्यत्वाच्च आकाशवदिति भट्टभास्करोक्तैः प्रत्यनुमानैस्तस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् । यदि चाकाशे निरवयवत्वस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन क्षित्यादिवायुपर्यन्तेषु च तदभावेनोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वं विभाव्यते, तदाऽपि कार्यत्वेन हेतुना बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमात्रसिद्ध्या तादृशक्षेत्रज्ञानामेव कर्तृत्वेन सिद्धिरिति हेतोरर्थान्तरसाधकत्वाच्चैतेनेश्वरसिद्धिः । न च क्षित्यादिवायुपर्यन्तस्य पक्षीकरणेन तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमत्त्वस्य क्षेत्रज्ञेष्वशक्यवचनतया पक्षधर्मताबलात्तत्सिद्धिः । विवादाध्यासितं क्षित्यादिकं स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमदनेककर्तृपूर्वकं, कार्यत्वात् विचित्रसन्निवेशसार्वभौमसदनवदिति दृष्टान्तेनानेककर्तृसिद्ध्या पक्षधर्मताया दुर्बलत्वात् । महीमहार्णवादीनां कार्याणामनेकत्वात्तेषां सर्वेषामेकदैकेन निर्मितत्वे प्रमाणभूतस्य हेतोरभावात् । पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेदयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रत्युत बाधाश्च । न च जीवानां तादृशनिर्माणशक्त्यदर्शनेन तन्निवृत्तौ कार्यत्वबलेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । पूर्वमशक्तानामपि पश्चात्पुण्यविशेषोपचयेन शक्तिदर्शनात् । पुण्यविशेषोपचयेनातिशयितादृष्टसंभावनया च तादृशविलक्षणकार्यकर्तृत्वस्यापि संभवात् । इदमेवोक्तं

सुवर्णसूत्रम् ।

कपिलाचार्यैः—‘मुक्तात्मनः प्रशंसावाक्यमुपासासिद्धस्य वे’ति सूत्रे । इदं योगिनोऽप्युपलक्षकम् । किञ्च युगपत्सर्वोत्पत्तिस्थिती न प्रमाणपदवीं व्रजतः; लोके क्रमेणैव तयोर्दर्शनात् । युगपत्तत्कल्पकस्य हेतोरशक्यवचनत्वात् । क्रमेण तत्कल्पने विरोधाभावाच्च । अतः क्षित्यादिकं बुद्धिमदेककर्तृकं, कार्यत्वाद् घटवदित्यत्र, तन्नैककर्तृकं; कार्यत्वाद् घटस्तम्भादिसमूहवदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वम् । तथा भूभूधरादिनिष्ठं कार्यत्वं न बुद्धिमदेककर्तृकत्वसाधकं, समूहनिष्ठत्वाद् घटपटस्तम्भादिसमूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यनुमानान्तरादपि तथा ॥

किञ्चेदं क्षित्यादिगतं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानसर्वगतं वा क्रमिकोत्पद्यमानसर्वगतं वा ? आद्ये आश्रयासिद्धत्वम् । द्वितीये तु विरुद्धत्वम् । तस्मान्न कार्यत्वलिङ्गकानुमानेनेश्वरसिद्धिः । नापि जगदेकचेतनाधीनम्; अचेतनारब्धत्वात् नीरोगस्वशरीरवदित्यनुमानात्सिद्धिः । तथाहि—किमिदमेकचेतनाधीनत्वम् ? एकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थितिकत्वमिति चेत्, न; नीरोगस्यापि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकचेतनादृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योस्तदधीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाभावाद् दृष्टान्ते साध्यवैकल्येन हेतोरसाधारणत्वापत्तेः ॥

किञ्च शरीरस्थितिरपि किं स्वावयवसमवेतता, उत प्राणनम् ? आद्ये अवयवाधीनत्वाच्च चेतनापेक्षा घटादिवत् । द्वितीये क्षित्यादीनां शरीरत्वाभावेन पक्षेऽसंभव इति पक्षसपक्षानुगतस्थित्यनुपलम्भः । नाप्येकचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वम् । पक्षान्तर्भूतेषु गुरुतररथशिलामहीरुहादिष्वनेकचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । नापि चेतनमात्राधीनत्वम् । सिद्धसाधनत्वादर्थान्तरापत्तेश्च ॥

किञ्च ईश्वरः कर्ता न भवति; प्रयोजनशून्यत्वात्, अशरीरत्वाच्च मुक्तात्मवदिति बाधकानुमानादपि नेश्वरकर्तृत्वसिद्धिः ॥

किञ्चात्यन्तापरिदृष्टेश्वराख्यपुरुषस्य तस्मिन् सामर्थ्यविशेषस्य च कल्पनेऽत्यन्तगौरवात्, क्लृप्तानां जीवानामेव तपोयोगयागादिलब्धसामर्थ्यानां कर्तृत्वेन कल्पनं लघीय इत्यचेतनारब्धत्वलिङ्गकानुमानेनापि नेश्वरसिद्धिरित्याहुः ॥

यानि तु ‘कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्ववि(कृ)दव्यय’ इत्युदयनाचार्योक्तान्यनुमानानि तानि तु व्याख्यातृभिरेवं व्याख्यातानि । तथाहि—अत्र कार्यत्वं तु प्रसिद्धमेव । आयोजनं तु सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म । धृतिर्धारणं, गुरुत्ववतो ब्रह्माण्डादेः पतनाभावः । आदिपदाद् ब्रह्माण्डादेर्नाशः । पदं घटपटादिसम्प्रदायव्यवहारः घटादिपदप्रयोगो वा । प्रत्ययो वेदजन्यं धर्मादिज्ञानम् । श्रुतिर्वेदः । वाक्यं पदसमूहः । संख्याविशेषः सर्गादौ परमाणुनिष्ठद्वित्वादिसंख्याजन्यं परिमाणमित्यादि । प्रयोगास्तु—क्षित्यादिकं कर्तृजन्यं, कार्यत्वाद् घटवत् । अन्ये तु जन्यत्वादित्यपि प्रयुज्यते । तथा क्षितिरुपादानगोचरापरो-

सुवर्णसूत्रम् ।

क्षज्ञानोपायेच्छातादृशकृतिजन्या, ज्ञानजन्या, इच्छाजन्या, कृतिजन्या वा, जन्यत्वाद् घटादिवदित्यपि । पूर्वोक्तं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं, कर्मत्वाद् अस्मदादिशरीरजन्यक्रियावत् । उक्ता धृतिः चेतनप्रयत्नपूर्विका, धृतित्वाद् वियति विहङ्गमधृतिवत् । ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं, विनाशित्वात् पाठ्यमानपटवत् । उक्तव्यवहारः स्वतन्त्रप्रयोज्यः; व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् । पूर्वोक्तं ज्ञानं कारणगुणजन्यं; प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । वेदः पौरुषेयो; वेदत्वाद्, यन्नैवं तन्नैवम्, आकाशवत् । वेदः पौरुषेयो, वाक्यत्वाद्, भारतादिवत् । द्व्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यं, परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणककपालद्वयारब्धघटपरिमाणवदिति । इदं चैवं व्युत्पादितं मैथिलभवदेवमिश्रैः । अत्र प्रथमे प्रयोगे कर्तृजन्यत्वं तु स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमददृष्टाद्वारकजन्यत्वम् । अत्रादृष्टाद्वारकेतिविशेषणान्न जीवात्मनिरूपितादृष्टाद्वारकजन्यत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । जीवानां क्षित्याद्युपादानीभूतपरमाणादिगोचरापरोक्षज्ञानाभावेन तज्जन्यत्वे बाधान्न तैरपि तथा । न च क्षितिघटादिसाधारणस्यैकस्य साध्यस्याभावेन स्वपदार्थाननुगमात् कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यम् । स्वपदार्थाननुगमस्यादोषत्वात् । अन्यथेच्छादिना ज्ञानाद्यनुमानं न स्यात् । स्वविशेष्यकस्वप्रकारकज्ञानत्वादिनैव तत्र कार्यकारणभावात् । अत्र च सकर्तृकत्वादिसाध्यकानुमाने कर्तृत्वेनैव कारणता, ज्ञानजन्यत्वादिसाधके च ज्ञानत्वादिना । एवं कार्यताऽपि कार्यत्वेन जन्यत्वेन च । न च शरीरगौरवेणाप्रयोजकत्वं शङ्क्यम् । अवच्छेदककोटौ घटत्वादीनां प्रवेश आनन्त्यगौरवात् । ध्वंसस्य जन्यत्वेन तस्य च जन्याभावत्वेनावच्छेदकतया प्रवेशे शरीरगौरवाच्च । एवं तु विवक्षितविवेके जन्याभावत्वैकदेशस्य जन्यत्वस्यैव प्रवेश इति शरीरलाघवात्, सामान्यलाघवादेकत्वलाघवात्कल्पनालाघवादुपस्थितिलाघवाच्च जन्यत्वेनैव कार्यता, न घटत्वादिना । कार्यत्वं च स्वसमवायिजन्यताख्येन परम्परासम्बन्धेन कृतित्वमेवेति न तत्रापि गौरवम् । न च विशिष्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्व(वत्) कुलालत्वादिना विशिष्य कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्सर्वमेतद्विरुद्धमिति वाच्यम् । कार्यमात्रवृत्तीनां जातीनां कार्यतावच्छेदकत्वमिति सिद्धान्तसमुद्घोषात् । न चाङ्कुरादौ हेतोर्विपक्षगामित्वेनानैकान्तिकत्वं शङ्क्यम् । तत्र साध्यसन्देहस्यानन्याहितत्वेन तस्य पक्षसमत्वात् । न च शरीरजन्यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वाच्छरीराजन्यत्वस्य प्रतिसाधनस्य सत्त्वाच्च साध्यसन्देहस्यानन्याहितत्वेनानैकान्तिकत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम् । कर्त्रादिजन्यतायामपि गुरुभूतस्य शरीरजन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वाल्लघुभूतस्य जन्यत्वमात्रस्यैवावच्छेदकत्वेन तस्य च साधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वे हेतोरदुष्टत्वात् । एवं च कर्त्रादिजन्यतायामिव शरीरजन्यतायामपि जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादीश्वरे नित्यज्ञानादिकमिव नित्यशरीरवत्त्वस्याप्यङ्गीकारेण प्रतिसाधनदोषस्याप्यभावात् । अनुमानं च—क्षित्यादिकं शरीरजन्यं, जन्यत्वाद् घटवत् । ईश्वरः शरीरी; कर्तृत्वात् कुलालवदिति ।

सुवर्णसूत्रम् ।

अनुकूलतर्कश्चात्र कर्तृत्वजन्यत्वाभ्यामिव शरीरत्वजन्यत्वाभ्यामपि पूर्वोक्तयुक्तिस्तुल्ययुक्तिकः कार्यकारणभाव एव । श्रुतिश्च—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादि । ‘सहस्रशीर्षा पुरुष’ इत्यादि । ‘आकाशशरीरं ब्रह्मे’त्यादि च ॥

श्रुतीनां चानुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रतया च ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति नवीनमतम् ॥

साम्प्रदायिकमते शरीरस्य कुलालशरीरत्वादिनैव कारणत्वं, न तु शरीरत्वेनेतीश्वरस्य न नित्यं शरीरं, लोकानुग्रहेण व्यवहारप्रवर्तनार्थम् । अतोऽस्मदाद्यदृष्टजनिते रामकृष्णादिनामके शरीरे भूतावेशन्यायेनावेशः, कार्यकरणानन्तरं च त्याग इति ॥

अभिनवमते तु महेश्वरस्य विश्वमेव शरीरम् । तच्च नित्यानित्यपुञ्जघटितमित्यनित्यांशविरामेऽपि नित्यांशमादाय नित्यमेव । आकाशात्मकं च नित्यमेव । रामकृष्णादिनामकं त्वाविर्भावतिरोभावशालि भक्तानुग्रहेण कदाचित्कचिदाविर्भवति तिरोभवति च । अत एव तत्त्ववादिभिर्भूतमपि तन्नित्यं विभु चेत्यङ्गीक्रियते । सर्वत्र सदा तथाभूतभक्तभावनया भक्तैः साक्षात्क्रियमाणत्वात् । तादृशसाक्षात्काराणां प्रमात्वे संभवति भ्रमत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । तदुक्तम्—‘औत्सर्गिकं धियां प्रमात्व’मिति । विश्वात्मकं तु योगिप्रत्यक्षगम्यमपि विश्वरूपदर्शनादिषु श्रूयत एव सहस्रशः । एवं श्रुत्यादिभिः शरीरेऽङ्गीकृते तदनुसारि सकर्तृकत्वानुमानं निर्दुष्टमेव । एवमेकेनेश्वरेण सकलक्षित्यादिकार्यसंभवे सति प्रमाणाभावाद् गौरवाच्च नानेकेश्वरसिद्धिः । किञ्चानेकेश्वराङ्गीकारे तेषामैकमयं वैमयं वा स्यात् । तत्राद्ये स्वातन्त्र्याभावादैश्वर्यहानिः, द्वितीये तु कार्यासिद्धिरिति कार्यदर्शनादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे’त्यादिश्रुतिभ्यस्तादृशैः पुराणैश्चैकस्यैव सिद्धिरिति न पूर्वोक्तं किमपि दूषणम् । एवमेकेश्वरसिद्धौ कर्मत्वालिलिङ्गकान्यप्यनुमानानि तमेव साधयन्तीति न कोऽपि कापि दोष इति । तदपि न विचारचारु । रामानुजाचार्योक्तसार्वभौमसदनदृष्टान्तस्य महीमहार्णवेत्याद्युक्तदूषणानामनुद्गारेण सिद्धसाधनादिदोषाणां हेतोराभासतायाश्च निवृत्त्यभावात् । एवं शरीरित्वसाधकानुमानेऽपि कापिलोक्तानां रागादिदोषाणामनपगमाजीवतुल्यताऽऽप्यनुद्धार एव । एवमेव जन्यत्वलिङ्गकज्ञानजन्यत्वादिसाध्यकानुमानेऽपि द्रष्टव्यम् । अतः श्रुतिसाहाय्यं विना कथमपि न निर्वाहः । एवं कर्मत्वलिङ्गकानुमानमप्याश्रयासिद्धम् । ‘असतः सद्येतत्क्षु’(?)रित्यादिश्रुतिषु ‘तन्मायाफलरूपेण’त्यादिभगवद्वाक्येऽन्यत्र च विभागादेव सृष्टिकथनेन पक्षताऽऽवच्छेदकस्य पक्षेऽभावात् । एवं धृतिपक्षकानुमानेऽपि धृतेर्ब्रह्माण्डादिपतनात्यन्ताभावरूपत्वं तत्प्रागभावरूपत्वं वा वक्तव्यम् । तयोरुभयोरप्यनादित्वेन चेतनप्रयत्नपूर्वकत्वस्याभावाद्वाधितत्वम् । अतो धृतिशब्दार्थो विष्टम्भात्मकः संयोगविशेषो वक्तव्यः । तदाऽपि चेतनप्रयत्नपूर्वकत्वे साध्ये तादृशानेकजीवप्रयत्नेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । एकचेतनप्रयत्नपूर्वकत्वे साध्ये तु गुरुतररथशिलादिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वं दुरपोहम् । एवं ब्रह्माण्डादिपक्षकानुमानेऽपि सिद्धसाधनादिकम् । एकप्रयत्न-

सारैर्गैवोक्तम् । अस्माकं तु प्रतिसत्कर्णजिह्वाग्रजागरूकोक्तश्रुतिस्मृ-
सुवर्णसूत्रम् ।

वद्विनाशयत्वसाधने तु खन्यमानमहाभवनदृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वं द्रष्टव्यम् । एवं व्यवहारपक्षकानुमानेऽपि लिप्यादिव्यवहारसाङ्केतिकप्रयोगदृष्टान्तेनोक्तदोषादिकं द्रष्टव्यम् । तथा धर्मादिज्ञानपक्षकानुमानेऽपि वेदापौरुषेयवादिनं प्रति सिद्धसाधनादिदोषदुष्टत्वम् । एवं वेदत्वलिङ्गकानुमानेऽपि हेतोरसाधारणत्वम् । वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेऽप्याकाशवाणी-
दृष्टान्तेन हेतोरसाधारणत्वम् । एवं द्व्यणुकपरिमाणपक्षकानुमानेऽपि तादृशसंख्याज्ञानस्य योगिनामपि सम्भवाच्चैरर्थान्तरमिति सर्वाण्येवाभासरूपाणि । एवं नवीनमते यदीश्वरस्य शरीरमङ्गीकृतम्, तदपि युक्तिमूलत्वे रागादिमत्त्वप्रयोजनवत्त्वाद्यापत्त्यपरिहारादुष्टमेव । श्रुतिमूलत्वे तु श्रुतिषु सच्चिदानन्दात्मकतदभिन्नशरीराङ्गीकारात्कर्तृत्वस्यापि तत्रोक्तत्वात्तासां श्रुतित्वेनैव प्रामाण्यं, न तु तदनुगामित्वेनेति । यदप्यभिनवमते विश्वात्मकं शरीरमङ्गी-
कृतम्, तच्च नित्यानित्यपुञ्जघटितत्वेऽपि नित्यांशमादाय नित्यम् । आकाशादिरूपं च नि-
त्यमेवेत्युक्तम् । तदपि फल्गु । कर्तृत्वनिर्वाहकत्वेनाङ्गीक्रियमाणस्य तस्य विश्वपूर्वभावित्व-
स्यावश्यकत्वेन विश्वात्मकत्वानुपपत्तेः । नित्यांशमादाय तस्य पूर्वभावित्वाङ्गीकारे तस्य परमाण्वादिरूपत्वेन कर्तृतानिर्वाहकत्वविरहप्रसङ्गात् । न च नित्यानित्यपुञ्जात्मकमेव तदि-
त्यपि युक्तम् । 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिश्रुतिगतप्रत्येकपर्याप्तैकत्वविरोधप्रसङ्गात् । 'सर्वतःपाणिपादं त'दित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेश्च । प्रकृतमनुसरामः । अतो नैयायिकम-
तानुसरणं बौद्धादिदूषकत्वेन शिष्टादरमात्रादित्यर्थः । शास्त्रयोनित्वसूत्रानुसारेणाहुः—
अस्माकमित्यादि । अस्माकमिति । व्यासानुसारिणाम् । प्रतिसत्कर्णमिति । संश्र्वासौ
हरितोषिणी ।

दिता । अस्याः कारिकाया व्याख्यानं सांख्यरामानुजाचार्यमतखण्डनं च सुवर्णसू-
त्रादवगन्तव्यम् । ग्रन्थविस्तरभयाद्विरम्यते । ननु युक्तिषु निर्भरो नास्ति चेत् कथं ख-
ण्डनं क्रियत इत्यत आहुः—अस्माकमिति । अस्माकं कृष्णद्वैपायनमतानुसारिणाम् ।
प्रतिसत्कर्णमिति । सत्कर्णं सत्कर्णं लक्ष्यकृत्येति प्रतिसत्कर्णम् । जिह्वाग्रेति । जिह्वाग्रे
गङ्गाधरभट्टी ।

प्रतिसत्कर्णमिति पृथक्पदं पाठान्तरे । सत्कर्णेति । सतां कर्णं कर्णं जिह्वाग्रं जिह्वाग्रं च
प्रतीति प्रतिसत्कर्णं प्रतिजिह्वाग्रम् । द्वन्द्वद्वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । शुङ्कारो मशकशब्दः ॥

टिप्पणी ।

* आकाशवाणीति । वाक्यत्वेऽप्याकाशवाण्यां यथा न पौरुषेयत्वं तथा वेदेऽपि ॥

† हेतोरसाधारणत्वमिति । सर्वत्रेदृश एव पाठ उपलब्धस्तथाऽपि वेदः पौरुषेयो वाक्य-
त्वाद् भारतादिवदित्यनुमाने वाक्यत्वहेतुर्न पक्षमात्रवृत्तिः, किन्तु पौरुषेयत्वाभाववत्यामाका-
शवाचि सत्त्वेन विपक्षवृत्तिरपि । अतः हेतोः साधारणत्वमितीह पाठ उचितः प्रतिभाति ॥

तिपुराणवाक्यतत्त्वसूत्रभेरीघोषोद्घुष्टतया सर्वतःपाणिपादान्तत्वेनाचि-
न्यानन्तशक्तिमत्त्वेनैव भगवान् सिद्ध इति नानुमानमशकशुङ्कारापे-
क्षापीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

(४३) स्यादेतत्, ब्रह्मधर्माः किं ब्रह्मणः सकाशाद्भिन्ना, अभिन्ना वा?

नायः । तेषामपि नित्यत्वेनाङ्गीकारा^{*} 'देकमेवाद्वितीयम्'
असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । न द्वितीयः ।
धर्मत्वव्याहतेः । तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्त्यर्थं
प्रपञ्चवद्ब्रह्मकार्या एव धर्मा इति मन्तव्यम् । तथा सति ब्रह्म
सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीति चेत्, अत्रोच्यते—यथा
सूर्यस्य तेजोरूपस्य प्रकाशोऽपि तद्रूप एव तद्धर्मरूपः । तेजस्त्वेनैव मू-
सुवर्णसूत्रम् ।

कर्णश्च सत्कर्णः, सत्कर्णं लक्षीकृत्येति प्रतिसत्कर्णम् । भेरीघोषोद्घुष्टतयेति । भेर्यो
महादुन्दुभयः । 'ताड्यमानासु भेरीष्वि'ति भारते प्रयोगात् । भेरीणां घोषेणोद्घुष्टो भेरी-
घोषोद्घुष्टस्तस्य भावस्तत्ता तथा । एतस्य सिद्ध इत्यनेनान्वयः ॥

(४३) एवं नैयायिकमते निराकृते धर्माणां भेदाभेदं साधयितुं प्रवृत्तो मायावादी, आ-
गन्तुकधर्मवादी चाशङ्कते—स्यादेतदित्यादि । तत्र प्रतिवदन्ति—अत्रोच्यत इत्यादि ।

हरितोषिणी ।

जागरूकानि श्रुत्यादीनि सूत्रान्तानि, तेषां यो भेरीघोषो दुन्दुभिघोषस्तेनोद्घुष्टस्तस्य भाव-
स्तत्ता तथा । सिद्ध इत्यप्रेणान्वयः । तथा च श्रुत्याद्युद्घोषः शब्दप्रामाण्यं यत्र तत्रानु-
मानस्य मशकस्य शुङ्कारापेक्षा नास्तीति भावः । एतावता प्रबन्धेनेश्वरे शरीरविचारः कृतः ॥

(४३) इदानीमीश्वरधर्माणां विचारं कर्तुं प्रथमतो मायावादी शङ्कते—स्यादेतदिति ।
श्रुतिविरोधादिति । धर्माणां नित्यत्वेन ब्रह्मतुल्यत्वात्, अथ च तेषां ब्रह्मसम्बन्धत्वेन
श्रुतिविरोधादित्यर्थः । धर्मत्वव्याहतेरिति । अभेदे धर्मधर्मिभावो नास्तीति भावः । से-
त्स्यतीति । तथा च केवलं सच्चिदानन्दरूपमेवेति भावः । समाधानं वदन्ति—अत्रो-
च्यत इति । यथेति । तेजोरूपस्य सूर्यस्येत्यन्वयः । तद्रूप एवेति । सूर्यरूप एव सूर्य-
धर्मरूप इत्यर्थः । कुत इत्यत आहुः—तेजस्त्वेनैवेति । सूर्यः प्रकाशश्च तेजस्त्वेनैवेत्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(४३) तद्रूप एवेति । तेजोरूपः ।

टिप्पणी ।

* एकमेवेति । अद्वितीयपदेन ब्रह्मसदृशं तद्विन्नं निषिध्यते, एकैवपदाभ्यां तु ब्रह्मणो
नानारूपेषु जायमाना पारस्परिकभेदशङ्का निवर्त्यते, अतोऽनया श्रुत्या न परस्ताद्वक्ष्यमाणो
धर्मधर्मिभेदः प्रतिषेद्धुं शक्य इति प्राभञ्जनः ॥

लाविच्छेदेन *प्रतीयमानत्वान्नातद्रूपः । तस्माद्भिन्नत्वेनापि तदीयत्वेनापि प्रतीयमानत्वात्तद्धर्मरूपोऽपि । तस्मात्प्रतीयनुरोधेन तादृशमेव तद्वस्तु-
त्पत्तिशिष्टमित्यङ्गीक्रियते । तथा ब्रह्मधर्मा अप्यभेदबोधकश्रुत्यनुरोधेन
तद्रूपा एव । 'पराऽस्य शक्ति'रित्यादिषु षष्ठ्या भेदेनापि प्रतिपादनात्त-
द्भिन्ना अपि । तथा चोभयविधश्रुतिबलेनैवैतादृशमेवैतद्वस्त्विति मन्त-
व्यम् । लौकिकानुवादपूर्वकनिषेधपक्षस्य पूर्वमेवापास्तत्वात् । न च सूर्य-
जन्यमेव तेजोऽन्तरं प्रकाश इति वाच्यम् । †'यदादित्यगतं तेज' इति
वाक्याद्भगवत्तेजस्त्वेनाजन्यत्वात् । भेदकल्पनायां प्रमाणाभावाद्गौर-
वाच्च । प्रलये सूर्यनाशेऽपि तेजसो भगवद्वत्त्वेन पुनर्भगवत्येव स्थितिः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तस्मादिति । उक्तरूपप्रमाणसिद्धत्वात् । ननु प्रलये सूर्यलयेन तेजसोऽपि लयात्तस्यातिरि-
क्तत्वमेवानायत्याङ्गीकार्यं, तत्र भगवदीयत्वकथनं तु भाक्तमिति चेत्तत्राहुः—प्रलय इत्यादि ।

हरितोषिणी ।

नातद्रूपेति । सूर्यरूपो न भवतीति नेत्यर्थः । तस्मादिति । सूर्यादित्यर्थः । तद्धर्मरूपो-
ऽपीति । सूर्यधर्मरूपोऽपीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके घटयन्ति—तथेति । तद्रूपा एव । ब्रह्मरूपा
एव । तद्भिन्ना अपि । ब्रह्मभिन्ना अपि । ननु लोके तथा न दृश्यत इत्यत आहुः—
लौकिकेति । अपास्तत्वादिति । 'अलौकिकास्तु ये भावा न ताँस्तर्केण योजये'दि-
त्यनेन निरस्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते—न चेति । तेजोऽन्तरमिति । तेजस्त्वेन सूर्यरूपं न
भवतीति भावः । उत्तरमाहुः—यदादित्येति । प्रलये सूर्यस्यापि लये तेजसो नाशा-
त्तस्यानित्यत्वेन भगवदीयत्वं कथमित्यत आहुः—प्रलयेति । प्रकारान्तरमाहुः—

गङ्गाधरभट्टी ।

तस्मादिति । प्रत्यक्षत्वात् । उत्पत्तिशिष्टमिति । प्राथमिकज्ञानसिद्धम् । अपास्तत्वा-
दिति । तथा सति प्रतिपादनवैयर्थ्यापातादिना ।

टिप्पणी ।

* यथा परिमाणद्वैगुण्यापत्तिदोषेणावयवावयविनोर्भेदो नाभ्युपेयते मायावादिना, तथा
प्रकाशतदाश्रययोरपि नास्माभिः । मणेः प्रमेति भेदव्यवहारस्तु भगवदिच्छाप्रयुक्त
इति नैतेन तत्त्वव्याहतिः ॥

† यदादित्यगतमिति । अस्योपासनापरत्वेऽप्यवस्तूपासने फलालाभाद्, रामकृष्णाद्य-
व्रतारोपक्रमे ब्रह्मादीनां तेजोरूपस्य भगवतो दर्शनं जातमिति श्रावणाच्च तेजसि भगव-
दीयत्वं वास्तवमेव ॥

तेजःसहितस्य तस्यैव वा भगवति लयः । सूत्रकारोऽपि धर्मस्वरूपनिरूपणे आहैवमेव 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति । वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासे । * प्रकाशस्तदाश्रयश्च सूर्यादिस्तयोर्थथाऽभेदस्तद्वद्ब्रह्मणोरपीत्यर्थः । प्रकाशस्य †स्वाश्रयतेजोभिन्नत्वशङ्काव्युदासाय हेतुः । तथा सुवर्णसूत्रम् ।

'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणा'मिति न्यायेन पक्षान्तरमाहुः—तेज इत्यादि । भेदाभेदपक्षस्य न्यायसिद्धत्वमाहुः—सूत्रेत्यादि । तेन ‡ब्रह्मधर्माः स्वाश्रयात्मकाः; तेजस्त्वात् प्रकाशाश्रयसूर्यादिप्रकाशवदिति प्रयोगो बोध्यः ॥

हरितोषिणी ।

तेजःसहितस्येति । तथा च तस्य नाशो नास्तीति भावः । खोक्तार्थे सूत्रकारसम्प्रतिमाहुः—सूत्रकारोऽपीति । एवमेवेति । आहेति पूर्वेणान्वयः । सूत्रमाहुः—प्रकाशेति । सूत्रव्यागङ्गाधरभट्टी ।

तेजोभिन्नत्वशङ्केति । प्रकाशो भिन्नः, सूर्यादिरूपं तेजश्च भिन्नमिति शङ्केत्यर्थः । हेतुरिति । तेजस्त्वादितिरूपः ।

टिप्पणी ।

* प्रकाशस्तदाश्रयश्चेति । एतेनेह द्वन्द्वसमासः सूचितः । भाष्यप्रकाशे तु षष्ठीतत्पुरुषः ॥

† स्वाश्रयतेजोभिन्नेति । तेजस्त्वादिति हेतुः 'प्रकाशाश्रयवद्वे'ति दृष्टान्तांश एव सम्बध्यते, न तु ब्रह्मांशेऽपीति भावः ॥

‡ ब्रह्मधर्माः स्वाश्रयात्मका इति । 'प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः' इत्यणुभाष्येण, भाष्यप्रकाशोक्तेन, प्रकाशस्याश्रयाः, त इव प्रकाशाश्रयवदिति विग्रहेण च ब्रह्म स्वधर्मेभ्यो न भिन्नं तेजस्त्वात् प्रकाशाश्रयवदिति प्रयोग एवोचितः प्रतिभाति, परन्तु ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणः सकाशाद् भिन्ना अभिन्ना वेति प्रश्नप्रत्युत्तरणाय 'प्रकाशाश्रयवद्वे'ति सूत्रस्यावतीर्णतया प्रत्युत्तरप्रतिपत्तिसौकर्याय ब्रह्मधर्माः स्वाश्रयात्मका इति धर्मविशेष्यकवाक्यप्रयोग एव विशेषतः प्रकरणानुगुणः । अत एव भाष्यप्रकाशेऽपि ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणो भिन्नाभिन्ना इति पश्चादुक्तम् । यद्यपि भेदाभेदौ साधयितुं प्रकृतसूत्रस्योपन्यासादिहाऽपि भिन्नाभिन्ना इत्येव वक्तुं युक्तं, परन्तु प्रकाशाश्रयवदिति दृष्टान्तमहिम्ना साध्यमानोऽभेदस्तादात्म्यरूप एव सिद्ध्यति, तादात्म्यं च भेदसहिष्णुरभेद इति स्वाश्रयात्मका इत्युक्तेऽपि न क्षतिः ॥

सति स्वाश्रयाभिन्नतेजस्वादित्यर्थो भवति ॥

अथवा तेजोऽतिरिक्ते वस्तुनि नैवं दृश्यत इत्यत आह हेतुं ब्रह्मण्येव तेजःशब्दवाच्यत्वादिति वा । 'यदादित्यगत'मिति वाक्ये तेजसः स्वधर्मत्वेन निरूपणाद्ब्रह्मापि तेजोरूपमिति भावः । तस्मात्तादृशधर्मविशिष्टमेव तद्वस्तु श्रुत्यैकमेवेति प्रतिपाद्यते । तथा चैवकारेण भगवद्धर्मात्सुवर्णसूत्रम् ।

(ननु भगवद्धर्मेषु तेजस्वस्याप्रसिद्धत्वात्स्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य ?) व्याख्यानान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । 'परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये'त्यादौ 'तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्त'मित्यादौ ब्रह्मणि तेजस्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्योक्तसंग्रहायाहुः—तेजःशब्देति । ब्रह्मणस्तेजस्वमुपपादयन्ति—

हरितोषिणी ।

व्याख्यानमाहुः—वाशब्द इति । हेतुरिति । सूत्रे *तेजस्वादिति हेतुप्रयोग इत्यर्थः । हेत्वर्थमाहुः—तथा सतीति । स्वाश्रयेति । प्रकाशाश्रयेत्यर्थः ॥

ब्रह्मणि तेजस्त्वं नास्तीति शङ्काव्युदासाय हेतोर्व्याख्यानान्तरमवतारयन्ति—अथवेति । ब्रह्मण्येव हेतुमाहेत्यर्थः । तथा च तेजस्वादिति हेतुः 'परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुत्या ब्रह्मण्यस्तीति भावः । तेजस्वादित्यस्य व्याख्यानान्तरमाहुः—तेज इति । धर्मधर्मिणोरैक्यं बोधयन्ति—यदादित्येति । ऐक्ये हेतुमाहुः—तस्मादिति । श्रुत्येति । 'एकगङ्गाधरभट्टी ।

स्वाश्रयाभिन्नेति । स्वं प्रकाशः, तदाश्रयरूपं तेजश्च परस्परमभिन्नमित्यर्थः । ननु तेजसो भगवदीयत्वे सूर्यनाशेऽपि तेजस्तिष्ठेद्भगवद्धर्माणां नित्यत्वादिति चेत् इष्टापत्तिरित्याहुः—प्रलये इति । तेजस्वादिति । 'तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं' 'तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्त'मित्यादि श्रुतेः, 'परो दिवोज्योतिर्दीप्यते' 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये'त्यादिश्रुतौ तेजोऽपरपर्यायाच्च ॥

टिप्पणी ।

* तेजस्वादिति हेतुप्रयोग इति । प्रकाशाश्रयसूत्रानुसार्यनुमानमपि यदि प्रयुज्यते तदा तेजस्वादित्येतावानेव हेतुः प्रयोक्तव्यो, नत्वधिक इति । एतेन 'स्वाश्रयाभिन्नतेजस्वा'दिति मूलोक्तिः सिद्धे भेदे तदर्थकथनपरेति फलति । अत एवाभेदसाधकहेतोः स्वरूपे 'स्वाश्रयाभिन्ने'त्यभेदे प्रविष्टे हेत्वसिद्धिरित्याशङ्काऽपि नापतति । अत्र प्राभञ्जनः प्रकारान्तरेण समाधत्ते ॥

रिक्तमेव वस्तु व्यवच्छिद्यते, न तु तेऽपि । तेषां स्वरूपान्तःपातित्वात् । न हि मध्यन्दिने नभोमण्डले सूर्य एवास्तीतिवाक्ये तत्प्रभासत्ताऽपि निषिध्यते । अत एव द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे राज्ञा पृष्ठः श्री-शुकस्तन्निरूपयन्नित्याह—‘न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता’ इत्युपक्रम्य ‘युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम्’ तथा च भगवद्भर्मा भगवत्येव नित्या एव, येषु च भगवान् स्वैश्वर्यादिधर्मान् ददाति तेषु यावत्कालं भगवदिच्छा तावदेव ते तिष्ठन्तीति फलितम् । दशमस्कन्धे चाकूरदृष्टस्वरूपनिरूपणे ‘श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोज्ज्या । विद्ययाऽविद्यया सुवर्णसूत्रम् ।

यदादित्येति । अत एवेति । ब्रह्मणि स्वात्मकधर्मसद्भावादेव । इतीति । वक्ष्यमाणम् । भगैः स्वैरिति । स्वाभिन्नैर्भगवद्वाच्यैर्धर्मैः । फलितमिति । तथा च सूर्येऽपि तेजस्तावदेव स्थितिरिति तस्य तेजसो भगवदीयत्वं निर्वाधमिति न तत्रोपचार इत्यर्थः । वाक्यान्तरेणापि भेदाभेदं समर्थयन्ति—दशमेत्यादि । अत्र पूर्ववाक्ये ‘श्रिये’त्यादितृतीयया भेदो निर्दिष्टः, द्वितीयवाक्ये ‘चाणिमाद्यै’रिति बहुवचनेन बहुत्वं, मूर्तिपदेनाकारस्योल्लेखात्करादीनामभिन्नत्वं चोच्यते, तेन तथात्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । एवं धर्माणां तदात्मकत्वे हरितोषिणी ।

मेवाद्वितीय’मिति श्रुत्येत्यर्थः । न तु तेऽपि । न तु भगवद्भर्मा अपि । अत्र दृष्टान्तमाहुः—न हीति । अत एवेति । भगवद्रूपधर्माणां भगवति वृत्तित्वादेव । युक्तमिति । स्वैः स्वाभिन्नैरितरत्राध्रुवैरेतादृशैर्भगैर्धर्मैर्युक्तमेतादृशम् । ईश्वरमित्यप्रेणान्वयः । अन्यत्राप्येवमेवोच्यत इत्याहुः—दशमस्कन्धेति । श्रियेति । अत्र तृतीयान्ताभिः श्रीपुष्ट्या-

गङ्गाधरभट्टी ।

*न तु तेऽपीति । ननु ‘सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जित’मितिनिबन्धविरोध इत्यत आहुः—तेषामिति । खण्डपुत्रिकादिवद्वस्तुभेदाभाव इति भावः । यां चेति । (?) ‘आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविजर्जितात्मे’त्यनेन विजातीयभेदाभावोक्तेरनुचराणां वेदादीनां चेदृग्विद्यादीनां चानन्दरूपत्वमिति तात्पर्यम्, ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘द्वितीयाद्वै भयं भवति’ ‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते’ ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’त्यादिश्रुतिभ्यश्चेति दिक् ॥

टिप्पणी ।

* न तु धर्मा अपि व्यवच्छिद्यन्त इत्यर्थिकेतः परं काचन पङ्क्तिः पतिता प्रतिभाति ॥

शक्त्या मायया च निषेवित'मिति वाक्यैकवाक्यतायां लोकसम्मता-
ध्यायत्रयीयाऽणिमाद्यैर्महिमभि'रित्युपक्रम्य 'मूर्तिमद्भिरुपासिताः'
'सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तय' इति वाक्यैकवाक्यतायां च सर्वेषां
धर्माणां सच्चिदानन्दरूपत्वं सिद्ध्यति । लीलाया अप्येवंरूपत्वादेव नि-
त्यता मन्तव्या ॥

(४४) ननु गिरिकाननयमुनापुलिनपशुपक्षिमनुजादिसम्बन्धिनी हि
लीला । सा च तेषामनित्यत्वे कथं नित्या भवेत् ? ननु साध्वी
सुवर्णसूत्रम् ।

निर्णीते देहस्यापि स्वरूपात्मकत्वात्तद्धर्मरूपाया लीलाया अपि नित्यत्वं निर्णीतमिति दिशन्ति
—लीलाया इत्यादि । एवंरूपत्वादिति । सच्चिदानन्दरूपत्वाद्भगवदेकनिष्ठत्वाच्चेत्यर्थः ।
अत्र भगवल्लीला नित्या, *भगवदेकनिष्ठत्वात् तज्ज्ञानवदितिरूपमनुमानं फलति ॥

(४४) ननु श्रवणादिविषयनिर्द्धारोऽत्र ग्रन्थकरणप्रयोजनं, तत्तु धर्मविशिष्टब्रह्मस्वरूप-
विचारादेव सिद्धमिति लीलानित्यत्वमपि धर्मविचारेण सिद्धमिति तन्नित्यतानिरूपणप्रतिज्ञा
नात्यावश्यकीत्याकाङ्क्षायां पूर्वपक्षमुखेन तदावश्यकत्वं सूचयन्ति—ननु गिरीत्यादि ।
अयमर्थः—लीला नामानायासेन क्रियमाणं कर्म । तच्चोत्क्षेपणादिभेदेन विसर्गखल्यभि-
हरितोषिणी ।

दिभिर्निषेवितमित्युक्त्या श्रीपुष्ट्यादीनामीश्वराद्धिन्नत्वं प्रतीयते, भेदे तृतीयाऽभिधानात् ।
सत्यज्ञानादीनां तु तदभिन्नत्वं प्रतीयते वाक्यैकवाक्यतायामिति द्विवारमुक्तम् । तेन पूर्वेण
भेदो, द्वितीयेनाभेदः सूचित इति बोध्यम् । एवं किं सिद्धमित्यत आहुः—सर्वेषामिति ।
भिन्नाभिन्नानामित्यर्थः । एतावता धर्माणां नित्यत्वं साधितम् । इदानीं लीलाया नित्यत्वं
साधयन्ति—लीलाया इति । एवंरूपत्वादिति । भगवद्धर्मवत् सच्चिदानन्दरूपत्वादि-
त्यर्थः । एतेन यथा 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्ये'त्यतिदेशस्तथाऽत्राप्यतिदेशः सूचितः ॥

(४४) ननु लीलानित्यत्वं दुर्निरूपमिति शङ्कते—नन्विति । कथं नित्या भवेदित्ये-

टिप्पणी ।

* भगवदेकनिष्ठत्वादिति । अत्र भगवदेकनिष्ठत्वं समवायेन स्वरूपेण वा । अतस्त-
देकधर्मत्वं फलति । आकाशादिष्वप्यत एव न व्यभिचारः, तेषां भगवन्निष्ठत्वेऽपि भगव-
द्धर्मत्वाभावात् । 'तदेजती'ति श्रुत्युक्तैजनादेर्दिगादिवृत्तित्वेऽप्येकपदाविरोधश्च ॥

† अनायासेन क्रियमाणं कर्मेति । लीला तु स्वानन्दरसास्वादः, परन्तु स आस्वाद
ईदृशैरेव कर्मभिर्भवतीति प्रकारकथनमिदम् । अत एव 'लीला हि स्वानन्दरसास्वाद' इति
प्राभञ्जनोक्त्या न विसंवादः । वस्तुतस्तु कर्मणामप्यानन्दरूपत्वान्न तथा ॥

लीलाविशि- ते वाणी, यत्तन्नित्यताशुश्रूषामपि तवाभिव्यनक्ति । त-
ष्टभगवत्स्वरू- न्नित्यता च प्रमाणादेवावसीयत इति । तथाहि—‘जयति
पस्य नित्यता- जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्न-
प्रतिपादनम् । धर्मम् । स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन ब्रजपुरवनितानां वर्द्धयन्
कामदेव’मिति वाक्ये भिन्नकालीनानामपि द्वारकागोकुलमथुराधिकर-
सुवर्णसूत्रम् ।

जल्पशिल्पभेदेन वा तत्र तत्र पञ्चविधत्वेनोच्यमानमपि *प्रतियोगिसापेक्षतन्निरपेक्षभेदेन
द्विविधम् । तत्र द्वितीयं तु भगवदेकतन्त्रत्वात्, ‘तदेजती’त्यादिश्रुतिसिद्धत्वादीश्वराप्राकृ-
तत्वस्य पूर्वं व्यवस्थापनाच्च न पर्यनुयोगार्हम्, अतः प्रथममेव पर्यनुयुक्ते—कथं नित्या
भवेदिति । तथा च अनित्या; प्रतियोग्यन्तरसापेक्षत्वात्तत्संयोगवदित्येवं प्रतिसाधनस्य
विद्यमानत्वान्नित्यता दुर्घटेति । तस्य प्रश्रस्याक्षेपरूपत्वेन दूष्यत्वेऽपि फलानुभवादिनित्य-
त्वसाधनाभावे सम्बन्ध्यनित्यतायां ‘सोऽश्रुत’ इति श्रुत्युक्तपरमफलस्य न नित्यत्वसिद्धि-
स्तत्सिद्धौ चैतत्सिद्धिरिति तां साधयितुं तद्धेतुत्वात्तां पूर्वपक्षोक्तिमभिनन्द्य शास्त्रस्यास्य
श्रौतत्वान्नैकिकयुक्तिविरोधोऽकिञ्चित्कर इति शब्देन तयोर्नित्यतासाधनप्रतिज्ञां सूचयन्ति
हरितोषिणी ।

तदन्तः शङ्काग्रन्थः केषाञ्चिद्भ्रमनिवारणार्थं विषयान्तरसंचारराहित्यार्थं च । ननु साध्वी-
त्यादि, अभिव्यनक्तीत्यन्तो लीलानित्यतासाधनप्रतिज्ञाग्रन्थः । अत्र समाधानं कर्तुं ली-
लाया नित्यत्वं साधयन्ति—तन्नित्यता चेति । श्रीभागवतपद्यमेव लीलानित्यतायां प्रमा-
णयन्ति—जयतीति । जयतीति पदं नित्यतां बोधयतीत्याहुः—भिन्नकालीनानामिति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(४४) एककालीनेति । अत्र स्वविध्यभावेऽपि एककाली चासाविनश्चेति समासः ।
एक उत्पत्तिकालोऽस्येत्यर्थे ‘अत ईनिः’ । इन ईशः । ‘इनः सूर्ये नृपे पत्या’वितिको-
शात् । असताऽप्यवयवार्थेन शब्दा उत्पाद्यन्ते रथन्तरादिवत्, किं पुनर्यथाकथंचित्
संभवे । ‘बालवयो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वे’ति ‘विदूराञ्ज्य’ इति भाष्यतुल्यन्या-
यात् । ईशपदेन स्थिरो लक्ष्यत इति दिक् । गौण एव न तु मुख्य इति । ननु व्याक-
रणस्य शक्तिग्राहकत्वोक्तिविरोधः । न विरोधः । ‘वर्तमानव’दित्यतिदेशेनैव गौणत्वोक्तेः॥

टिप्पणी ।

* प्रतियोगिसापेक्ष इति । सापेक्षत्वमेव, न तु प्रतियोगिनिष्ठत्वम् । यथा मृगया-
ऽऽदिलीला मृगादिसापेक्षाऽपि न तन्निष्ठा, किन्तु राजनिष्ठा । अतः पूर्वोक्तभगवदेकनि-
ष्ठपदस्य यथाश्रुतार्थग्रहणेऽपि नैष दोषः ॥

णकलीलानां कर्तुर्भगवत उत्कर्षेण स्थितेः स्वकथनसमयेऽपि वर्तमानत्वं जयतीति वर्तमानप्रयोगेण निरूपयन्नेव श्रीशुकस्तत्र तत्र लीलानामपि तथात्वं बोधयितुमेककालीनत्ववाचकशतृप्रत्ययान्तपदे प्रयुक्तवान्—अस्यन्निति, वर्द्धयन्निति च । तथा च कथनसमयेऽतीतत्वेन प्रतीतानामपि लीलानां तदा वर्तमानत्वं प्रतीयते । तच्च नित्यतायामेव घटते, नान्यथा ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

नन्वित्यादि, *तन्नित्यता च प्रमाणादेवावसीयत इत्यन्तम् । अत्रेदं बोध्यम्—लीला-
तत्सम्बन्धिनोर्नित्यतायां हि बाधकं भवे(व)द्यथासंभवं कर्तुरनित्यत्वं वा भवेत् । स्वरूपतः
सम्बन्धनित्यत्वं वा, प्रमाणाभावो वा, प्रमाणतात्पर्याभावो वा, तस्य तात्पर्यान्तरं वा,
गौणः प्रयोगो वा, उत्पत्तिमत्त्वं वा, नाशप्रतियोगित्वं वा, क्रमिकत्वं वा, अनुभवो वा,
१० तन्नित्यताभावन उपासकेऽपराधप्रसक्तिर्वा, तेष्वप्रसादो वा, इदानीमिदमित्याकारको
लीलास्थानामवतारकालीनानां वा, कादाचित्कत्वेनानुभवो वा, प्रमाणदौर्बल्यं वा, अधि-
ष्ठानध्वंसप्रयुक्ता लीलासम्बन्धनित्यता वा, साधारणजनदृश्यत्वं वा, लौकिकत्वं वा,
भगवद्विन्नत्वं वा, भूतार्थप्रयोगो वा, तथाऽनुभवो वा, २० भविष्यदर्थकः प्रयोगो वा,
भविष्यत्त्वानुभवो वा, जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तिर्वा, कर्मस्वभावमर्यादा वा, प्रत्यक्ष-
बाधो वा, लौकिकेष्वपि भक्तानां लीलासम्बन्धित्वेन बुद्धिर्वा, प्रमाणयोरितरेतरविरोधो
वा, लीलास्थानां नाशानुभवादिर्वेति २८ । एवमेतेष्वष्टाविंशतिषु कर्तुरनित्यत्वं स्वरूपतः
सम्बन्धनित्यत्वं प्रमाणाभावं चेति त्रयं निरस्यन्ति—तथा हीत्यादि । स्वकथनसमय
इति । अवतारतिरोभावावच्छिन्ने शुकोक्तिसमये । प्रतीयत इति । शब्दात्प्रतीयते । ना-
न्यथेति । कर्तृस्वरूपानित्यत्वेऽधर्मानित्यत्वे ब्रजपुरवनितानामनित्यत्वे च । तथा च वर्त-
मानार्थकक्रियात्रयप्रयोगान्यथानुपपत्त्यैव तत्कर्मरूपसम्बन्धनित्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । न चा-
धर्मनित्यत्वे तन्निरासस्य निरासार्थकावतारस्य वैयर्थ्यादिकं शङ्क्यम् । आविर्भावतिरोभा-
वाभ्यां तस्याग्रे निरसनीयत्वात् ॥

हरितोषिणी ।

लीलानामित्यनेनान्वयः । कर्तुरिति । तादृशलीलाविशिष्टभगवतो जयतिपदवाच्याया
उत्कर्षेण स्थितेः श्रीशुकोऽवतारतिरोभावानन्तरं परीक्षितं प्रति स्वकथनसमयेऽपि वर्तमानत्वं
निरूपयन्नित्यर्थः । शतृप्रत्ययान्तपदद्वयमेवाहुः—अस्यन्नित्यादि । एवं च वर्तमानार्थक-
क्रियापदत्रयप्रयोगेण लीलाया नित्यत्वं बोध्यम् ॥

टिप्पणी ।

* तन्नित्यता चेति । प्रापञ्चिकपदार्थाः कारणात्मना नित्याः, न तु स्वस्वरूपेण ।
लीलास्थास्तु स्वस्वरूपेण नित्याः । अत एषां नित्यत्वं पृथङ् निरूप्यते ॥

किञ्च कर्तुरेवेदानीं सत्त्वं चेदभिप्रेतं स्यान्न लीलानामपि, तदा ता न निरूपयेदेव । परिचायकत्वेन तन्निरूपणे वा तत्कर्ता जयतीत्येव वदेत् । एवं च सति गत्यन्तरसद्भावेऽपि यच्छत्रन्तस्यैव निरूपणम्, तेन लीलानामेव वर्तमानत्वं मुख्यतयाऽभिप्रेतमित्यध्यवसीयते । न च विशेषणत्वेनामुख्यत्वमिति वाच्यम् । 'दण्डी प्रैषानन्वाहे'त्यत्र यथा प्रैषानुवा-
सुवर्णसूत्रम् ।

ननु कर्तृनित्यत्वायैवमत्र प्रयोगो, न तु लीलानित्यत्वे तस्य तात्पर्यमित्यत आहुः—
किञ्चेत्यादि । ननु तादृशप्रयोगस्य न लीलानित्यत्वे तात्पर्यं, किन्तु कर्तृपरिचायकत्व
इत्याशङ्कयामाहुः—परिचायकत्वेनेत्यादि । एवं चेति । तथाऽनुकत्वेत्यर्थः । सतीति
पदं सद्भावं इत्यनन्तरं सम्बध्यते । ननु यदि लीलानित्यत्वमभिप्रेतं स्यात्तदा शत्रन्तद्वयं
भगवद्विशेषणत्वेनामुख्यतया न वदेदतो नैवमिति शङ्कयामाहुः—न चेत्यादि । तथा
च *'सविशेषणे ही'ति न्यायेन लीलानित्यत्व एव तात्पर्यादौघातत्वं न दोषायेत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

ननु भगवतो नित्यत्वेन तत्कालेऽपि सत्त्वेन वर्तमानप्रयोग इत्यत आहुः—किञ्चेति ।
निरूपणस्य लीलाया उपलक्षणत्वे तात्पर्यं, न तु नित्यत्व इत्याशङ्कते—परिचायकत्वे-
नेति । अनेन पुरुषेणैवमेवं कृतमित्येतादृशोऽयं पुरुष इति तत्कर्तृपरिचायकत्वेनेत्यर्थः । अत्र
दूषणमाहुः—तत्कर्तेति । लीलाकर्तेत्यर्थः । एवं च सतीति । तत्कर्ता जयतीत्येवंरूपग-
त्यन्तरसद्भावे सतीत्यर्थः । यच्छत्रन्तस्यैवेति । अस्यन् वर्द्धयन्निति शत्रुप्रत्ययान्तस्यैवे-
त्यर्थः । अत्राशङ्कते—न चेति । विशेषणत्वेन शत्रन्तस्य भगवद्विशेषणत्वेन । समाधान-
माहुः—दण्डीति । अग्निष्टोमयज्ञे मैत्रावरुणनामक ऋत्विगस्ति । तस्य 'मैत्रावरुणाय
दण्डं प्रयच्छती'ति श्रुत्या दण्डदानं विहितम् । तथा च दण्डी मैत्रावरुणोऽध्वर्युणा
दत्तान् 'अग्नयेऽनुब्रूही'त्याकारकान् प्रैषाननु पश्चात् आह पुरोनुवाक्यामाहेत्यर्थः । 'लो-
हितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यत्रेति । वाजपेये श्रुत्यादीनां(?) षोडशानां लोहितो-
ष्णीषविशिष्टानां प्रचारः कर्मकरणं विधीयते तत्रोभयत्र चेत्यर्थः । यथेति । विशिष्टवि-

टिप्पणी ।

* सविशेषण इति । 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष्ये
बाधके सती'ति न्यायः । इह संमन्वयस्तु कामवर्द्धनादिलीलाविशेषणविशिष्टे भगवति
'जयति जमनिवास' इति वर्तमानत्वविधिः सन्देहानुदयेन प्रयोजनाभावाद्वाधितः सन्
विशेषणीभूते लीलांशे संक्रामतीति ॥

दस्य 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यत्र च तत्प्रचारस्य च पूर्वसिद्धत्वेन न विधानं, किन्तु विशेषणस्यैव दण्डत्वस्य लोहितोष्णीषत्वस्य च, अपूर्वत्वात् । तथा भगवतो वर्तमानत्वे सन्देहाभावात्तत्तल्लीलाकरणस्यैव वर्तमानत्वस्यात्रापि निरूपणात् ॥

यद्यपि 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'त्यनुशासनाद्वर्तमानसामीप्यादेवात्राप्येवं प्रयोग इति वक्तुं शक्यम्, तथापि वक्ष्यमाणश्रुतिपुराणवाक्यैरसन्दिग्धं नित्यतया निरूपणादत्रापि तदेकवाक्यत्वार्थं वर्तमानत्वार्थं एव प्रयोग इति निश्चीयते । किञ्च तत्सामीप्येऽपि तथा प्रयोगस्य साधुत्वं तत्र ज्ञाप्यते । प्रयोगश्च सामीप्यगुणयोगाद्गौण एव, न तु मुख्यः । स च मुख्यार्थबाध एव कल्पयितुं युक्तः । तदबाधप्रकारश्चाग्रे वक्ष्यते ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

ननु प्रयोगस्य वर्तमानार्थकत्वे लीलानित्यत्वादिचिन्ता, सामीप्यार्थकत्वात्तस्यार्थस्यैवाभाव इति व्यर्थोऽयमाडम्बर इति शङ्कायां तदुक्तमुपगम्याहुः—यद्यपीत्यादि । तथा च प्रयोगस्यार्थद्वयसाधारण्यादनिर्णायकत्वेऽपि प्रमाणान्तरोपष्टम्भादेवं निर्णय इत्यर्थः । नन्वेवं सति प्रमाणान्तरेण सर्वत्र तथा कल्पयितुं शक्यत्वादनुशासनवैयर्थ्यापात इत्यत आहुः—किञ्चेत्यादि । तत्रेति । अनुशासनसूत्रे हि वर्तमानातिदेशपूर्वकं प्रत्ययविधानाद्वयं बोध्यते—सामीप्ये तथा प्रयोगस्य साधुत्वं, मुख्यापेक्षया गौणत्वं च । तथा च प्रयोगसाधुत्वमात्रेण सूत्रसार्थक्येऽपि गौणत्वस्यापरिहारान्मुख्यासम्भव एव तदर्थप्रयोगादरणमुचितं, न तु तत्संभवेऽपीति सूत्राशयान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

धाने विशेष्यस्य विहितत्वादपूर्वस्य दण्डस्य लोहितोष्णीषस्य च विधानं तथाऽत्रापि लीलाकरणसम्बन्धि यद्वर्तमानत्वं तस्य निरूपणमित्यर्थः ॥

शत्रुप्रत्ययादिकं वर्तमानसामीप्यार्थकमित्युच्यत इत्याशङ्कते—यद्यपीति । उत्तरमाहुः—तथापीति । नन्वेवं सति यत्र सामीप्यार्थकत्वं तत्रापि वर्तमानार्थकत्वमुच्यते चेत् सूत्रप्रणयनं व्यर्थमित्यत आहुः—किञ्चेति । तत्र वर्तमानसामीप्यसूत्रे । प्रयोगश्चेति । शत्रादिप्रयोगश्चेत्यर्थः । सचेति । गौणप्रयोगश्चेत्यर्थः । नन्वत्रापि मुख्यार्थबाधः स्यादत आहुः—तदबाधेति । मुख्यार्थबाधेत्यर्थः ॥

(४५) अपि च दशमस्कन्ध एव नामकरणप्रस्तावे सर्वज्ञेन गर्गाचार्येण निरूपितम्—‘बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते । गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद, नो जना’ इति । अत्र हि नाम्नां रूपाणां च बहूनामेव सन्तीति प्रयोगेण वर्तमानत्वं बोध्यते । तत्रापि गुणानामौदार्यादीनां कर्मणां कालियदमनादीनामनुरूपाणां तेषां तथात्वं बोध्यते । अनुरूपत्वं तु तत्समय-
सुवर्णसूत्रम् ।

भगवन्नाम्नां
नित्यत्वलोक-
विलक्षणत्वा-
नौपचारिक-
त्वादिप्रतिपा-
दनम् ।

(४५) एवं कर्त्रनित्यत्वलीलासम्बन्धिस्वरूपानित्यत्वप्रमाणाभावप्रमाणतात्पर्याभावप्रमाणतात्पर्यान्तराख्यपञ्चदोषपरिहारेऽपि गौणप्रयोगात्मकषष्ठदोषपरिहारस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेन शैथिल्यात्तत्परिहारायोत्पत्तिमत्त्वनाशप्रतियोगित्वकमिकत्वानुभवलीलानित्यत्वभावनजन्यापराधप्रसक्त्युपासकाप्रसादकादाचित्कत्वानुभवरूपसप्तदोषपरिहाराय च लीलाप्रयुक्तानां नाम्नां तत्कर्तृणां रूपाणां च प्रमाणान्तरेण वर्तमानत्वबोधनात्तेन लीलानित्यत्वमुपपादयन्तः पूर्वं गौणप्रयोगत्वं परिहरन्ति—अपि चेत्यादि । तथात्र रूपाणां नाम्नां च सामीप्याभावेन प्रयोगे गौणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाल्लीलानित्यत्वं निर्वाधमित्यर्थः । ननु पूर्वश्लोके ‘जयती’तिप्रयोगाद्भगवत्स्वरूपस्येवात्र ‘सन्ती’तिप्रयोगबलादस्तु रूपाणां नाम्नां च यथाकथञ्चिद्वर्तमानत्वं, तावता गुणकर्मादीनां कथं नित्यत्वसिद्धिरित्यत आहुः—तत्रापीत्यादि । तथा च तत्र यथा शत्रन्तप्रयोगस्य गौणत्वमाशङ्कितं तथात्र ‘गुणकर्मानुरूपाणी’ति विशेषणे गौणप्रयोगत्वस्याशक्यवचनतया तद्वलात्तत्सिद्धिरित्यर्थः । तां व्युत्पादयितुमनुरूपत्वं विवरिष्यन्तो नाम्नां योगरूढत्वेन तादृशरूपवाचकत्वमेवानुरूपत्वमिति तदनुक्त्वा तत्प्रयोजकरूपानुरूपत्वस्य स्वरूपमाहुः—अनुरूपत्वं त्विति । तत्समययोग्येति । गुणकर्मसमययोग्येत्यर्थः । आदिपदेन गुणः । अत्र योग्यताया बाधाभावरूपत्वेन भगवता च स्वल्पेनापि रूपेण शकटभङ्गादिक्रियाकरणात् स्वरूपयोग्यतायाः सदा सत्त्वेऽपि सर्वदा तन्मात्रेण रूपेण सर्वक्रियाणामकरणात्तत्तत्समये तेन तेन रूपेण तत्तत्करणाच्च ‘तत्समये’ति योग्यताविशेषणम् । ‘आकारे’त्यादिकं तु योग्यताया

हरितोषिणी ।

(४५) प्रकारान्तरेण लीलाया नित्यत्वमुपपादयन्ति—अपि चेति । सन्तीति प्रयोगेणेति । वर्तमानार्थकलङ्कितप्रयोगेणेत्यर्थः । एतेन गुणकर्मानुरूपनामान्यथानुपपत्त्या लीलानित्यत्वं साधितम् । नाम्नां योगरूढत्वं सूचयितुमनुरूपत्वस्यार्थमाहुः—अनुरूपत्वं त्विति । तत्समयेति । गुणकर्मसमये योग्यो य आकार आकृतिः पूतनावधे बालाकृति-

योग्याकारक्रियादिमत्त्वम् । यथा गोवर्द्धनोद्धरणकर्मण्युच्छ्रितत्वमुद्धा-
हुत्वं, तद्वारणक्रियावत्त्वं, सकलगोकुलजनाप्यायकत्वादिकं च । तथा
चैतादृशानां नाम्नां वर्तमानत्वं तदैव स्यात्, यदि तत्प्रयोजकस्वरूप-
सुवर्णसूत्रम् ।

एव विवरणमिति बोध्यम् । एतस्योदाहरणमाहुः—यथेत्यादि । गुणानुरूपतोदाहरणं तु
यथा ब्रह्मण्यत्वगुणे ब्राह्मणपूजनादिषु प्रह्वत्वस्तुतिक्रियाशालित्वजुत्वादिकम् । नाम्नामनु-
रूपत्वं तूक्तमेव । तदेतदभिसन्धायाहुः—तथा चेत्यादि । एतादृशानामिति । नाम्नां
तादृशस्वरूपवाचकानाम् । अयमर्थः—औत्पत्तिकादिसूत्रेषु शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यताया
उपपादितत्वेऽप्यर्थविषय आकृतौ सम्बन्धस्य *लक्षणादोषप्रसक्तत्वेन तदनङ्गीकृत्य व्यास-
पादैः ‘शब्द इति चे’दिति सूत्रे वैदिक्यां नित्यायां व्यक्तावेव सम्बन्धोऽङ्गीकृत इति
प्रकृते तादृशधर्मविशिष्टस्वरूपसत्त्वं एव तद्वाचकनामसत्त्वं सिद्ध्यति । तादृशरूपासत्त्वे
त्वप्रयुक्तशब्दसत्तायां मानाभावेन तन्नामापि न स्यात् । रूपस्यानित्यत्वे तु नाम्नामप्यनि-
त्यत्वापत्त्या ‘सन्ती’ति प्रयोगोऽपि बाधितः स्यात् । गर्गकथनसमये तत्प्रत्ययाभावस्य
सर्वजनीनत्वात् । तथा च जैमिनिमते यथाऽऽकृतिसत्त्वं, तथा व्यासमते गवादिव्यक्ति-
सत्त्वमिति सा यथा तत्तद्रूपादिविशिष्टैव सतीत्यतो विशेषणीभूताकारादिसत्ता प्राप्यते,
हरितोषिणी ।

रूपा, तत्र या क्रिया स्तनपानरूपा, तद्वत्त्वमित्यर्थः । क्रियादिमत्त्वमिति । आदिपदाद्गुणो
बोध्यः । उदाहरणमाहुः—यथेति । इदं च क्रियानुरूपनाम्नामुदाहरणम् । ब्रह्मण्य इत्या-
दीनां ब्राह्मणपूजनादि प्रह्वत्वादिकमनुक्तमपि बोध्यम् । पूर्वोक्तं सर्वं विशदयन्ति—तथा
चेति । वर्तमानत्वं स्यादिति । लीलाया नित्यत्वं विना वर्तमानत्वं न स्यादिति भावः ।

टिप्पणी ।

* लक्षणादोषेति । व्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वाभ्युपगमेऽप्याक्षेपशब्दार्थोऽनुमानमर्थापत्तिर्वा
वाच्यः । तत्राद्ये, सर्वत्रानुमानविधयैवार्थबोधकत्वाच्छब्दस्य प्रमाणान्तरत्वभङ्गः । अन्ये
तु लक्षणायामेव पर्यवसानम् । किञ्च वृत्तिजन्यपदार्थज्ञानस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वालक्षणे-
रवृत्तेश्चेहोपयोगासंभवादपि लक्षणास्वीकरणमावश्यकम् । अत एव मण्डनमिश्रैर्लक्षणा-
ऽभ्युपेयते ॥

† व्यक्तावेव सम्बन्ध इति । ‘यः सित्करेताः स्या’दिति श्रुत्युक्तस्य सित्करेतस्त्वस्य
जातित्वाभावादनित्यत्वाच्च नैतेन सह शब्दस्य नित्यसम्बन्धः संभवतीति वैदिकनित्यव्यक्तौ
सम्बन्धाभ्युपगम आवश्यकः । वैदिकी नित्यव्यक्तिसृष्टिस्तु ‘यत्पुरुषेण हविषा देवा’ इति
नित्यपुरुषात्मकहविरादिकथनेन पुरुषसूक्ते स्पष्टैव ॥

क्रियादीनां वर्तमानत्वं स्यात् । अन्यथा कदाचित्क्रियानिवृत्तौ तत्प्र-
युक्तं तन्नामपि तदा न स्यात् । पाचकपाठकवत् ॥

ननु यथा लोके पाकानुकूलक्रियाराहित्यदशायामपि पाचकमाकार-
येदित्यादिप्रयोगो यदाकदाचित्तद्वत्त्वेन तदानीमपि तथोपचारतस्तथा-
ऽत्रापि कदाचिद्गुणकर्मयोगात् प्रवृत्तस्य नाम्नो गुणकर्मराहित्यदशायाम-
प्युपचारात् प्रयोगसंभवेन सन्तीत्यस्योपपत्तेर्न तन्नित्यत्वमायातीति
सुवर्णसूत्रम् ।

तथात्र मुख्यतया 'सन्ती'तिप्रयोगेणोक्तविशेषणविशिष्टस्वरूपसत्तायां विशेषणत्वेन ली-
लाया अपि वर्तमानत्वं प्राप्यत इत्यर्थः । ननूक्तसूत्रे 'अतः प्रभवा'दित्यनेन वेदशब्देभ्यो
जगदुत्पत्तिमात्रं कथ्यते, अतः कथं नित्यसृष्टिसिद्धिः, तदभावे च कथं व्यक्तौ सम्ब-
न्धसिद्धिरिति चेत्, न; प्रभवशब्दस्य ज्ञानविषयत्वमात्रपरत्वात् सुखेन तत्सिद्धिः । न
चात्र तादृशतत्सृष्टौ मानाभावः शङ्क्यः । अनुकृत्यधिकरणे सर्वस्य भगवदनुकारितायाः
सिद्धत्वेन पुरुषसूक्ते तद्विवरणभूते द्वितीयस्कन्धाध्याये च यज्ञसंभाराणां पशुवनस्पतिप्रभृ-
तीनां ब्रह्मणा दृष्टत्वेन तेषामेवात्र प्रमाणत्वात् । न च समाननामरूपत्वसूत्रात् प्रवाह एव
शक्तिरिति व्यासाभिप्रायः शङ्क्यः । तस्य पक्षान्तरत्वात् । 'आवृत्तावप्यविरोध' इति-
सूत्रस्यापिशब्देन तस्य पक्षस्य गौणत्वनिश्चयात् । अतः 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा-
पूर्वमकल्पय'दिति श्रुत्युक्तसृष्ट्यन्तरविषयत्वात्प्रवाहशक्तिपक्षस्य न पूर्वोक्तबाधकत्वमिति तद-
नुरूपादिसत्ताप्रयुक्तं लीलानित्यत्वमविवादम् ॥

औपचारिकप्रयोगेण नामादिसत्तामुपपादयन्नुक्तविशेषणेन लीलानित्यत्वासिद्धिं शङ्कते
—नन्वित्यादि । तथोपचारत इति । गौण्या आपादनमुपचारः, सा च छत्रिणो या-
न्तीत्यादौ यथा काचित्केन लिङ्गेन तथाऽत्र कादाचित्केन लिङ्गेन प्रयोगे ज्ञेया । न तन्नि-
हरितोषिणी ।

तदेव विशदयन्ति—अन्यथेति । तथा च पाकादिक्रियासत्त्वं एव पाचक इति नाम,
अन्यथा नास्तीति भावः ॥

क्रियाभावेऽपि नामास्तीति शङ्कते—नन्विति । यदाकदाचिदिति । पूर्वं यदाकदा-
चित्पाकादिक्रियावत्त्वेन तदानीमपि तादृशक्रियाराहित्यदशायामपि तथोपचारतो गौ-
ण्यापादनरूपोपचारात् । यथा प्रयोग इति पूर्वणान्वयः । दार्ष्टान्तिके योजयति—
तथाऽत्रापि । भगवद्विषये इति । नाम्न इति । गोवर्द्धनधारी कालियदमन इत्यादि-
नाम्नः । उपपत्तेरिति । नाम्नो वर्तमानत्वोपपत्तेरित्यर्थः । न तन्नित्यत्वमिति । न लीला-

चेत्, मैवम्; औपचारिके प्रयोगे नामत्वाभावात् । तस्य मुख्ययैव वृत्त्या बोधकत्वात् । लोके नरसिंहादिनामानि तु डित्थडपित्थादिनामवद्रूढ्यैव तद्वाचकानि, न तूपचारतः । केवलनरेऽप्यशूरेऽपि च तथा प्रयोगात् । अत एव लौकिकपुरुषे प्रयुक्तानि श्रीकृष्णेत्यादीनि नामानि न भगवन्नामानि । तेषां सदानन्दरूपत्वाद्यर्थवाचकत्वेन लौकिकपुरुषे च तदभावेन तदनर्थको लौकिक एव तत्सरूपः शब्दविशेषः स इति

सुवर्णसूत्रम् ।

त्यत्वमिति । न लीलानित्यत्वम् । अत्र समादधते—मैवमित्यादि । औपचारिके कादाचित्कक्रियया प्रयुज्यमाने पाचकादिपदे नामत्वाभावान्नामो मुख्यवृत्त्यैव बोधकत्वाद्वा न नामपदान्न पाचकादिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानमुचितमित्यर्थः । ननु नाम्नामपि मुख्यवृत्त्या वाचकत्वं न नियतं, लोके नरसिंहादिनाम्नां शूरादिपूषचारादपि प्रयोगदर्शनादिति शङ्कायामाहुः—लोक इत्यादि । रूढ्येति । संकेतात्मिकया । तत्र गमकं—केवलेत्यादि । सिंहाकाराद्यवयवशून्ये सादृश्यशून्ये च तथा प्रयोगात् । तथा च यत्र तेषामौपचारिकत्वं, न तत्र तेषां नामत्वं, यत्र पुनर्नामत्वं न तत्र तेषामौपचारिकत्वमतो न नियमभङ्ग इत्यर्थः । ननु भवतु नाम्नां मुख्यवृत्त्या वाचकत्वं, तथाऽपि तेषां लौकिकपुरुषे प्रयोगान्न केवलमलौकिकत्वम् । तथा च लौकिकपदार्थज्ञातृषु नष्टेषु तन्नामपि नश्यति । यथा ‘तेषां तु पुत्रपौत्राणां गोत्राण्यपि न शृण्मह’ इत्यादि । एवं सति प्रलय इवान्यदाऽपि नामविषयकसंस्कारनाशे नाम्नामपि नाश इति कथं तेषां नित्यत्वमित्याशङ्कायां भगवन्नामसु लोकसाम्यमात्रं, न तु लौकिकत्वमपीति नात्र नाशशङ्केत्याशयेनाहुः—अत एवेत्यादि,

हरितोषिणी ।

नित्यत्वमित्यर्थः । समाधानमाहुः—मैवमिति । औपचारिक इति । केनचित्पुरुषेण पूर्वं पाकादिकं कृतं तस्मिन् पुरुषे प्रयुक्ते पाचक इतिपद इत्यर्थः । तस्येति । नाम्नः । तथा च पाचकादिपदे नामत्वाभावादृष्टान्त एवात्र न संभवतीति भावः । ननु लोकेऽपि शूरादिवाचक औपचारिके नरसिंहादिपदे नामत्वमस्तीत्यत आहुः—लोक इति । न त्विति । अवयवार्थाभावादेव नोपचारः संभवतीति भावः । रूढित्वे हेतुमाहुः—केवलेति । सिंहनखसदृशनखानि पुरश्चरणादिना कस्मिंश्चित्पुरुषे नखवृद्धौ सत्यामिति तद्विभ्रे केवल इत्यर्थः । अशूरेऽपि चेति । शूरेऽपि सिंहसादृश्यसत्त्वान्तद्विन्न इत्यर्थः । तथेति । नरसिंहनाम्नः प्रयोगात् । अत्रोपष्टम्भकमाहुः—अत एवेति । प्रयुक्तानीति । डित्थादिपदवत्प्रयुक्तानीत्यर्थः । तेषाम् । भगवद्वाचकानां हर्यादिनाम्नाम् । तदभावेन । सदानन्दरूपत्वाद्यर्थवाचकत्वाभावेन । तत्सरूपः । भगवद्वाचकश्रीकृष्णेतिशब्दसरूपः । स इ-

मन्तव्यम् । भगवन्नामानि त्वखण्डशब्दब्रह्मरूपाणि । यथा भगवत्स्वरूपे शरीरत्वभानं ग्राहकदोषात्, तथा नामस्वपि लौकिकशब्दत्वेन भानं तद्दोषादेवेत्यादि प्रपञ्चितं पितृचरणैः श्रीभागवतविवरणे । तेन स्वरूपवन्नाम्नामपि सर्वेषां नित्यता मन्तव्या ॥

ननु 'गुणकर्मानुरूपाणी'ति वचनाद्गुणकर्मकरणानन्तरभाविनां नाम्नां कथं ब्रह्मत्वं, तस्य त्रैकालिकाबाधविषयत्वादिति चेत्, न; स्वरूपवत्कर्मणामपि प्रादुर्भावेन तदनुरूपनाम्नामपि प्रादुर्भाव एव परं, न तूत्पत्तिः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

मन्तव्यमित्यन्तम् । अत एवेति । लौकिकनाम्नां डिग्धादिपदवत् कल्पितत्वादेव । तर्हि किं तेषां स्वरूपमत आहुः—तेषामित्यादि । तेषामिति । भगवन्नाम्नाम् । तथा चार्थभेदेन पदभेदात्तथा मन्तव्यमित्यर्थः । ननु नानार्थस्थलेऽर्थभेदेऽप्यानुपूर्वैक्येन पदैक्यदर्शनान्न शब्दभेदो युक्त इत्यत आहुः—भगवन्नामानीत्यादि । तेनेति । अखण्डशब्दब्रह्मात्मकत्वेन । तथा च नित्येनार्थेन सह नित्यसम्बन्धात्सिद्धे स्वरूपभेदे वर्णानुपूर्व्या अप्रयोजकत्वात्प्रत्यभिज्ञाया न पदैक्यसाधकत्वमिति लौकिकानां भिन्नत्वात्तन्नाशेऽपि यथा 'वाचा विरूपनित्यये'त्यादिश्रुतिबलाद्वेदस्य यथावस्थितस्यैव नित्यत्वं तथा नाम्नामपीति न भगवन्नामसु दोषसङ्क्रम इति भावः । न च नानाऽर्थन्यायः शङ्क्यः । तत्र कस्याप्यर्थस्य गङ्गापदात्तीरस्थेवार्थान्तरप्रतीतिपूर्वकप्रतीतिकत्वाददर्शनात् । सर्वासामाकृतीनां तुल्यतयैकत्रैकस्यैकतराभावेन सत्त्वाभावादाकृत्यधिकरणन्यायेनाक्षेपलभ्यत्वासंभवात् सर्वप्रवाहतौल्येन समाननामरूपसूत्रस्यापि तूष्णीकत्वाच्चार्यप्रयोगसाधारण्यात्, प्रकृते त्वाकृतिप्रवाहयोरभावेन तस्य न्यायस्यात्राभावादिति दिक् ॥

एवं ध्वंसाप्रतियोगित्वेन नित्यत्वे साधितेऽपि नित्यत्वस्य लक्षणान्तरमाश्रित्योत्पत्तिमत्त्वेन तेष्वनित्यत्वं शङ्कते—नन्वित्यादि । हेतुमुखेन नित्यत्वलक्षणमाह—तस्येत्यादि । नित्यत्वस्यैतल्लक्षणकत्वादित्यर्थः । समादधते—नेत्यादि । प्रादुर्भावगमकं तर्कमाहुः—

हरितोषिणी ।

तीति । लौकिकः श्रीकृष्णेति शब्दः । ननु शब्दसरूप इत्युक्त्या पदभेदो दर्शितः, स च न संभवति, नानाऽर्थस्थले तथाऽदर्शनादित्यत आहुः—भगवदिति । तद्दोषादिति । ग्राहकदोषादेवेत्यर्थः । तथा च भगवच्छरीरे नामनि चालौकिकत्वमेवेति भावः । तेनेति । नाम्नामलौकिकत्वेन । तथा च वेदवन्नाम्नामपि नित्यत्वमस्तीति भावः ॥

ननु नामसु ध्वंसाप्रतियोगित्वमस्तु नाम, परन्तु तस्य लीलानन्तरं भावित्वात् प्रागभावाप्रतियोगित्वाभावात्कथं ब्रह्मत्वमित्याशङ्कते—नन्विति । तस्येति । ब्रह्मणः । समाधानमाहुः—स्वरूपवदिति । अत्र नाम्नामपि प्रादुर्भाव एव, न तूत्पत्तिरित्यत्र साधकतर्क-

अन्यथा निजमखविहतिकुपितदशशतभगकृताशनिसारासारावसन्न-
निजव्रजजनावनाय वामकरकमलनखराग्रनिहितशिखरिवरगोवर्द्धना-
चले श्रीगोकुलनाथे विहताखर्वगर्वशक्रसुरभिप्रभृतिविरचितमहाभिषे-
कसमयसमनुभूतश्रीगोविन्दनामाग्रे भावि पूतनासुपयःपानानन्तरं स्व-
प्राणेभ्योऽप्यतिवल्लभे बीजन्यासं कुर्वत्यो व्रजवरवध्वः 'क्रीडन्तं पातु
गोविन्द' इति, गुणगाने च 'गोविन्दवेणुमनुमत्तमयूरनृत्य'मिति कथं
वदेयुः । तेन यत्कर्मविशिष्टस्य यस्य रूपस्य यन्नाम तत्कर्मविशिष्टं
तद्रूपं नित्यमेव, लोके परं तेषां भक्तानां तत्तद्रसानुभवार्थं क्रमे-
णाविर्भावः कस्याप्यंशस्य, कस्यचिदाच्छादनमित्येवं मन्तव्यम् । तेन
सुवर्णसूत्रम् ।

अन्यथेत्यादि । अत्रापवादकं—'यदि नामानि नित्यानि न स्यु'रित्याकारकं बोध्यम् । सिद्ध-
माहुः—तेनेति । रूपनामाविर्भावात्पूर्वमेव तदर्थकनामकथनेन । मन्तव्यमिति । श्रुता-
हरितोषिणी ।

माहुः—निजेति । निजस्य स्वकीयस्य मखस्य विहतिर्मखे स्वीयत्वनाशस्तेन कुपितो यो
दशशतभग इन्द्रस्तेन कृतो यः अशनिसारासारावसन्ननिजव्रजजनः, अशनिसारो
विद्युद्गर्भः एतादृश आसारो धारासंपातः तेन अवसन्नो दुःखितो यो निजव्रजजनस्त-
स्यावनाय रक्षणायेत्यर्थः । 'यदशनिहतस्य वृक्षस्य संभारो भवती'ति श्रुत्याऽशनिप-
दस्य विद्युन्नामधेयत्वम् । वामकरेति । वामकरकमलनखराग्रे निहितः स्थापितः शिख-
रिवरः पर्वतश्रेष्ठो गोवर्द्धनाचलो येन तादृशे श्रीगोकुलनाथे विषये । श्रीगोविन्दनामे-
त्यग्रेणान्वयः । विहतो दूरीकृतोऽखर्वगर्वो यस्य एतादृशो यः शक्रस्तेन सुरभिप्रभृतिभिश्च
विरचितो यो महाभिषेकस्तत्समये समनुभूतं यच्छ्रीगोविन्दनाम । क्रीडशं नाम ? अग्रे
भावि । एतादृशं व्रजे पूतनावधानन्तरं गीतमिति नाम्नो नित्यता मन्तव्येत्यर्थः । तथा
चायं तर्को—'यदि नामानि नित्यानि न स्युः, तदा नामप्रादुर्भावपूर्वकालीनगोपीकृतगा-
नविषयाणि न स्युः, वर्तन्ते तु गानविषयाणि तस्मान्नित्यानीति । यथाऽयं पर्वतो यदि
वह्निमान्न स्यात्तर्हि धूमवान्न स्यात् ; वर्तते तु धूमवान् तस्माद्वह्निमानिति । तेनेति । नाम-
प्रादुर्भावपूर्वकाले नामकथनेन । मन्तव्यमिति । श्रुतिपुराणतर्कैर्मन्तव्यमित्यर्थः । तेनेति ।
गङ्गाधरभट्टी ।

(४५) दशशतभगकृताशनिसारासारावसन्नेति । दशशतभग इन्द्रस्तत्कृत आ-
सारो जलधारासंपातः, क्रीडशोऽशनिसारः, वज्रपातसारः, मध्ये मध्ये वज्रपातोऽपि
क्रियत इत्याशयः । अथवा विद्युत्पात एवाशनिपदेन लक्ष्यते, तादृशेनासारेणावसन्नोऽव-
सादं कष्टं प्राप्त इत्यादिरर्थः । अखर्वगर्वेति । अनल्पगर्वेत्यर्थः ॥

भगवान् गोवर्द्धनमुद्धरन् सर्वदा वर्तते इति गोवर्द्धनोद्धरणधीर इति क्रियानामभ्यां सहितो गोवर्द्धनोद्धरणरूपः सदा वर्तते इति । अत एवाद्यापि भक्तानां तथाऽनुभवः कश्चित् । तथा प्रतिकृतौ भजनम् । तथा स्मरणं सुवर्णसूत्रम् ।

रूपपत्त्या मन्तव्यम् । तथा चाविर्भावतिरोभावगतानुत्पत्तिनाशावाविर्भूते तिरोभूते चोपचर्येते, जैमिनीये नये व्यञ्जकध्वन्यादिगतौ तौ शब्दे यथा । न चाविर्भावस्योत्पत्त्यङ्गीकारेऽसतः सत्तापत्त्या सिद्धान्तहानिरिति वाच्यम् । सिद्धान्ते कारणाद्विर्भावस्य कारणे लयस्योत्पत्तिनाशपदार्थत्वेन दोषाभावात् । तथा सतीदं सिद्ध्यति—लीलायाः साक्षात्तत्सम्बन्धिपदार्थानां च प्राकट्याप्राकट्ये । प्राकट्याप्राकट्ययोस्तूत्पत्तिनाशौ । तेन प्राकट्याप्राकट्ययोरनित्यत्वम् । तेन च लीलासु तत्सम्बन्धिषु च क्रमिकत्वभानम् । अतो न लीलातत्सम्बन्धिनोः स्वरूपनित्यत्वबाध इति लौकिकबोधनानुकूलः पन्थाः । सैद्धान्तस्तु यथा पृथिव्यामेव तत्तद्देशे तत्तत्काले तत्तद्गन्धरूपेणाविर्भवति, न जलादौ, तथा तत्तत्काले देशे च तत्तद्रसभोगार्थं तत्तत्तथा तथाऽऽविर्भावयिष्यामि तिरोभावयिष्यामीति पूर्वोक्तरीतिकयेच्छयैव लीलादिकं क्रमिकतां धत्ते, तथा बुद्धिगोचरं वा भवतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति दिक् । एवमुत्पत्तिमत्त्वं, नाशप्रतियोगित्वं, तदुभयाभावेन क्रमिकत्वस्य लीलस्थानामवतारकालीनानामन्येषां चेदानीमिदमित्याकारककादाचित्कानुभवस्य चादूषकत्वात्तयोर्दोषत्वं नेति चतुर्णां परिहारेण सिद्धमुदाहरन्ति—तेन भगवानित्यादि । कालान्तरेऽनुभवं परिहर्तुमनुभवं प्रदर्शयन्ति—अत एवेति । लीलाविशिष्टस्य वर्तमानत्वादेव । अत्र साधारणजनानुभवस्याधिकाराभावप्रयुक्तत्वेनाबाधकत्वादद्यापि भक्तानामित्यनेन साधनं निर्दिष्टम् । किञ्च यथा योगिनोऽतीतानागतं सूक्ष्मरूपेण पश्यन्ति तथा न, किन्तु परिदृश्यमानं यथाऽवस्थितरूपेण पश्यन्तीति बोधनाय तथाऽनुभव इत्युक्तम् । असार्वत्रिकत्वबोधनाय क्वचिदिति देश उक्तः । तेन स्वरूपतो नित्यत्वमनुभवेन च समर्थितम् । तस्यानुभवस्येतरेषामपि संवादाय तेषामधिकाराय च साधनं बोधयन्ति—तथेत्यादि । अत्रापि भक्तानामित्यनुषज्यते । न च पुनरुक्तिः शङ्क्या । अत्र प्रारम्भावस्थाया अभिप्रेतत्वात् । एवमननुभवः परिहृतः । नन्वननुभवस्यानुभवप्रदर्शनेनैव परिहाराल्लीलानित्यत्वोपपादने भजनस्मरणयोः कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायां लीलानित्यत्वभावनयोपासकेऽपराधप्रहरितोषिणी ।

स्वरूपनाम्नोर्नित्यता प्रतिपादनेन । सर्वदा वर्तमानत्वेऽनुभवं प्रदर्शयन्ति—अत एवेति । लीलासहितस्य वर्तमानत्वादेवेत्यर्थः । क्वचिदिति । भक्तानामिति बहुवचनेन क्वचिद्देश एकेनानुभवः कृतः, क्वचिद्देशे एकेनेत्यनया रीत्या सार्वत्रिकं व्यज्यते । इतरेषां भक्त्यर्थं, भक्तानां च दर्शनार्थं साधनमाहुः—तथेति । प्रतिकृताविति । प्रतिमायाम् ।

च । अन्यथा त्वतथाभूतस्य तथाभावेनापराधः स्यात्, न तु प्रसाद-
हेतुर्भजनम् । 'योऽन्यथा सन्तमात्मान'मिति वचनात् । दृश्यते च तथा
भजने प्रसादः । एवं सति रूपे नामावश्यकत्वेन तत्कर्मानुरूपनामापि
नित्यमेवेति नोपचारशङ्कागन्धलेशोऽपि ॥

किञ्च नामवद्रूपस्यापि गुणकर्मानुरूपत्वेनोक्तत्वेन तत्र यथा नौपचा-
रिकसत्त्वशङ्का, तथा नाश्रयपीति बुध्यस्व । गुणकर्मणामपि नित्यत्वप्र-
तिपादनायैव 'गुणकर्मानुरूपाणी'त्यप्युक्तमिति ज्ञायते । अन्यथा 'कुरु
सुवर्णसूत्रम् ।

सक्तेस्तथोपासने तेषु प्रसादाभावस्य च परिहारेणानुभवस्य प्रामाण्यसाधन उपयोग इति
वक्तुं तर्कमाहुः—अन्यथेत्यादि । अत्रापादकं यदि लीलाविशिष्टं रूपं नित्यं न स्यादित्येवं
बोध्यम् । एवं रूपनित्यत्वसाधनेन सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । रूपाणां नित्यत्वे सति
शब्दार्थसम्बन्धनित्यतया रूपे नामावश्यकत्वेन तत्कर्मानुरूपनामापि नित्ययोगप्रयुक्तं ना-
मापि नित्यमेवेति हेतोस्तत्प्रयोगे कर्मकादाचित्कत्वादौणी न संभावयितुमपि शक्येत्यर्थः ॥

ननूक्तवाक्ये 'रूपाणि चे'ति चकारेण सन्तीत्यस्य पृथक् प्रयोगो बोध्यते । तथा सति
नामानि सन्ति, रूपाणि सन्तीति वाक्यद्वयं भवति । तत्र नामवाक्यप्राथम्येऽपि रूपे
नामसम्बन्धादर्थबलेन रूपवाक्यस्य प्राथम्यमायाति । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागूं
पचती'त्यादिवत् । तथा च सिद्धे रूपसत्त्वे नामवाक्यं सामीप्यगुणयोगादपि संभवतीति
नामनित्यत्वमौपचारिकमेवेति शङ्कायामाहुः—किञ्चेत्यादि । न ह्यत्र केवलयोर्नामरूपयोः
सत्तोच्यते, अपि तूक्तविशेषणविशिष्टयोः, तथा सति विशेषणबलाद्यादृशी रूपसत्ता सिद्धा
तादृशी नाम्नोऽपि तत एव सिद्ध्यतीति बुध्यस्व । तथा चार्थविचारेऽत्र गौणी न संभव-
दुक्तिकेत्यर्थः । ननु सर्वमिदं विशेषणोक्तगुणकर्मसत्तायां वाक्यस्य तात्पर्यं सिद्ध्यति, न
तु रूपसत्तामात्र एव तत्तात्पर्यं इति चेत्तत्राहुः—गुणेत्यादि, सुस्थमित्यन्तम् । तथा च
सर्वस्य नित्यतायामेव वाक्यतात्पर्यम् । अन्यथा वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतः श्रुतार्थापत्तिव-
हरितोषिणी ।

अन्यथेति । लीलाया नित्यत्वाभावे । अतथाभूतस्येति । नित्यत्वाभावविशिष्टस्य नित्यता-
भावेनेत्यर्थः । एवं सतीति । लीलाया नित्यत्वे सति । रूपे नामावश्यकत्वेनेति । शब्दा-
र्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वादावश्यकत्वेनेत्यर्थः । नोपचारेति । न गौणत्वशङ्केत्यर्थः ॥

ननु नाम कर्मानुरूपं भवति, तत्र नित्यत्वमौपचारिकमेवेत्यत आहुः—किञ्चेति । तत्र
रूपे । ननु गुणकर्मणां नित्यत्व एव संशय इत्यत आहुः—गुणकर्मणामिति । ज्ञायत
इति । नाम्नि नित्यत्वस्य तदनुरूपत्वोक्त्या गुणादीनां नित्यत्वं ज्ञायत इत्यर्थः । अन्यथेति

द्विजातिसंस्कार'मिति प्रार्थितत्वेन नामकरणाख्यसंस्कारमात्रस्यैव कर्तव्यत्वे सति नाम्नां रूपाणां च, तत्रापि गुणकर्मानुरूपाणां वर्तमानत्वं न निरूपयेत् । प्रयोजनाभावात् । एवं सत्यपि यत्तन्निरूपणं, तेनैवं ज्ञापयति—मदुक्तान्यपि नामधेयानि न मया कृतानि, किन्तु पूर्वसिद्धान्येव मयानूयन्ते । परं ते सुतस्य बहूनि नामानि रूपाणि सन्तीति समभिव्याहारवशान्नन्दसुतत्वमप्यनादीति ज्ञायते । तेन नन्दस्यापीदानीं मम पुत्रो जात इति ज्ञानमप्यनादीति ज्ञेयम् । गर्गस्यापि नामकरणलीलामध्यपातित्वेन तदागमनवचनादीनामपि नित्यत्वेनानादित्वमेव । पूर्वसिद्धाया एव लीलाया भगवदिच्छया क्रमेणाविर्भाव इति पूर्वमेवोक्तत्वात्सर्वं सुस्थम् । श्रुतिरपि गुणकर्मानुरूपरूपाणां प्रत्येकं नित्यत्वाभिप्रायेणैवाह—तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिक' इत्यादि । अन्यथैकस्यैवैकस्मिन्नेव काले क्रियावत्त्वतद्राहित्ये विरुद्धे कथं बोधयेत् । तेन सुवर्णसूत्रम् ।

लादुक्तोपपत्तेश्च सर्वमविवादमित्यर्थः । एवमत्र तात्पर्याभावतात्पर्यान्तरदोषौ परिहृतौ । एवं त्रयोदशसु दोषेषु परिहृतेष्वपि स्मार्तमेवेदं प्रमेयं, न तु श्रौतम्, तथा सत्यस्थूलादिवाक्यैरनामरूपत्वेनोक्तत्वात्तैरेतद्वाधोऽपि संभवतीति शङ्कायां चतुर्दशं तं परिहर्तुमुक्तस्मृतेरुपबृंहणत्वेन सन्देहवारणार्थत्वाच्च दौर्बल्यमित्याशयेन पूर्वोक्तां श्रुतिभिरुपष्टभ्रन्ति—तदबाधप्रकारश्चाग्रे धक्ष्यत इति । पूर्वोक्तां प्रतिज्ञां च पूरयन्ति—श्रुतिरपीत्यादि । तत्तथेति । तद्रूपं गुणकर्मविशिष्टमेव नित्यम् । तथा चास्थूलादिवाक्ये जडजीवधर्माणामेव निषेधान्न नित्यब्रह्मधर्मात्मकक्रियाया निषेधः । श्रुत्यन्तरे 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति क्रियायाः स्वाभाविकत्वेनैव प्रतिपादनात् । एतेनैव समाननामरूपसूत्रे प्रवाहेऽपि पदसम्बन्धाङ्गीकारात्प्रकृतेऽपि रूपप्रवाहे शक्तिरस्त्विति शङ्काऽपि निरस्ता बोध्या । उक्तवाक्ये स्वरूपनित्यत्वबोधनायैव रूपाणीति निर्देशात् । उक्तश्रुत्या तदुपष्टम्भाच्च । तेन क्रियाऽप्यनागन्तुकी प्रतिपादितैवेति सदानन्दरूपे लीलारूपा क्रियाऽपि नित्यसिद्धा निष्प्रत्यूहेत्यतोऽपि न चोद्यावसर इति दिक् ॥

हरितोषिणी ।

गुणादीनां नित्यत्वास्वीकारे । रूपाणां चेति । वर्तमानत्वमित्यग्रेणान्वयः । भगवदिच्छयेति । क्रमेणाविर्भावे सामञ्जस्यमिति सूचनाय गुणादीनां नित्यत्वे श्रुतिप्रामाण्यं दर्शयन्ति—श्रुतिरपीति । आहेत्यनेनान्वयः । तदेजतीति । तद्ब्रह्म एजति क्रियावद्भवति, नै-

गङ्गाधरभट्टी ।

'तदूरे तद्वन्तिक' इति श्रुतौ तदु तदेवेत्यर्थः ॥

येन रूपेणैजति तस्य रूपस्य तस्यैजनस्य च नित्यत्वेन तत्तथा । यच्च रूपं स्थिरं, तस्य रूपस्य तस्य स्थैर्यस्य च नित्यत्वेन नैजत्यपि । न च सक्रिया-क्रिययोः स्वरूपयोर्भेदः शङ्कनीयः । यत एतत्परिहारायैव पुनः पुनर्ब्रह्म-वाचकतच्छब्दस्यावृत्तिमाह पूर्वतच्छब्दस्यैव सर्वत्र सम्बन्धार्हत्वेऽपि । तथा चानेकनित्यरूपकमनेकनित्यक्रियाकमनेकनित्यनामकं ब्रह्मेति फ-लितम् ॥

(४६) किञ्च ऋग्वेदेऽपि पठ्यते—*‘ता वां वास्तून् युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । †अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि’ इति । ता तानि वां युवयोः कृष्णराम-योगोपीमाधवयोर्वा वास्तूनि गमध्वै प्राप्तुं उश्मसि काम-यामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्धाटयति सुवर्णसूत्रम् ।

(४६) एवं लीलानित्यत्वसाधकप्रमाणमुपपद्यते लीलासम्बन्धिनित्यत्वसाधकप्रमाणमुप-पद्यन्ति—किञ्च ऋग्वेद इत्यादि । येषु कृपा तेषां स्थलान्तरेऽपि तद्दर्शयतीति तदनुरो-हरितोषिणी ।

जति स्थिरं भवति । तत्तथेति । तद्ब्रह्म तथा तादृशोभयधर्मविशिष्टम् । न चेति । न हीत्यर्थः । सक्रियेति । क्रियाऽक्रियासहितयोरित्यर्थः । सम्बन्धार्हत्वेऽपि । आवृत्तिमा-हेति पूर्वेणान्वयः । एतावता लीलाया नित्यत्वे प्रमाणमुक्तम् ॥

(४६) इदानीं लीलाविशिष्टस्य नित्यत्वे प्रमाणं दर्शयन्ति—ऋग्वेदेऽपीति । ता वां वेति ऋक् । ता वां वास्तूनि गमध्वै उश्मसि, यत्र भूरिशृङ्गाः गावः । वसन्तीति शेषः । अयासः अत्र अह उरुगायस्य वृष्णः तत्परमं पदमवभाति भूरित्यन्वयः । अन्वयानुरो-गङ्गाधरभट्टी ।

(४६) किञ्च ऋग्वेद इत्यत्र । वास्तूनि स्थानानि । अयासः शुभा इति । ‘अयः शुभावहो विधि’रिति कोशः । ‘आज्जसेरसु’गित्यसुगागमः ।

टिप्पणी ।

* ‘ता वां वास्तूनी’ति । ऋक्संहिताया द्वितीयाष्टके चतुर्विंशतितमे वर्गे ‘विष्णोर्नु-कं वीर्याणी’त्यारभ्य, ‘ता वां वास्तूनी’ति पर्यन्तं षडृचं सूक्तमिदं विष्णुदैवतम् । अतो न प्रकरणविरोधः शक्यशङ्कः ॥

† अत्राहेति । अत्र अहेति पदच्छेदः । अहेति खल्वर्थकमव्ययम् ॥

—यत्र गोकुले भूरिशृङ्गा दीर्घशृङ्गा गावः । वसन्तीति शेषः । अथवा आरण्यग्राम्यपशूपलक्षणार्थम् । भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो मृगा गावश्चेत्यर्थः । अयासः शुभाः । अत्राह अत्र स्थाने भूमौ तल्लोकवेदप्रसिद्धमुरुगायस्योरुकीर्तनेर्भगवतो वृष्णः, कामान् वर्षतीति वृषा तस्य गोपिकासु कामवर्षकस्य (तथाभूतस्य) तद्गोकुलं परमं पदं, पदं स्थानं वैकुण्ठं तस्मादप्यधिकं परमं पदं प्रकृतिकालाद्यतीतत्वेनापि वैकुण्ठाद्यपेक्षयाऽतिप्रियत्वेनापि परमं तादृशं पदमवभाति प्रकाशते भूरि बहुतरम् । तथा च यदेतादृशं तयोः स्थानं तत्स्थानसम्बन्धीनि वास्तूनि प्रसादत्वेन प्राप्तुं कामयामहे, नान्यानीति वाक्यार्थः संपद्यते । भूरिशब्दस्य बाहुल्यार्थत्वेनानेकविधनिकुञ्जगह्वरप्रदेशयमुनापुलिनगोवर्द्धनसान्वादिषु निरन्तरं भगवतः स्थित्या तावद्रूपं प्रकाशत इति तात्पर्यार्थः । भूधातोराप्त्यर्थत्वे व्यापकमिति वा । तथा च परमत्वेन भगवत्स्थानत्वेन भूरित्वेन च नित्यत्वमेव गोकुलस्यायाति ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

धेन पक्षान्तरमाहुः—व्यापकमिति वेति । न चैवं सति ब्रह्माण्डान्तर्वर्तित्वबोधकस्यात्राहेति श्रुत्यंशस्य व्याकोप इति वाच्यम् । वैश्वानराधिकरणन्यायादेव सिद्धेः । उभयोरपि श्रौतत्वात् । व्यापकात्मवादिमते शरीरस्येव भूप्रदेशस्य तद्वृत्तिलाभस्थानत्वाद्वा दोषाभावात् । न चर्वेदस्यापरविद्यात्वादस्थूलादिवाक्यस्य परविद्यान्तर्गतत्वाद्ग्वेदस्थवाक्यबाध इति वाच्यम् । परविद्यया साधनशेषभूतलौकिककामनिरूपणांशस्यैव बाधनात् । *गृहि-

हरितोषिणी ।

धेन व्याख्यामाहुः—ता तानि वामिति । अन्यत्स्पष्टम् । भूरिशब्दस्य बाहुल्यार्थकत्वमुक्तं निरुक्ते, इदानीं व्यापकत्वार्थत्वमाहुः—भूधातोरिति । एवं च श्रीगोकुलसम्बन्धिगङ्गाधरभट्टी ।

तत्स्थानसम्बन्धीनि वास्तूनीति । अवान्तरस्थानानि । वस्तून्त्येव वा । छान्दसो दीर्घः । एवमेव उष्मसीत्यत्र 'इदं तोमसी'तीकारः । तालव्यशकारस्थाने 'मूर्धन्यश्च । 'गमध्वै' इति तुमर्थेऽध्वै प्रत्ययः । ता इत्यत्र शेषछन्दसि बहुलं लोपः । अत्रा इति दीर्घश्च छान्दसः ॥

टिप्पणी ।

* गृहिण इति । गुणोपसंहारन्यायेनेति स्यादिति प्रतिभाति ॥

† मूर्धन्यश्चेति । नायं मूर्धन्यो धन्यवादाहः, यतः सर्वादृतं तालव्यं गलहस्तयति ॥

‡ दीर्घश्च छान्दस इति । इयान् परिश्रमो नापेक्ष्यते, संप्रति तु कुशली पदपाठः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

णोऽपि संहारन्यायेन तथा निश्चयात् । ‘धार्मिकान्विदध’दित्यादिना पूर्वकाण्डस्थप्रमेयानु-
वादपूर्वकमपुनरावृत्तिरूपफलसम्बन्धबोधनात् । अकामश्रुतेश्च । ऋग्वेदान्तर्गतत्वमात्रेण
बाधाङ्गीकारे मंत्रसंचारप्रयुक्तस्यौपनिषदमन्त्रस्य बाधप्रसङ्गाच्च । अतोऽक्षराधिगमकत्वतद-
नधिगमकत्वप्रयुक्तस्यैव बाध्यबाधकभावस्यादरणीयत्वात् । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामन-
न्ती’ति श्रुत्या पूर्वकाण्डेऽप्यक्षराधिगमकत्वस्याप्रत्यूहत्वात् । उक्तश्रुतौ च पदस्यैव निरूप-
णेन बाधाप्रसक्तेश्च । न च सगुणनिर्गुणनिरूपकत्वेन बाध्यबाधकभावः । तयोर्भेदस्य पूर्वो-
क्तदिशा निरस्तत्वात् । ‘यया तदक्षरमधिगम्यत’ इति परविद्यालक्षणमुक्त्वा किं तद-
क्षरमित्याकाङ्क्षायां ‘यत्तददृश्यमग्राह्य’मित्युपक्रम्य ‘यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते चे’ति
‘तपसा चीयते ब्रह्मे’ति ‘यः सर्वज्ञ’ इति मन्त्रत्रयेण कार्यलक्षणमुक्त्वा ‘तदेतत्सत्य’-
मित्युपसंहाराच्च । न चोद्दिशतीति कामनांशस्य बाधः संभाव्यः । आत्मकामश्रुतितुल्ययो-
गक्षेमत्वात् । ‘अथाकामयमान’ इत्युपक्रम्य ‘योऽकामो निष्काम आत्मकाम आस-
काम’ इति श्रावणात् । वस्तुतस्तु शङ्केयमपार्थैव । श्रुतौ बाधानुक्तेः । निरुक्तव्याकरणयो-
रप्यत्रार्थज्ञानार्थमुपयोगाच्च । परापरभावस्तु प्रधानगुणभावमादाय । सत्त्वेवमप्यक्षीण इति
प्रभुचरणैरपीयमुपेक्षितेति दिक् । नन्वयं मन्त्रो निरुक्ते सूर्यपरत्वेन व्याख्यातः, तत्कथं
गोकुलपरत्वेन व्याख्यायत इति चेत्, उच्यते; प्रकरणानुरोधात्, ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेद्यः’ ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’ति श्रुतिस्मृतिभ्यां च । ‘अदो यद्गारु प्लवत’ इत्य-
लक्ष्मीप्रकाशकमन्त्रस्य पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये व्यासपादैर्वेदभाष्ये विद्यारण्येन च श्रीजग-
न्नाथपरतया व्याख्यानात्, एतस्याः सरणेर्दर्शितत्वाच्च । तद्विरोधस्यादूषकत्वात् । वस्तु-
तस्तु ‘रश्मयो गाव उच्यन्त’ इति प्रतिज्ञाय ‘ता वां वास्तूनी’ति श्रुतिर्व्याख्याता, न
तु सूर्यनिरूपणं प्रतिज्ञाय । व्याख्याने च शिरसो निर्गतमित्यपि शृङ्गपदनिरुक्तिः । तेना-
र्थान्तरोक्तावपि न तद्विरोध इति दिक् ॥

हरितोषिणी ।

वस्तुप्राप्त्या मुक्त्यपेक्षयाऽधिकं फलं भवतीति भावः । यथा “*अदो यद्गारु प्लवत” इति
मन्त्रोऽलक्ष्मीपरोऽपि श्रीव्यासैः पुरुषोत्तममाहात्म्ये विद्यारण्यैश्च वेदभाष्ये श्रीजगन्नाथप-
रत्वेन व्याख्यातः, तथाऽयं मन्त्र उपासकैः स्वीयपरत्वेन व्याख्यात इति प्रकरणबलाच्छ्री-
भगवत्परत्वेन व्याख्याने दोषाभावः । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’ति श्रुतिप्रमाण्यादि-
त्यलं पल्लवितेन ॥

टिप्पणी ।

॥ * ‘अदो यद्गारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् । तदारभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्त-
रम्’ इति पूर्णो मन्त्रः ॥

किञ्च तैत्तिरीयकेऽपि पठ्यते—‘ते ते धामान्युद्गमसि गमध्यै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरैरिति । ते तव ते तानि धामानि स्थानानि गमध्यै प्राप्तमुद्गमसि कामयामह इति । शेषं पूर्ववत् । भूरेः बहुरूपस्य । रासोत्सवादिषु तथा प्रकटत्वात् । अत्र स्वयं नित्यो वेदः अवभातीति वदन् स्वभानविषयस्य गोकुलस्यापि नित्यत्वमेवाह । अन्येषामवभानपक्षेऽपि वर्तमानप्रयोगेण विषयस्यापि वर्तमानत्वमेवायाति ॥

एतदनन्तरमेव च पठ्यते—‘विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा’ ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवी च क्षुरातत’मिति मन्त्रद्वयम् । तथा च पूर्वस्मिन्मन्त्रे यत्र सुवर्णसूत्रम् ।

अनेकप्रमाणानुगृहीतत्वाय श्रुत्यन्तरसम्भतिमाहुः—किञ्चेत्यादि । एताभ्यां लीलासम्बन्धिनां नित्यता पूर्वश्लोकोक्तशत्रन्तप्रयोगस्य मुख्यार्थविषयत्वाय व्यक्तीकृता ॥

अतः परं गोकुले कृतानां लीलानां नित्यत्वाय श्रुत्यन्तरमाहुः—एतदनन्तरमेवेति । हरितोषिणी ।

अन्यां श्रुतिमप्याहुः—तैत्तिरीयकेऽपीति । वर्तमानप्रयोगेणेति । अवभातीतिवर्तमानार्थकलङ्कितप्रयोगेणेत्यर्थः । पूर्वोक्तमन्त्रद्वयं लीलासम्बन्धिनां नित्यत्वे प्रमाणमुक्तम् ॥

इदानीं लीलानां नित्यत्वे प्रमाणमाहुः—एतदनन्तरमिति । *पठ्यत इति पूर्वेणान्वयः । पूर्वमन्त्रैतन्मन्त्रयोर्गूढाभिसन्धिमाहुः—तथा चेति । सूरय इत्यन्तेन लीलानां गङ्गाधरभट्टी ।

तैत्तिरीयकेऽपि । ते इति लिङ्गव्यत्ययः । ननु निरुक्ते ‘रद्गमयो गाव उच्यन्त’ इतिस्मरणादियं श्रुतिः सूर्यपरा, सत्यम् ? ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’त्यादिवचनाद्ब्रह्मपरत्वे बाधकाभावात् । अत एव श्रीशेषमहाभाष्ये ‘सदृशं त्रिषु लिङ्गेष्विति प्रणवपराऽपि श्रुतिरव्ययसंज्ञकपरत्वेनोक्ता । सर्वस्यापि वस्तुतो ब्रह्मपरत्वात् । ‘अदो यद्वारु प्लवत’ इति मन्त्रश्च वेदभाष्ये श्रीजगदीशपर उक्तः । तन्माहात्म्येऽपि तथोक्तः । मन्त्ररामायणमन्त्रभागवतवेदपादस्तोत्रादि चैवमेव शिष्टैराहृतम् ॥

प्रकृते तु प्रकरणमपि लीलाया इति सूचयन्ति—एतदनन्तरमिति । प्रकरण इत्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

* एतेनेह मूले पुनः, पठ्यत इति नास्तीति ज्ञायते । वर्तमानं तु पश्चात्प्रक्षिप्तमिति ॥

१ सादिषु इति प्राचीनपाठः ।

‘भूरिशृङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पद’मित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि ‘विष्णोः कर्माणि पश्यते’ति मंत्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्तं (तत्र) लीलास्थानं ‘तद्विष्णोः परमं पद’मिति पदेनानूद्य तस्य नित्यत्वनिरूपणायाह—‘सदा पश्यन्ति सूरय’ इति । सूरयो विद्वांसः । तत्त्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मस्वरूपचित्त्वम् । परब्रह्मज्ञानं च भक्त्यैवेति निर्णयः । ‘भक्त्या मामभिजानाती’तिवाक्यात्, ‘भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य’ इतिवाक्याच्च । तेन सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । ननु ‘अत्राह तदुरुगायस्ये’ति ‘सूरयः सदा पश्यन्ती’ति वाक्यैकवाक्यतायां भूमौ तत्परमं पदं भक्ता एव सदा पश्यन्तीत्यर्थः संपद्यते । तथा च काननकालिन्दी-तत्पुलिनगिरिगह्वराद्यात्मकत्वेनोद्भूतरूपवन्महच्च तत्परमं पदं कथं भक्तैकदृश्यं, न साधारणजनचक्षुर्विषय इत्याशङ्क्य तन्निरासाय दृष्टान्तमाह—‘दिवीव चक्षुरातत’मिति । दिवि स्वर्गे यथा आ समन्तात्तत् व्याप्तं ‘यन्न दुःखेने’तिवाक्यात्सुखैकसाधनम् । तद्रूपं पदार्थं तत्रस्थानामेव चक्षुः पश्यति, नान्येषां तथेत्यर्थः । तेन तल्लीलामध्यपातिनामेव तद्दृश्यमिति साधारणजनाविषयत्वेऽपि न दोष इति भावः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

अस्मिन् प्रकरणे सूक्ते चेत्यर्थः । तद्रूपं पदार्थमिति । सुखरूपं तत्रत्यं वस्तु गृहादिकम् । (आततपदार्थबलेनैव वस्तुप्राप्तेर्नाध्याहारः । पूर्वार्द्धोक्तक्रियाया एव वचनविपरिणामेन दृष्टान्तेऽन्वयः) अत्र दिवि स्वर्ग इत्यादिना गोकुलस्य साधारणजनादृश्यत्वे चक्षुरसामर्थ्यं हेतुरित्युक्तम् । तेनालौकिकार्थदर्शन उद्भूतरूपवत्त्वादिकं न प्रयोजकं, किन्तु साधनविशेष एव प्रयोजक इति बोधितम् । अत्र श्रुतावुत्तरार्द्धं दृष्टान्तवाक्यम् । तथा च यथा महदुद्भूतरूपमपि यत्र तत्र भ्रैमन्निकटवत्यपि तत्रत्यं वस्तु नान्ये पश्यन्ति, किन्तु तत्रत्या एव पश्यन्ति, तथा गोकुलमपि साधारणजनचक्षुरगोचरं, भक्तानां तु गोचरमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

तत्स्थानानां च नित्यत्वं सूचितमिति गूढाभिसन्धिः । तत्त्वं चेति । विद्वत्त्वमित्यर्थः । सूरिपदस्य भक्तपरत्वमेवेत्याहुः—परब्रह्मेति । भूमौ परमपददर्शनं भक्तानां जायत इति सूचयितुं दिवीवेति मन्त्रमवतारयन्ति—नन्विति । न साधारणजनेति । उद्भूतरूपं लौकिकदर्शने प्रयोजकमलौकिकदर्शने तु भक्तिरेव प्रयोजिकेति भावः । दिवीति । स्वर्गस्थानां जीवानां चक्षुर्यथा सुखसाधनपदार्थं पश्यति, तथा भक्तानां चक्षुः काननकालिन्द्यादिकं पश्यति, नान्येषामिति भावः ॥

अथवा पूर्वोक्ताशङ्कायामेवोच्यते पूर्वमित एव स्वर्गस्थपदार्थदर्शनाभावेऽपि योगधारणया दूरग्रहणाख्यसिद्धिसंपत्तौ योगिनश्चक्षुराततं सर्वतो व्याप्तं सर्वग्रहणसमर्थं सदित एव स्वर्गे पदार्थान् पश्यति यथा, तथैतस्यापि पूर्वमदृश्यत्वेऽपि तादृशभगवदनुग्रहेण तादृग्भक्तिलाभे सति तदधिकारः संपन्न इति तदर्थं तथा भगवान् प्रकटो भवतीति तदा दृश्यत्वं भवतीत्यर्थः । तेनाधुनिकानामपि पूर्वोक्ताधिकारसंपत्तौ तद्दर्शनं भवतीति सिद्धम् ॥

अथवा दृष्टान्तत्रयमत्र । तथाहि—पूर्वोक्तपरमपदस्य लोकरूपत्वेने-
सुवर्णसूत्रम् ।

तत्र पूर्वाद्धोक्तक्रियाया वचनविपरिणामेन योजनेति दिव्यपदाध्याहारो वा चक्षुःपदे वृत्तिसंकोचो भवतीति चारुच्या पक्षान्तरमाहुः—अथवा पूर्वोक्तेत्यादि । आततपदं प्रथमान्तमत्र ज्ञेयम् । शेषं पूर्ववदेव । तथा च ‘यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति खेचरा’निति ‘य एतच्छुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी’ति श्रुतिस्मृतिभ्यां स्वतोऽदर्शने स्वतः शाखाद्यप्ररोहेऽपि मन्त्रेण चक्षुषि पयसि चातिशयाधानेनैव दर्शनप्ररोहयोः कथनात् प्रकृतेऽपि साधारणानामपि भक्त्याऽतिशयाधाने तद्दर्शनं भवतीत्यपि दर्शितम् । (स्मारितम्) । तेन तत्सत्ताया दृश्यादर्शननिरस्तत्वं य आहुस्तेऽपि प्रत्युक्ताः । तथा भगवान् प्रकटो भवतीति । आवरणं भङ्क्त्वा प्रकटीभवति । तथा च भगवानिवैतदपि भगवत्सामर्थ्यैकदृश्यमित्युक्तम् । तेन तदनभिज्ञजनसकलशङ्कानामनवसरपराहतत्वमुक्तं भवति ॥

अस्मिन् पक्षे दृष्टान्तवाक्ये कर्मवाचकपदाभावात्पदार्थपदाध्याहारोऽप्यापततीत्यरुच्या संयोगपृथक्त्वन्यायानुगृहीतं पक्षान्तरमाहुः—अथवा दृष्टान्तत्रयमत्रेति । एकस्मिन्नेव हरितोषिणी ।

पक्षान्तरमाहुः—अथवेति । पूर्वोक्ताऽऽशङ्कायाम् । ‘कथं भक्तैकदृश्य’मिति शङ्कायाम् । स्वर्ग इति । सप्तम्यर्थो वृत्तित्वम् । तथा च स्वर्गवृत्तिपदार्थानित्यर्थः । तथा च पृथिवीस्था योगिनः स्वर्गस्थपदार्थान् पश्यन्ति यथा, तथा भक्ता अपि भगवन्तं तत्स्थानानि च पश्यन्तीति भावः । अत्र पूर्वदृष्टान्ते स्वर्गस्थानां स्वर्गीयपदार्थदर्शनम् । अत्र तु भूमिस्थयोगिनां सर्वपदार्थदर्शनमिति विशेषः । सिद्धमिति । भगवदनुग्रहेण भक्तिस्तया च भगवद्दर्शनं तत्स्थानानां च दर्शनमिति भावः ॥

पक्षान्तरमाहुः—अथवेति । दृष्टान्तत्रयमत्रेति । अत्र ‘दिवीव चक्षुरातत’मिति-

१ नन्वेवं शब्देन नित्यत्वप्रत्यायनेऽपि स्वस्य तथादर्शनाभावात्तदनित्यमेव भविष्यतीत्याशङ्का स्यादिति तन्नित्यवृत्तये प्रकारान्तरमाहुरिति क. पुस्तके पाठः ।

तरलोकन्यायेन दुःखस्यापि तत्र संभवाद्भगवल्लीलायाश्चानन्दरूपत्वात्क-
थमेतस्यानन्दैकरूपत्वम्, अत उक्तम्—दिवीवेति । यथाऽन्यलोके दुःख-
संभिन्नसुखरूपत्वेऽपि स्वर्गे दुःखासंभिन्नसुखरूपत्वं, तथा गोकुल आनन्दै-
करूपत्वमित्यर्थः । नन्वित्यादिनोक्ताऽऽशङ्कायामाह—चक्षुरिवेति । यथा
चक्षुरेव रूपं गृह्णाति, न श्रोत्रादिकम् । इन्द्रियत्वाविशेषेऽपि तस्यैव
तत्र सामर्थ्यात् । वस्तुन एव तथात्वात् । तथाऽत्रापीत्यर्थः । यथा दोषा-
सहकृतमेव चक्षुर्वस्तुतत्त्वं गृह्णाति, भ्रमिकामलादिदोषसहकृतं तु मही-
सुवर्णसूत्रम् ।

वाक्ये दृष्टान्तत्रयं, न तु वाक्यद्वयस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्यर्थः । अत्र दिवीवेत्येको
दृष्टान्तः । कर्मणि चक्षुरिवेत्यपरः । कर्तरि आततं चक्षुरिवेत्यन्यः । अत्र पूर्वार्द्धे पश्यन्ती-
त्युक्तम्, तत्र कथं पश्यन्तीति प्रकाराकाङ्क्षायां प्रथमे दृष्टान्ते दिवीव पश्यन्तीति कथनेन
व्याख्यातरीत्येतरसाधारणत्वं परिहृतम् । द्वितीयेन चक्षुरिवेत्यनेन कुतस्त एव पश्यन्तीति
पूर्वोक्ताकाङ्क्षायां ग्राह्यग्राहकयोर्योग्यता विवेचिता । तथा द्वाभ्यां दृष्टान्ताभ्यां तेषामेव
योग्यं, त एव च योग्या इति फलति । तेनाप्रत्यक्षकृतो विरुद्धप्रत्यक्षकृतश्च बाधः परिहृतः ॥

हरितोषिणी ।

वाक्ये दिवीव, चक्षुरिव, आततं चक्षुरिवेति दृष्टान्तत्रयमित्यर्थः । तदेव विशदयन्ति—
तथा हीत्यादिना । प्रथमं दृष्टान्तं घटयन्ति—यथेति । स्वर्गे यथा सुखं, तथा गोकुल आ-
नन्द इत्यर्थः । द्वितीयं दृष्टान्तं घटयन्ति—नन्वित्यादिनेति । उक्ताशङ्कायामिति । ‘न-
न्वत्राहे’त्यवतरणस्य ‘कथं भक्तैकदृश्य’मिति शङ्कायामित्यर्थः । तथाऽत्रापीति । यथा चक्षुषि
रूपग्राहकत्वं, तथा श्रीगोकुल आनन्द इति भावः । आततं चक्षुरिवेति । तृतीयं दृष्टान्तं
घटयन्ति—यथेति । *आततं कमलादिदोषरहितं चक्षुः सद्वस्तुग्राहकं, तथाऽविद्यादि-

गङ्गाधरभट्टी ।

इतरलोकन्यायेनेति । परमो लोको दुःखसंभिन्नः, लोकत्वान्नरलोकवदिति प्रयोगे-
णेत्यर्थः । दुःखासंभिन्नेति । ‘यन्न दुःखेन संभिन्न’मिति स्वर्गलक्षणात् । तथा च परमो
लोकः केवलसुखरूपः, परमत्वात् स्वर्गलोकवदिति सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

* आततं कामलादिदोषरहितमिति । सदोषमिन्द्रियं वस्तु व्याप्नोति, परन्तु न
समन्ततः । अत एव चक्षुः शङ्खं पश्यदपि तदीयं श्वेतरूपं न पश्यति, कामलादिदोषर-
हितं त्वा समन्तात्तत्त्वं व्याप्तं भवति, सर्वांशेन पश्यति । अत आततपदेन कामलादिदोष-
राहित्यमुच्यते ॥

अमिश्रद्विपीतिमादिकं, तथाऽविद्यादिदोषरहिताः सूरय एव गोकुलादिस्वरूपं पश्यन्ति, नान्य इत्यपि चक्षुर्दृष्टान्तस्याभिप्रेतमिति ज्ञेयम् । एतेन तत्रस्थवृक्षस्थलादीनां वृश्चनान्यथाभावदर्शनादिषूपपत्तिरुक्ता भवति ॥

यद्वा चक्षुरिति द्वितीयैकवचनान्तं पदम् । यथा चक्षुरिन्द्रियं स्वयमतीन्द्रियमेव गोलके स्थितं सत्सर्वं प्रत्याययति, गोलकेऽपि चक्षुःशब्दवाच्यतां च विधत्ते, योगिप्रत्यक्षविषयश्च भवति, तथा गोकुलादिकमप्यलौकिकं स्वयमतीन्द्रियमेव साधारणजनदृश्ये स्वयोग्ये स्थाने स्थितं सत्तत्स्थानं प्रकाशयति, स्वव्यपदेशं च प्रापयति, तत्रैव च स्थितं भवति, पूर्वोक्तसूरित्वे दृश्यं च भवति । तथा चैतादृशं परमं पदं सूरयः सदा पश्यन्तीति सम्बन्धः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

अस्मिन् पक्षे इवपदेन यथापदस्मारणं तेन तथापदस्येति क्लेशः, एवकाराध्याहारः, प्रतिज्ञाभङ्गश्चेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः—यद्वेत्यादि । अत्र यद्वेत्यादिना च सर्वैरेनुभूयमानस्य तद्वृत्तिलाभस्थानत्वं, यथा व्यापकात्मवादिनां शरीरस्य तत्स्थानत्वमिति प्रकटीकृतम् ॥

हरितोषिणी ।

दोषरहिता भक्ता गोकुलादिरूपं पश्यन्तीत्यर्थः । एतेनेति । गोकुलादिरूपस्यालौकिकत्वकथनेन । तत्र । गोकुले । वृश्चनेति । वृश्चनं *छेदनं तस्यान्यथाभाव इत्यर्थः । उक्ता । ग्रन्थान्तर इति शेषः ॥

पक्षान्तरमाहुः—यद्वेति । गोलके स्थितमिति । चक्षुरिति पूर्वेणान्वयः । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति—तथेति । तत्रैव च स्थितं भवतीति । साधारणजनदृश्ये गोकुलेऽलौकिकं गोकुलं स्थितं भवतीत्यर्थः । पूर्वोक्तेति । सूरित्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मचित्त्वमिति पूर्वमुक्तमित्येतादृशसूरीणां ब्रह्मज्ञानां दृश्यं भवतीत्यर्थः । चक्षुःपदस्य द्वितीयान्तत्वोपयोगमाहुः—तथा चेति । एतादृशमिति । चक्षुस्तुल्यम् । परमं पदम् । अलौकिकं गोकुलपदमित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

द्वितीयैकवचनान्तमिति । अत्र पश्यन्तीत्यनुषज्यते, सूरय इति च, तदाहुः—‘पूर्वोक्तसूरित्वे दृश्य’मिति ॥

टिप्पणी ।

* छेदनं तस्यान्यथाभाव इति । छेदनकृतोऽन्यथाभावः । वस्तुतस्तु स्थले छेदनाप्रसिद्ध्या वृक्षांशे छेदनं, स्थलांशेऽन्यथाभाव इत्येवं द्वन्द्वमुररीकृत्य योज्यम् ॥

ननु साधारणजनदृश्यस्याधिष्ठानत्वपक्षे तस्यैव करणदोषादन्यथा-
भानपक्षेऽपि तत्र स्थितानां लोकानां दुःखकामक्रोधादिकमनुपपन्नम् ।
तस्य परमानन्दरूपत्वाद्गुणातीतत्वाच्च । न च करणदोषेणैव द्रष्टुस्तत्स्थि-
तलोकदुःखादिदर्शनमिति वाच्यम् । करणदोषस्यापि तत्र वक्तुमनुचि-
तत्वात्, तत्रैवान्योन्यं तथा दर्शनादिति । अत उक्तम्—‘आततं चक्षु-
रिवे’ति । यथा देवदत्तचक्षुरिन्द्रियं विष्णुमित्रशरीर आसमन्ताद्व्याप्त-
मपि तैजसं सदप्यनुद्भूतरूपस्पर्शत्वेन नान्धतमसे प्रकाशयति तापयति
वा, तथा भगवदिच्छायाप्रकटानुभावत्वेन तस्य पक्षद्वयेऽप्याधुनिकत-
जनदोषदर्शनमुपपद्यत इत्यर्थः । तादृशी भगवदिच्छा तु सर्वमुक्त्यभा-
सुवर्णसूत्रम् ।

तृतीयमवतारयन्ति—नन्वितादि । एतस्य दृष्टान्तस्य व्याख्याने ‘तथा भगवदिच्छ-
यैवे’त्यादिना ‘क्षुधार्ता इदमब्रुवन्’ ‘त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताभक्तवत्सले’त्यादि-
वाक्योक्तेऽर्थ उपपत्तिरुक्ता । यदाऽनुभावं न प्रकटयति लीलार्थं, तदा तादृग् दुःखकामक्रो-
धादिकं लीलास्थानां गोचरीभवति; यदा पुनः क्रमेण सहसा वाऽनुभावं प्रकटयति, तदा
तेषां दुःखादिकं न भासत इति भगवदिच्छायां बीजमाहुः—तादृशीत्यादि । तदुक्तं
ब्रह्माण्डपुराणे—‘तथाप्यसुरमोहार्थं परेषां च क्वचित् क्वचित् । दुःखाज्ञानश्रमा-
दींश्च दर्शयञ्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणैः)णे ।
हरितोषिणी ।

तृतीयं दृष्टान्तमवतारयन्ति—नन्विति । अधिष्ठानत्वपक्ष इति । अलौकिकगोकुलस्येदं
गोकुलमधिष्ठानमिति पक्ष इत्यर्थः । अन्यथाभानपक्षेऽपीति । इदं परिदृश्यमानं गोकुल-
मिन्द्रियदोषेण पश्यन्ति, न त्वलौकिकमिति पक्षेऽपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । करणदो-
षोऽस्तु नाम, भूमिदोषस्तु नास्ति, एवं च तत्रत्यानां कामादिकं कथमिति भावः । करण-
दोषमादाय शङ्कते—न चेति । उत्तरयन्ति—करणेति । करणदोषस्त्वेकस्य, न तु सर्वे-
षामित्याशयेनाहुः—तत्रैवेति । दृष्टान्ते घटयन्ति—यथेति । दार्ष्टान्तिके घटयन्ति—
तथेति । पक्षद्वयेऽपीति । अधिष्ठानपक्षे, अन्यथाभानपक्षेऽपीत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

जनदृश्यस्येति । प्रसिद्धमथुरादेः । तस्यैवेति । साधारणजनस्य । अन्योन्यमिति ।
परस्परम् । तथा दर्शनात् । कामक्रोधादिदर्शनात् । अन्धतमस इति । गाढे तमसि ।
प्रकाशयतीति । चक्षुरिति द्वितीयान्तमेव कर्म । यद्वा स्वात्मानमिति शेषः । दोषदर्श-
नमिति । अन्येषां स्वस्य चेति शेषः । भगवदनुग्रहेण प्रकटानुभावत्वे तु नैतदिति भावः ॥

वायासुरजीवानां व्यामोहाय च । यथा योगिनामेव प्रत्यक्षं तत्तथा भक्तानामेवैतदपीति पूर्वमेवावोचाम ॥

(४७) अथ 'विष्णोः कर्माणी'ति मन्त्रो व्याख्यायते । अत्र पूर्वस्मिन् मन्त्रे गोकुलस्यैव निरूपणात् तत्र कृतान्येव कर्माणि यशो-
 भगवत्कर्म-
 णां नित्यत्व-
 दर्शनसाधन-
 त्वयोरुपपाद-
 नम्, भूतार्थ-
 प्रयोगोपपत्ति-
 श्र।
 दास्तनपानपूतनापयःपानरिङ्गणादीनि कर्माणि कर्मपदेनो-
 च्यन्त इत्यवगम्यते । अत एवाह—यतो व्रतानीति । यतः
 कर्मभ्यो हेतुभूतेभ्यो व्रतानि कात्यायन्यर्चनादीनि सान्नि-
 ध्याद्विष्णुरेव पस्पशे स्पृष्टवान् । तत्फलत्वेन तत्कर्त्रीष्वा-
 विर्भूय तासु सर्वा लीलां कृतवानित्यर्थः । स्पश बाधनस्प-
 सुवर्णसूत्रम् ।

दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानर्जो हरि'रिति । यद्यप्येतानि वाक्यानि स्वरूपविषय-
 काणि, तथाऽपि 'यदक्षरे परमे प्रजा' इति श्रुतेर्नित्यलीलास्थानां भगवद्रूपत्वात्तत्परत्वे-
 नोपन्यासेऽप्यदोषात् । एतादृशस्य साधारणजनागोचरत्वे पूर्वदृष्टान्तव्याख्यानोक्तां युक्तिं
 स्मारयन्ति—अथेत्यादि । तदिति । चक्षुः ॥

(४७) एवं सम्बन्धिनित्यत्वस्थापकं प्रमाणं दृढीकृत्य 'तदेजती'त्यादिश्रुत्युक्तक्रियाणां
 लीलात्मकत्वं स्फुटीकर्तुं मन्त्रान्तरव्याख्यानं प्रतिजानते—अथेत्यादि । अथेति । सम्ब-
 न्धिनित्यत्वस्थापनानन्तरम् । एतेन क्रमत्यागबीजं सूचितम् । अत्रानेकश्रुतिव्याख्यानमने-
 कप्रमाणानुगृहीतत्वाय दूषणान्तरनिरासाय चेति ज्ञातव्यम् । कर्मभ्य इति । खलीलारू-
 हरितोषिणी ।

(४७) एतादृशभगवदिच्छायां हेतुमाहुः—अथेति । लीलानां नित्यत्वस्थापनानन्त-
 रम् । कर्मणामनन्तत्वादुर्ज्ञेयत्वाच्च कानि पश्यतेत्यत आहुः—अत्रेति । अत्रोपष्टम्भक-
 माहुः—अत एवेति । पातिव्रत्यव्रतस्यापि व्रतशब्देन ग्रहणमिति सूचयितुमाहुः—
 गङ्गाधरभट्टी ।

(४७) अथ विष्णोरिति । 'सदा पश्यन्ती'ति वाच्यवृत्त्यैव विस्पष्टम् । *नित्यताप्र-
 तिपादकं पूर्वं व्याख्यातं, तदनु व्याख्येयनित्यताप्रतिपादकमिति भावः । एतेन पूर्वमन्त्रस्य
 पश्चाद्व्याख्यानमयुक्तमिति प्रत्युक्तम् ।

टिप्पणी ।

* अधिकरणनित्यताप्रतिपादकं पूर्वं व्याख्यातं, तदनु चाधेयनित्यताप्रतिपादकमित्यर्थानु-
 कूलमिह पङ्क्तिस्वरूपमपेक्षितमिति प्रतिभाति ॥

शनयोरिति धातोर्लिटि रूपमिदम् । अयं चोभयार्थकः प्रयोगः । तेन व्रतानि लोकमर्यादाव्रतानि पातिव्रत्यादीनि बवाध इत्यप्यर्थः । वेदमर्यादात्याजकानां कर्मणां सदोषत्वशङ्कापरिहारायाव्ययप्रयोगः । तेन तेषामविकृतत्वमुक्तं भवति । स्वव्रतान्यप्यात्मरामत्वपूर्णकामत्वादीनि नियमरूपाणि बवाधे । अस्मिन्नर्थे नञ्प्रश्लेषे अव्रतानि स्पृष्टवानित्यप्यर्थो युज्यते । तानि कर्माणि गोपीभिः सह रमणरूपाणि पश्यतेत्युपदेशः । यद्यपि कर्मदर्शनस्य फलत्वेन न स्वकृतिसाध्यत्वं, तथापि मोक्षरसाधिकरसानां स्वतः पुरुषार्थरूपाणामतिहृद्यानां स्मरणतस्तत्पारवश्यमौत्सुक्यं च श्रुतेः प्रकटयत्येवं कथनम् । तेन तत्साधनोपदेशः पर्यसुवर्णसूत्रम् ।

पेभ्यः । स्वव्रतानीत्यादि । एतेन भगवतः स्वपरस्वरूपमर्यादात्यागेऽपि समर्थत्वाच्छब्दोऽपीदमित्यतया तल्लीलां वक्तुं न शक्नोतीति ज्ञापितम् । इत्युपदेश इति । इदमामन्त्रणं दर्शनसाधनोपदेशरूपमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति—यद्यपीत्यादि । न च मन्त्रगतत्वान्नास्य विधायकत्वमिति शङ्क्यम् । ‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते’त्यादीनां मन्त्राणामपि तथात्वदर्शनात् । न च ‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये’ति सूत्रसिद्धस्य ‘प्रयोगकरणभूतः शब्दो मन्त्र’ इति लक्षणस्य भङ्गप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । ‘अधिकं तत्रानुप्रविष्टं, न तु तद्धानि’रिति न्यायेनाभङ्गात् । न च प्रकृते प्रयोगकरणत्वाभावान्न मन्त्रत्वमिति वाच्यम् । इतरत्र सिद्धत्वात् । लक्षणस्यौत्सर्गिकत्वाच्च । अन्यथा प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु व्यभिचारानपायात् । ‘प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्यकरणा’निति कल्पात् । अतो न चोद्यावसर इति दिक् ।

हरितोषिणी ।

अयं चेति । स्वकीयव्रतस्यापि व्रतपदेन ग्रहणमिति सूचयितुमाहुः—स्वव्रतान्यपीति । स्पश धातोः स्पर्शनार्थकत्वमादायाहुः—अस्मिन्नर्थे इति । उपदेश इति । वेदोऽप्युपदेशरूपेण कथयति, न तु सम्पूर्णलीलाकथने समर्थ इति सूचितम् । उपदेशकथनेन साधनमुपपादयन्ति—यद्यपीति । कर्मदर्शनस्य ‘कर्माणि पश्यते’ति श्रुत्युक्तस्येत्यर्थः । कृतिसाध्यत्वं यागादौ, न तु यागजन्यफले स्वर्गादावित्याशयेनाहुः—फलत्वेनेति । तथाऽपीति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

अविकृतत्वमिति । यन्न व्येति विविधं विकारं स्त्रीपुंसादिकृतं नैति तदव्ययं, तत्प्रयोगेणात्रापि विकारराहित्यं ध्वन्यते । ध्वनिर्हि न व्याप्तावेव, किन्त्वव्याप्त्यतिव्याप्त्योरपि भवति, परम्परयापि चेत्यादि प्रतिपादितं काव्यप्रकाशादौ । इत्यर्थो युज्यत इति । पूर्वोक्तार्थ उपपत्तिस्तु पदपाठे नञ्पाठाभावः ।

वस्यति । एतेन कर्मणां नित्यत्वं ज्ञेयम् । अन्यथैतदुपदेशासम्भवात् । इन्द्रस्य युज्यो योग्योऽनुकूलः सखा । अयमर्थः—भगवतेन्द्रयागभङ्गे कृते बहुवल्गनवृष्ट्यादिभिरिन्द्रेण द्रोहे कृतेऽपि तद्वेतुभूतदोषरूपमदमेव दूरीकृतवान् सर्वसमर्थोऽपि, न त्विन्द्रं तदधिकारं वा । तथा च तद्दोषहरणेन तदनुकूलः । तदनन्तरमिन्द्राभिषेकगोविन्दनामधारणादिभिस्तत्समानधर्मैस्तस्य सखा । एतेनाप्रपन्नेऽपि प्रत्युतापकारकर्तव्यमपि स्वयमुद्यम्य तद्दोषनिवर्तकस्तद्धर्माङ्गीकर्ता च नान्योऽस्तीति परमकृपालुत्वं दर्शितम् । तेन भजनौपधिकरूपमुक्तं भवति ॥

यद्वा यतः कर्मभ्य इन्द्रस्य व्रतानि यागादीनि पस्पशे वबाधे तानि पश्यतेत्यन्वयः । तानि कर्माणि केवलात्मसात्करणरूपाणि । एतच्च यथा दशमस्कन्धविवरणे प्रपञ्चितं पितृचरणैरिति नात्रोच्यते । तेन स्वतःसाधनराहत्येऽपि विपरीततत्करणेऽपि तन्निवार्य स्वत एवात्मसात्करणलसुवर्णसूत्रम् ।

एतेनेति । दर्शनामन्त्रणेन । अन्यथेति । अनित्यत्वे दर्शनसमयवर्तित्वाभावेन । ननु(?) पस्पश इति भूतार्थप्रयोगादनित्यत्वं शङ्क्यम् । एतस्य सिद्धार्थानुवादपरत्वेन नाशबोधकत्वाभावात् । इदमनुपदमेव 'जज्ञान एव व्यबाधते'ति श्रुतिव्याख्याने स्फुटीभविष्यति ॥

हरितोषिणी ।

अतिहृद्यानामिति । विष्णोः कर्मणामिति शेषः । एवं कथनमिति । पश्यतेत्युपदेशरूपं कथनमित्यर्थः । साधने क्रियमाणे दर्शनं भविष्यतीत्यत्र तात्पर्यमाहुः—तेनेति । इन्द्रस्य यागभङ्गे कृते तस्य शत्रुर्न तु सखेत्यतः श्रुतेस्तात्पर्यं वर्णयन्ति—अयमर्थ इत्यादिना । स्वयमुद्यम्येति । स्वयमुद्योगं कृत्वा, न त्विच्छयेत्यर्थः । तेनेति । दयालुत्वेनेत्यर्थः ॥

पक्षान्तरमाहुः—यद्वेति । वबाध इति । आत्मसात्करणं यस्य जातं, तस्य यागजन्यफलेच्छाभावाद्यागाद्यपेक्षा नास्तीति भावः । अथ वेन्द्रस्य यागभङ्गः कृतः, तस्य पुनरात्मसात्करणं कृतं, तेन कृत्वा यागस्य बाध एव जातः, प्रचारो न जात इति भावः । आत्मसात्करणं भगवदधीनमित्याहुः—तेन स्वत इति । इन्द्रेण भजनादिकं न कृतं,

गङ्गाधरभट्टी ।

अन्यथेति । अनित्यत्वे दर्शनसमयेऽभावेन । बहुबलादिति । बहुवल्गनेतिपाठे वल्गनं बलश्लाघनम् । नन्वेवं भूतार्थकपस्पश इत्यनुपपन्नम् । सत्यम् ! तथा प्रयोगः सिद्धार्थकत्वबोधनायैवेति 'जज्ञान' इति श्रुतौ व्याख्यास्यते ॥

क्षणधर्मोऽसाधारणो ज्ञापितो भवति । तेनैतस्यैव भजनीयत्वमुक्तं भवति । अन्ये हि स्वभक्तसाधनसंपत्तौ फलं ददति, न त्वन्यथाऽपीति भावः । युज्यो योग्यो गोपिकानां तडिद्रूपत्वेन, भगवतश्च नीलमेघश्यामत्वेन तासां योगार्हः, सखा समानशीलव्यसनवानित्यर्थः । युजेर्बाहुलकात्कथप् । कित्वाद्गुणाभावः ॥

एतन्मन्त्रद्वयानन्तरमेव ऋग्वेदे पठ्यते—‘तद्विप्रांसो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पद’मिति । एतदर्थस्तु—विष्णोर्यत्पूर्वोक्तं परमं पदमस्ति, तत्पदं विप्रांसो मेधाविनः, पुनः कीदृशाः, विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः, पुनः कीदृशाः, जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति प्रकाशयन्ति । मेधावित्वेन यथोक्तभगवत्तल्लीलास्वरूपाद्यनुसन्धानसहिताः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन वाच्यवाचकयोर्भगवद्रूपनाम्नोर्नित्यत्वेन कुतर्काद्यनुपहतमतयो निरन्तरकीर्तनरूपस्तोत्रादिसाधनैः प्रकटयन्तीत्यर्थः । तादृशसा-

सुवर्णसूत्रम् ।

साधनोपदेशत्वसमर्थनाय मन्त्रान्तरमुपक्षिपन्ति—एतदित्यादि । पूर्वश्रुत्येकवाक्यत्वस्य स्फुटीकरणायाहुः—तादृशेत्यादि । आप्रहपरिहाराय स्मृतिसम्मतत्वमस्यार्थस्याहुः—हरितोषिणी ।

विपरीतं वृष्ट्यादिकं तु कृतं, तथापि तस्यात्मसात्करणं कृतमिति परमदयालुत्वं व्यज्यत इति भावः । असाधारणपदस्वारस्यमाहुः—अन्ये हीति । अन्ये देवा इत्यर्थः । इन्द्रस्येति पूर्वान्वयि व्याख्यातव्यमवशिष्टं—युज्यः सखेति, तद्व्याख्यानमाहुः—योग्य इत्यादि ॥

मन्त्रान्तरमवतारयन्ति—एतन्मन्त्रेति । मन्त्रार्थमाहुः—एतदर्थस्त्विति । विप्रांस इत्यस्य तात्पर्यार्थमाहुः—मेधावित्वेनेति । भगवल्लीलेति । भागवतादिषु यथोक्तं भगवत्तल्लीलानां च स्वरूपमित्यर्थः । जागृवांस इत्यस्य तात्पर्यार्थमाहुः—शब्दार्थयोरिति । विपन्यव इत्यस्य तात्पर्यमाहुः—निरन्तरेति । तादृशेति । एतेन पूर्वमन्त्रैकवाक्यता

गङ्गाधरभट्टी ।

गोपिकानां तडिद्रूपत्वेनेत्यादि । इन्द्रस्येत्युपलक्षणम् । गोपिकानामपीति भावः । बाहुलकादिति । अन्यथा ‘ऋहलोर्ण्य’दिति स्यात् । जागृवांस इति कस्वन्तं छान्दसम् ॥

धनसंपत्त्यां तद्दर्शनसामर्थ्ये सति पश्यन्तीति तथा । अत एव श्रीभागवतेऽप्युक्तम्—‘शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः, स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेणे’त्यादि । तथा च स्थितस्यैव परमपदस्य समिन्धनमुक्तमिति नित्यत्वमेव काननपशुपक्षिमनुजादीनां तत्सम्बन्धिलीलानामपि ॥

(४८) अपरं च छान्दोग्ये पठ्यते—‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वा व विजिज्ञासितव्य’मित्येतस्याग्रे ‘किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा व विजिज्ञासितव्य’मिति प्रश्ने ‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् व्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते’ इत्यादिनाऽग्निवायुसूर्यचन्द्रविद्युन्नक्षत्राण्युक्त्वा ‘यच्चास्येहास्ति, यच्च नास्ति सर्वं सुवर्णसूत्रम् ।

अत एवेत्यादि । यस्मादस्यां श्रुतौ कीर्तनादीनां दर्शनस्य साधनत्वमुच्यते, तस्मादेव श्रीभागवते श्रवणादीनि तथात्वेन संगृह्यन्त इत्यर्थः । सिद्धमाहुः—तथा चेत्यादि । एवं प्रमाणदौर्बल्यरूपश्चतुर्दशो दोषः परिहृतः ॥

(४८) ननु ‘ता वां वास्तूनी’ति मन्त्रे ‘अत्राहे’त्यनेन भूमिष्ठत्वं गोकुलस्योक्तम्, भूमिस्तु दैत्यै रसायामवान्तरप्रलये नीयते मज्जति च, महाप्रलये च लीयत इत्यधिष्ठानध्वंसादिप्रयुक्तमनित्यत्वमापततीति तत्परिहारायाहुः—अपरं चेत्यादि । अत्र ‘ब्रह्मपुरे हरितोषिणी ।

सूचिता । अयमर्थो व्याससंमतोऽपीत्याहुः—अत एवेति । एतावता यत्सिद्धं तदेवाहुः—तथा चेति । समिन्धनमिति । सम्यग्दीपनमित्यर्थः । तत्सम्बन्धीति । गोकुलसम्बन्धीत्यर्थः ॥

(४८) प्रलये पृथिव्या नाशे गोकुलस्यापि नाशः स्यादित्यत आहुः—अपरञ्चेति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(४८) छान्दोग्य इति । ब्रह्मपुरे ब्रजे । यदन्तरिति । परं ब्रह्म । अयमाकाश इति । अक्षरब्रह्म । हृदये । भक्तहृदये । ‘आकाशस्तल्लिङ्गा’दिति सूत्रादाकाशो ब्रह्म, तदन्तः पुरुषोत्तमः । अस्तीति । वर्तते । नास्तीति । भूतं भविष्यच्च ।

तदस्मिन् समाहित'मित्युक्त्वा ब्रह्मपुरे जीर्णे ध्वस्ते वा तदाश्रितं किमव-
शिष्यत इति प्रश्ने 'नास्य जरयेतजीर्यते न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं
ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः, एष आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादि । अत्र
ब्रह्मपुरशब्देन ब्रह्मणो भगवतः पुरं लीलास्थानं श्रीगोकुलमथुराद्यु-
च्यते । शरीरार्थकत्वं 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'मित्यग्रिमं वाक्यं विरुध्येत ।
अस्य नित्यत्वकथनार्थमेव तज्जरादिहेतुकतदाश्रितनाशं पूर्वपक्षत्वेनोक्त्वा
वस्तुतस्तु तत्र जरावधादिसंभावनैव नास्ति, यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्;
तथापि 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेन 'नास्य जरये'त्याद्युक्तं तर्कितं त-
दिति ज्ञेयम् । अत एव भक्तानां सर्वे कामास्तस्मिन् सम्यगाहिता

सुवर्णसूत्रम् ।

जीर्णे' इत्यारभ्य 'प्रश्न' इत्यन्तं वाक्यं श्रुत्यर्थबोधकं ज्ञेयम् । तदग्रिमस्य 'नास्य जरये'-
त्यादिग्रन्थस्य पूर्वोक्तेन पठ्यत इत्यनेनान्वयः । व्याकुर्वन्ति —अत्रेत्यादि । ननु ब्रह्मपु-
रशब्देन नित्यलीलास्थानोक्तौ 'यदैतज्जरा वाऽऽप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशि-
ष्यत' इतिश्रुतिस्थः प्रश्नो विरुध्येतेत्यत आहुः—अस्येत्यादि । नन्वत्र लीलास्थानमेवो-
च्यत इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—अत एवेत्यादि । तथा च कामसमाधानमेव

हरितोषिणी ।

अथेत्यारभ्यापहतपाप्मेत्यादीत्यन्ता छान्दोग्यश्रुतिः । श्रुत्यर्थमाहुः—अत्र ब्रह्मपुरेति ।
ननु ब्रह्मणः पुरं शरीरं कुत उच्यत(?) इत्यत आहुः—शरीरार्थकत्वं इति । अस्येति ।
गोकुलस्येत्यर्थः । पूर्वपक्षत्वेनोक्त इत्यस्य समाधानमाहुः—यत एतत्सत्यमिति । तर्कितं
तदिति । तद्वन्धविषयीभूतं गोकुलमित्यर्थः । (तर्कश्च)यदिदमुपनिषत्प्रतिपाद्यं श्रीगोकुलम-
नित्यं, तस्य तर्हि नास्य जरयेत्याद्युक्तिर्न स्यात्, नास्य जरयेत्याद्युक्तिस्तु वर्तत इति गो-
कुलमपि नित्यमस्तीति तर्केण तस्य नित्यत्वमिति भावः । अत्र गोकुलमेवोच्यत इत्यस्मि-
न्नर्थे गमकमाहुः—अत एवेति । भक्तानामित्युक्त्या तदेवोच्यत इति ज्ञायत इति भावः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

अस्मिन्निति । अक्षरे । तदाश्रितमिति । परं ब्रह्म । कामा इति । भक्तकामाः । 'एष
आत्मे'त्यादिना परं ब्रह्मोच्यते, 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य' इत्युत्तरे श्रवणात् ।
शरीरार्थकत्वे इति । शङ्कराचार्याद्युक्ते । तर्कितमिति । तर्कश्च न प्रमा । यद्यग्रिमान्न
स्याद् धूमवान्न स्यादिति यथा । न चाप्रमा । प्रमासाधकत्वात् ॥

इत्युक्तम् । एतच्चानन्दमयाधिकरणे 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्म-
णे'ति श्रुतिव्याख्याने प्रपञ्चितम् ॥

किञ्च 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यधिकरणेन व्यासैर्दहरशब्दवाच्यार्थो भ-
गवानिति निर्णीतः । भगवत्स्थानस्यापि भगवद्धर्मवत्त्वेन तत्स्थितियो-
ग्यत्वमिति वक्तुं श्रीगोकुलस्थभक्तहृदयकमलस्यापि दहरत्वमुक्तम् ।
तत्र व्याप्य प्रकटीभूय सर्वव्यवहारहेतुत्वेन स्थित इत्याकाशत्वमुच्यते ।
साक्षात्पुरुषोत्तमलीलोपयोगिपदार्था आकाशादयो सुप्रभृतयोऽपि भ-
गवदात्मका एवेति तदन्तःस्थिता एव, न तु कालाद्यधीनास्तदाश्रया
वा । 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यह'मिति भगवद्वाक्याच्च ।

सुवर्णसूत्रम् ।

गमकमित्यर्थः । नन्विदमपि शरीरसाधारणमेवेति शङ्कायां पुनराहुः—एतच्चेत्यादि ।
उक्तश्रुतौ हि ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनं श्राव्यते, तथा सति कामपदेन कामभोगोपकर-
णान्येव तत्राभिप्रेयन्ते, मनोरथपरत्वे त्वशनोक्तिर्विरुध्येत, तदिदं तत्र प्रपञ्चितम्, तथा-
त्रापि प्रतिष्ठितत्वकथनेन तान्येवाभिप्रेयन्त इत्यर्थः ॥

नन्वयमर्थो न्यायविरुद्ध इत्याकाङ्क्षायां तत्परिहाराय श्रौतानि पदानि विवृण्वन्ति—
किञ्चेत्यादि । ननु सूत्रे दहरपदवाच्यस्य भगवत्त्वनिर्णयेन प्रकृते किं सिद्धमित्यत आहुः
—भगवदित्यादि । उच्यत इति । भगवत उच्यते । तदन्तःस्थिता इति । भगव-
दन्तःस्थिताः । यथाऽन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तःस्थितस्य पृथिव्यादयोऽन्तःस्थितास्तथैवै-
तदपीत्यर्थः । ननु तत्र श्रौतं तथात्वं, प्रकृते तत्कथमवगन्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायां भगव-
द्वाक्यार्थेनात्रोपपद्यन्ति—य इत्यादि । तथा चैते सुप्रभृतयोऽपि त्यक्तवाह्यत्वलोकव्यवहा-
रितोषिणी ।

तदर्थस्य दृढीकरणार्थमाहुः—एतच्चेति । सर्वान् कामानिति । अत्र कामपदेन कामभोगोप-
करणान्येव, न तु मनोरथानि, तेषामशनाभावा 'दश्नुते' इत्युक्तिः श्रुतौ न स्यादिति भावः ॥

दहरपदस्य श्रीगोकुलस्थभक्तहृदयपरत्वे व्याससूत्रं प्रमाणयन्ति—किञ्चेति । 'तत्रापि
दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याद्दहरपदस्य
भक्तहृदयाकाशपरत्वे स्वारस्यमाहुः—तत्रेति । भक्तहृदये इत्यर्थः । तदन्तःस्थिता इति ।
भगवदन्तःस्थिता इत्यर्थः । 'यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश'
गङ्गाधरभट्टी ।

दहरत्वमुक्तमिति । अक्षरब्रह्मपरब्रह्मणोर्नात्यन्तं भेद इत्यन्यत्र स्थितम् । आकाश-
त्वमिति । ब्रह्मणः । तदन्तःस्थिता इति । तथा च यथाऽन्तर्यामिणः पृथिव्याद्यन्तःस्थस्य
पृथिव्यादयोऽन्तःस्थितास्तथैतेऽपीत्यर्थः ।

यावान्वेति परिमाणसाम्यमुपलक्षणविधयोक्तमिति ज्ञेयम् । तेन लीला-
स्थपदार्थाः स्वरूपतस्त्वलौकिका एव, तथापि लौकिकस्वरूपा एवेति ज्ञा-
प्यते । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायात् । एवं सति निष्प्रत्यूहं
लीलानित्यत्वं श्रुतिवृन्दैरमन्दगीतममन्दानन्दकन्दममन्दभाग्यराशिभि-
र्मनुजैर्हृदि भावनीयम् ॥

अपरञ्च बृहद्भामनपुराणे गीयन्त उत्तरस्थाने खिल्ये च भृगवादीन्प्रति
ब्रह्मणो वाक्यानि—'षष्टिवर्षसहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा । नन्दगो-
पत्रजस्त्रीणां पादरेणूपलब्धये ॥ तथापि न मया प्राप्तास्तासां वै पादरे-
णवः । श्रुत्वैतद्ब्रह्मणो वाक्यं भृगुः प्राहाथ सादरम् ॥ वैष्णवानां पाद-
सुवर्णसूत्रम् ।

यत्स्वरूपलोकधर्मा इति तेऽपि तथेत्यर्थः । तेनेति । परिमाणसाम्यस्य लौकिकधर्मान्तरो-
पलक्षकत्वेन । उपलक्षकत्वोक्तौ मानमाहुः—लोकवदित्यादि । तथा च लीलायां व्यासेन
बोधितं लोकसाम्यं तत्सम्बन्धिष्वपि लीलानिर्वाहाय बोधयतीति नोपलक्षकत्वमप्रामाणि-
कमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । लीलासम्बन्धिनं नित्यत्वे सत्यधिष्ठानध्वंस-
प्रयुक्तदोषाभावात्तथेत्यर्थः । तथा च यथा छान्दोग्यवाक्यस्थब्रह्मपुरपदस्य शरीरपरत्वेऽपि
वेश्मनि न तद्धंसादिकृतदोषप्रसक्तिः, तथात्र भूमिष्ठस्य भगवद्वास्तुरूपस्य गोकुलस्यापीति
भावः । एवं पञ्चदशः परिहृतः ॥

उक्तोपबृंहणाय पुराणवाक्यान्याहुः—अपरञ्चेत्यादि । नारायणपदं निरुक्तिभेदेन य-
हरितोषिणी ।

इत्यस्याः श्रुतेः का गतिरित्यत आहुः—यावान्वेतीति । तेनेति । परिमाणसाम्यस्योप-
लक्षकत्वेनेत्यर्थः । अत्रार्थे व्याससूत्रं प्रमाणमाहुः—लोकवदिति । लोकसाम्यं लीलायां
व्यासेन बोधितं चेह्रीलासम्बन्धिष्वपि बोध्यमित्युपलक्षणं युक्तमिति भावः । एतावता
भूमौ यद्भगवन्निवासस्थानं गोकुलं तद्भूनाशे सति न नह्यतीत्याहुः—एवं सतीति ।
मनुजैर्लीलानित्यत्वं निष्प्रत्यूहं निर्विघ्नं यथा भवति तथा हृदि विभावनीयमित्यन्वयः । किं-
भूतैर्मनुजैः, अमन्दभाग्यराशिभिः । किंभूतं लीलानित्यत्वम्, श्रुतिवृन्दैरमन्दगीतम् ।
उच्चैर्गीतमित्यर्थः । पुनः कथंभूतं लीलानित्यत्वं, अमन्दानन्दकन्दम् । अमन्दोऽधिक आ-
नन्दकन्दो यस्मिन् ॥

अत्र प्रमाणानि श्रुतिवाक्यान्युक्त्वा पुराणवाक्यान्याहुः—अपरं चेति । 'षष्टिवर्ष-
गङ्गाधरभट्टी ।

उपलक्षणविधयेति । शाखारुन्धतीन्यायेनेत्यर्थः । भूताकाशस्य ब्रह्मापेक्षया व्याप्यत्वात् ॥

रजो गृह्यते त्वद्विधैरपि । सन्ति ते बहवो लोके वैष्णवा नारदादयः ॥
 तेषां विहाय गोपीनां पादरेणुस्त्वयापि यत् । गृह्यते संशयो मेऽत्र को
 हेतुस्तद्वद प्रभो ॥ ततो ब्रह्मा भृगुं प्राह चिन्तयित्वा पुरातनीम् । कथां
 सर्वश्रुतीनां यद्रहस्यं परमाद्भुतम् ॥ ब्रह्मोवाच—न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्यः
 पुत्र ताः श्रुतयः किल । नाऽहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च ताभिः समाः क-
 चित् ॥ प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरा । शिष्टे ब्रह्मणि चि-
 न्मात्रे कालमायाऽतिगेऽक्षरे ॥ ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसं-
 ज्ञकः । निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं वे-
 दानां स्थानमुत्तमम् । तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥ चिरं
 स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा । तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा !
 वरं यन्मनसीप्सितम् ॥ श्रुतय ऊचुः—‘नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्य-
 स्माभिरच्युत । सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥ ब्रह्मेति पठ्यतेऽ-
 स्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् । बाह्यनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥
 आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो
 वरो हि नः ॥ श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् । केवलानुभवा-
 नन्दमात्रमक्षरमध्यगम् ॥ यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः । मनो-
 रमनिकुञ्जाढ्यं सर्वतुसुखसंयुतम् ॥ यत्र गोवर्द्धनो नाम सुनिर्झरदरी-
 युतः । रत्नधातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसंकुलः ॥ यत्र निर्मलपानीया
 सुवर्णसूत्रम् ।

द्यपि पुरुषत्रयवाचकं; तथापि ‘नारायणादिरूपाणी’त्यत्र नारायणपदम् ‘आपो नारा
 इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत’
 इति निरुक्त्या प्रथमपुरुषपरं ज्ञेयं, नाक्षरपरम् । सगुणत्वस्याग्रे उक्तत्वादुक्तहेतोर्जिज्ञासि-
 तत्वकथनाच्च न तृतीयपरम् । नारायणादीति । आदिपदं तदवतारसंग्राहकम् । ‘एत-
 न्नानाऽवताराणां निधानं बीजमव्यय’मिति वाक्येन तस्य नानाऽवतारबीजत्वात् । सर्वेद-
 मित्यत्र सर्वपदं लुप्तविभक्तिकं भिन्नमेव । अक्षरव्यावृत्त्यर्थमाहुः—ब्रह्मेत्यादिश्लोकद्वयम् ।

गङ्गाधरभट्टी ।

बृहद्ब्रामने व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरेति । व्यक्ते महदादिके प्रकृतिं प्रविष्टे । केवलेऽ-
 क्षरे इति । एतेन तल्लोकस्याक्षराभेदः सूचितः । सर्वेदमिति । इदं सर्वमित्यर्थः । उभयो-
 र्विशेषणत्वेऽन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षया समासोऽन्यतरस्य पूर्वनिपातः । खञ्जः कुब्जः
 कुब्जखञ्ज इतिवत् । वस्तुबुद्धिरिति । निर्गुणत्वबुद्धिः । बाह्यनोगोचरेति । बाह्यनो-
 गोचरात्सगुणादतीतमित्यर्थः ।

कालिन्दी सरितां वरा । रत्नबद्धोभयतटी हंसपद्मादिसंकुला ॥ नाना-
रासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम् । तत्कदम्बकमध्यस्थः किशोराकृ-
तिरच्युतः ॥ दर्शयित्वेति च प्राह ब्रूत किं करवाणि वः । दृष्टो मदीयो
लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम् ॥ श्रुतय ऊचुः—‘कन्दर्पकोटिलावण्ये
त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम् ॥
यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चि-
कीर्षाऽजनि नस्तथा ॥ श्रीभगवानुवाच—‘दुर्लभो दुर्घटश्चैष युष्माकं
सुमनोरथः । मयाऽनुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति ॥ आगामिनि
विरञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुच्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भवि-
ष्यथ ॥ पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि
प्रेयान्वो रासमण्डले ॥ जारधर्मेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम् । मयि
संप्राप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ ॥ ब्रह्मोवाच—‘श्रुत्वैतच्चिन्तय-
न्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम् । उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं
गता’ इति ॥ अत्र हि श्रुतिभिः सर्ववेदान्तप्रत्ययं गुणातीतं वाङ्मनोगो-
चरातीतमानन्दैकरूपं यत्तव रूपं तत्प्रदर्शयेति प्रार्थितो भगवान् गो-
कुलं, तत्स्थितं स्वस्वरूपं, लीलां तत्र क्रियमाणां च प्रदर्शितवानित्यु-
सुवर्णसूत्रम् ।

‘आगामिनि विरञ्चौ त्वि’त्यनेन प्राकृतिकप्रलयस्य न महाप्रलयत्वं नैयायिकादीना-
मिवेति बोधितम् । तेन प्रपञ्चप्रवाहस्यानादिता दर्शिता । एवमुपबृंहणवाक्यान्युक्त्वा श्लो-
कद्वयार्थकथनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाहुः—अत्रेत्यादि । उपबृंहणत्वं स्फुटीकुर्वन्ति—एतदि-
हरितोषिणी ।

सहस्राणी’त्यारभ्य ‘गोप्यो भूत्वा हरिं गता’ इत्यन्तं । सार्द्धषड्विंशतिश्लोकाः स्प-
ष्टार्थाः । सर्वमिति छेदः । सर्वस्वरूपेत्यर्थः । एतेषां श्लोकानां तात्पर्यमाहुः—अत्र हीति ।
गङ्गाधरभट्टी ।

आगामिनि विरञ्चाविति । एतेन चतुर्मुखलयोपि नैमित्तिक एव दैनन्दिनवन्न महा-
प्रलय इत्युक्तम् । युगपत्सकलब्रह्माण्डलय एव तु महाप्रलयो भवति । न चासंभवो, भग-
वति सर्वसंभवात् । न चानेकब्रह्माण्डसत्त्वे मानाभावः । ‘अन्तराऽण्डनिचया ननु सा-
वरणा’ इति श्रुतिस्तुतेः । महाप्रलयेऽपि नित्या लीला तिष्ठत्येव । अन्यथा नित्यत्वासं-
भवात् । अलमधिकेन । ‘अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि मा ते मूर्धा व्यपप्त’-
दिति बृहदारण्यकात् ।

च्यते । एतत्तदैव घटेन यदि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वादिविशिष्टमेतद्भवेत् ।
 एवं सति तन्नित्यता निष्प्रत्यूहा सिद्धा भवति । न च तत्स्थितस्वरूप-
 मात्रस्यैव नित्यता, न लोकस्यापीति वाच्यम् । लोकप्रदर्शनवैयर्थ्यापा-
 तात् । अप्रार्थितत्वात् । तथा च स्वरूपदर्शनमात्रार्थं प्रार्थितो यद्वृन्दाव-
 नादिकमपि प्रदर्शितवान्, तेन वृन्दावनाद्युक्तसामग्रीविशिष्टमेव सदा
 सुवर्णसूत्रम् ।

त्यादि । एतदिति । स्वरूपदर्शने प्रार्थिते लोकपूर्वकं तदर्शनम् । एतद्भवेदिति । गोकुलं भवेत् ।
 एवं सतीत्यादि । लोकविशिष्टस्य स्वरूपस्य रूपसत्त्वे सति । तन्नित्यता । लोकनित्यता ।
 निष्प्रत्यूहासिद्धा भवति । स्वरूपान्तःपातित्वान्निर्विघ्ना सिद्धा भवतीत्यर्थः । एतदेव
 व्युत्पादनपूर्वकं स्फुटीकुर्वन्ति—न चेत्यादि । ननु लोकस्यापि स्वरूपान्तःपातित्वे यथा
 वृक्षस्य फलप्रसूनपल्लवादिभिः स्वगतद्वैतं, तद्वदत्र लोके स्वगतद्वैतापत्तिरिति चेत्तत्राहुः—
 वस्तुन इत्यादि । ‘तस्मान्न भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः । भूमावतारितं
 सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिना’मिति गोपालतापनीयश्रुतेः, ‘यदक्षरे परमे प्रजा’ इति तैत्ति-
 रीयश्रुतेः, पूर्वोक्तछान्दोग्यश्रुतेश्च लोकस्तत्रत्याश्च भगवतः सकाशान्नात्यन्तं भिन्ना, नाप्यत्य-
 न्तमभिन्नाः, किन्तु भिन्नाभिन्ना इति वृक्षफलादिवत् स्वगतभेदाङ्गीकारेऽपि न क्षतिः, श्रुत्या-
 दिविरोधाभावादित्यर्थः । एतेनैव मथुराद्वारकादीनां तत्स्थितानां च लीलास्थानां च नि-
 त्यता प्रदर्शिता, समानन्यायात् । न च मिथिलाकुरुक्षेत्रादिष्वपि लीलाकरणात्तेषां सुत-
 लसंयमन्यादीनां च नित्यताप्रसङ्गः । तावन्मात्रार्थं तत्र गमनमात्रेण नित्यलीलास्थानत्व-
 स्याशक्यवचनात् । अन्यथा कार्यबोधकश्रुतिस्मृतिव्याकोपप्रसङ्गात् । मथुरादिषु नित्यस-
 न्निधानवाक्याद्भक्तानां तदनुभवाच्चापि तथाऽवसीयते । अतो न चोद्यावसरः । एवं पूर्वो-
 हरितोषिणी ।

एतदिति । प्रार्थनोत्तरकालीनं गोकुलादीनां प्रदर्शनम् । एतदिति । गोकुलादिकमित्यर्थः ।
 निष्प्रत्यूहा । निर्विघ्ना । अत्र शङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः—लोकेति । तेनेति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

वस्तुन एव तथात्वादिति । न चाधारस्याधेयरूपत्वं विरुद्धं, विरुद्धधर्माधारत्वस्या-
 स्मन्मते भूषणत्वात् । ‘भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ती’ति तैत्तिरीये भर्तृसूक्तोक्तेः ।
 भुवा धार्यमाणेषु भूधरत्वस्य लोके प्रसिद्धेश्च । न्यायमप्याहुः—

टिप्पणी ।

* गोपालतापनीयश्रुतेरिति । इदानीमुपलभ्यमानेषु लिखितमुद्रितपुस्तकेष्वियं श्रुति-
 रस्माभिर्नोपलब्धा ॥

भगवद्रूपं, न केवलमिति ज्ञापयति । वस्तुन एव तथात्वान्न शङ्कालेशोऽप्यत्र । अत एव ब्रह्मधर्मस्वरूपविचारे 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति सूत्रितं बादरायणेन । एतच्च यथा तथा पुरस्तादेवोक्तम् ॥

अत एवेयं लीला ऋगन्तरेणापि ऋग्वेदे निरूप्यते । तथाहि—'जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभिपौस्यं रणम् । अवृश्चदद्विमवं सः स्यदसृजदस्तभ्रान्नाकं स्वपस्यया पृथु'मिति । जज्ञान एव गोकुले जातमात्र एव स्पृधः पूतनातृणावर्तादिवैरिणो व्यबाधत विविधप्रकारैर्विशेषेण हिंसितवान् । पश्चाद्वीरो विक्रान्तो मथुराद्वारकादिषु अभिपौस्यमात्मपौरुषानुरूपं रणं दैत्यैः सह संग्रामं प्रापश्यत् अनुभूतवान् सुवर्णसूत्रम् ।

कोपवृंहणविचारेणैव साधारणजनदृश्यत्वं लौकिकत्वं भगवद्विन्नत्वं च परिहृतं ज्ञेयम् । उक्तवाक्यानामतिप्रसिद्धत्वाभावात्कुमतीनां शङ्का नापैतीति पूर्वोक्तमेव स्मारयन्ति—अत एवेति । धर्माणां ब्रह्मणः सकाशाद्भेदाभेदाभ्यामेव । तथा च स्वगतभेदस्य व्यासचरणैरप्यनुमतत्वात् पूर्वोक्तार्थे शङ्कालेश इत्यर्थः । एवं षोडशसप्तदशाष्टादशाः परिहृताः ॥

अतः परं भूतार्थप्रयोगस्य तथाऽनुभवस्य चादोषत्वं समर्थयन्ति—अत एवेत्यादि । अत एवेति । लीलासम्बन्धिनां भगवदात्मकत्वेन नित्यत्वादेव । न च विबाधने नाशाहरितोषिणी ।

वृन्दावनादिप्रदर्शनेन । न शङ्कालेशोऽप्यत्रेति । 'तस्मान्न मित्रा एतास्तु आभिर्मित्रो न वै प्रभुः । भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिना'मिति गोपालतापिनी-योक्तृत्वान्न शङ्कालेशोऽपीत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तं प्रमाणं स्मारयन्ति—प्रकाशेति । तथा वृन्दावनादिकं तत्रत्याश्च सर्वे वृक्षफलादिवद्भगवतः सकाशाद्विन्नामित्रा इत्यर्थः ॥

अत एवेति । लीलानां नित्यत्वादेव । निरूपणमेवाहुः—तथाहीति । ऋचमाहुः—जज्ञान एवेति । ऋगर्थमाहुः—जज्ञान एव गोकुल इति । स्पृधः प्रापश्यदित्यस्य व्याख्यानमाहुः—पश्चाद्वीर इति । प्रापश्यदित्यस्य केवलदर्शनार्थकत्वाभावादाहुः—प्राप-गङ्गाधरभट्टी ।

प्रकाशाश्रयवदिति ॥ 'जज्ञान एवे'ति मन्त्रे नित्यत्वं, भूतत्वं कथमिति चेत्, पूर्वकालवृत्तित्वं भूतत्वमित्याश्रयणादिति गृहाण । अत एव 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'-दिति । 'एक एव नारायण आसी'दिति च श्रुतिः । अभिपौस्यमिति । अभिरनुरूपार्थः, व्यन् कर्मार्थ इत्याहुः—आत्मपौरुषानुरूपमिति ।

कृतवानित्यर्थः । भूमिष्ठदैत्यानां नाशकत्वमुक्त्वा देवेन्द्रमद्भङ्गकारित्वमाह—अद्रिं गोवर्द्धनगिरिमवृश्चदुत्पादितवान् । *सः स्यत् प्रस्रवदिन्द्रप्रेरितमेव जलमवासृजत् अधिक्षिसवान् निवारितवान् । एतया स्वप-
सुवर्णसूत्रम् ।

स्पृधां कथं नित्यमिति शङ्क्यम् । ‘असुरानीकवीर्य’ इतिवाक्येन भगवद्वीर्यात्मकतया नित्यत्वात् । शरीरस्य कारणे लयेऽप्यक्षतेः । श्रुतौ स इत्यस्य लोकवेदप्रसिद्ध इत्यर्थः संहारितोषिणी ।

इयदिति । केचित्तु प्रापश्यदित्यस्य केवलदर्शनार्थकत्वं स्वीकृत्य व्याख्यानान्तरं स्वीकुर्वन्ति । तथाहि—वीर एक एव सर्वेषां कौरवाणां विनाशकरणे समर्थः, एतादृशोऽपि सन् पौंस्यं पुरुषसम्बन्धिनं कौरवपाण्डवानां रणं प्रापश्यत्, तदस्थतया दृष्टवानित्यर्थः । तदस्थतया दर्शने हेतुः—पौंस्यमिति । य एक एव सर्वदैवविनाशकर्ता, तेन पुरुषसम्बन्धि रणं कथं कर्तव्यमिति पौंस्यपदेन द्योत्यत इत्यप्याहुः । अवृश्चदद्रिमित्यस्य ऋगुत्तरार्द्धस्य व्या-
गङ्गाधरभट्टी ।

सस्यदिति । स्यन्दू प्रस्रवणे । किपि †द्वित्वमार्षम् । अवासृजदिति । छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चोपसर्गाः । स्वपस्ययेति । स्वपः स्वापः एकत्र स्थितिः, तस्माल्लालसायां क्यचि सुगसुकौ पर्यायेण, क्यजन्तात् ‘अप्रत्यया’दित्यकारे स्त्रीत्वाद्वावित्याशयेनाहुः—

टिप्पणी ।

* सः स्यदिति । यद्यपि संप्रति प्रचरतोः शाकलसंहितातत्पदपाठयोः सस्यद् इति द्वितीयावहुवचनान्तं समासितमेकं पदमुपलभ्यते, सह स्यन्दमाना इति विद्यारण्यव्याख्यानेन च सहशब्दस्य सादेश इति प्रतीयते, परन्तु ‘प्रभूर्जयन्त’मिति मन्त्रस्य व्याख्यायां ‘उद्गीथस्तु ‘भूर्जयन्त’मित्येकपदं मत्वा भूरादीन् लोकान् जयन्तमिति व्याचकारेति ‘अवानुकं ज्यायान्’ इति मन्त्रव्याख्यायां च ‘अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति, तथापि हिं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानित्युक्तवान् यास्काचार्यः । अतः केवलानां हि, नु, सु इत्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया अप्येकमेव पदं कुर्वन्ती’ति च विद्यारण्योक्त्या क्वचित्प्रचरत्पदपाठविरोधेनापि प्रामाणिकैः क्रियमाणं व्याख्यानं न दुष्यतीति ज्ञायते । अतः ‘सः स्य’दिति पदद्वयं सूत्रपत्रमेव । स्यदित्येकवचनान्तपाठस्तु शाखान्तरीयः ॥

† द्वित्वमार्षमिति । नार्षम्, अपि तु भाट्टम् । श्रुतौ ‘स’ इत्यस्य लोकवेदप्रसिद्ध इत्यर्थः संग्राह्य इति सुवर्णसूत्रकृता स्पष्टमेव पदद्वयाङ्गीकारात् ॥

स्यया गोकुलस्थितिकरणकर्मच्छया पृथुं विस्तीर्णं नाकमस्तभ्रात् प्रतिब-
द्धवान् । इन्द्रादिदेवानां मदस्तम्भं कृतवानित्यर्थः ॥

(४९) किञ्च दशमस्कन्धे कात्ययन्यर्चनव्रतानन्तरं वरदानार्थमागतस्य
भगवतो व्रजवरकुमारीषु वरदानवचनं गीयते
—‘मयेमा रंस्यथ क्षपा’ इति । अत्रेमाः क्षपा
इतीदंशब्देन ताभ्यः सर्वाः क्षपाः पुरःस्थिताः
कृत्वा प्रदर्शितवानिति ज्ञायते । अन्यथा ताः
सुवर्णसूत्रम् ।

ग्राह्यः । गोकुलस्थितिकरणकर्मच्छयेति । गोकुलस्थितिकरणार्थं कर्मच्छा लीलेच्छा तये-
त्यर्थः । एवं लीलाया भगवदात्मकत्वेन नित्यत्वे व्यबाधतेत्यादीनां भूतार्थप्रयोगाणां ‘स-
देव सौम्येदमग्र आसीत्’ ‘एको ह वै नारायण आसी’दित्यादिवत्पूर्वकालवृत्तित्व-
मेवार्थो, न तु कथनावसरे तदवृत्तित्वमपीति तादृशेच्छाधीनतया तिरोभावशक्त्यैव भूत-
त्वानुभवोऽपि समर्थितो भवतीति सिद्धावपि दोषावेतेनैव परिहृतौ बोध्यौ ॥

(४९) एवमूनविंशविंशौ परिहृत्यैकविंशद्वाविंशयोर्भविष्यदर्थप्रयोगतथानुभवयोरदूष-
कत्वं समर्थयितुं रमणसम्बन्धिनीनां रात्रीणां नित्यत्वं समर्थयन्ति—किञ्चेत्यादि । तथा
च रात्रिर्हि सूर्यादर्शनवशेन भवति, प्रातःसमये च सूर्ये दृश्यमाने लौकिकीनां तासा-
मभावाल्लीलासृष्टिसूर्यादर्शनवशेन जायमाना इतो मित्रा एव, एकदा प्रदर्शितत्वादुक्त-
युक्तिभ्यश्च नित्या एवेति तासां नित्यत्वमविवादमिति भावः ॥

हरितोषिणी ।
ख्यानं कर्तुमवतारयन्ति—भूमिष्ठेति । गोकुलस्थितिकरणेति । गोकुलस्थितिकरणकर्म-
च्छया कर्मपदवाच्यलीलेच्छयेत्यर्थः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यत इत्यनेने-
च्छाया उभयत्र योग इति बोध्यम् । इत्थं च व्यबाधतेत्यत्र भूतार्थयोगेनेदानीन्तन-
कालासत्त्वं, पूर्वकालसत्त्वं विवाधनस्य न बोध्यते, किन्तु लीलाया नित्यत्वात्सर्वदा सत्त्वं
बोध्यते । यथा—‘सदेव सौम्येदमग्र आसी’दित्यादौ । एवं च तिरोभावशक्त्या पूत-
नाविवाधने भूतत्वं बोध्यत इति गूढाभिसन्धिः ॥

(४९) अन्यासामपि लीलानां नित्यत्वमाहुः—किञ्चेति । वरदानवचनमेवाहुः—मयेमा
इति । रमणसम्बन्धिरात्रीणां नित्यत्वमाहुः—अत्रेति । अन्यथेति । तादृशरात्रीणां प्रद-
गङ्गाधरभट्टी ।
गोकुलेति ॥

क्षपा इत्येव वदेत् । वदति च प्रातःसमये, तेनैतद्रात्रिसाजात्येन ता-
सामेतस्यामेवेमा इति प्रयोगो जात्यभिप्रायेणेति न वक्तुं शक्यम् । बहु-
वचनानुपपत्तेश्च । न चेदंशब्दस्य भगवद्बुद्धिस्थितद्वाचकत्वेन सर्वोपप-
त्तिरिति वाच्यम् । कथनस्य परप्रतिपत्त्यर्थत्वेनैवं कथनेऽपि कुमारीणां
तद्बोधासंभवेनैतत्कथनवैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वेन
तत्त्वस्य चाबाधितविषयत्वेनात्र तासां रात्रीणां सपद्यभावे पूर्वोक्तस-
त्यसङ्कल्पत्वानुपपत्तिः ॥

न 'न्वेष्यामि ते गृहं सुभूः' 'आयास्य इति दौत्यकैः' 'ज्ञातीन् वो द्रष्टु-
मेष्याम' इत्यादिषु स्थलेष्वग्रेभावि भगवदागमनं कथं तदैव वर्तत इति
हरितोषिणी ।

शितत्वाभावे । इत्येव वदेदिति । अनेन 'इमा' इति न वदेदित्यस्य व्यवच्छेदः । रात्रिर्हि
लौकिक्यलौकिकी चेति द्विविधा भवति, तत्र रात्रित्वसाजात्येन व्यवस्थामाहुः—वदति
चेति । एतद्रात्रिसाजात्येनेति । लौकिकरात्रिसाजात्येनेत्यर्थः । तासाम् । अलौकिकरा-
त्रीणाम् । एतस्यां लौकिकरात्र्याम् । एवं च प्रातःसमये भगवतोक्तम्—'मयेमा रंस्यथ
क्षपा' इति । तत्रेदंशब्दवाच्यायां पुरःस्थितलौकिकरात्र्यामेवा लौकिकरमणरात्रीणां प्रयोगः
साजात्याभिप्रायेणेति । तथा च तासां बहुत्वेन प्रयोगान्नित्यत्वमिति भावः । अत एवाहुः
—बहुवचनेति । शङ्कते—न चेति । बुद्धिस्थितद्वाचकत्वेनेति । इदंशब्दस्य बुद्धिस्थ-
बहुरात्रिवाचकत्वेनेत्यर्थः । उत्तरमाहुः—कथनस्येति । एवं कथनेऽपि । बुद्धिस्थबहुरा-
त्रिकथनेऽपि । अन्यदपि लीलानित्यत्वे साधकमाहुः—किञ्चेति । तत्त्वस्य । सत्यसङ्कल्प-
त्वस्य । अत्र । लौकिकपुरोवर्तिरात्र्याम् । तासामलौकिकरात्रीणाम् । पूर्वोक्तेति ।
'मयेमा रंस्यथ क्षपा' इति पूर्वोक्त्यर्थः ॥

पुनर्लीलानित्यत्वे शङ्कते—नन्विति । तदैवेति । भाविभगवदागमनस्य लीलासम्ब-
गङ्गाधरभट्टी ।

(४९) एतस्यामेवेति । वर्तमानरात्रावित्यर्थः । जात्यभिप्रायेणेति । 'जात्याख्या-
यामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या'मिति सूत्रेणेत्यर्थः । न वक्तुं शक्यमिति । प्रातःस-
मये रात्र्यभावादिति भावः । अनुपपत्तेरिति । ब्राह्मणाः पूज्या इत्यत्र जातेः पूज्यत्व-
विवक्षायां बहुवचनमुपदिष्टं, न तद्वत्प्रकृते रात्रिसामान्यविवक्षा, भगवद्वियोगासंभवात्,
सूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च । न चेति । असतः पदार्थस्य बुद्धिस्थित्वासंभव इति भावः ।
पूर्वोक्तेति । 'सङ्कल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनम् । मयाऽनुमोदितः
सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हती'त्यर्थः ।

वक्तुं शक्यम्, तथात्वे वा कथनवैयर्थ्यापत्तिरनुभवविरोधश्चेति चेत्, मैवम्; सर्वस्या अपि लीलाया नित्यत्वेन पूर्वसिद्धाया एव क्रमेणाविर्भावः परमिति पूर्वमेवोक्तत्वात्, तस्यागमनस्य चाधुनाऽप्रकटितत्वादेतत्काले प्रकटितलीलामध्यपातिनां तदननुभवाद्भगवतश्च सर्वज्ञत्वेन तल्लीलाया अप्यनुभवविषयत्वात्सर्वोपपत्तेः ॥

नन्वधुना प्रकटितलीलामध्यपातिनामेवाग्रे प्रकटनीयलीलासम्बन्धित्वमवश्यं वाच्यम् । तथैवानुभवात्तेषाम्, मह्यं पूर्वमुक्तमासीदेष्ट्यामीति तेनागत इति । अन्यथा त्वन्यत्र कथनमन्यत्र गमनमिति सत्यवाकत्वानुपपत्तिश्च । उक्तेषु भगवदाशया स्थित्यनुपपत्तिश्चेति कथं सुवर्णसूत्रम् ।

ननु 'रस्यथे'तिप्रयोगाद्रमणलीलाया भावित्वेन तदानीमभावात्कथं नित्यत्वमिति शङ्कां हृदि कृत्वा शङ्कते—नन्वित्यादि । तत्र समादधते—मैवमित्यादि । तथा च भगवदनुभवविचारेण नित्यत्वं, भक्तानुभवविचारेण वाक्यकथनवैयर्थ्याभाव इति तादृशप्रयोगानुभवयोर्न दूषणत्वमिति भावः ॥

पूर्वसिद्धाया एव लीलायाः क्रमेणाविर्भाव इति यदुक्तं, तत्राशङ्कते—नन्वधुनेत्यादि । अन्यथेति । प्रकटितप्रकटनीयलीलयोरन्योन्यभक्तसम्बन्धित्वे । चकारादनुभवविरोधोहरितोषिणी ।

न्धित्वेन नित्यत्वेऽपि वर्तमानकालेऽपि तद्वर्तते इति कथं वक्तव्यमित्यर्थः । समाधानमाहुः—मैवमिति । क्रमेणाविर्भाव इति । अग्रेभाविभगवदागमनस्य पूर्वं तिरोभावः, अनन्तरमाविर्भावो, न तूत्पत्तिर्येनानित्यत्वं स्यादिति पूर्वमेवासकृदुक्तत्वादित्यर्थः । इदमेव विशदयन्ति—तस्यागमनस्येति । सर्वोपपत्तेरिति । तिरोहितातिरोहितलीलाया भगवदनुभवविषयत्वमाविर्भावकालीनलीलाया भक्तानुभवविषयत्वमेवंरीत्या सर्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥

सर्वासां लीलानां क्रमेणाविर्भावतिरोभावावेव, न त्वनित्यत्वमिति यदुक्तं तत्र क्रमो न संभवतीत्याशङ्कते—नन्विति । प्रकटिताप्रकटितलीलयोर्भक्तसम्बन्धित्वेऽनुभवं प्रमाणयन्ति—तथैवेति । तेषां तादृशलीलासम्बन्धिभक्तानाम् । तथैवानुभवादित्यनेनान्वयः । अनुभवमेवाहुः—मह्यमिति । अन्यथेति । पूर्वोत्तरप्रकटनीयलीलासम्बन्धिभक्तानामै-

गङ्गाधरभट्टी ।

भगवतश्च सर्वज्ञत्वेनेति । तथा च भगवदनुभवे नित्यत्वं लीलायाः, भक्तानुभवे वाक्यकथनवैयर्थ्याभाव इति भावः । अनुपपत्तिश्चेति । इति । हेतौ । अबाधितभविष्यत्ताप्रतीतिबलादित्यर्थः ।

नित्याया एव लीलायाः क्रमेणाविर्भावः परमिति संगच्छत इति चेत्; अत्रेदं प्रतिभाति—लीलानित्यत्वं न केवलं लौकिकयौक्तिकं, किन्तु 'जयति जननिवास' इत्याद्युक्तश्रुतिस्मृतिप्रमाणगम्यम् । तथा चाबाधितप्रामाण्यैरुक्तप्रमाणैः सिद्धं चेन्नानुपपत्तिः काचित् तत्र वस्तुनीत्यभ्युपेयम् । प्रमाणतस्तथैव सिद्धत्वात् । किन्तु खबुद्धिपरिकल्पिता तत्रानुपपत्तिः । सा चैवं परिहरणीया—'रसो वै स' इति श्रुत्या 'सर्वरस' इति श्रुत्या च भगवतः सर्वरसरूपत्वं निर्विवादम् । तथा च यत्र यदा वदत्येष्यामीति तेषां भक्तानां तत्कालीनभगवदागमनविषयकपरमार्तिलक्षणरसपोषाय भगवता तथोक्ते मद्गृहे सर्वथा समागमिष्यति प्रियस्तत्र चैवमेवं मन्मनोरथपूर्तिर्भविष्यतीति निश्चयेनामन्दानन्दरूपा रसभावविशेषाश्चातिविलक्षणास्तदा भक्तेषूपपद्यन्ते, भगवतश्च तद्भासुवर्णसूत्रम् ।

ऽपि संगृह्यत इत्यबाधितेन भविष्यत्त्वानुभवेन बाधितत्वादीदृश्यामाशङ्कायां तादृशानुभवलीलानित्यत्वयोरविरोधं रसस्वरूपविचारेण समर्थयन्ति—अत्रेदमित्यादि । निर्विवादमिति । 'स मानसीन आत्मा जनाना'मिति श्रुत्यन्तरात् । 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दित्युपसंहारे आनन्दरूपताश्रावणाच्च 'रसो वै स' इति श्रुतावपि विभावादिभिरुक्त्युपमानानन्दात्मकरसत्वं तत्तद्भेदवैशिष्ट्यं चावश्यमङ्गीकार्यम् । अतो विवादरहितम् । तावता कथमनुपपत्तिपरिहार इत्यत आहुः—तथा चेत्यादि । रसपोषायेति । एवं सर्वभेदविशिष्टरसात्मकत्वे भविष्यदागमनविषयकवाक्यजहारितोषिणी ।

क्याभावे । तथा चोत्तरकालीनप्रकटितलीलायां भविष्यत्त्वानुभवस्तु जायत एवेति क्रमेणाविर्भावो नास्तीति भावः । समाधानमाहुः—अत्रेदमिति । लीलाया नित्यत्वं मयैवोच्यत इति न, किन्तु श्रुतिस्मृतिगम्यमित्याहुः—लीलानित्यत्वमिति । ननु श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धे वस्तुनि यद्यपि काव्यनुपपत्तिर्नास्ति, तथापि पूर्वोक्तलीलासम्बन्धितादृशानुभवस्य लीलानित्यत्वस्य च यो विरोधस्तत्कृतानुपपत्तिः कथं परिहरणीयेत्यत आहुः—सा चैवमिति । एवं रसस्वरूपविचारेण । विचारमेवाहुः—रसो वै स इति । सर्वरसरूपत्वमिति । विभावानुभावसंचारिभावविशिष्टसंयोगविप्रलम्भादितत्तद्भेदविशिष्टसर्वरसरूपत्वमित्यर्थः । सर्वरसरूपत्वमेव विवृण्वन्ति—तथा चेति । भगवता तथोक्ते । सति सप्तमीयम् । तथा च यावत्पर्यन्तं किमपि नोच्यते, तावत्पर्यन्तं किमपि रसभावविशेषा नैव जायन्त इति सर्वानुभवसिद्धम् । तथा च तथोक्त्यनन्तरं जायत इति तत्तद्रसानुभवो भक्तस्य भवत्वेत-

वदर्शनजनितस्तत्समयानुरूपो भावविशेषः परमानन्दरूपोऽनुभवविषयो भवति । तथा च पूर्वोक्तश्रुत्या स्वरूपात्मकमेवेमं रसं सदैवानुभवतीति सिद्धम् । पूर्वोक्तभक्तगृहगमने च पूर्वमवधिं कृत्वा तत्समयमतिक्रम्यानतिक्रम्य वा समागते प्रियतमे ये रसात्मका भावविशेषास्तांस्तथाभूतः सन्नित्यन्यायेनात्मरूपानेवानुभवति । अत्र च पूर्वोक्तानामेतेषां च भेदो न शङ्कनीयः । यतः पूर्वं मह्यमेवमुक्तमासीदित्यनुसन्धान एव तथा रसोत्पत्तिर्नान्यथा । तथा च तस्य तस्य रसस्य तादृक्तादृग्रूपत्वाद्वरसस्य च भगवद्रूपत्वाद् यत्र यो रसो यादृशो यावद्विधः स्वशास्त्रसिद्धस्तत्र तादृशस्तावद्विधः स रसो भगवानेवेति फलितम् । भगवांश्चैक एव । तथा च तत्रत्या सर्वा सामग्री तद्रसरूपैवेति सर्वमनवद्यम् । तथा च क्षपाणां तथा प्रदर्शनं तन्नित्यत्व एव घटते । अग्रिसुवर्णसूत्रम् ।

नितो य इदानींतनार्तिरूपो रसस्तपोषाय । पूर्वोक्तभक्तेति । एष्यामीति वाचाऽऽश्वासितेत्यर्थः । तस्य तस्येति । भविष्यत्त्वोक्त्यवधित्यागतदत्यागैरभिव्यङ्ग्यस्य । तादृग्रूपत्वादिति । तेनैव प्रकारेणानुभवयोग्यस्वरूपकत्वात् । फलितमिति । ‘रसो वै स’ इत्यादिश्रुतिद्वयविचारे निष्कृष्यमाणे सिद्धम् । अन्यथा ‘सर्वरस’ इत्यत्र सर्वपदव्याकोपापत्तेः । प्रायःपाठेन सर्वपदस्य नानारूपतायामेव पर्यवसानादिति । सर्वमनवद्यमिति । भविष्यत्त्वस्यापि स्वरूपान्तःपातित्वेन नित्यत्वाविरोधाद्भगवदिच्छया भविष्यत्त्वानुभवस्यापि हरितोषिणी ।

दर्थं भगवतोच्यत इति न कोऽपि सन्देह इति परमार्थः । एतावता रसस्य नित्यत्वं समर्थयन्ति—तथा चेति । पूर्वोक्तश्रुत्येति । ‘रसो वै स’ इत्यादिश्रुत्येत्यर्थः । वाण्याऽऽश्वासनमात्रदानानन्तरं यो रसानुभवः स वर्णितः, इदानीं यत्राश्वासनं दत्तं तद्गृहगमनानन्तरं यो रसानुभवस्तं वर्णयन्ति—पूर्वोक्तभक्तेति । तथाभूतः सन्निति । रसरूपः सन्नित्यर्थः । पूर्वोऽपि रसः, इदानीन्तनोऽपि रस एवेति सूचयितुमाहुः—अत्र चेति । यया रीत्या रसोत्पत्तिः शास्त्रसिद्धा सैव रीतिरादरणीयेत्याहुः—यत इति । अनवद्यमिति । श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वाददोष इत्यर्थः । लीलानां नित्यत्वे रसत्वेन भगवद्रूप एव गङ्गाधरभट्टी ।

पूर्वोक्तश्रुत्येति । ‘रसो वै सः’ ‘रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवती’त्यनया । तथाभूत इति । रसात्मकः । उक्तन्यायेन । श्रुतिरीत्या । तस्य तस्येति । संयोगवियोगादिरूपस्य । तादृक्तादृग्रूपत्वात् । अनेकभावरूपत्वात् । फलितमिति । श्रुतिद्वये । तथा च भविष्यत्ताप्रतीते रसान्तःपातित्वात्सर्वमनवद्यम् ।

मरमणलीलाया अपि नित्यत्वे कथमेतद्व्रतफलत्वेन वरदानमुपपद्यत इति शङ्काऽप्येतेनैव निरस्ता वेदितव्या । भगवतः सर्वरसरूपत्वेनैव सर्वोपपत्तिरित्युक्तत्वात् । इयमेवोपपत्तिः, श्रीनन्दयशोदयोस्तादृशलीलाऽऽनन्दानुभवे को हेतुरिति 'नन्दः किमकरोद्ब्रह्मञ्छ्रेय एवं महोदयम् । यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरि'रित्यादिना राज्ञा प्रश्ने कृते 'द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया । करिष्यमाण आदेशं ब्रह्मणस्तमुवाच ह । जातयोनों महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ । भक्तिः स्यात्परमा लोके ययाऽञ्जो दुर्गतिं तरेत् । अस्त्वित्युक्तः स एवेह व्रजे द्रोणो महायशाः । जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धरा भवेत् । ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने । दम्पत्योर्नितरामासीद्गोपगोपीषु भारते'त्यादिना श्रीशुकेनोत्तरितेऽपि ज्ञेया । एवमेव श्रीदेवकीवसुदेवयोरन्येष्वप्येतादृशेष्वित्यलं विस्तरेण ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

नित्यत्वाबाधकत्वेनानित्यत्वरूपदोषरहितमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—तथा चैत्यादि । नन्वग्रिमरमणस्य नित्यत्वे एतद्व्रतफलत्वेन वरदानं कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राहुः—अग्रिमेत्यादि । एतेनेति । भविष्यत्त्वनित्यत्वयोरविरोधेन । अविरोधे बीजमाह—भगवत इत्यादि । तथा च स्वरूपविचारेणैव विरोधपरिहार इत्यर्थः । एतामेवोपपत्तिं लीलान्तरेऽप्यतिदिशन्ति—इयमित्यादि, विस्तरेणेत्यन्तम् । उपपत्तिरिति । नित्यत्वभविष्यत्त्वादीनां स्वरूपान्तःपातित्वेनाविरोधरूपा सेत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

सर्वमुपपद्यत इत्याहुः—तथा चेति । ननु व्रतफलं तु भावि, व्रतकाले तस्य सत्त्वं कथमित्याशङ्कायामाहुः—अग्रिमेति । शङ्कानिरासप्रकारमप्याहुः—एतेनैवेति । इत्युक्तत्वादिति । तथा च भविष्यत्त्वं नित्यत्वं च परस्परं विरुद्धं न भवति, भगवतः सर्वरसरूपत्वादिति काव्यनुपपत्तिर्नास्तीति भावः । पूर्वमियं लीला न स्थिता, अनन्तरमुत्पन्नेति शङ्का लीलान्तरेऽप्यस्ति, सैवं भगवतो रसरूपत्वेन निराकर्तव्येत्याहुः—इयमिति । इयमेवोपपत्तिरित्यस्याग्रिमेणोत्तरितेऽपि ज्ञेयेत्यनेनान्वयः । उपपत्तिरिति । नित्यत्वं सदातनत्वं च नित्यपदार्थं, भविष्यत्त्वं भाव्युत्पत्तिमत्पदार्थं, एवं चानयोः परस्परं विरुद्धोरपि भगवद्रूपरसात्मकत्वेनाविरोध इत्येवंरूपोपपत्तिरित्यर्थः । को हेतुरित्यस्य प्रश्ने कृत इत्यनेनान्वयः । प्रश्नमेवाहुः—नन्द इति । उत्तरमाहुः—द्रोण इति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

एतेनैवेति । सामग्र्या रसान्तःपातित्वेनैव । इयमेवेति । लीलासामग्र्याः स्वस्वरूपान्तःपातित्वरूपा ॥

इति श्रुतिशतैरतिस्फुटतरैरपास्तभ्रमैर्विचारभरचातुरीसचिवसत्पुरा-
णैरपि । स्फुरद्विहृतिनित्यता सुनिरणायि गोपीपतेर्मयाऽतिनिजयत्नतः
फलतु तेन सैवेह मे ॥

(५०) अथेदं विचार्यते—‘जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्याने’तिवाक्याद्-
नेकजन्मसञ्चितसुकृतराशेरतिशयितभगवदनुग्रहभाजनस्य
अनित्यत्वा-
पत्तिपरिहार-
पूर्वकमाधुनि-
कभक्तानां ली-
लान्तःपाति-
त्वसमर्थनम् ।
महत्तमचरणरजोऽभिषिक्तस्य कस्यचित्पुरुषविशेषस्य पू-
र्वोक्तन्यायेन नित्यलीलामध्यपातिभक्तभावसजातीयभा-
वोत्पत्तौ तद्भावानुसारेणैव च तदभिलाषेण भजने क्रिय-
माणे तल्लीलामध्यपातित्वमस्य भवति न वेति । किमत्र
युक्तम्? नेति । कुतः? यत एतस्यापि तादृशलीलारसानुभवकामनया
भगवद्भजनस्य कृतत्वेनैतस्मिन्नपि तादृशीं लीलां हरिः करिष्यतीति
सुवर्णसूत्रम् ।

इतीति । इत्याशयेन । एवं द्वाविंशतीनां(?) दोषाणां परिहारे पुनः शङ्काऽनुदयवि-
भावेन लीलानित्यतावादं समाप्य तस्या आशास्यत्वमाहुः—इतीत्यादि ॥

(५०) ननु लीलानित्यत्वे तदन्तःपातिनां तदनुभवोस्तु, तेषामपि स्वरूपान्तःपाति-
त्वात् । न त्वाधुनिकानाम्, तदनन्तःपातित्वेनानित्यत्वात् । तथा सति तस्याः कथमा-
शास्यत्वमित्याशङ्कायां विचारान्तरमारभन्ते—अथेत्यादि । पूर्वपक्षमाहुः—नेत्यादि ।

हरितोषिणी ।

लीलानित्यत्वनिर्णयजन्यं फलं प्रार्थयन्ति—इतीति । मयाऽतियत्नतः स्फुटतरैरपास्त-
भ्रमैः श्रुतिशतैर्विचारभरचातुरीसचिवसत्पुराणैः कृत्वा गोपीपतेः स्फुरद्विहृतिनित्यता
देदीप्यमाना या लीलानित्यता सा निरणायि । तेन निर्णयेन सैव लीलानित्यतैवेह मे
फलत्वित्यन्वयः ॥

(५०) एतावता प्रबन्धेन लीलानित्यतावादं समाप्येदानीन्तनजनानां लीलामध्यपाति-
त्वमस्ति वा न वेति विचारं कर्तुमाहुः—अथेदमिति । पूर्वोक्तन्यायेनेति । ‘जन्मा-
न्तरसहस्रेष्वि’तिन्यायेनेत्यर्थः । सन्देहाकारमाहुः—भवति न वेतीति । तत्र पूर्वप-
क्षमाहुः—नेतीति । एतस्यापीति । नित्यलीलानन्तःपातिनः कस्यचित्पुरुषविशेषस्ये-

गङ्गाधरभट्टी ।

चातुरीसचिवैति । सहितेत्यर्थः । स्फुरन्ती विहृतिनित्यता लीलानित्यता । सैवेति ।
लीलैव ॥

भवता वाच्यम् । तथा चैतस्मिन् क्रियमाणाया लीलाया जन्यत्वेन न नित्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तेनैतदर्थमेव क्वचित् प्रकटीभूयास्मै तादृक् सुखं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव प्रवेशयति तमिति, न नित्यलीलायां तस्य प्रवेश इति चेत्, अत्र ब्रूमः—यथा गौतमीयानां मते सर्वज्ञत्वेनेश्वरस्य सर्वविषयकज्ञानस्यावश्यवाच्यत्वेन विषयाणां जन्यत्वेऽपि न तद्विषयकतज्ज्ञानस्य जन्यत्वम् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन नित्यत्वेनैव सिद्धेः । तथा पूर्वोक्तप्रमाणैर्लीलाया अपि नित्यत्वेनैव सिद्धायास्तस्या एव तादृग्भक्तविषयत्वमात्रस्यैवात्र वाच्यत्वात्तद्विषयिकायास्तस्या अजन्यत्वात्त्वद्धेतुसिद्धिः । न च तादृग्भक्तस्यैतद्विषयत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । तस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् । तथाहि—बृहद्दामनीयकथासन्दर्भे स्वस्तुतिसन्तुष्टभगवत्प्रदर्शितस्वरूपावलोकनसञ्जातमनोरथे श्रुतिभिः ‘कन्दर्पकोटिलावण्ये’त्यादिना निरूपिते ‘दुर्लभो दुर्घटश्चैषे’त्यादिना भगवद्भरदानं निरूप्य पश्चाद्ब्रह्मवाक्यं निरूप्यते—‘उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा सुवर्णसूत्रम् ।

समादधते—अत्रेत्यादि । त्वद्धेतुत्वसिद्धिरिति । जन्यत्वरूपहेत्वसिद्धिरित्यर्थः । तथाहीत्यादि । अत्रायमर्थः—यद्यपि बृहद्दामनपुराणीयसन्दर्भे ‘पृथिव्यां भारते क्षेत्र’ इत्यनेनोक्तं स्थानं केवलाक्षरमध्यपातिनित्यलीलास्थानात् स्थानान्तरमिव प्रतीयते, तथा सति तत्रत्या लीला भिन्नैवेति भ्रमो भवति, तथापि ‘ता वां वास्तूनी’त्यादा‘वत्राह त’दिति श्रावणाद् दहरविद्यायां ‘नास्य जरयैतज्जीर्यती’त्यादिना पुरजरादावपि वेश्मजरदे-निराकरणाद्बृहद्दामनपुराणेऽपि ‘व्यापिवैकुण्ठसंज्ञित’ इत्यनेन वैकुण्ठस्य व्यापित्वेन हरितोषिणी ।

त्यर्थः । एवं वक्तव्ये लीलाया जन्यत्वापत्तिरित्याहुः—तथा चेति । समाधानमाहुः—अत्र ब्रूम इति । यथा जन्यपदार्थविषयकेश्वरज्ञानस्य नित्यत्वं, तथा तादृग्भक्तविषयिण्या लीलाया नित्यत्वमिति वदन्ति—यथेत्यादिना । त्वद्धेतुत्वसिद्धिरिति । त्वदीयजन्यत्वरूपहेतोरसिद्धिरित्यर्थः । शङ्कते—न चेति । तादृग्भक्तस्य । आधुनिकभक्तस्य । तद्विषयत्वे । नित्यलीलाविषयत्वे । समाधानमाहुः—तस्येति । तथाहीति । निरूपिते इत्यस्य सञ्जातमनोरथ इत्यनेनान्वयः । श्रुतिप्रार्थनानन्तरं भगवद्वाक्यमाहुः—दुर्लभगङ्गाधरभट्टी ।

(५०) स्वस्मिन्नेव प्रवेशयतीति । ‘यद्भत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे’ति-वाक्यान्मुक्तिं ददातीत्यर्थः । त्वद्धेतुत्वसिद्धिरिति । जन्यत्वरूपहेत्वसिद्धिः । निरूपित इति । मनोरथ इत्यस्य विशेषणम् ।

हरिं गता' इति । एतदग्रे च पठ्यते 'स्त्रियो वा पुरुषो वापि भर्तृभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशय' इति । यद्यपि नगरादपि बहिः स्थितस्यालधमस्य कस्यचिन्महाराजान्तःपुरप्रवेशकामनायामपि न तत्र प्रवेशः संभवति, प्रत्युत दण्डस्तदिच्छाज्ञानेऽपि; तथा तादृशस्यैव जीवस्य पूर्वोक्तकामनायामपि न तत्र प्रवेशः संभवति, प्रत्युत 'अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न संशय' इति वाक्यात्पात एव भवेत् । अत एव भगवता श्रुतिष्वपि 'दुर्घट' इत्युक्तम् । तथापि 'मयाऽनुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हती'त्युक्त्या तथा भगवदङ्गीकारत एव भवतीति ज्ञायते । सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति, तदा भगवानप्यङ्गीकरोत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादा न स्यात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

विशेषितत्वाच्च पृथिव्यां दृश्यमानस्य तदभिन्नत्वं तद्वृत्तिलाभस्थानत्वं वा वाच्यम् । तथा सति तस्यैवात्रापि सत्त्वाच्छ्रुतिसम्बन्धिन्यपि लीला तल्लोकस्यैवेति नित्यैव । अतो नैयायिकप्रतिपन्नैश्वरज्ञानवद्विषयानित्यत्वेऽपि लीलानित्यत्वं सूपपन्नम् । नन्वस्तु श्रुतिसम्बन्धिन्या लीलायास्तथात्वम्, श्रुतिपुराणसिद्धत्वात्, न त्वाधुनिकभक्तसम्बन्धिन्या अपि, तदनुक्तत्वात्; तथा सति कथं तस्या आशास्यत्वमित्याशङ्कायामाहुः—एतदग्रे इत्यादि । भवतीति । आधुनिकभक्तस्यापि भवति । तथा चाशास्यत्वे काऽपि नानुपपत्तिरित्यर्थः । नन्वङ्गीकारेणानुमोदने मनोरथस्य सिद्धिरित्यङ्गीकारश्च श्रुतीनामिव साधनविशेषवशात्, तथा च तादृशसाधनाभावे तदभावात्तदसिद्धिरित्यनर्थकमेवाशासनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—सर्वे-त्यादि । तथा च तादृशभजनमेवाङ्गीकारगमकमिति तादृशं नाशासनमनर्थकमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

इत्यादिना । श्रुतीनां प्रवेशस्तत्रोक्तो, न त्वाधुनिकजनानामित्यत आहुः—एतदग्रे च पठ्यत इति । बृहद्भामने इति शेषः । अत्राशङ्कते—यद्यपीति । तदिच्छाज्ञानेऽपीति । बहिःस्थिताधमपुरुषेच्छाज्ञानेऽपीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके घटयन्ति—तथेति । पूर्वोक्तेति । नित्यलीलाप्रवेशकामनायामपीत्यर्थः । स्वकीयकल्पनायामुपपृम्भकं दर्शयन्ति—अत एव भगवतेति । समाधानमाहुः—सर्वात्मभावेनेति । बहु दुर्घटत्वं नास्तीति सूचयितुमेवकारः । अन्यथेति । अङ्गीकारस्य दुर्घटत्वे । बृहद्भामनीयकथासन्दर्भोक्तरीत्यो 'क्तकाल'-मित्यादिना पूर्वसम्बन्धिलीलायाः 'स्त्रियो वा पुरुषो वापि'त्यादिनाऽऽधुनिकभक्तसम्बन्धिलीलायाश्च नित्यत्वमुक्तम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

स्त्रियो वेति । अनेन वाक्येनाधुनिकभक्तानामपि लीलाप्राप्तिरुक्ता । तादृशस्येति । अलधमस्य । तथेति नित्यलीलाप्रवेशः ॥

अथवा पूर्वोक्तभक्तसम्बन्धिन्या लीलाया वर्तमानाया एव यथा क्रमेणाविर्भावस्तथाऽऽधुनिकभक्तसम्बन्धिन्या अपि तस्या इति नानुपपत्तिः काचित् ॥

अत एव ऋग्वेदेऽपि पठ्यते—‘विचक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकारे’ति । एष विष्णुः क्षेत्राय निवासार्थं मनुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् एतां सर्वा पृथिवीं विचक्रमे । अत्र हि विष्णुमाहात्म्यमुच्यते । तत्र न हीदमेव महत्तस्य माहात्म्यं, सुवर्णसूत्रम् ।

ननु भवत्वेवं जाड्यपरिहारो गौतमीयानां, न तु मायावादिप्रभृतिभिस्तथाङ्गीकार्यम्; तत्तन्ने पूर्वोक्तयुक्त्यप्रसिद्धेरित्याशङ्कायां प्रकारान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । तथा च भगवदिच्छायाः कारणता तु सर्वैरेव सर्वत्राङ्गीकार्या । तथा च तथैव समाधिरित्यर्थः । एवं च यथा स्वाश्रयमोक्षवादिनां तेषां मते शबरकुलसंवर्द्धितराजकुमारवद्विस्मृतकण्ठमणिस्मरणवद्वा पूर्वसिद्धस्यैव स्वरूपस्य ज्ञानप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण प्राप्युपचारस्तथा प्रकृतेऽपि साधनैः प्रतिबन्धनिवृत्तौ लीलाऽनुभव आधुनिकभक्तस्यापि तात्कालिकस्वसम्बन्धित्वोपचार इति तदीययुक्त्या तेषामपि जाड्यपरिहार इति भावः ॥

ननु पूर्वमाविर्भावतिरोभाववादे सर्वस्य सार्वकालिकी सत्ता प्रतिपादितेति तद्वीत्या लीलायास्तत्सम्बन्धिनं च नित्यत्वमनुक्तसिद्धमेवेति पुनस्तत्साधनस्य किं प्रयोजनमिति शङ्कान्यावृत्त्यर्थं श्रुतिमाहुः—अत एवेत्यादि । अत एवेति । एतन्नित्यत्वस्य तद्विलक्षणत्वं हृदि कृत्वैव विचक्रम इति । त्रिभिः क्रमैराकान्तवान् । एतावता कथं प्रकृतसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः—अत्र हीत्यादि । नित्यत्वं त्वित्यादेरयमर्थः—यथा ‘पुरोडाशं चतुर्द्धा हरितोषिणी ।

इदानीमाविर्भावतिरोभावानङ्गीकारेण परमतरीत्याऽऽधुनिकभक्तस्य लीलाया भगवदिच्छयैव नित्यत्वमाहुः—अथवेति । यथा क्रमेणेति । न त्वाविर्भावतिरोभावरीत्येति भावः । तस्या इति । वर्तमानाया लीलाया इत्यर्थः । तथा चाधुनिकभक्तस्य भजनेन कीर्तनेन नित्यलीलायां प्रवेश इति भावः ॥

अत्र श्रुतिवाक्यं प्रमाणमाहुः—अत एवेति । ऋगर्थमाहुः—एष विष्णुरिति । प्रकृतसिद्धिमाहुः—अस्य कीरय इति । ननु जीवस्वरूपभक्तस्य नित्यत्वं स्तोत्रेण कथमित्यत गङ्गाधरभट्टी ।

दशस्यन्निति । दशतेश्छान्दसम् । विष्णुमाहात्म्यमिति । वामनावतारीयम् ।

किन्त्वितोऽधिकमप्यस्तीत्याशयेनाह—ध्रुवास इति । अस्य कीरयः स्तो-
तारो जनासो भक्ता ध्रुवासो नित्या एवेत्यर्थः । नित्यत्वं तु स्तोत्रेण संतु-
ष्टेन भगवता पूर्वोक्तलीलामध्ये तेषां पातनेनेति ज्ञेयम् । अन्यथा जी-
वस्य स्वत एव नित्यत्वेन 'अस्य कीरयो ध्रुवास' इत्यनर्थकं भवेत् ।
नापि सर्वसंपत्त्या याश्चाद्यर्थकगमनाभावरूपं कादाचित्कं ध्रुवत्वमत्र
वाच्यम् । सङ्कोचे मानाभावात् । तादृशे ध्रुवपदाशक्तेश्च । तस्मादस्म-
दुक्त एव श्रुतेस्तात्पर्यं वेदितव्यम् । सुजनिमा शोभनानि जनिमानि
नामानुकीर्तनस्मरणादीनि यस्यैतादृशो विष्णुरुक्षितिं विस्तीर्णनि-
वासां चकारेत्यर्थः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

करोती'त्यनेनोक्तस्य चतुर्द्धाकरणस्य 'आग्नेयं चतुर्द्धा करोती'तिवाक्येनाग्नेय उपसंहा-
रस्तथा 'नित्यो नित्याना'मित्यादिनोक्तस्य जीवनिनित्यत्वस्य भगवत्स्तोत्रपूषसंहार इति न
वक्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तोपन्यस्तश्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् । एवं सति यदत्र ध्रुवत्वश्रा-
वणं तत्र कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः । स चोक्तरूप एव युक्तः । अन्यथा निःप्रमाणकस्य वृत्ति-
संकोचस्य लक्षणायाश्चापातादिति । तथा च श्रुत्युक्तभगवत्स्तोत्रनित्यत्वार्थापत्त्या लीला-
तत्सम्बन्धिनं या सत्ता सा पूर्वोक्ताया विलक्षणा, स्वरूपधर्मयाथातथ्यघटितत्वात् ।
तस्यास्तु तदन्यथाभावघटितत्वादिति । 'रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्र'मित्यादौ जनि-
मशब्दस्य जन्मनि प्रसिद्धत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमर्थान्तरमाहुः—नामानुकीर्तनेत्यादि । जनी
प्रादुर्भावे, जायन्त इति जनिमानीति व्युत्पत्त्या तानि तथेत्येतादृश इत्यर्थः । इदं च लीला-
नित्यत्वं '*तद्भूतस्य तु नातद्भाव' इत्यधिकरणे प्रपञ्चितम् ॥

हरितोषिणी ।

आहुः—नित्यत्वं त्विति । ध्रुवास इत्यस्यान्यार्थकत्वं वारयन्ति—नापीति । उरुक्षितिमि-
त्यस्य ऋक्पादस्य व्याख्यानमाहुः—सुजनिमेति । सुष्ठु जनिमा यस्येति विग्रहानुरोधेनार्थ-
माहुः—शोभनानीति । इदं च सर्वं 'तद्भूतस्य तु नातद्भाव'इत्यधिकरणे विस्तरेणोक्तम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

पातनेनेति । ननु 'प्यासश्रन्थो युच्' न्याय्यः ? 'कृत्यव्युटो बहुल'मिति न दोषः ।
जनिमानीति । जन्मानित्यर्थः । 'जनिमृङ्भ्यामिमनिञ्छन्दसि' । जन्मानन्तरं नामादीनि
भवन्तीति भावेनाहुः—नामेत्यादि ॥

टिप्पणी ।

* तद्भूतस्येति । व्याससूत्रवृत्तीयाध्यायचतुर्थपादे । तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभावं प्राप्तस्य
अतद्भावः पुष्टिमार्गीयभावतिरोभावो नेत्यक्षरार्थः ॥

(५१) किञ्च अनित्यत्वं लीलासु वदन् वादी प्रष्टव्यः । ध्वंसप्रतियोगित्वं ह्यनित्यत्वम्, तदत्र कुतस्त्वयाऽवधारितमिति । जन्यभावत्वेनेति चेद्भूयात्, तदा स वक्तव्यः, पूर्वसिद्धाया एव तस्याः क्रमेणाविर्भाव एवेति पूर्वमेवोक्तां स्वरूपासिद्धिं किं नानुसंधत्स इति । न पश्यामीति चेद् ब्रवीषि, तदा स्वाभिमतेश्वरेऽपि तथा ब्रूहि । धर्मिग्राहकप्रमाणेन स तथैव सिद्ध इति तु तुल्यम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

(५१) एवं शब्दप्रमाणेन लीलानित्यत्वे स्थापितेऽपि शङ्काढ्यमानी जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तिं हृदि कृत्वा अनित्या; जन्यत्वात्, जन्या; क्रमिकत्वादिति क्रमिकत्वबोधकप्रत्यक्षशब्दानुगृहीतेनानुमानेन प्रत्यवतिष्ठत इति तं प्रत्याहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च जन्यत्वनश्वरत्वयोर्व्याप्तौ सत्यामपि प्रकृते शब्दस्य तात्पर्यान्तरेण तदनुग्राहकत्वात्, प्रत्यक्षस्य च तत्त्वास्पर्शित्वेन दुर्बलत्वात् स्वरूपासिद्धेनानुमानेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः । अत्राह—न पश्यामीति । असतः सत्तामनङ्गीकुर्वता सिद्धान्तिनाऽपि प्रपञ्चस्य सत्यत्वाय कारणाद्बहिर्भावः, कारणे लय इत्येवंरूपयोरुत्पत्तिनाशयोरङ्गीकारात्तत्रयायस्यात्रापि शक्यवचनत्वान्न पश्यामीत्यर्थः । तत्र प्रत्याहुः—तदेत्यादि । तथा ब्रूहीति । त्वं हि कार्यत्वलिङ्गकानुमानात् कर्तृत्वेनेश्वरं साधयसि, तथा सति कर्तृत्वस्योत्पत्तिविनाशशालित्वव्याप्तत्वात्तत्रापि सिद्धान्त्यभिमतं पूर्वपक्षाभिमतं चानित्यत्वं निराबाधमतस्तदपि ब्रूहीत्यु-

हरितोषिणी ।

(५१) इदानीं तु क्रमिकत्वेन हेतुना जन्यत्वसाध्यकानुमानेन लीलायां जन्यत्वस्वीकर्तृणां नैयायिकानां निराकरणार्थमाहुः—किञ्चेति । प्रष्टव्य इत्यनेन साक्षाद्विवादानर्हत्वं नैयायिकस्य सूचितम् । तद् ध्वंसप्रतियोगित्वम् । अत्र लीलासु वादिवाक्यानुवादमाहुः—जन्येति । तथा च लीला अनित्या, जन्यभावत्वादित्यनुमानं बोध्यम् । जन्यभावत्वमेव लीलासु नास्तीति स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासदोषग्रस्तं त्वदीयानुमानमित्याहुः—पूर्वसिद्धाया इति । तथा चाविर्भावतिरोभावावेव लीलाया, न तूत्पत्तिविनाशाविति भावः । नैयायिकः शङ्कते—न पश्यामीति । इदानीन्तना लीला पूर्वसिद्धैवेति न पश्यामीत्यर्थः । प्रतिबन्धोत्तरमाहुः—तदेति । तथा ब्रूहीति । तुल्ययुक्त्येश्वरेऽप्यनित्यत्वं ब्रूहीत्यर्थः । तथा च घटादिकार्यकर्तरि कुलाले यथाऽनित्यत्वं, तथा जगद्रूपकार्य-

गङ्गाधरभट्टी ।

(५१) तथैवेति नित्यत्वेनैव ।

ननु न तुल्यम् । अत्र धर्मिग्राहकमानेऽपि प्रातःकालीनलीलायाः सायङ्काले, बाल्यस्य च पौगण्डादिष्वनिरूपणात् । सत्यम् । तत्र ह्युत्तरकाले पूर्वलीलासत्त्वासत्त्वौदासीन्येन लीलानिरूपणं क्रियते, न तु पूर्वलीलायाः सत्वमसत्त्वं वाऽपि निरूप्यते । एवं च सति सन्देहे तन्निवारणपूर्वकं 'जयति जननिवासः' 'बहूनि सन्ति नामानि' बृहद्ब्राम्नीयकथा, 'ता वां वास्तूनि' 'ते ते धामानि' 'तद्विष्णोः परमं पदं' 'तद्विप्रासो' 'ध्रुवासो अस्ये'त्यादिश्रुतिस्मृतिभिरुक्तरीत्या लीलाया नित्यत्वेऽवधारिते सर्वसमाधानार्थं क्रमेणाविर्भाविताया एव लीलायाः क्रमेण

सुवर्णसूत्रम् ।

पालम्भः । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणेनेश्वरो नित्य एव सिद्ध इति तत्र तथा कथनमुचितं, नात्रेति चेत्तत्राहुः—धर्मीत्यादि । ग्राहकं प्रमाणं सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वयसंयोगजनकस्य कर्मणो जन्यत्वसाधकमनुमानं, नवानुमानानि वा । प्रकृते तु लीलातत्सम्बन्धिनित्यत्वसाधिकाः श्रुतयः श्रुतार्थापत्तयश्च बोध्याः । तथा च परिहारसाम्यादत्रापि तदुचितमित्यर्थः ॥

तौल्यं परिहरति—नन्वित्यादि । अत्र लीलाया नित्यत्वग्राहके पूर्वोक्तप्रमाणे सत्यपि तस्मिन् प्रातरित्याद्युक्तप्रकारेणानित्यत्वस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । अत्र समादधते—सत्यमिति ।

हरितोषिणी ।

कर्तरीश्वरेऽप्यनित्यत्वं तव मते सिद्ध्यतीति भावः । अत्र नैयायिका उत्तरमाहुः—धर्मीति । धर्मी ईश्वरः तद्ग्राहकं प्रमाणमुदयनाचार्योक्तं पूर्वोक्तानुमाननवकं तेनेत्यर्थः । अथवा धर्मिग्राहकं प्रमाणं वेदस्तेनेत्यर्थः । स ईश्वरः । तथैव नित्य एव । तुल्यमिति । लीलायामपि नित्यत्वग्राहकं प्रमाणं वेदादिकमस्तीति तुल्यमित्यर्थः ॥

तुल्यता नास्तीत्याशङ्कते—नन्विति । तुल्यत्वाभावे हेतुमाह—अत्रेति । मानेऽपीति । लीलाया नित्यत्वग्राहके प्रमाणे सत्यपीत्यर्थः । लीलाया अनित्यत्वं साधयन्ति—प्रातरिति । तथा च प्रातःकालीना लीला सायङ्काले नास्ति, बाल्यलीला पौगण्डे नास्तीत्यनित्यत्वमिति भावः । समाधानमाहुः—सत्यमिति । एवं च सतीति । लीला मात्रे निरूपणीये सतीत्यर्थः । सन्देह इति । लीला नित्याऽनित्या वेति सन्देहे सतीत्यर्थः । संशयनिवारणार्थं 'जयती'त्यादि—'ध्रुवास'—इत्यन्तान्यष्टवचनान्याहुः—जयतीत्यादि ।

गङ्गाधरभट्टी ।

अनिरूपणादिति । अनित्यत्वमिति शेषः ।

तत्र निरूपणमात्रमिति तत्रापि निर्णयात् कथं न तुल्यत्वम् । न हि प्रतिपदं नित्यत्वं निरूपणीयम् । एकत्र तथा निर्णयस्यैवान्यत्राप्यवगन्तुं शक्यत्वात् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायात् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् ॥

ननु लीलायाः कर्मरूपत्वेन तस्य चाचिरावस्थायित्वनियमेन न नित्यत्वं वक्तुं शक्यमिति चेत्, हन्त!! एवं ज्ञानस्यापि त्रिक्षणावस्थायित्वनियमेनेश्वरज्ञानस्यापि न नित्यत्वं वक्तुं शक्यम् । धर्मिग्राहकप्रमाणाच्चेत् तुल्यम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

सर्वसमाधानार्थमिति । लीलानित्यत्वतत्तद्रसस्वभावतन्मनोरथादिसामञ्जस्यार्थम् । ननु नित्यत्वस्य कण्ठतोऽनुक्तेर्न तुल्यत्वमत आहुः—न हीत्यादि ॥

अनन्यलभ्यस्येत्यादि । शब्देन निर्णीतस्य नित्यत्वस्य शब्देतरालभ्यत्वेन शब्दार्थत्वादित्यर्थः । एवं शब्दस्य मानान्तरविरोधकृतं नैर्बल्यं निरस्तम् ॥

अतः परं कर्मस्वरूपमर्यादाभङ्गदोषविधूननाय पूर्वोत्तरपक्षावाहुः—नन्विति । हन्तेति च । यद्यपि प्रतिबन्देरनुत्तरत्वं, तथापि धर्मिग्राहकाणां पूर्वोक्तप्रमाणानां प्राबल्यादपीष्टसिद्धौ प्रतिबन्देः परप्रतिपत्तिमात्रार्थत्वादत्रोत्तरत्वमेव; परप्रसिद्ध्या परबोधने सौकर्यादिति । तथा चेश्वरज्ञानवत्कर्मणोऽपि लोकविलक्षणत्वान्न तेन लौकिककर्मरूपमर्यादाभङ्ग इत्यर्थः । एवं त्रयोविंशचतुर्विंशौ परिहृतौ ॥

हरितोषिणी ।

सर्वसमाधानार्थमिति । लीलाङ्गभूतसंयोगविप्रलम्भाङ्गभूतमनोरथादिसिद्ध्यर्थम् । कथं न तुल्यत्वमिति । एवं प्रकारेण निर्णयाद्वेदेन कथं न तुल्यत्वमित्यर्थः ॥

कर्मस्वरूपलीलाया नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—हन्तैवमिति । तवापीयं चिन्तास्तीति हन्त इति खेदः । तत्कारणमाहुः—ज्ञानस्यापीति । तुल्यमिति । धर्मिग्राहकवेदानुमानादिप्रमाणमुभयत्राप्यस्तीति तुल्यमित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

अनन्यलभ्यस्येति । अनिरूपणेन हेतुनाऽनित्यत्वं हि त्वया साध्यम् । तच्चान्यलभ्यत्वान्न शब्दार्थः । अनुमानं च शब्दाहुर्बलमिति वेदवेदान्तमीमांसकाः । जगतो नित्यत्वं च युक्त्याऽपि साधितं, किं पुनर्लीलाया इति भावः ॥

कर्मरूपत्वेनेति । ‘अनायाससाध्यमिष्टं कर्म लीले’ति लक्षणात् । हन्तैवमिति । प्रतिबन्देरनुत्तरत्वेऽपि वाच्युत्तरेणैव स्वोत्तरसिद्ध्यर्थमेवमुक्तम् । तदाहुः—धर्मिग्राहकेति ॥

(५२) ननु लीलासम्बन्धिपदार्थाः सर्वैः सपद्यनुभूयमाना एव, त-

सर्वदृश्यगोकुलमथुरादीनां
लीलासम्बन्धित्वाभावेऽपि ली-
लासम्बन्धिपदार्थाभिव्यक्तिस्था-
नतया भक्तप्रीतिविषयतेति क-
थनम् ।

द्भिन्ना वा? आद्ये, तन्नित्यत्वं प्रत्यक्षबाधितम् ।

कचिच्च श्रूयमाणवैलक्षण्योपलम्भाच्च न तथा

वक्तुं शक्यम् । द्वितीये त्वेतेषामपीतरपदार्थसा-

धारण्येन तल्लीलारसनिमग्नानामेतेष्वेवासाधार-

णप्रेमानुपपत्तिः । तादृग्भक्तानामेतद्दर्शना-

दिना तद्रसानुभवेनाह्लादविशेषस्यानुभूयमानत्वेन च न तथा वक्तुं श-

सुवर्णसूत्रम् ।

(५२) अतः प्रत्यक्षबाधादिदोषद्वयपरिहाराय पूर्वोत्तरपक्षावाहुः—ननु लीलेत्यादिना ।

प्रत्यक्षबाधितमिति । ब्रश्चनादिप्रत्यक्षेण बाधितम् । वैलक्ष्येति । यथा 'रत्नवद्धोभ-
हरितोषिणी ।

(५२) लीलासम्बन्धिपदार्था ब्रजसम्बन्धिपर्वतवृक्षलताकुञ्जादयस्ते ते द्विविधाः । एके

भक्ताभक्तैः सर्वैः परिदृश्यमानाः । अपरे उत्कटभक्तैरेव परिदृश्यमाना अलौकिकरत्नादि-

विशिष्टाः । तत्राशङ्कते—नन्विति । लीलासम्बन्धीति । ब्रजसम्बन्धिसकृच्चन्दनतरुल-

तागुल्मादयः पदार्था इत्यर्थः । सर्वैरिति । भक्तैः साधारणजनैरित्यर्थः । सपदि एकस्मि-

न्नेव काले । तथा चारामादिनिकुञ्जानां सर्वैरनुभव एकस्मिन्नेव काले क्रियत इत्यनुभवो-

ऽपीति भावः । द्वितीयं पक्षमाहुः—तद्भिन्ना इति । ये परिदृश्यमाना निकुञ्जादयस्त-

दपेक्षया मित्रा विलक्षणा इत्यर्थः । वैलक्षण्यं च भक्तैरेवानुभूयमानत्वं, न त्वितरजनैरिति

भावः । प्रथमपक्षे दूषणमाह—आद्ये इति । तन्नित्यत्वमिति । वृन्दावनस्थतरुगुल्मा-

दीनां नित्यत्वमित्यर्थः । प्रत्यक्षबाधितमिति । तेषां वृक्षाणां छेदनादिकं दृश्यत इति

कृत्वा नित्यत्वं प्रत्यक्षेण बाधितमित्यर्थः । अनित्यत्वमपि वक्तुं न शक्यत इत्याह—कचि-

दिति । श्रीमदुत्कटभक्तमुखाच्छ्रीगोकुले यमुनाया उभयतटी रत्नवद्धेति श्रूयमाणं वैलक्ष-

ण्यमिति तेषामनित्यत्वमपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । द्वितीयपक्षोऽपि न भवतीत्याह—

द्वितीये त्विति । उत्कटभक्तैरेव परिदृश्यमाना इति पक्षे त्वित्यर्थः । एतेषामपीति ।

सर्वानुभूयमानपदार्थानामित्यर्थः । तल्लीलेति । अलौकिकभगवल्लीलारसनिमग्नानामित्यर्थः ।

एतेष्वेवेति । सर्वैरनुभूयमानेषु ब्रजपदार्थेषु । तथा चात्र भक्त्यभावे भक्तानां दोषः स्या-

दिति भावः । ननु मास्तु लौकिके प्रेमानुत्पत्तिः, का क्षतिरित्यत—आहुः—तादृग्भ-

क्तानामिति । एतद्दर्शनेति । सर्वैरनुभूयमानब्रजमण्डलदर्शनादिना । तद्रसानुभवेन ।

अलौकिकरसानुभवेन । अपरं हेतुमाहुः—आल्हादेति । न तथा वक्तुमिति । अलौकि-

कप्रेमोत्पत्तिर्मा भवत्वित्येवं वक्तुं न शक्यमित्यर्थः । प्रेमोत्पत्तिस्त्वलौकिके या जायते सा

गङ्गाधरभट्टी ।

(५२) वैलक्ष्येति । 'रत्नवद्धोभयतटी'त्यादि ।

कथमित्युभयतःपाशा रज्जुः । न च भिन्नत्वेऽप्यभिन्नत्वभ्रमात्प्रेमाद्युपपत्तिः । दृश्यते हि स्वप्नप्रतीतप्रमदादर्शनादिना पारमार्थिक(नर)स्खलनादिरिति वाच्यम् ! एवं तादृशाह्लादोपपत्तावपि तत्र तत्र वेणुकिङ्किण्यादिश्रवणतत्सौरभविशेषानुभवप्रदीपाद्यनुभवानां पारमार्थिकानामनुपपत्तेः । न ह्यभिमानमात्रेणोक्तानामनुभवः संभवति । अन्यथा जागरितस्यापि प्रमदास्पर्शाद्यनुभवप्रसंगः । तादृशेषु भ्रमानुपपत्तिश्चेत्यादिशङ्कानिरासस्तु 'दिवीव चक्षुरातत'मिति श्रुतिव्याख्यानेनैव कृत इति दिक् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

यतदी'त्यादि । तादृशेष्विति । उत्कटभक्तिमत्सु । एवमाशङ्कामुक्त्वा तत्समार्थि स्मारयन्ति—दिवीवेत्यादि । तथा च तद्व्याख्याने 'दिवि स्वर्गे यथे'त्यादिना स्वर्गीयाणां पदार्थानां महदुद्भूतरूपवत्त्वेऽपि स्वर्गस्थदृश्यत्वमेव, न त्वदृश्यत्वमपि; तथैव वस्तुसामर्थ्यात्, तथैवात्रापीति श्रौतदृष्टान्तबलेन साधारणजनाविषयत्वं स्थापितम् । तेन सर्वानुभूयमानपदार्थेभ्यो भिन्नत्वमर्थादेव सिद्धमिति प्रत्यक्षबाधोऽनवसरादेव पराहतः । लौकिकेष्वपि भक्तानां लीलासम्बन्धित्वेन बुद्धिस्तु 'चक्षुरिति द्वितीयैकवचनान्त'मित्यादिना सर्वानुभूयमानस्य तद्वृत्तिलाभस्यानन्तव्यवस्थापनादस्य तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वप्रयुक्तत्वाद्वाधकत्वेन पर्यवस्यतीति न दोषलेशशेष इति भावः । एवं पञ्चविंशषड्विंशौ परिहृतौ ॥

हरितोषिणी ।

तदभेदभ्रमादित्याशङ्कते—न चेति । भ्रमादपि प्रेमोत्पत्तिर्जायत इत्यत्र दृष्टान्तमाहुः—दृश्यते हीति । समाधानमाहुः—एवमिति । एवमभेदभ्रमेणेत्यर्थः । तत्र तत्रेति । निकुञ्जे निकुञ्जे इत्यर्थः । तथा च भ्रमेणाह्लादो भवतु नाम, परं त्वद्यापि स्थलविशेषे सत्यानां वेणुकिङ्किण्यादीनां तत्र तत्र श्रवणादिकं जायत इति तदनुपपत्त्याऽभेदो वक्तव्य इति भावः । ननु लौकिकलौकिकं भिन्नमेव, प्रदीपाद्यनुभवस्तु तदेवेदमित्यभिमानेनेत्यत आहुः—न हीति । उक्तानामिति । वेणुकिङ्किण्यादीनामित्यर्थः । लौकिकदृष्टान्तानुसरणमस्तु नाम, तथाप्यपरं निष्कृष्टं समाधानमुच्यते इत्याहुः—तादृशेष्विति । उत्कटभक्तियुक्तेष्वित्यर्थः । नन्वित्यादिना पूर्वपक्षे समाधानमाहुः—शङ्कानिरासस्त्वित्यादिना । दिवीति । दिवि । स्वर्गे इत्यर्थः । तथा च स्वर्गे ये ये पदार्थाः सन्ति ते सर्वे स्वर्गीयानामेव दृश्या, न त्वन्येषामेवमत्रापि भक्तानामेवालौकिकलीलासम्बन्धिपदार्था दृश्या, न त्वन्येषाम् । एवं च ते लौकिकसाधारणजनविषयपदार्थेभ्यो भिन्ना एवेति भावः । एवं च भक्तानां लौकिकेषु प्रेमोत्पत्तिस्तु लीलासम्बन्धित्वेनेत्यवधेयम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तादृशेष्विति । लीलारसनिमग्रेषु । दिवीवेति । दिविष्ठं वस्तु तत्रत्यानामेव दृश्यते,

(५३) ननु प्रभासीयकथायाः कथं सङ्गतिरिति चेत्, उच्यते भगवान् हि सर्वलीलायुतः प्रकटः सदा । तथा च यथा धर्म-
 प्रभासीय- लीला विषय- रक्षा, सद्रक्षा, देवकार्यकरणं, भूभारहरणादिकं भगव-
 तारूपा मायि- कीति प्रमाण- लीला; तथैवासुरव्यामोहनमपि लीलैव । मोहनं च माय-
 बलेन निरू- यैवेति निश्चयः । एवं च सत्यासुरमोहनार्थं या लीला सा
 प्यते । मायिकीति मन्तव्या । तस्यां च लौकिकत्वेनासत्यत्वेन ज्ञा-

सुवर्णसूत्रम् ।

(५३) अतः परं प्रमाणयोरितरेतरविरोधो लीलास्थानां नाशानुभवादिवेतिदोषद्वयप-
 रिहाराय तत्कृतं पूर्वपक्षमाहुः—नन्वित्यादि । कथं सङ्गतिरिति । पूर्वोक्तप्रमाणैर्हि ली-
 लालीलास्थयोर्नित्यत्वं, तत्कर्तुश्च दृश्यमानविग्रहाभिन्नत्वं च व्यवस्थापितम् । तथा सति
 द्वारकालीलास्थानामपि तथात्वमावश्यकम् । एकादशस्कन्धे च यदुकुलस्य शापपूर्वको
 नाश उच्यते । ‘लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् । योगधारणयाऽऽ-
 ग्नेय्याऽदग्ध्वा धामाविशत्स्वक’मित्यनेन स्वरूपस्यान्यथाभाव उच्यते । तथा सति
 प्रमाणयोर्लीलयोश्च विरोधात् प्रदर्शनमात्रार्थत्वं सर्वस्यायाति । यदि च स्वप्नादिवैधर्म्या-
 न्मायिकत्वं नाङ्गीक्रियते; तदाऽपि सत्कार्यवादस्य पूर्वं साधितत्वादत्रापि तत्रायेन का-
 र्यत्वे सिद्धेऽनित्यत्वस्यैव दार्ढ्यम् । अंशावतारणाच्च । तथाऽकूरभौमाहतादीनां पुराणान्तरे
 पूर्वजन्मकथनादपि तथा । एतेनैव प्रथमतृतीयस्कन्धीयार्जुनोद्धवोक्ती भारतविष्णुपुराणा-

हरितोषिणी ।

(५३) इदानीं लीलाया नित्यत्वे पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति—नन्विति । प्रभासीयेति ।
 प्रभासक्षेत्रे सर्वेषां यादवकुलोत्पन्नानां विप्रशापेन नाश उच्यते; तथा च लीलोत्पन्नानां
 लीलायाश्च नाशात्कथं नित्यत्वमिति भावः । सङ्गतिं व्युत्पादयितुं समाधानमाहुः—

गङ्गाधरभट्टी ।

तथा लीलास्थं वस्तु लीलारसनिमग्नानामेव दृश्यते, तस्माल्लीलास्थाः पदार्था भिन्ना एव;
 तथापि लौकिकेषु भक्तानां लीलास्थत्वबुद्ध्यनुपपत्तिः ? मैवं वोचत । लौकिकेष्वेवालौ-
 किकप्राकट्यात् । यथा चक्षुर्गोलकेऽतीन्द्रियचक्षुरिन्द्रियावेशः । इदमपि व्याख्यातं चक्षु-
 रितिद्वितीयाव्याख्यायाम् ॥

(५३) कथं सङ्गतिरिति । योगधारणया तनुं दग्ध्वा धामाविशत्स्वकमिति स्वरूप-
 विकारः, ‘यदून्यदुभिरन्योन्यं भूभारान्संजहार हे’ति लीलास्थानाम्; तथात्वं नि-
 त्यत्वे कथम् ? न च सत्कार्यवादान्न दोषः । कार्यत्वस्यैवानित्यत्वात् । किञ्चांशावतारणा-
 त्पूर्वजन्मोपाख्यानाच्च भक्तादीनां कथं नित्यत्वं प्रत्येतव्यम् ॥

नेन भगवत्यपि लौकिकत्वज्ञानमसुराणामेव, न दैवानाम् । यतस्तदर्थ-
मेव तत्करणम् । अत एव भगवताऽप्युक्तम्—‘अवजानन्ति मां मूढा
मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मो-
घाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं
मोहिनीं श्रिताः । महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भज-
न्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्यय’मिति । ‘मामव्यय’मिति पदाभ्यां
यः प्रकटो दृश्यते तमेवाविकृतं जानन्तो भजन्त इति गम्यते ॥

अपि च भगवद्गीताखेव ‘यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्
सुवर्णसूत्रम् ।

दिश्यमौशलादिकथाऽपि व्याख्याता । अतो विग्रहलीलातत्सम्बन्धिनं नित्यत्वे बहुवाक्य-
विरोधादस्याः सङ्गतिर्न भवतीत्यतः प्रश्नः—कथं सङ्गतिरिति । तत्र तस्याः सङ्गतिं
व्युत्पादयितुं विग्रहादिनित्यत्वेऽपि सङ्गतिर्न ‘दुर्घटेत्याशयेनाविर्भूतस्य भगवतः सामर्थ्येन
तदुपपत्तिमाहुः—उच्यते भगवानित्यादि लीलैवेत्यन्तम् । तथा च तदपि लीलात्वा-
त्स्वरूपसाध्यमिति तदानीमपि स्वरूपं नित्यमिति तत्सामर्थ्येनैव तदुपपत्तिरित्यर्थः । सा
कया विधयेत्याकाङ्क्षायां तत्करणं, तस्याः स्वरूपं, तां विधां चाहुः—मोहनं चेत्यारभ्य,
करणमित्यन्तम् । इयं च लीलाऽसुरार्था, न दैवार्थेत्यत्र मानमाहुः—अत एवेत्यादि ।
तथा चैतद्वाक्ये स्वावज्ञायास्तद्भावप्रकारकथनपूर्वकमुक्तत्वात्तेषां मूढत्वेन मोहस्य सार्वदि-
कत्वात्तिरोभावावसर एवंप्रकाराकरणे मोहशैथिल्यं भवेत् । अतस्तथा करणम् । तेन च
दैवानां न मोह इति । तस्यामोहस्य व्याख्यातत्वादेव ज्ञानप्रकारमाहुः—मामित्यादि ।
तथा चासुराणामेवान्यथाबुद्धिर्न दैवानामिति पूर्वोक्तं युक्तमेवेत्यर्थः ॥

एवमस्या लीलाया असुरार्थत्वे सिद्धे स्वरूपनित्यत्वं निष्प्रत्यूहमेवेत्याशयेन तन्नित्यत्व-
हरितोषिणी ।

उच्यत इति । लीलाया नित्यत्वोपपत्तिमाहुः—भगवानित्यादिना, लीलैवेत्यन्तेन । सर्व-
लीलायुत इति । धर्मरक्षाद्यसुरव्यामोहनान्तसर्वलीलायुत इत्यर्थः । तथा च प्रभासी-
यलीलयाऽसुरव्यामोहनमित्यसुरव्यामोहनात्मिकेयं लीलेति भावः । शरीरादित्यागादिकं
मायिकं मिथ्याभूतमित्याहुः—मोहनं चेति । सा मायिकी । असुरव्यामोहनात्मिका
लीला मायिकी मन्तव्येत्यर्थः । तथा चेयं लीला मोहनार्थं श्रितेत्यत्र प्रमाणमाहुः—अत
एवेति । असुरा मानुषं मामवजानन्ति, महात्मानस्तु मामव्ययं जानन्ति, अत एव ते
भजन्तीत्यर्थः ॥

असुरव्यामोहनात्मिकाया लीलाया असुरार्थत्वेऽपि तस्या लीलाया अनित्यत्वेन तद्वि-
शिष्टस्वरूपस्याप्यनित्यत्वापत्तिः । अतस्तस्य नित्यत्वे प्रमाणं दर्शयन्ति—अपि चेति ।

यतयो वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्य' इत्युपक्रम्याक्षरस्वप्राप्त्युपायौ निरूप्य, स्वप्राप्तौ च विशेषमुक्त्वा पुनर्भगवतोच्यते—'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके । भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे । परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यती'त्यादि । एतदन्ते च 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये'त्युक्त्वा परस्य लक्षणमुच्यते 'यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत'मिति । अत्र च यत्सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि स्वयं न नश्यति तस्यैव लक्षणं 'यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत'मितिपदेनोक्तम् । एतल्लक्षणवत्त्वं च मृत्सामक्ष्यजृम्भणादिलीलानिरूपणप्रस्तावे पक्षान्तरनिरासपूर्वकं भगवतो दृश्यस्वरूपस्यैव नैसर्गिकधर्मत्वेन दशमस्कन्ध एव निरूपितम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

साधकं मानान्तरमाहुः—अपि चेत्यादि । निरूप्येति । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मे'त्यनेन 'अनन्यचेता' इत्यनेन च निरूप्य । उक्त्वेति । 'मामुपेत्य पुन'रिति श्लोकेनोक्त्वा । एतदन्त इति । एवमक्षरस्वरूपनिरूपणानन्तरम् । एवं गीतोक्तप्रमेयं निरूप्य तादृशत्वं

हरितोषिणी ।

भगवता साक्षादर्जुनं प्रति 'यदक्षर'मित्यनेनोपक्रमः कृतः, अनन्तरं 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मर'न्नित्यनेनाक्षरप्राप्त्युपायं, 'अनन्यचेता' इत्यनेन स्वप्राप्त्युपायं च निरूप्य 'मामुपेत्य पुन'रित्यनेन स्वप्राप्तावक्षरापेक्षया विशेषमुक्त्वा पुनर्भगवता 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः' इत्यादिनाऽक्षरस्वरूपनिरूपणमुच्यते । एतदन्ते पुरुषस्य भक्तिलभ्यत्वमुक्त्वा 'यस्यान्तःस्थानी'त्यनेन परस्य लक्षणमुच्यत इत्याखण्डलार्थः । एतादृशं परस्य लक्षणं भगवत्यस्तीत्याहुः—एतल्लक्षणवत्त्वं चेति । निरूपितमित्यनेनान्वयः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

निरूप्येति । 'ओमित्येकाक्षर'मिति । 'अनन्यचेता' इति च । विशेषमिति । 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत' इति । एतदन्त इति । 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'त्यक्षरनिरूपणान्त इत्यर्थः । अयमर्थोऽत्र प्रकरणे—विनैव साधनं प्रलयेऽक्षरप्राप्तिः सर्वेषां, ज्ञानिनां त्वनावृत्तिः, परब्रह्मप्राप्तिस्तु भक्त्यैवेति न पूर्वापरविरोध इति ॥

अपि च, अत्रैव दामोदरलीलाप्रस्तावे तस्मिन्नेवोदरे दाम्नामनवच्छेद-
कत्वं निरूप्यते, तेन तस्योदरस्यैव ब्रह्मत्वं निरूपितं भवति । उदरस्या-
ब्रह्मत्वे तु दामभिरनवच्छेद्यत्वे देशकालापरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मधर्मं हेतुत्वेन
'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'त्यादि न निरूपयेत् । व्यधिकरणत्वापत्तेः । तथा
च धर्मिग्राहकमानैर्विग्रहस्यैव ब्रह्मत्वं निश्चितमिति तद्विरुद्धधर्माणाम-
सतामेव प्रदर्शनमसुरव्यामोहायेति निश्चीयते । अन्यथाऽनुपपत्तेर्बलि-
ष्ठत्वात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

भगवति निगमयन्ति—एतदित्यादिना । सिद्धमाहुः—तथा चेत्यादि । एवं प्रभासीय-
लीलामायिकत्वदाढ्याय स्वरूपनित्यत्वं पुनरत्र स्मारितम् । तेन 'लोकाभिरामा'मित्यनेन
यः स्वरूपस्यान्यथाभाव उक्तः स प्रदर्शनमात्रमेवेति बोधितम् । एवमेव ब्रह्माण्डपुराणे-
ऽप्युच्यते । तदेव हि ब्रह्मतर्कस्तवटीकायामप्यदीक्षितेनोपन्यस्तम् । तथाहि—'निर्दो-
षश्चेत्कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते । चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुग्मं दृश्यते कथम् ।
एवं मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्यमिवापित'मिति नारदप्रश्ने, 'स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा
देहो नास्य विजायते । किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाश-
यति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाऽप्यसुरमोहार्थं परेषां च क्वचित्क्वचित् ।
दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचि-
न्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि
त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् । तथैव श्रीशुकै-
रपि श्रीभागवत उक्तम्—'राजन् परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि
यथा नटस्य । सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चात्ममहिनोपरतः
हरितोषिणी ।

अपि चेति । भगवति लक्षणं संगमयन्ति—अत्रैवेति । दशमस्कन्ध एवेत्यर्थः । उद-
रस्य ब्रह्मत्वं निरूपितमित्युक्तम्, तन्मनसि नायातीयत आहुः—उदरस्येति । न निरू-
पयेदिति । व्यास इति शेषः । व्यधिकरणत्वेति । उदरे ब्रह्मत्वं तु न स्वीक्रियते, देश-
कालापरिच्छिन्नत्वं तूच्यत इति ब्रह्मव्यधिकरणत्वापत्तेरित्यर्थः । एतावता यत्सिद्धं तदाहुः
—तथा चेति । धर्मिग्राहकमानैरिति । मृद्भूक्ष्णजृम्भणदामोदरादिलीलाप्रस्तावे श्रीभा-
गवतादिप्रमाणैरित्यर्थः । तद्विरुद्धधर्माणामिति । प्रभासीयलीलायां शरीरत्यागादीनाम् ।
असतां मिथ्याभूतानामित्यर्थः । अन्यथेति । भागवतादिप्रामाण्यानुपपत्तिः सर्वतो बल-
वतीत्यर्थः । सर्वा लीला नित्या देवानां प्रदर्शनाय, प्रभासीयाऽसुरव्यामोहनात्मिकाऽनि-
त्याऽसुराणां प्रदर्शनायेत्यत्र प्रमाणं दर्शयन्ति—

सुवर्णसूत्रम् ।

स आस्ते ॥ मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रद-
ग्धम् । जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन् मृगयुं सदे-
हम् ॥ तथाऽप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् । नैच्छत्प्रणेतुं
वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शय'न्निति श्लोकत्रयाणामत्रायमर्थः—पूर्व
यदुकुलनाशः स्वरूपान्यथाभावश्चोक्तः । तत्र 'योगधारणयाऽऽग्नेय्याऽदग्ध्वा धा-
माविशत्स्वक'मित्यत्राकारप्रश्लेषस्यापि संभवदुक्तिकत्वात् किमदग्ध्वा, उत योगिवद्गध्वा
धामाविशदिति सन्देहे तं वारयितुं प्रवृत्तो लीलातत्सम्बन्धिस्वरूपविषयकं सन्देहं प्रथमेन
वारयति । अन्यथा तृतीयश्लोकेनैव तन्निवृत्तेराद्यौ न वदेत् । तथा सत्यमर्थः—राजन्
*परस्याक्षरादप्युत्तमस्य †तनुभृतां यादवादीनां जननाप्ययेहा उत्पत्तिनाशचेष्टाः मा-
याविडम्बनं मायानुकरणमवेहि । परो हि नित्यलीलासम्बन्धिनां समागमने(?) स्वमा-
ययोत्पत्तिनाशत्वेन प्रत्याययति । तत्र दृष्टान्तो, यथा नटस्येति । नटो यथाऽन्यदन्यव-
त्प्रत्याययति तथेत्यर्थः । इदमेव पूर्वाध्याये मौशलक्लिष्टं दारुकं प्रति भगवतोक्तम्—'त्वं
तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः । मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रजे'-
त्यनेन । 'एता'मित्यनेनात्र सन्निहितस्य 'गच्छ द्वारवतीं सूते'ति श्लोकत्रयोक्तस्यैव परा-
मर्शात्, सर्वस्य मायिकत्वेऽभिसंहिते सर्वमित्येव वदेत् । अतस्तदनुवाद एव 'मायावि-
डम्बन'मित्यत्रेति निश्चयः । परत्वं निगमयितुमिदानीं सृष्टिगुणयोगमाह—सृष्टेत्यादि ।
महिर्महिमा । तथा च प्रलये यथा सर्वं स्वात्मनि निवेश्योपरतस्तात्कालिकपरिकरयुक्त-
स्तिष्ठति तथेदानीमास्त इत्यर्थः । श्रीधरीये तु 'तनुभृत्सु यादवादिष्वाविर्भावतिरोभावचे-
ष्टे'ति भगवत्परत्वेन व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् । तनुभृत्पदवैयर्थ्यप्रसञ्जकत्वात् । आवि-
र्भावतिरोभावान्तरे जननाप्ययव्यवहाराभावेन तावतैव चारितार्थात् । तस्मादुक्त एवार्थः ।
एवं सपरिकरस्य स्थितौ बोधितायां पुनः सन्देहः स्यात्, ननु मूलरूपे तथास्तु, अवता-
ररूपे तथात्वं कथमवगन्तव्यमिति, तदर्थं सामर्थ्यमाह—मर्त्येनेति । अन्तकान्तकं
मृत्युञ्जयम् । स्वावने स्वीयानामवने । तथा च मर्त्यशरीरस्य नाशोत्तरं चिरकालेऽपि
गुरुसुतानयनेन ब्रह्मास्त्रदग्धत्वदानयनेन मृत्युञ्जयजयेन च लोके वेदेवाप्रतिबद्धसामर्थ्य-
स्येदानीमपि स्वापराधिभृगयुस्वर्यनेने प्रकटीकरणात्सर्वकालमेकरूपमेव सामर्थ्यं विनिग-
न्तव्यम् । तथा च मूलरूपमेवेदमित्यर्थः । एवमेव वज्रोद्धवयोः स्थापनाद् ब्राह्मणवा-

टिप्पणी ।

* परस्येति । कर्तरि षष्ठीयम् ।

† तनुभृतामिति । कर्मणि षष्ठी ।

सुवर्णसूत्रम् ।

क्याप्रतिबध्यत्वमपि सामर्थ्यं बोध्यम् । तर्हि सामर्थ्यं विद्यमाने स्वानात्मानं च कुतो न रक्षितवानित्याकाङ्क्षायां तत्कारणं, भक्तस्थितिमर्यादां चाह—तथापीत्यादि । अनन्यहेतुर्निरपेक्षकारणम् । तथा च देवकार्यार्थं प्रकटस्तदर्थं तेऽप्यवतारिताः, यदा तत्सर्वं कृतं, तदा स्वस्य भूमौ कार्याभावात् स्वधामजिगमिषायां तेषां वपुरत्र शेषितं प्रणेतुं नैच्छत् । तद्धि मर्त्यमपि वं सुखं पुष्पातीति भगवदस्थितौ सुखाभावेन तत्पोषस्य सुतरामभाव इत्यतो नैच्छदित्यर्थः । तदाह—‘मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शय’न्निति । स्वस्था भगवदेकनिष्ठाः, ते हि भगवदिच्छानुरूपमेव कुर्वन्ति, तैरेवमवगतम्—भगवानेवमसुरान् व्यामोहयिष्यति, ततस्ते तथा कृतवन्त इति तेषां गतिं प्रकृष्टामुत्तमां दर्शयन् विद्यमानेऽपि सामर्थ्यं तान्न रक्षितवानिति भावः । तेन यथा प्राकट्यावसरे ‘बभूव प्राकृतः शिशु’रिति स्वत एव तथा भावनेन प्राकृतबुद्धिरुत्पादिता, तथा तिरोधानावसरे स्वतोऽग्निप्राकट्येनात्मानं योगिनमिव प्रदर्शयता स्थिरीकृता । लौकिकप्रकारकरणे तु भक्ता अपि व्यामुह्येरन्, प्रकारान्तरे असुरा अपि व्यामोहं शिथिलं कुर्युः, यथाऽयोध्यानयनेन । अत उभयसामञ्जस्यार्थं स्वतन्त्रेच्छ एव नाट्यं समापितवान् । जनिष्यमाणदैत्यव्यामोहस्थिरीकरणरूपदेवकार्यस्यैतावतैव सिद्धेरिति ‘लोकाभिरामे’तिश्लोकतात्पर्यं सिद्ध्यति । अत एव प्रथमस्कन्धे ‘यथाऽहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः । कण्टकं कण्टकेनैव द्वयं चापीशितुः समम् । यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः । भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवर’मिति द्वयेन नटदृष्टान्तपूर्वकं भूभारहर्तृदेहस्यैव त्याग उक्तो, न लीलान्तरकर्तुः । तेनाप्यन्तरासृष्टिरूपस्यैव देहस्य त्यागः सिध्यतीति स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्ध्यापादकं यद्रूपं तदनेन नाट्येन त्यक्तम्, न तु मूलरूपं व्यूहरूपं वेति फलति । यथा नटो नाट्यवेषमेव दूरीकरोति, न स्वीयं रूपमिति । न च व्यूहमूलरूपयोरभेदः । ‘वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी’ति विभूतौ कथनात् । किञ्चित्तेनान्यदपि कार्यं साधितम् । ‘एकं भगवतः कार्यं बह्वर्थानां च साधक’मितिशास्त्रार्थात् । तथाहि—वेदः सर्वोऽपि भगवल्लीलाप्रतिपादकः । तथा च जातकर्मादिप्रतिपादकसार्थकत्वाय यथा तदनुकरणमेवं सांपरायिकप्रतिपादकस्यापि तथात्वायैवं करणम् । देवानामप्यद्भुतरसोत्पादनायैवैतत् । तदुक्तं तत्रैव—‘देवादयो ब्रह्ममुख्या निविशन्तं स्वधामनि । अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः । सौदामिन्या यथाऽऽकाशे यान्त्या हित्वाऽभ्रमण्डलम् । गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः । देवादयो ब्रह्ममुख्या दृष्ट्वा योगगतिं हरेः । विस्मितास्तं प्रशंसन्तः स्वधामानि ययुर्मुदे’ति । नन्विदमत्यनुचितम्—‘हासो जनोन्मादकरी च माये’तिवाक्यात् स्मितस्य मायात्वेन तत्कृतकामदेवादिवर्द्धनस्यापि मायिकत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेत्, न; तस्या मायाया एतद्विज्ञ-

उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—‘अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरी-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्वात् । फलभेदेन तथा निश्चयात् । दृश्यन्ते हि मरुदेशराजधान्यां मायाविरचितदाडि-
मानामिदानीमपि फलानि । तान्युपभुञ्जानानां च तद्रसानुभवतापोपरमादयः । अन्यत्र
च दर्शनमात्रता मायाविरचितानाम् । तेन तत्रेवात्रापि फलवैजात्येन कारणवैजात्यमनुमे-
यम् । यदि च कारणवैजात्यं न मनुषे, तदाऽपि फलवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न पूर्वत्र
दोषसंचारः । दर्शननिरस्तत्वात् । प्रकृते च शब्दसिद्धत्वात् । एवं सति नेत्रनिमीलनेन
च देवानां ज्ञानशक्तिं तिरस्कृत्यात्मसंयोजनेन बहिःस्थितं सर्वं यथास्थितमेव स्वस्मिन्विला-
प्यावरणाग्निमुपनिषदुक्तां परमात्मस्थानभूतामग्निशिखां वा प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमन्त-
र्भूय पूर्वप्रतिपादितं स्वनित्यलीलास्थानं प्राविशदिति निबन्धोक्तो निष्कर्षः । तदेतद्ब्रह्माण्ड-
पुराणब्रह्मपुराणाभ्यामपि द्रढयन्ति वादिमुखध्वंसाय—उक्तं चेत्यादि । ब्राह्मोक्तमज्ञत्वा-
हरितोषिणी ।

उक्तं चेत्यादिना, ‘दोषा विष्णोर्न हि क्वचि’दित्यन्तेन । नन्वाराधकत्वं जीवधर्मः,
गङ्गाधरभट्टी ।

उक्तं चेति । माध्वभाष्ये, ब्रह्मतर्कविवरणेऽपि ब्रह्माण्डे—‘स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा
देहो नास्य विजायते । किन्तु निर्दोषचैतन्यमुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाश-
यति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाऽप्यसुरमोहार्थं परेषां च क्वचित्क्वचित् ।
बुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचि-
न्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि
त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् । श्रीभागवतेऽपि
—‘राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य’ । *तनुभृत
इव जननादीत्यर्थः । ‘मर्त्येन यो गुरुमुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः पर-
मास्त्रदग्धम् । जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं
सदेह’मिति । कथं तर्ह्युक्तम्—‘योगधारणयाऽऽग्नेय्या दग्ध्वे’ति, असुरव्यामोहनार्थमि-
त्युक्तम् । अदग्ध्वेत्येव वा पदम् । श्रीधरोऽपि—‘योगिनः स्वच्छन्दमृत्यवः, आग्नेय्या
योगधारणया तनुं दग्ध्वा लोकान्तरं गच्छन्ति, भगवाँस्तु न तथा, किन्त्वदग्ध्वैव’ । तत्र
हेतुर्भक्तानां धारणाध्यानयोस्तद्दर्शनार्थम् । न हि धारणैवासत्पदार्था । ‘अमोहाये’त्यादि-
वचनान्तराणि चान्यत्र व्याख्यातानि ॥

टिप्पणी ।

* तनुभृत इव जननादीति । इदं भागवतचन्द्रचन्द्रिकादिपरमतव्याख्याऽनुसारि
व्याख्यानम् । तोषिणीकृद्भिस्तु बालप्रबोधिनीविष्टतौ श्रीधरस्वामिवदेव व्याख्यायते ।
परन्तु तदपि सुवर्णसूत्रकृतमसंमतमित्येतदीयसुवर्णसूत्रे व्यक्तमेव ॥

रता । निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि चोच्यते । एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निश्चय' इति ॥

उक्तं च ब्रह्मपुराणे—‘अज्ञत्वं पारवश्यं च विधिभेदादिकं तथा । तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा । असुराणां विमोहाय दोषा विष्णोर्न हि कचि'दिति । तथा च पद्मपुराणे पाषण्डप्रवर्तनार्थं वृष-भध्वजमाज्ञापयता भगवतोक्तम्—‘त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि वरं सदे'ति । न ह्यत्राराधकत्वं भगवति संभवति । तस्य जीव-धर्मत्वात् । तस्य यथा स्वस्मिन्नसत एव प्रदर्शनं लोकव्यामोहाय, तथा तस्या अपीति मन्तव्यम् ॥

(५४) अपि च यथेन्द्रजालविद्यायां नटस्य स्वर्गगमनं, तत्र युद्धं, तेन तन्मरणं, मृतस्यात्र पातस्तत्स्त्रियाश्च सहगमनादिकं पूर्वम-
 युक्तिबलेन प्रभासीयली-
 लायां मायि-
 कत्वप्रदर्शनम् ।
 नुभूतमपि पश्चात्कालीनतदागमनेन प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धेन मायिकमिति निश्चीयते; तथा ‘जयति जननिवास' इत्याद्यु-
 क्तस्मृतिश्रुतिभिः पूर्वपूर्वलीलाया नित्यत्वं सिद्धमित्यनन्य-
 सुवर्णसूत्रम् ।

दिकं रसस्वरूपातिरिक्तरूपसम्बन्धीति बोध्यम् । तेन प्रियाविप्रयोगसामयिकाज्ञत्वस्य, भक्तपारवश्यस्य, ‘आत्तगजेन्द्रलील' इत्याद्युक्तविधिभेदस्य च न दोषावहत्वम् । तत्र रसरूपत्वादिना तथैव सिद्धत्वात् । तथा सति ‘त्वं हि नः परमं चक्षु'रित्याद्युक्तम-ज्ञत्वं तथा । अत एव ‘मन्त्रेषु मां वे'त्याद्युद्धववाक्यम् । एवं पारवश्यमपि ‘तत्तस्य कैङ्कर्यमलंभृतां न' इत्यादिवाक्योक्तम् । विधिभेदोऽपि शतधनुर्वधादिरूपः । आदिपदेन विध्यकरणम् । यथा यवनेन सह युद्धाकरणम् । प्राकृतदेहत्वं सत्वदेहत्वम् । देहत्यागा-दिकमिति । आदिपदेन शाल्वयुद्धादौ प्रकृत्युपप्लवः सांपरायिकक्रियाकारणादिकं च तत्र संगृहीतं बोध्यम् । प्रसङ्गात्तदीयं धर्मान्तरमपि विमृशन्ति—तथा चेत्यादि । तस्या अपीति । प्रभासीयलीलायाः ।

(५४) प्रमाणैर्मायिकत्वं तस्याः साधयित्वा युक्तिभिः साधयन्ति—अपि च यथे-
 त्यादि । अनन्यगत्येति । उक्तशुक्वाक्यस्यावतारतिरोभावोत्तरकालीनत्वात्तत्रत्यानां जय-
 हरितोषिणी ।

स च कथं भगवता स्वीकृतः शिवाराधनेनेत्यत आहुः—तथा चेति । तस्या अपीति । प्रभासीयलीलाया अपीत्यर्थः ॥

(५४) लौकिकमपि मायिकं प्रत्यक्षसिद्धं कचिदस्तीत्यत आहुः—अपि चेति । एवं

गतैवास्या लीलायाः प्रदर्शनमात्रपरत्वमित्यध्यवसेयम् । न चैतदनुरोधेन पूर्वलीलानामेव तथात्वं वक्तुं शक्यम् । तासामुक्तप्रमाणैर्नित्यत्वेनैव सिद्धत्वात् । न चोक्तदृष्टान्तन्यायेन पूर्वं तथा सिद्धमपि पश्चाद्वाध्य(ता)मिति वाच्यम् । तत्र लौकिकत्वेन प्रमाणस्य, दोषस्यापि संभवेऽपि प्रकृते दोषासंभवात् । अत्र पूर्वोक्तन्यायेन लीलानामन्योन्यं बाध्यबाधकभावाभावेन तथा वक्तुमनवसरश्चेत्यलं विस्तरेण ॥

(५५) एतेन 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमय'मिति भगवद्वाक्यं लीलामध्यपात्यन्तरङ्गभक्तं प्रत्युक्तमिति न वास्तवत्वं कस्याप्यर्थस्य वक्तुं शक्यमिति निरस्तं वेदितव्यम् । उक्तरीत्याऽऽसुरव्यामोहाय प्रदर्श्यमानाना-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्यादीनां वर्तमानार्थकप्रयोगाणामन्यथानुपपद्यमानत्वात्तदनन्यगत्येत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तन्यायेनेत्यादि । नटदृष्टान्ते यथा जीवनं प्रामाणिकं तन्मरणस्य बाधकं, समप्राङ्गता चावयवविशरणस्य बाधिका; तन्न्यायेनात्र प्रभासीयलीला न तच्छरीरादिबाधिका । उक्तप्रमाणविरोधेन तद्दर्शनस्याप्रामाणिकत्वात् । अतस्तथाकथनमनवसरपराहतमित्यर्थः । अलं विस्तरेणेति । ब्रह्माण्डपुराणे नारदप्रभ्रब्रह्मोत्तराभ्यामेकादशस्कन्धसमाप्तौ च कण्ठत एवास्यां लीलायां मायिकत्वस्य कथनान्त्येत्यर्थः ॥

(५५) ननु तस्या एव लीलाया न मायिकत्वं, किन्त्वखिलप्रपञ्चस्यैव तथात्वम्, एकादशीयसप्तमाध्याये भगवतोद्धवं प्रति तथोपदेशादित्याशङ्क्यामाहुः—एतेनेत्यादि ।

हरितोषिणी ।

च प्रभासीयलीलायाः पूर्वं सर्वा लीला नित्या, अन्या लीला प्रदर्शनमात्रार्थेत्याहुः—तथेत्यादिना, अलं विस्तरेणेत्यन्तेन । अत्राशङ्कते—न चेति । उक्तेति । ऐन्द्रजालिकन्यायेनेत्यर्थः । उत्तरयन्ति—तत्रेति । प्रकृते । भागवतादिप्रमाणे । अपरमपि समाधानमाहुः—अत्रेति । अत्र भगवदीयनित्यलीलायाम् । पूर्वोक्तेति । ऐन्द्रजालिकविद्यान्यायेनेत्यर्थः । तथा वक्तुमिति । मायिकत्वं वक्तुमित्यर्थः ॥

(५५) ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्यैव मायिकत्वमुच्यते, न तु केवलं प्रभासीयलीलाया इत्यत आहुः—एतेनेति । प्रभासीयलीलाया मिथ्यात्वकथनेन । श्रवणादिभिर्गृह्यमाणं नश्वरमित्यन्वयः । भगवद्वाक्यमिति । एकादशसप्तमाध्यायीयभगवद्वाक्यमित्यर्थः । अन्तर-

गङ्गाधरभट्टी ।

(५४) दृष्टान्तन्यायेनेति । दृष्टान्तसिद्धन्यायेनेत्यर्थः ।

मर्थानामेव 'यदिद'मित्यादिना कथनात् । अन्यथा 'नश्वर'मिति नोक्तं स्यात् । 'गृह्यमाण'मित्येतावतैव सर्वप्राप्तेः । एवं सति द्विजशापेन नश्व-

सुवर्णसूत्रम् ।

एतेनेति । प्रभासीयलीलाया मायिकत्वोपपादनेन । अन्यथेति । सर्वस्य मिथ्यात्वे । एवं सतीति । अस्मिन् वाक्ये नश्वरपदनिर्देशे सति । उक्तव्याख्यानोपष्टम्भाय तत्रत्यं वाक्यान्तरमाहुः—अत एवेत्यादि । अत एव । इतरस्यानश्वरत्वादेव । श्रीधरीये तु 'मनसा वचसा दृष्ट्ये'ति पाठः । ननु हंसगीतायामेव 'ईक्षेत विश्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् । विज्ञानमेकमुरुधेयं विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्प' इत्यत्र, इदं जगद्विश्रमः, मनोविलासत्वात्, दृष्टत्वात्, विनष्टत्वात् । स्वप्नवत् । अतिलोलत्वात् । अलातचक्रवत् । इत्येवं जगन्मिथ्यात्वसाधकानुमानबोधनात्तत्र प्रभासीयप्रसङ्गाभावेन वाक्ये तद्विषयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति चेत्, न; अत्रापि 'विज्ञान'मित्युत्तरार्द्धे, त्रिधागुणविसर्गकृतो विकल्पो विज्ञानम्, उरुधा विभानात्, मायावत्, स्वप्नवदिति । अनेन सगुणसृष्टावेवान्यख्यात्या विज्ञानरूपत्वंनिगमनेन निरीश्वरस्मार्तसृष्टावेव तथा पर्यवसानात्, 'सदेव सौम्ये'त्यादिश्रुत्युक्तप्रपञ्चमिथ्यात्वानापादकत्वात् । अन्यथा पूर्ववाक्यविरोधस्यापरिहारेण द्वयोरप्यसङ्गतत्वापातात्, तत्रापीन्द्रियग्राह्यस्यैव स्वाभिन्नत्वबोधनात् । अतस्तत्रापि विषयभेदोऽवश्यमभ्युपेयः । एवमेव द्वादशाध्यायसन्दर्भेऽपि ज्ञेयम् । तत्रापि 'स एष जीव' इत्यारभ्य 'पटो यथा तन्तुवितानसंस्था' इत्यन्तसार्धचतुर्भिर्भगवद्रूपं प्रपञ्चमुक्त्वा 'य एष संसारतरु' रित्यारभ्य 'मायामयं वेद स वेद वेद'मित्यन्तैः सार्द्धैस्त्रिभिर्द्वितीयस्य कथनात् । अत एव पूर्वत्र 'अयं हि जीवस्त्रिवृद्धजयोनि'रित्यनेन त्रिगुणाधारत्वं लोकपद्मकारणत्वमेकत्वादिकं च तस्योक्तम् । द्वितीये तु 'द्वे अस्य बीजे' इत्यनेन कारणद्वयं बोधितम् । तेनात्रापि पूर्ववदेव निरीश्वरसृष्टौ पर्यवसानं बोध्यम् । एवमन्यत्रापि वैराग्यार्थं नृसिंहतापनीयोक्तामैन्द्रजालिकसृष्टिमादायैवोच्यते पुराणेष्विति निबन्धोक्तदिशाऽवगन्तव्यम् । तदस्मत्पितृचरणैरावरणभङ्गे सम्यक् प्रदर्शितमिति नेह प्रपञ्च्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥

हरितोषिणी ।

ज्ञभक्तमिति । उद्धवं प्रतीत्यर्थः । कथं निरस्तमित्यत आहुः—उत्तरीत्येति । अर्थानामेवेति । प्रभासीयलीलामध्यपातिनामर्थानामित्यर्थः । यदिदमिति । भगवद्वाक्यस्थ'यदिद'मित्यादिनेत्यर्थः । अन्यथेति । सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वस्य भगवदभिप्रायविषयत्वे । नश्वरमिति । गृह्यमाणं यन्नश्वरं तन्मायामनोमयमित्यर्थः । सर्वप्राप्तेरिति । सर्वप्रपञ्चस्य प्राप्तेरित्यर्थः । नश्वरपदस्वारस्यमाहुः—एवं सतीति । एवं च सर्वप्रपञ्चस्य नश्वरत्वं भगव-

रमिति गृह्यमाणं तथेत्यर्थः पर्यवस्यति । अत एव 'यदिदं मनसा वाचा गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः । अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमंजसे'ति भगवतो हंसस्य वचनं गीयते ॥

(५६) अत्र विद्वद्भिरेवं ज्ञेयम्—आदौ निगूढाशयेन शुकदेवेन 'भूभारराजपृथना' इत्युपक्रम्य 'संजहे स्वकुलं विभु'-

प्रभासीयलीलासम्बन्धिया-
द्वकुलं नित्यलीलामध्यपातिया-
द्वकुलतो भिन्नमित्युपपादनम् ।

रित्यन्तेन मोहिका लीला सामान्यत उक्ता ।

अत्रास्वकुलमिति निगूढः पदच्छेदो ज्ञेयः । वास्तव्यां नैसर्गिक्यां लीलायां भुवि प्रकटतया सत्यां कथमेवं संभवतीति शङ्कानिरासाय 'स्वमूर्त्ये'ति द्वयेनाग्रे भुवि लीलाप्राकट्यप्रयोजनाभावं ज्ञापयितुं लीलाप्राकट्यप्रयोजननिष्पत्तिकथनपूर्वकं सर्वादृश्य-
सुवर्णसूत्रम् ।

(५६) ननु प्रभासीयलीलासम्बन्धिनां मायिकत्वे द्वारकालीलास्थानामपि मायिकत्वमेव सिद्ध्यति, द्वारकास्थानामेव शापात् शप्तानामेव च तथाभावादित्याशङ्कयामाहुः—अत्र विद्वद्भिरित्यादि । स्वमूर्त्येति । द्वयेनेति । 'स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् । गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः । आच्छिद्य हरितोषिणी ।

दमिप्रेतं न भवति, किन्तु प्रभासीयलीलाया एवेत्यर्थः । नन्वयमभिप्राय इत्यत्र प्रमाणं किमत आहुः—अत एवेति । वचनमिति । सप्तमाध्यायीयभगवद्वचनमित्यर्थः ॥

(५६) ननु द्वारकास्थानां यादवानामेव ब्राह्मणशापानन्तरं प्रभासे गमनमिति तत्रत्यानां कथं मायिकत्वमित्यत आहुः—अत्र विद्वद्भिरिति । आदाविति । एकादशे प्रारम्भ एवेत्यर्थः । पदच्छेदो ज्ञेय इति । संजहे अस्वकुलमिति पदच्छेद इत्यर्थः । लीला द्विविधा वास्तवी, लौकिकी च, तत्र नित्या या वास्तवी लीला तस्या नाशः कथमित्यत आहुः—वास्तव्यामिति । कथमेवमिति । कथं नाशः संभवतीत्यर्थः । पदच्छेदे क्रियमाण आशङ्कयाः 'संजहेऽस्वकुलं विभु'रिति पद्योत्तरपद्यद्वयेन निराकरणमाहुः—स्वमूर्त्येति । 'स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् । गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः । आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोक्यां वितत्य ह्यञ्जसा नु कौ । तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वं पदमीश्वर' इति द्वयेनेत्यर्थः । लौकिक्यास्तत्पदं गङ्गाधरभट्टी ।

(५५) अत एवेति । इतरस्य प्रपञ्चस्यापि नित्यत्वादेव । कचित् कचित्प्रपञ्चस्य यदनित्यत्ववर्णनं वैराग्यार्थं पुराणे, तन्निबन्धे विशदं कृतम् ॥

त्वलक्षणं पदमगादित्युक्तम् । लौकिक्या भूमेरधिष्ठानत्वमात्र उपयो-
गादस्वाभाविकत्वमिति तद्विलक्षणं पदमिति ज्ञापनाय स्वमित्युक्तम् ।
अग्रे च 'ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् । विप्रशापः क-
थमभूदृष्णीनां कृष्णचेतसा'मिति राजप्रश्रवाक्यव्याजेन नित्यलीलाम-
ध्यपातियादवस्वरूपनिरूपणेन प्राप्तशापानां तद्विन्नत्वं ज्ञापितं व्यासेन ।
'विभ्रद्रपुः सकलसुन्दरसंनिवेशं कर्माचरन् भुवि सुमङ्गलमाप्तकामः ।
आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेष'
इत्युत्तरे तु स्वरूपं लीलां च भुवि प्रकटीकुर्वन् प्रयोजननिष्पत्तिं ज्ञात्वा
धाम सहजं नित्यं यल्लीलास्थानं तदेवास्थाय रममाण एव स्थितकृत्य-
शेषः स्थितोऽग्निमासुरव्यामोहलक्षणः कृत्यशेषो यस्य तादृशः, 'कुलं
सुवर्णसूत्रम् ।

कीर्तिं सुश्लोक्यां वितत्य ह्यञ्जसा नु कौ । तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वंपद-
मीश्वर' इति द्वयेन । तद्विन्नत्वमिति । 'यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ।
लोकं जिघृक्षद्बुद्धं मे वेलयेव महार्णव' इति । भगवद्वाक्योक्तधर्मवत्त्वाद् वृद्धसेवित्वे
च तदभावात्तेषां तद्विन्नत्वम् । ननु 'विभ्रद्रपु'रित्युत्तरे अकुलमितिपदच्छेदस्याशक्य-
हरितोषिणी ।

न भवतीति ज्ञापयितुमाहुः—लौकिक्या इति । स्वमित्युक्तमिति । पद्ये 'स्वं पदमगा'-
दित्युक्तमित्यर्थः । तथा च द्वारकास्थं यद्यादवकुलं तत्स्वकुलं, यत्प्रभासे गतं तदस्वकुल-
मित्यर्थः । इदमेव कथयन्ति—अग्रे चेत्यादिना । निरूपणेनेति । 'ब्रह्मण्याना'मित्या-
दिना निरूपणेनेत्यर्थः । तद्विन्नत्वमिति । नित्यलीलामध्यपातियादवमिन्नत्वमित्यर्थः ।
अत एव भगवतोक्तम्—यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् । लोकं जिघृक्ष-
द्बुद्धं मे वेलयेव महार्णव' इति । अत्र 'यदिद'मित्युक्तयो'द्धत'मित्युक्त्या च तद्विन्नत्वं
बोध्यम् । ननु राज्ञा प्रश्ने कृते 'विभ्रद्रपु'रित्युत्तरितं शुकदेवैस्तत्र तु 'संहर्तुमैच्छत
कुल'मित्यत्राकुलमितिपदच्छेदो न संभवतीति कथमुभयोर्मिन्नत्वमित्यत आहुः—विभ्र-
गङ्गाधरभट्टी ।

(५६) तद्विन्नत्वं ज्ञापितमिति । 'यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ।
लोकं जिघृक्षद्बुद्धं मे वेलयेव महार्णव' इति वृद्धसेवित्वेऽसंभवात्तद्विन्नमिदम् ॥

एकादशसुबोधिन्यां नार्थोऽयं स्फुटतीति चेत् । व्याख्यातमेवं मे तत्र वीक्षस्वापेक्षसे
यदि । संहर्तुमैच्छतेति । अयमर्थो भवत्सूक्ते 'भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ति' 'एको
देवो बहुधा निविष्टः, यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेती'-
त्यादिना निरूपित इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

त्वाद् वृद्धसेवित्वे च नैवं वक्तुं शक्यमित्यत आहुः—विभ्रदित्यादि । तथा च यथा ‘द्वया ह प्राजापत्या’ इत्यादावेकगोलके देवासुरभेदभिन्नानीन्द्रियाणि, तथैव पुरुषाविष्टभूतन्यायेन तेष्वविष्टं यत्कुलं तदेव तथेत्यर्थः । अत्रैवं बोध्यम्—प्रथमस्कन्धेऽर्जुनोक्तौ ‘एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान् विभुः । यदून् यदुभिरन्योऽन्यं भूभारान् संजहार हे’ति । एकादशे भगवद्विचारानुवादे च ‘भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः । मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते’ इत्यनेन च भूभारभूतत्वमुक्तम् । तृतीयस्कन्धे चोद्धवैः ‘दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपी’त्युक्त्वा ते किं सर्वे, उत केचिदित्याकाङ्क्षायां ‘ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुप’मिति पूर्वोक्तानां स्वरूपमुक्तम् । ‘इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः । सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसते’त्यनेन विपरीतज्ञानवत्त्वं चोक्तम् । एवमान्यत्रिकमपि । एवंभावश्च न नित्यलीलास्थेषु घटते । एवं सति स्वस्मिन्निव परिकरेऽपि प्राकृतत्वबुद्ध्युत्पादनाय यन्नाट्यमंशावतरणादिना कार्यसृष्टित्वप्रतिपादकमारब्धम्, तल्लोकवत्कार्यदेहावस्थाप्रदर्शनप्राणत्यागचिताग्निप्रवेशसाम्परायिककारणादिना (शोकादिना) चासुराणां स्वपरिकरे लौकिकत्वबुद्धिस्थिरीकरणेनैवं समापितम् । एतदेवात्रापि ‘यथैन्द्रजाले’त्यादिना पूर्वं सूचितम् । आद्यन्तमेकरीत्या नाट्य एव हि नटस्य माहात्म्यमन्यथा वैदग्ध्यहानिरित्यतः स्वस्मिंस्तथा प्रदर्शनं, परिकरे चैवं प्रदर्शनमित्यपि सर्वं निबन्धे ‘रामस्य सत्त्वदेहस्तु पूर्वमेव निरूपितः । बलवद्भुक्मिणीमुख्या नाट्यं सर्वमिहोदित’मित्युक्तदिशा सिद्ध्यति । तेनेदमेव हृदि कृत्वा ‘यदिदं मनसा वाचे’ति ‘त्वय्युद्धवाश्रयति य’ इत्यादीनि वाक्यान्युक्तवान् । एतदेव निबन्धेऽपि ‘यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रहस्यते । तदैन्द्रजालपक्षेण मतान्तरमिति ध्रुव’मित्यनेनोक्तम् । एवं स्वभर्तुरभिप्रायं ज्ञात्वैव श्रीमदुद्धवस्यापि वृष्णिषु स्नेहपाशविच्छेदप्रार्थनादयः । ‘अथापि तदभिप्रायं जानन्नहमरिन्दमे’तिवाक्यात् । एवं चात्रेदं बोध्यम्—प्रभुप्राकट्यसमयेऽवतारिता न सर्वे एव लीलास्था, अपि तु कतिचनैव । ‘यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भि’रित्यस्य यदुवरपरिषत्सु ये स्वदोरूपाः सेवका इतिव्याख्यानाद्, भगवद्विचारानुवादे ‘गुप्तैः स्वबाहुभि’रिति यदुविशेषणाच्च पूर्वजन्मांशावतरणादिकथनाच्च । अंशावतरणप्रकारश्च त्रेधा जीवानाम् । कचिद्वीर्यद्वारा स्वतेजःसंक्रामणरूपः । यथा पाण्डवादिषु । तथा सति तदंशसंभूतशरीरे जीवान्तरप्रवेशः । कचित्तु शापादिना स्वदेहमन्यथा कृत्वाऽकृत्वा वाऽन्यवीर्ये वा सदेहाः प्रविश्यावतरन्ति । यथा यमलार्जुनविदुरादयः । कचित्तु पूर्वदेहं विहाय लिङ्गेन सहावतरन्ति । यथा श्रीनन्दा-

सुवर्णसूत्रम् ।

दयः । तत्र पूर्वस्मिन् प्रकारे जीवस्य भक्त्यादिना यथाऽधिकारं फलं, देहस्य पातौऽश-
 खांशिनि प्रत्यापत्तिः । द्वितीये तु 'यावदधिकार'मिति न्यायाच्छापाद्युपात्तदेहस्य त्याग-
 स्तदाविष्टस्य पूर्वदेहस्य यथा स्थिततामात्रम् । यमलार्जुनादौ, 'विदुरोऽपि परित्यज्य
 प्रभासे देहमात्मवान् । कृष्णादेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं यया'वित्यादौ च
 तथा निर्णयात् । जन्मान्तरमापन्नानां तु भगवत्सेवाकरणेन, भक्त्या वा यथाऽधिकारं
 भगवति, नित्यलीलायां वा ब्राह्मेण प्रवेशः, स्थूलसूक्ष्मशरीरयोस्त्यागः । भौमाहृतानां तु
 अष्टावक्रप्रसादशापाभ्यां भगवत्पत्नीत्वचौरहस्तगतत्वादि । तत्र लक्ष्म्यंशस्य लक्ष्म्यां प्रत्या-
 पत्तौ कार्यदेहस्यान्यथात्वम् । 'गतश्रीषु गृहे'ष्विति वाक्यात् । तेन न कोऽपि दोषः ।
 श्रुतीनां तु कार्यकोटावप्रवेशाच्छब्दब्रह्मात्मक एव देहः । अग्निकुमाराणामपि प्रसादरूप-
 स्त्रीशक्तिरूपो ब्राह्म एव । यासां च कार्यं आसीत् स तूक्त एव । तेनैव न्यायेन गोपी-
 चन्दननिदानभूतदेहोऽपि व्याख्यातः । एवं महिष्यादीनां तु पूर्वमुक्त एव । एवमेव
 यथासंभवमितरेषामपि ज्ञेयः । एवं सति यमनृगनलकूबरादिवत्सदेहानामेव कार्यदेहान्तरे
 प्रवेशकथनेनापि लीलास्थानां नित्यत्वसिद्धौ निष्प्रत्यूहायामपि सत्यां यत्प्रातिभासिकदेहा-
 ङ्गीकरणं तद्भगवद्वाक्यानुरोधात् । तदेतदुक्तं—'तथेत्यर्थः पर्यवस्यती'त्यन्तेन । एतदेव
 दृढीकृतम्—अत एवेत्यारभ्य, न तु पूर्वलीलाकर्त्रेत्यन्तेन । न च 'कालात्मना भग-
 वता शक्रदर्पं जिघांसते'त्यत्रापि कालात्मपदान्नेदं साम्प्रतमिति वाच्यम् । दर्पहतिमात्रे,
 तत्करणभूतवाक्योक्तिमात्र एव च तद्रूपप्राकट्येनेतरलीलायां तदभावेनादोषात्, कालस्य
 भगवच्चेष्टारूपत्वेन गुणीभूततया सत्वेऽप्यदोषाच्चेति । अयं चार्थस्तैत्तिरीयारण्यके भर्तृसू-
 क्तानुवाके 'भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ती'त्यादिना प्रतिपादितः । तथाहि—'भर्ता
 सन् भ्रियमाणो विभर्ति, एको देवो बहुधा निविष्टः । यदा भारं तन्द्रयते स
 भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेती'ति । भर्ता सन्, 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या ल-
 भ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानी'त्युक्तरीत्या धारकः सन्, 'यो लोकत्रय-
 माविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः' 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्युक्तरीत्या भ्रियमाण एव वि-
 भर्ति । तत्र हेतुः—'एको देवो बहुधा निविष्ट' इति । देवः क्रीडिता बहुधा एकैक-
 स्मिन् शरीरे वैश्वानराक्षिपुरुषप्रादेशमात्राङ्गुष्ठमात्रादिरूपैर्नानाप्रकारेण स्थितः क्रीडार्थं
 धारयति । यदि तत्क्रीडाविरागकाले भूभारभूतं यादवकुलं भर्तुं तन्द्रयते आलस्यं प्रा-
 प्रोति, तदा भारं पूर्वोक्तं निधाय कचित्प्रभासादौ निक्षिप्य पुनरस्तमेति । यथाऽवता-
 रात्पूर्वमदृश्यमानः स्थितस्तथैवादर्शनं प्राप्नोतीति यथास्थितस्यैवास्तभवनमुक्तम् । एतदेव
 तृतीयस्कन्धे 'कृष्णद्युमणिनिम्लोच' इत्यनेनोद्धवैरुक्तम् । ननु भर्तव्यस्य कुतो भारता

सुवर्णसूत्रम् ।

येन भर्तुस्तन्द्रेत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तमेव मृत्युममृतं तमाहुः तं भर्तारं तमु गो-
प्तारमाहुः स भृतो भ्रियमाणो विभर्ति य एनं वेद सत्येन भर्तु’मिति । अत्र
पूर्वाद्धे अविदुषां विदुषां भक्तानां च ज्ञानप्रकारा उक्ताः, क्रमेण तत्कथनप्रयोजनमुत्तराद्धे-
नाह—य एनं भर्तारं सत्येनामायया भर्तु धारयितुमनुसन्धातुं वेद स भृतः स तेन
व्याप्तो भ्रियमाणस्तेनैवाविश्य धार्यमाणस्तं विभर्ति । तथा च भक्तातिरिक्तान्न विभर्तीति
भक्त्यभावात्तेषां भारता, तेन भर्तुस्तन्द्रेति सत्येनैव भर्तव्यमिति तदुक्तिप्रयोजनमनूदितम् ।
अथ पूर्वोक्तं पोषयितुं सर्वदा भगवदनुसन्धानाय च तृतीयया भूभारहेतुं वदन् ‘समोऽहं
सर्वभूते’ष्वित्यनेनोक्तेऽर्थे निदर्शनमाहुः—‘सद्यो जातमुत जहात्येषः उतो जरन्तं न
जहात्येकम् । उतो बहूनेकमहर्जहार अतन्द्रो देवः सदमेव प्रार्थ’ इति । एष भर्ता
सद्यो जातं, ‘भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् । स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वका-
लशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवी’त्यत्र यावद्भूभारहरणमुपजननस्योक्तत्वात्प्रभासीयलीलायामपि
भूभारहरणात् तदानीं यो जातः स सद्यो जातो वज्रोऽन्यो वा तमुत अपि जहाति
भूमौ त्यजति । ‘वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु मौशलादवशेषितः । स्त्रीबालवृद्धानादाय
हतशेषान् धनञ्जय’ इत्यादिवाक्यात् । उतो अपि एकं जरन्तमुद्धवं न जहाति न
त्यजति । ‘स्वधाम नय मामपी’ति तदभिलाषात् स्वस्थाने वदर्याश्रमे तं प्रेषयन् ब्रह्म-
वादादिकं चोपदिशन्न त्यजति, उतो बहून् यादवान्, एकमहः । सप्तम्याः स्वादेशः ।
एकस्मिन्नहनि जहार भूर्लोकादपहतवान्, अतोऽयं देवोऽतन्द्रोऽभक्ताभक्त्यागात्यागक-
रणे अनलसः सदमेव सदैव प्रार्थः भक्तैर्भूत्वाऽनुसन्धेय इत्यर्थः । एवं भारहेतुमुक्त्वाऽ-
भारहेतुं तुरीययाऽऽह—‘यस्तद्वेद यत आवभूव संधां च याँ संदधे ब्रह्मणैषः । रमते
तस्मिन्नुत जीर्णे शयाने नैनं जहात्यहस्सु पूर्व्येष्वि’ति । यत आवभूव आविर्बभूव
याँ च संधां प्रतिज्ञां ब्रह्मणा सह संदधे कृतवान्, यस्तद्वेद जानाति, तस्मिन् पुरुषे जीर्णे
जरति शयाने स्वपति रमते तेनैव क्रीडति, एनं जानन्तं भक्तं पूर्व्येष्वहस्सु पूर्वं भवेषु
दिनेषु न जहाति न त्यजति । ज्ञातृत्वात्तेन कार्यचिकीर्षया तादृशमुद्धवं न त्यक्तवान् ।
तथा चेदमभारहेतुत्वनिदर्शनमित्यर्थः । एवं भाराभारहेतुमुक्त्वा भारहरणप्रकारं वदिष्यन्
सर्वस्य तदाज्ञाकर्तृत्वसूचनपूर्वकं तिरोधानप्रकारं वदति पञ्चम्या स्तौति च—‘त्वामापो
अनु सर्वाश्चरन्ति जानतीः । वत्सं पयसा पुनानाः त्वमग्निं हव्यवाहं समिन्त्से
त्वं भर्ता मातरिश्वा प्रजाना’मिति । हे भर्तः ! त्वदभिप्रायं ‘समुद्रः सप्तमेऽह्येतां
पुरीं च प्लावयिष्यती’तिरूपं, त्वां वा जानतीः जानन्त्यः सर्वाः आपः सामुद्रः अनु
लक्ष्मीकृत्य चरन्ति । तदुक्तम्—‘द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत् क्षणात् ।
वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालय’मिति । ज्ञाने दृष्टान्तः—‘वत्सं पयसा पु-

सुवर्णसूत्रम् ।

नाना' इति । स्वीयं वत्सं ज्ञात्वा क्षीरेण पोषयन्त्यो गवादय इवेत्यर्थः । निरुक्ते 'अश्वं नत्वा वारवन्त'मित्यत्रोपमावाचकपदाभावेऽप्युपमाव्याख्यानाददोषः । तथा च भगवदिच्छाज्ञानेऽभिमानिप्रेरिता जडा अपि यत्र भगवत्कार्यं कुर्वन्ति तत्र चेतनानां किं वक्तव्यमित्यर्थः । त्वमग्निमावरणरूपं हव्यवाहं मुखरूपं वा समिन्त्से । वि इन्धी दीप्तौ । संदीपयसि । एतेन तिरोभावप्रकारकथनेन स्वरूपनित्यत्वमुक्तम् । स्तुतिमाह—त्वं प्रजानां भर्ता धारकः पोषकश्च । एतेन 'त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुम्पसि तद्गुणस्थ'इत्यादिदेवस्तुतेरर्थ उक्तः । किञ्च मातरिश्वा त्वमेव प्राणो वायुश्च । एतेनास्तमितत्वबोधनात् 'शुद्धिर्नृणां न तु तथेज्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभि'रित्यत्रोक्तं भगवद्यशसः श्रद्धया शोधकत्वमुक्तम् । अपहृतपाप्मत्वात् । तेन वक्ष्यमाणयुद्धादिकं त्वदिच्छयैव, न तु कर्मविपाकरूपमिति बोधितम् । अथ षष्ठ्या स्तुवन् भारहरणाय युद्धमाह—'त्वं यज्ञस्त्वमु वे वासि सोमः तव देवाहवमायन्ति सर्वे । त्वमेकोसि बहून्नुप्रविष्टः नमस्ते अस्तु सुहवो म एधी'ति । त्वं यज्ञप्रवर्तकत्वेन यज्ञोऽसि । एतदेव देवस्तुतावुक्तम्—'यश्चिन्त्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेशह विर्गृहीत्वे'त्यनेन । 'वासिष्ठो ह सात्यहव्य' इत्युपाख्याने यज्ञ एव यज्ञप्रतिष्ठायाः श्रावणात् । किञ्च, त्वमुवेव सोमोऽसि उभया संहारशक्त्या सह वर्तमानः सोमस्त्वमेवासि । एतदेव देवस्तुतौ—'नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्घ्यमानाः । कालस्य ते प्रकृतिपूरुषयोः परस्ये'त्यनेनोक्तम् । युद्धादिकमाह, हे देव ! सर्वे यदुष्ववतीर्णास्तवाऽऽह्वं संग्राममायन्त्यागच्छन्ति । तत्र हेतुः—'त्वमेको बहून्स्ताननुप्रविष्टोऽसी'ति, युद्धं त्वदिच्छयैव, न तु कर्मविपाकेनेत्यर्थः । तदुक्तम्—'जहृर्मुकुन्देन विमोहिता भृश'मिति । एवं लीलामुक्त्वा नमन् प्रार्थयते—ते नमोऽस्तु मे मम सुहव एधि सुष्ठु समीचीनं हवमाह्वानं यस्य तादृशो भव, आह्वातुं सुलभो भवेत्यर्थः । तत्रापि 'नताः स्म ते नाथ पदारविन्द'मिति प्रागेवोक्त्वा तदनन्तरं 'ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यस' इति प्रार्थितम् । एवं केवलं भगवन्तं स्तुत्वा द्वाभ्यां रामकृष्णौ स्तौति, असुरवधाय द्विरूपेणावतीर्णत्वात् । तत्र सप्तमी—'नमो वामस्तु शृणुतं हवं मे प्राणापानावजिरं संचरन्तौ । ह्वयामि वां ब्रह्मणा तूर्तमेतम् यो मां द्वेष्टि तं जहितं युवाना' इति । हे प्राणापानौ देवौ । वां युवाभ्यां नमोऽस्तु, मे मम हवं ह्वानं शृणुतम् । अजिरं रणाजिरं संचरन्तौ विचरन्तौ वां युवां, ब्रह्मणा मन्त्रेण ह्वयामि, तूर्तं शीघ्रं एतं मद्बृह आगच्छतम् । प्रयोजनमाह—युवाना नित्यतरुणौ युवां यः शत्रुर्मां द्वेष्टि तं जहितं विनाशयतम् । तथा च युवां विना न मे शत्रुनिवृत्तिरतो यथाऽस्मद्विज्ञापनेन भूशत्रवो

सुवर्णसूत्रम् ।

भूमिष्ठभक्तशत्रवश्च हतास्तथाऽस्मद्गृह आगत्य तत्राप्यस्मद्वाधकान् निवर्तयतमित्यर्थः ।
 अथाष्टमी—‘प्राणापानौ संविदानौ जहितम् अमुष्यासुना मा संगसाथाम् । तं
 मे देवा ब्रह्मणा संविदानौ वधाय दत्तं तमहं हनामी’ति । हे प्राणापानौ देवौ !
 संविदानावैकमयं प्राप्तौ जहितमस्मच्छत्रुं परित्यजतम् । अमुष्य मच्छत्रोरसुना प्राणेन
 मा संगसाथाम् संगतौ माभूताम् । मे ब्रह्मणा मदीयविज्ञापनमन्त्रेण संविदानावैकमयं
 प्राप्तौ युवां तं शत्रुं मह्यं वधाय दत्तं प्रयच्छतम् । तं शत्रुमहं हनामि नाशयामि । तथा
 च हनने श्रम इति मदधीनतां तस्य सम्पादयतम् । पश्चान्मयैव स निवर्तनीय इत्यर्थः ।
 असुराणामपि भगवद्वीर्यरूपत्वात्तद्धनने भगवतः कोपो भवेदिति तदभावाय तस्य द्वेषृत्व-
 कथनपूर्वकं साम्प्रतलीलायां तदनुकूलताज्ञापनपूर्वकमेवं प्रार्थनम् । एवं स्तुत्वा साम्प्रति-
 कलीलायां भारभूतस्य स्वरूपं नवम्याह—असज्जजान सत आवभूव यं यं जजान
 स उ गोपो अस्य । यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुम् परास्य भारं पुनरस्तमे-
 ती’ति । सतो यादवकुलाद्भगवतो वा असन्मायिकं जजान उत्पन्नम् । तत्र गमकम्—
 आवभूव ईषद्वभूव नश्वरं वभूवेति । ‘मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूप-
 त्वा’दिति सन्ध्याधिकरणसिद्धान्तसूत्रे तदुक्तम् । अत्रापि ‘प्रत्यनीकं मन्यमाना बल-
 भद्रं च मोहिता’ इति कथनात् तद्दृष्ट्यादिषु यत्प्रत्यभात्तत्तथैव । अत्रैवं बोध्यम्—भग-
 वान् यदा तिरोधित्सति, तदा मायां विस्तारयति । तस्याश्च षडाश्रया निषिद्धदेशकाल-
 द्रव्यकर्तृमन्त्रक्रियाः । तेषु प्रकृते मैरेयद्रव्यदुरुक्तिक्रियाभ्यामाश्रयाभ्यां तामुत्थाप्यानित्य-
 लीलास्थानामिन्द्रियबुद्धिषु तया व्यामोह उत्पादिते तत्सहकृत्य विषयतारूपास्ते ते तं तं
 प्रत्युत्पादिताः । ततो व्यामुग्धनित्यलीलामध्यपातिशस्त्राहतिद्वारा विषयतारूपास्ते ना-
 शिताः । तेनेतरेषां लीलास्थेष्वेव नष्टबुद्धिरुत्पादितेति । तदुक्तम्—यं यं जनान स उ
 गोपो अस्ये’ति । गौर्वाण्यात्मिका तद्रक्षक एव स, यं यमुत्पादितवान् तस्मिन् पूर्वसा-
 रूपात्तद्विषयिणी हत इति बुद्धिरिति तत्स्वरूपमुक्तम् । उक्तां लीलामुपसंहरति ‘यदा
 भार’मित्यादि । अर्थस्तु व्याख्यात एव । लीलामुपसंहृत्य मध्ये प्राणरूपत्वं यदुक्तं तत्रो-
 पपत्तिं दशम्याह—‘तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः
 करिष्यमाणः यदेवान् प्राणयो न वे’ति । यद्यदा त्वं भुजः भोगान् करिष्यमाणः
 सन् नव देवान् नवगोलकवर्तिदेवान् प्राणयः प्रकर्षेण व्याप्तवानसि, तत्तेन देव ! त्वं
 प्राणः प्राणनामा अभवः । कीदृशो भोगो यदर्थमेतावत्करणं तत्राह—प्रजापतेः उपा-
 न्यानन्दिनः सकाशान्महानधिको, ब्रह्मानन्द इत्यर्थः । तथा च तदर्थमेतावत्करणम् ।
 प्राणत्वेनापानताप्युक्तैवोपलक्षणतयेति शुभम् ॥

संहर्तुमैच्छते'त्येकेन श्रीशुकैरुक्तम् । तेनास्य कुलस्य मायिकत्वं सिद्धयति । कृत्यसिद्धिर्यतस्तथैव भवति । भुवीति पूर्वमुक्तमेवेति तद्विन्नमेव धाम वाच्यम् । तदुक्तमस्माभिः । अग्रेऽपि कालात्मना निसृष्टा मुनय इत्युक्तं, न तु पूर्वलीलाकर्त्रेति ॥

श्रुत्युक्तवैपरीत्येन यन्मोहाय हरिः स्वयम् । प्रदर्शयति तन्मोहगमनाय न मद्ब्रूचः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

ननु यद्येवं तदा सर्वेषामेवायमर्थः कुतो न भातीयत आहुः—श्रुत्युक्तेत्यादिद्वयम् । हरितोषिणी ।

द्वपुरिति । मायिकत्वं सिद्धयतीति । धामाऽऽस्थायेति क्त्वाप्रत्ययस्य भुक्त्वा व्रजतीति-वदुत्तरकालीनक्त्वार्थकतया तदनन्तरं संहर्तुमैच्छदित्युक्त्या सिद्धयतीत्यर्थः । तथा च भूतावेशन्यायेन द्वारकास्थयादवकुल आविष्टं प्रभासीययादवकुलं भिन्नमिति 'यथा द्वया ह प्राजापत्या' इत्यादावेकगोलके देवासुरभेदेन भिन्नानीन्द्रियाणि, तथैवात्रापि बोध्यम् । ननु 'धामास्थाये'त्यत्र धामशब्देन भूरूपं धाम कुतो न वक्तव्यमित्यत आहुः—कृत्यसिद्धिरिति । यादवकुलभेदविचारविस्तरस्तु सुवर्णसूत्रादवगन्तव्यः । अस्मिन् विषये स्वयं श्रीमत्प्रभुगोस्वामिभिरुच्यते—तदुक्तमिति । अग्रेऽपि कालात्मनेति । एकादशे—'कर्माणि पुण्यनिवहानी'ति दशमं पद्यं प्रथमाध्यायेऽस्ति तत्रोक्तमित्यर्थः । कालात्मना निसृष्टाः, पूर्वलीलाकर्त्रा नेत्यनेन पिण्डारके मुनीनां प्रेषणं कालात्मना भगवता कृतं, न तु रासादिलीलाकर्त्रेत्युक्तम् । तेन तत्कुलं भिन्नमित्यर्थः ॥

नन्वेतादृशरीत्या कुलं भिन्नमित्ययमर्थः सर्वैः कुतो न ज्ञायत इत्याहुः—श्रुत्युक्तेति-गङ्गाधरभट्टी ।

कालात्मनेति । 'वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः । प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्नि'ति श्लोके पूरुषरूपेण मुक्तिः, *कालरूपेण संसारं प्रयच्छतीति निरूपितम् ॥

टिप्पणी ।

* कालरूपेणेति । भगवतः कालरूपं हि संसारसाधकम् । अतस्तेन यत्करोति तत्सर्वं संसारोपयुक्तमेव । इदं कुलसंहाररूपं नाट्यमपि तेनैव कृतमिति मोहोत्पादनेनासुराणां संसारसिद्धावुपयुक्ते । अत इदं मोहैकफलकं मायिकं मिथ्यैवेत्याशयः । 'कालात्मना निसृष्टा मुनय' इति मूलोक्तार्थप्रदर्शनाय तु नेदमुपयुक्ते, किन्तु तोषिणीस्थं 'कर्माणि पुण्यनिवहानी'ति ॥

क्षिपाम्यजस्रमित्युक्तेर्यतस्तन्मोहनित्यता । अतोऽनङ्गीकृतिस्तेषां युक्ता तामसिनां नृणाम् ॥

तत्सङ्गादन्यथाभूतहृदयाः सात्विका अपि । मा भवन्त्वित्ययं यत्तस्तेन तुष्टोऽस्तु मे हरिः ॥

काञ्चनीकरणे शक्तो मणिर्धातुगणस्य यः । तस्याश्मनां तथाभावा-
करणेऽपि न हि क्षतिः ॥

(५७) नन्वस्तु प्रपञ्चातीतत्वेन लीलानां सत्यत्वं प्रमाणसिद्धत्वाच्च तु
सुवर्णसूत्रम् ।

तर्हि प्रयासोऽयं किमर्थं इत्यत आहुः—तत्सङ्गादित्यादि ।

एतस्य पाक्षिकसाधनत्वं निराकुर्वन्ति—काञ्चनीत्यादि ।

(५७) अत्र जगन्मिथ्यावादी पुनराशङ्कते—नन्वित्यादि । प्रमाणसिद्धत्वादिति ।
प्रमाणैः पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिभिः प्रकाशाश्रयन्यायेन ब्रह्मणः सकाशाद्भेदेऽप्यभिन्नतया ब्रह्मा-
हरितोषिणी ।

द्वयेन । श्रुत्युक्तेतिश्लोकद्वयार्थस्तु—मोहायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे । तथा च हरिः श्रुत्यु-
क्तविपरीतार्थबोधनेन यन्मोहं प्रदर्शयति तन्मोहगमनाय मद्वचो न । कुत इत्यत आहुः
—क्षिपामीति । अहमजस्रं तान्मोहे क्षिपामीति हरिणोक्तम् । अतस्तेषां मोहस्य नित्य-
ताऽस्तीति तस्य नाशाभावात् तन्मोहगमनाय मदीयं वचनं न भवतीत्यर्थः ॥

यदि मोहस्य नित्यता चेत्तद्रमनार्थं प्रयासः किमर्थं क्रियत इत्यत आहुः—तत्सङ्गा-
दिति ॥

इदं च सात्विकानां साधनं प्रदर्शितं, न तु सर्वेषामिति क्षतिरित्यत आहुः—काञ्च-
नीति । तथा च ममापि न क्षतिरिति भावः ॥

(५७) सिंहावलोकनन्यायेन मिथ्यावादी शङ्कते—नन्विति । प्रमाणसिद्धत्वादिति ।
गङ्गाधरभट्टी ।

तामसिनां नृणामिति । ‘नृ चे’तिदीर्घविकल्पे छन्दसीति नानुवर्तनीयम् । ‘नृणा-
मेको गम्य’ इत्याद्यनेकलौकिकप्रयोगादिति समर्थनीयम् । एवं ‘मा भवन्त्विति समर्थ-
नीयम् । निरनुबन्धमानिपातेन ‘माङ्गि लुङि’त्यस्याप्रवृत्तेः । समर्थसूत्रे महाभाष्ये गच्छतु
मा वृकेभ्यो भयं देवदत्ताद्यज्ञदत्तस्येति प्रत्युदाहरणात् । नहि क्षतिरिति । तद्वदसुराणां
ज्ञानानुदयेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥

सर्गादिली-
लामध्यपाति-
तया प्रपञ्चोऽ-
पि नित्य इति ।

प्रपञ्चस्यापि, प्रमाणैस्तथासिद्धत्वादिति चेत्, न; तस्यापि सर्गादिलीलामध्यपातित्वेन श्रीभागवतादिषु निरूपणात् । जगदप्रतीतिप्रसङ्गादित्यादिनिरूपणेनैव प्रपञ्चसत्यत्वस्यापि निरूपितत्वात्, पुनर्लिखनेनालम् । तत्त्वसूत्रभाष्ये श्रीभा-

सुवर्णसूत्रम् ।

त्मकत्वेनैव निर्णीतत्वात् । तथासिद्धत्वादिति । ‘नश्वरं गृह्यमाणं चे’त्यत्र नश्वरपदात्, ‘ईक्षेत विभ्रम’मित्यत्र विभ्रमपदात्, तत्सिद्धैरनुमानैश्च सिद्धे नश्वरत्वमाधिकत्वे तस्यास्मिन् प्रपञ्चे दर्शनेन मायिकत्वस्य निर्णीतत्वात् । तथा च प्रत्यक्षानुमानशब्दैः प्रपञ्चसत्यत्वं बाध्यत इत्यर्थः । समादधते—नेत्यादि । तथा च सिद्धे लीलायास्तत्सम्बन्धिनां च मित्राभिन्नत्वे प्रपञ्चस्यापि सर्गादिलीलामध्यपातित्वेन तथात्वे तथात्वेन तस्य सत्यत्वमपि निर्बाधमेवेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तभेदाभेदप्रतिज्ञा पूरिता ज्ञेया । तथा च सिद्धे ब्रह्मात्मकत्वे भावविकारप्रतीतिरप्याविर्भावतिरोभावाभ्यामेव समर्थिता भवति । तथाहि—‘जायत’ इति प्रतीतिः शुद्धप्रादुर्भावविषया । धात्वर्थस्यैव तथात्वात् । पूर्वोक्ताभ्यः

हरितोषिणी ।

प्रमाणैः श्रुतिस्मृतिभिः पूर्वं सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रमाणैरिति । ‘नश्वरं गृह्यमाणं चे’त्यादिश्रुतिस्मृतिभिः । अथवा शब्दानुमानप्रत्यक्षप्रमाणैरित्यर्थः । तथा असत्यत्वेन मायिकत्वस्य समाधानमाहुः—तस्यापीति । प्रपञ्चस्यापीत्यर्थः । निरूपणादिति । ‘विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश’-मिति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे । अथ चादिपदेन ‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवरा-गङ्गाधरभट्टी ।

(५७) तथासिद्धत्वादिति । प्रत्यक्षेण शुक्तौ रजतं बाध्यते, तद्वृष्टान्तेन ब्रह्मणि जगद्बाध्यते अनुमानात् । शुक्तिरजतसदृशो घटादिरित्युपमानमपि । ‘त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना’ इत्यादिशब्दोऽपि । नेति । प्रत्यक्षं तावज्जगत्सत्त्वं गृह्णाति । ‘वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव’दिति सूत्राच्च स्वप्नादयो मायिका, न तु जागरोऽपि । एवं च घटादयः सन्तः; सर्वैर्घटत्वेन घटग्रहणात् पटवत्, वैधर्म्ये रज्जुसर्पवत् । नहि रज्जुः सर्वैः सर्पत्वेनैव गृह्यते । एतेनोपमानमपि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम् । शब्दः ‘त इमे सत्याः कामा’ इति सत्यत्वमेवान्वाचष्टे । अनृतेन माययाऽपिहिता इति मायापिहितधियां न सत्यत्वमवभासते । अधिकमन्यत्र बहु लिखितम् । पुनर्लिखनेति पाठे लेखनं लिखः । घञर्थे कः । ततः ‘तत्करोती’ति घञन्ताद्वावे ल्युट् । अन्यथा कुटादिवहिर्भावाल्लेखनमिति गुणः स्यात् । किञ्चेत्युक्ते श्रुतिपुराणवाक्ये माध्वभाष्यस्थे ।

गवतविवरणादिष्वप्ययमर्थो निरूपितः पितृचरणैरिति नाधिकमत्र निरूप्यते ॥

किञ्च महोपनिषदि पठ्यते—‘एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष सुवर्णसूत्रम् ।

सत्कार्यवादयुक्तिभ्यः, ‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव’दिति वैष्णववाक्यात् । ‘विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णु-मायया । यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश’मिति तृतीयस्कन्धवाक्याच्च । एवम-स्तीतिप्रतीतिरपि प्रादुर्भावप्रयुक्तेति विषयाणां ब्रह्मात्मकत्वेन न विवादाहर्हा । विपरिणमते, वर्द्धते क्षीयत इति प्रतीतित्रयी तु पूर्वरूपतिरोभावरूपान्तराविर्भावविवेकजन्यत्वादविवि-क्ततद्वयविषया, वृद्धिक्षयविपरिणामेषु विचारितेषु तथैव सिद्धेः । नश्यतीति केवलतिरो-भावविषया; धात्वर्थस्यादर्शनात्मकत्वात्, उक्तप्रमाणेभ्यश्च । तथा सत्याविर्भावतिरोभाव-युक्ते ब्रह्मरूप एव प्रपञ्चे भगवतो माययाऽविद्यमानं यत्प्रत्याय्यते, विद्यमानं न प्रत्याय्यत इति जीवस्य भ्रमः संसारश्च भवति । अविद्यमानं यत्प्रत्याय्यते तदन्तरासृष्टिरूपत्वान्मा-यामनोमयम् । तेनानुमानादपि प्रपञ्चसत्यत्वं सिद्ध्यति । तत्रायं प्रयोगः—व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वापेक्षयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः; मायिकत्वेनाभिमतत्वान्मायिकत्वाद्वा, स्वाप्ना-दिप्रपञ्चवदिति । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे प्रपञ्चितमस्माभिरिति नात्र वितन्यते ॥

नन्वस्तु प्रपञ्चस्य भिन्नाभिन्नत्वं, तथापि नृसिंहोत्तरतापनीयषष्ठखण्डे ‘स्वप्रकाशमा-नन्दघनं शून्यमभव’दिति, ‘परमं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानत’ इति च श्रवणाद्, गौडाचार्यकृते तद्विवरणे च विशेषशून्यमिति व्याख्यानाद् ब्रह्म निर्विशेषमेव प्रतिपत्त-व्यम् । तथा सति लीलानां कथं सत्यत्वम् । किञ्च तत्रैव नवमखण्डे ‘न ह्यस्ति द्वैत-सिद्धिः आत्मैव सिद्धोऽद्वितीय’ इत्युपक्रम्य ‘मायया ह्यन्य’दिवेत्युक्त्वा ‘माया च तमोरूपानुभूते’रिति तत्स्वरूपं चोक्त्वा ‘तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तं तुच्छमिदं रूप-मस्य अस्य व्यञ्जिके’त्याद्युक्तम् । तेन जगतोऽपि तुच्छत्वं मायिकत्वमिति कथं ब्रह्मा-त्मकत्वं तत्र निर्णेतुं शक्यमित्याशङ्कयामाहुः—किञ्चेत्यादि । एते श्रुतिपुराणवाक्ये मध्व-हरितोषिणी ।

खिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव’दिति विष्णुपुराणेऽपि निरूपणादि-त्यर्थः । तथा चाविर्भावतिरोभाववैव जगतो, न तूत्पत्तिविनाशावित्ययं सिद्धान्त इति भावः । प्रपञ्चस्य सत्यत्वमेव निरूपितमणुभाष्ये सुबोधिण्यां श्रीमहाप्रभुचरणैरित्याहुः—जगदित्यादिना, निरूप्यत इत्यन्तेन ॥

ननु जगतो नित्यत्वं, ब्रह्मात्मकत्वं, कथं वक्तव्यं, तुच्छत्वान्मायिकत्वात्तस्येत्यत आहुः—महोपनिषदीति । एष ह्येवेति । अन्यसुखारूपीकरणादेवास्य ब्रह्मणः शून्यत्वं, न तु

ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति । महाकौर्म्येऽपि 'शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्यमिति प्रोक्त-
स्तोदनात्तुच्छमुच्यते । नैष भावयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः । अ-
तोऽभावं वदन्त्येनं नादयत्वान्नाश इत्यपि । सर्वेषां तदधीनत्वात्तत्तच्छ-
ब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभि'रिति ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

भाष्ये प्रथमाध्यायसमाप्तावुपन्यस्ते । तदर्थश्च जयतीर्थेन टीकायां व्याख्यातः—दुर्जना-
नामव्यक्तत्वादिना शमूनं कुरुते इत्यादियोगेन चेत्तरे निषेधमुखवेद्यवस्तुवाचिशब्दप्रवृत्ते-
रुपपत्तिः । तत्र शमूनं कुरुते स्वसुखादन्यसुखमल्पं करोति । तोदनात्तुद्, अदृश्यश्छः,
छन्नत्वात् । भावयितुमुत्पादयितुम् । * नादयत्वादभक्ष्यत्वादिति । एवं सति तापनीय
आनन्दघनपदोत्तरं शून्यपदोक्त्याऽन्यसुखारूपीकर्तृत्वमेवार्थो, न तु यावद्विशेषशून्यत्वम् ।
तथा सति लीलानां नित्यत्वं निर्वाधमेव; लीलाभिरेवान्यसुखारूपीकरणात् । तथा परमा-
त्मैव मायया छन्नः संस्तुदतीति तत्प्रयुक्तं तुच्छत्वं, न तु मायाकृतम् । तृतीयया करण-
तयैवाभिप्रेतत्वात् । अत एव व्यञ्जिकात्वमेव श्रावितं, न तु जनिकात्वम् । तथा 'अन्य-
दिवे'त्युक्तम्, न त्वन्यदेवेति । एवं सत्यभावप्रयोजकतया ब्रह्मण्यभावरूपताया अपि
सत्त्वात् प्रपञ्चस्य भावाभावरूपत्वं न ब्रह्मात्मकत्वबाधकमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

यावद्विशेषशून्यत्वम् । एवं मायया छन्नः संस्तुदति, अत एव तुच्छो, न तु मायाधीन-
त्वेन तुच्छः । एष ह्येवाभाव इति । 'नेति ने'तीति श्रुत्याऽभावप्रयोजकत्वेनाभावरूप-
त्वमित्यर्थः । 'एष ह्येवाव्यक्त' इत्यादिकं स्पष्टम् । पुराणवाक्यान्याहुः—महाकौर्म्य इति ।
शमूनमिति । स्वसुखादन्यसुखमल्पं करोतीत्यर्थः । छन्नत्वाददृश्यः । नादयत्वादिति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

शमूनमिति । जगतीति शेषः । नादयत्वादिति । णश अदर्शने । † अदृश्यत्वादि-
त्यर्थः । एवं च तापनीय आनन्दघनपदोत्तरं शून्यपदस्यायमेवार्थः । लौकिकधर्मशून्य-
त्वाद्वा, सर्वरूपत्वाद्वा, शून्यरूपत्वम् । एवं चाभावरूपत्वमपि व्याख्येयम् ॥

टिप्पणी ।

* नादयत्वादभक्ष्यत्वादिति । अन्नातेर्ण्यत् । नशब्देन समासो, न नञा ।

† अदृश्यत्वादित्यर्थ इति । लाक्षणिकोऽर्थः ॥

तेन ब्रह्मणो भावरूपत्वेन प्रपञ्चस्य भावाभावरूपत्वेन कथं ब्रह्मात्म-
कता वक्तुं शक्येत्यपि चोद्यं निरस्तम् ॥

येषामप्यसत्त्वेन जगदभिमतं, तेषामपि जगन्मध्यपातिभगवन्मूर्ति-
तद्गजनायसहिष्णुतयैव । तेषां तथात्वं तु कलौ तथा भगवदिच्छयैवे-
त्युक्तम् ॥

तस्मादस्माभिरेवोक्तपद्धत्या श्रुतिसिद्ध्या । ज्ञात्वा ब्रह्मस्वरूपं त-
त्प्राप्त्यै तद्गजताखिलाः ॥

येषां लौकिकमेव मानमधिकं वेदादितोऽलौकिका,
तत्पादानुगतस्तदर्थ इति च प्रच्छन्नबौद्धास्तु ते ।

सुवर्णसूत्रम् ।

एवं प्रमाणपुरःसरं शृण्वन्तोऽपि न मोहं जहति तेषामाशयमाहुः—येषामित्यादि ।
तथात्वमिति । असहिष्णुत्वम् ॥

सिद्धमाहुः—तस्मादित्यादि । पूर्वोक्तासहिष्णूनां स्वरूपमाहुः—येषां लौकिकेति ।
इति चेतिपदमावृत्याऽत्रापि योज्यम् । प्रच्छन्नबौद्धा इति । प्रच्छन्ना असुराः । द्विती-
यस्कन्धे 'देवद्विषां निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः ।
लोकान् घ्नतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्य'मित्य-
त्रासुराणामेवार्थे भगवता बौद्धानां प्रस्थानं कृतमिति कथनात् । दृष्टसृष्टिवादस्य तन्मत
एव सत्त्वात्तदुपगच्छतां तथात्वमेवेत्यर्थः । तथा चोक्तं वैष्णवे कलिनिरूपणे—'विप्ररू-
हरितोषिणी ।

अभक्ष्यत्वादित्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । अत्र किञ्चिदाशङ्क्य निरस्यन्ति—एतेनेति । निरस्त-
मिति । तथा च भावरूपे ब्रह्मण्यभावरूपत्वस्यापि सत्त्वेन भावरूपस्य जगतो ब्रह्मात्मकत्वं
सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

जगत आभासत्वं यैर्मनसि दृढीकृतं तैर्भगवद्गजनं नैव क्रियत इत्याहुः—येषामपीति ।
तेषामसहिष्णुत्वे कारणमाहुः—तेषामिति । उक्तमिति । कलिधर्मनिरूपण उक्तमित्यर्थः ॥

एतावता प्रबन्धेन यत्सिद्धं तदाहुः—तस्मादिति । ब्रह्मस्वरूपज्ञानेऽस्मदुक्तपद्धतिरेव
समर्थेति भावः ॥

मूढानां स्वरूपमाहुः—येषामिति । तदर्थ इति । पूर्वोक्ताधिकपदावृत्त्या योज्यम् ।

गङ्गाधरभट्टी ।

तत्पादानुगत इति । तदनुसारी तदर्थ इति च येषां मतमित्यर्थः । येषां तु केषा-
ञ्चिद्विदुषां गोपीशसंसेविनाम् ।

येषां तद्विपरीतैव विदुषां केषाञ्चिदन्तर्गता
तेषामेव मुदेऽस्तु मत्कृतिरियं गोपीशसंसेविनाम् ॥

वरीवर्त्ति श्रद्धा श्रुतिषु यदि वा व्यासवचने
तदा विद्वांसोऽस्मद्विरचितमिदं मण्डनवरम् ।

यथोक्तं कण्ठे वा शुकवदथवाऽर्थं च हृदये
मुदा कृत्वाऽऽयत्तं धुनुत रिपुपक्षाभिधतमः ॥

यदागतं हृदि श्रीमद्गोपीशरतिलक्षणम् ।

शोभां तनोति तदिदं मण्डनं श्रीहरेः प्रियम् ॥

अखण्डवरपण्डितप्रसृतचण्डपाखण्डवा-

ग्विखण्डनसुचण्डिमा धरणिमण्डलाखण्डलः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

पाणि रक्षांसि राजानः कर्णवेदिन' इति । पाद्मोत्तरखण्डे च शिववाक्ये 'मायावा-
दमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणे'ति ।
ग्रन्थस्यावान्तरमुख्यफले आहुः द्वाभ्यां क्रमेण—वरीवर्तीत्यादि । उक्तफलद्वयं श्रीमदा-
चार्यचरणस्वरूपदाढ्येनैव भवतीति बोधयितुं प्रार्थनपूर्वकं नमन्ति द्वाभ्यां अखण्डेत्यादि-
हरितोषिणी ।

पण्डितानां स्वरूपमाहुः—येषामिति । श्रीकृष्णसंसेविनां सन्तोषार्थं मत्कृतिरिति भावः ॥

अनेन ग्रन्थेन परमतखण्डनं सुखेन भविष्यतीत्याहुः—वरीवर्तीति ॥

अस्य ग्रन्थस्यान्वर्थसंज्ञकस्य धारणे फलमाहुः—यदागतमिति ॥

श्रीमदाचार्यमहाप्रभुचरणप्रार्थनां कुर्वन्ति—अखण्डेति । पितुः स पादनखमण्डलो
गङ्गाधरभट्टी ।

तद्विपरीतैव नाम वेदाद्यलौकिकमेव लौकिकान्मानादधिकफलं, तदनुसार्येव लौकिकं
मानं प्रमाणमिति मतमित्यर्थः । वरीवर्तीति । यङ्लुगन्तं लोकेऽपि साधु इत्यन्यत्र व्य-
वस्थापितम् । व्यासवचने इति । व्याससूत्रादौ । शुकवत्कण्ठे कृत्वा, अथवा एतदर्थं
हृदये कृत्वा मायारूपं तमो धुनुत निवारयत । अयमर्थः—शुकः पक्षी अर्थमजानन्नपि
कण्ठे धारयति, श्रीशुकदेवश्चान्तःकरणाध्यासरहितोऽपि वादविवादविरहितोऽपि शब्द-
मात्रेण शास्त्रार्थमाचष्टे, तद्वद्येन केनापि वैष्णवेन परपक्षं प्रतिजिहीर्षुणा शब्दमात्रेणाप्युक्ते
मायावादः प्रशाम्यति, स्वबोधमात्राकाङ्क्षायां त्वेतदर्थं तु हृदये कुरुत । मण्डनमपि
रत्नजटितं कण्ठे हृदये वा धार्यमाणं तमो दूरीकरोतीति । यदागतमिति । मण्डनमित्यर्थः ।
अखण्डेति । अखण्डेषु समग्रेषु शास्त्रेषु वरा ये पण्डिताः । अखण्डा न खण्डयितुं

नमःपतिमण्डलीमुकुटताण्डवैर्मण्डितः

स पादनखमण्डलः पितुरिहाऽस्तु मे मण्डनम् ॥

पुनरपि नमामि गोपीपतिरतिमार्गप्रवर्तकाचार्यान् ।

श्रीवल्लभाभिधानान् पितृचरणान् वाङ्मनःकायैः ॥

एतेनास्मत्कुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।

प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥

इति श्रीमन्निजकटाक्षपाततरणिविघटितमायावादिप्रभृतिवादितमः-

सुवर्णसूत्रम् ।

भ्याम् । मण्डलपदं त्रिलिङ्गम् । विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिवि'लयमरः ॥

ग्रन्थं समाप्यैतं भगवते समर्पयन्ति—एतेनेति । उपायनभूतेन ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

मे मण्डनमिहास्त्वित्यन्वयः । कथंभूतो मण्डलः, अखण्डेति । अखण्डा या वरपण्डित-

प्रसृतचण्डपाखण्डवाक् तस्या विखण्डने या *सुचण्डिमा सैव धरणिस्तस्या मण्डल आख-

ण्डलः, पुनः किंभूतः—नमःपतीति । स्पष्टम् ॥

ग्रन्थान्ते श्रीमदाचार्यचरणनत्यात्मकं मङ्गलमाचरन्ति—पुनरपीति ॥

ग्रन्थं भगवदर्पणं कुर्वन्ति—एतेनेति ॥

श्रीविद्वन्मण्डननामायं संदर्भः प्रच्छन्नार्थ इति मदीयात्र कृतिरिति सुधीभिर्निपुणतरं विभावनीयमित्यलम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

शक्या या पाखण्डवागित्यर्थो वा । धरणिमण्डलाखण्डल इत्यस्यार्थः—अन्ये विप्रा

धरणिसुरा, अयं तु भूसुरेन्द्र इति । ताण्डवैर्नृत्यैः । वाङ्मनःकायैरिति । त्रिपदद्वन्द्वः ।

वाङ्मनसेति निपातनं तु द्विपदद्वन्द्व एवेति भावः । एतेनेति । उपायनेनेत्यर्थः ।

श्रीमदाचार्यतत्सूनुपादपद्मानुसारिणा ।

गङ्गाधरेण रचिता श्रीगङ्गाधरबोधिनी ॥

इति श्रीमदाचार्यान्वयदासानुदासचरणरजसा प्राप्ततदाशयज्ञानस्य गीटोपाह्वगङ्गाधर-
भट्टस्य कृतिः श्रीमद्विद्वन्मण्डनविवृतिः सम्पूर्णा ॥

टिप्पणी ।

* सुचण्डिमा सैव धरणिरिति । शोभनश्चण्डिमा यस्यां सा सुचण्डिमा परपक्षख-
ण्डनप्रणाली । 'डाबुभाभ्या'मिति वैकल्पिको डाप् । अनभिमतं बहुव्रीहौ तु 'अर्श आ-
द्यच्' इत्याश्रयणीयम् । इदं द्वयोरभाव आवन्तत्वं दुर्लभम् ॥

यदीयदययोदीये मदीयहृदयोदरे । तदीयपदयोरेतद्रचितं विनिवेद्यते ॥

पुञ्ज-विकासितश्रीगोकुलाधीशरतिसरसिजश्रीगोकुलनाथचरणैकतान-
गोस्वामिश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितं विद्वन्मण्डनं सम्पूर्णम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

स्निग्धोज्ज्वलं रसघनं हृदयं स्वकीयं, वक्तुं निजेषु नवनीतमयं दधानः ।
प्रेङ्खश्रितश्च तरले जनमानसेऽपि ह्यासे दयालुरिति तस्य गुणं व्यनक्ति ॥
यस्तं नमामि नवनीरधराभिरामं श्रीबालकृष्णमखिलश्रुतिसारमीशम् ।
मादृक्प्रपन्नजनकर्ममयोरुपाशविच्छेदचञ्चलमहासिसुनामधेयम् ॥
नमामि श्रीमदाचार्याननल्पकरुणायुतान् । संसारकूपपतितोद्धारप्रकटितस्वकान् ॥
नमः श्रीविट्ठलेशाय संसारार्णवसेतवे । श्रीमदग्निकुमाराय भजनानन्दहेतवे ॥

हरितोषिणी ।

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य वामं मृदुविमलकरं दक्षिणं सव्यकट्यां,
संस्थाप्य स्वीयलीलाललितनटवरो नृत्यति प्रेमनाट्ये ।
भक्तानाहूय लीलाविविधरसभरात्तन्मनांसि प्रमुष्य,
श्रीनाथस्तत्पदाब्जे विलुलितवसनो नौमि वेदार्थरूपे ॥
योऽसौ लीलारसाब्धौ परमरसमयः क्रीडते नित्यविश्वे
मचेतः प्रेर्य कृष्णः प्रकटितमकरोद्दीपिकां मण्डनस्य ।
तं नित्यानन्तशक्तिं वृतमखिलनिजै रायपूर्वं मुकुन्दं
नत्वा नत्वोपकारं प्रमुदितमनसा संस्मरामि स्मरामि ॥
यद्वंशीनादशब्दप्रमुदितवनितावृन्दमागत्य पार्श्वे
भावावेशैः कटाक्षैः प्रियमतिविभवैस्तोषयत्यादरेण ।
स्वामिन्या स्वीयया यो विविधरसमयः क्रीडते पूर्णलीलः,
श्रीमद्गोपाललालं प्रमुदितमनसा तं प्रभुं संनमामि ॥
ये साक्षाद्ब्रह्मवादं व्यवहितमखिलं मायिवादैस्तमिस्त्रैः
प्राकाश्य स्वीयभाष्यं प्रचुरकरुणया श्रीमदाचार्यवर्य्याः ।
संचक्रुस्तत्पदाब्जे विवरणसुमनांस्यञ्जलौ सन्निधाय
नत्वा नत्वा च भूयः सकलफलमये चार्चयेऽभीष्टरूपे ॥
यः पुष्टिपीयूषसमुद्रमद्भुतं स्वीयान्तरङ्गे प्रकटं चकार ।
नन्दात्मजः क्रीडति सर्वदा यतः श्रीविट्ठलेशं प्रणमामि नित्यम् ॥
यत्पादाब्जपरागरञ्जितहृदो जानन्ति मार्गं निजं
यैः स्वीयार्थमबोधि चेतसि मम प्राप्तो मुकुन्दो मया ।

सुवर्णसूत्रम् ।

श्रीमद्वल्लभनन्दनप्रभुकृपादृष्ट्या समासादित-

ज्ञानादिः प्रणिधाय तच्चरणयोश्चिन्तां तदिच्छाबलात् ।

विद्वन्मण्डनधारणे सुकरतासिद्ध्यै यथाबुद्ध्यं

तद्दासः पुरुषोत्तमो व्यरचयत् सौवर्णसूत्रं मुदा ॥

एष पुष्पाञ्जलिः श्रीमत्तदीयचरणाम्बुजे ।

निवेदितस्तेन नाथास्तुष्यन्तु मयि किङ्करे ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणरजःसनाथंश्रीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमप्रणीतं विद्वन्मण्डन-
विवरणं सम्पूर्णतामाप ।

हरितोषिणी ।

ताञ्छ्रीमद्यदुनाथवर्यचरणान् नत्वा त्रिधा सन्ततं

तत्पादाब्जयुगेऽर्पयामि बहुधा भूषार्थपुष्पाण्यनु ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाः करुणामयाः ।

प्रसीदन्तु निजे दासे मयि सर्वार्थसाधकाः ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दरायसहजमाधुरीपरमानिर्वचनीयसरसवदनतामरसरससुधाह्रदावगा-
हिश्रीमदाचार्यपदाब्जकृपाऽपारसारश्रीमत्प्रभुचरणात्मजमहाराजयदुनाथकुलोद्भवगोस्वामि-
श्रीगोपालात्मजगिरिधरविरचितविद्वन्मण्डनव्याख्या हरितोषिण्यपरपर्याया दीपिकाभिधा
समाप्तिमफाणीत् ॥

श्रीगोकुलेन्दुर्जयति । विद्वन्मण्डनस्य टीका सिद्धान्तशोभा ।

नमः श्रीमद्गोवर्द्धनधरणीराय विदुषे
मुदा चन्द्रावल्या मणिकमलनीराजितदृशे ।
यदालोके रासोत्सवकलितकाश्मीरकिरणैः
सुवर्णाभं लीलाजगदिदमहो नित्यविभवम् ॥ १ ॥
वैयासकिं नमस्कृत्य निजाचार्यपदाम्बुजे ।
श्रीमद्विद्वलनाथानां कृतिं विवृणुते सुधीः ॥ २ ॥

तत्रादौ लीलानित्यत्वं प्रार्थयन्तो मङ्गलमाचरन्ति प्रभुर्दृशां विषय इति । दृशाम् । चर्षणीनां ताः परमानन्दं विना न रज्यन्ते इति, अत एवोदगादित्युक्तम्, दृशां तत्रैव विनियोग इति । रसोर्मिषु दोलायमानकमलरूपत्वमपि दृशां प्रार्थयितुं प्रथमतो लीलासामग्रीं प्रस्तावयन्ति—नवस्नेहाम्भोधेरिति । नवः पुष्टिमागीयफलरूपः स्नेहो भक्तिर्भगवतः । मकरिकापत्रावलिमयीप्रत्यप्रसमागतानां संमानने तासामपि मकरिकापत्रान्दोलितः कृत इति तदाधारा मुखेन्दवोऽत्र ध्वन्यन्ते । तत एव श्रीगोकुलचन्द्रमाः स्वयमपि संवृत्त इत्याहुः किमपि परित इति । दलद्वयमध्ये शङ्कारसिन्धुरेव । आमण्डलं दलद्वयेऽप्यार्द्राद्रत्वमनेनोक्तम् । कुङ्कुमारुणाः स्मितकिरणा ऊर्मयः, त एव पुनः परस्परं परितः परिधिः सर्वस्य रासमण्डलं मन्दिरचन्द्रिरस्य च । वर्तमानप्रयोगेण सर्वदैवाविर्भावविशिष्टस्याविर्भावः प्रार्थयत इत्यपौनरुक्त्यम् । संभेदः पुष्टिमागं गूढो भावः, प्रेमाभूतनामभिर्विवृतस्तावानेव श्रीकृष्णपदार्थः, स्वयं खनामाप्रकटनेऽपि तदर्थं कृतनाम्ना वेणुरन्ध्रान् पूरयन्निति च प्रमाणं निरूपितं तदूर्मिभिः श्रीश्रीपरिवृढकुण्डे इत्यथाहुः । एवं विषयतायां प्रार्थितायां प्रभुरवचनेनैव प्रोवाच, वाग्रूपं प्रार्थयन्त्विति त आहुः पितृचरणानिति । नत्वाऽनुत्कर्षपदे प्रतिष्ठाप्य अहं तेषामहङ्काररूपो लिखनप्रतिज्ञां करोमि । यतस्तेषामेवाज्ञा सर्वैः साध्या यथामतीत्याहुः यथाबुद्धीति । अदृष्टाऽ(न्वयम्) न्यमेवं मयैवेयं प्रतिज्ञा कृतेत्यर्थः । विद्वन्मण्डनं रासमण्डलरूपमित्याहुः श्रुतिसूत्रादिति । श्रुतिब्रह्म इव पद्मरागमणिः, सूत्राणि विश्वतोमुखमणयः पश्चाद्याः । आदिना गीता श्रीभागवतम् । अङ्कुरितप्रेमकिरणो मारकतमणिप्रभाव इति । युक्तिमौक्तिकानि प्रार्थितरासचन्द्रोदयप्रभवानि, न तु मनोमात्रचन्द्रप्रभवा विकल्पाः, तेषां किरणैर्ग्रन्थनं साक्षात्सूत्रैर्न तु सुवर्णसूत्रमात्रेण । तथा चास्यां सिद्धान्तशोभायां विशदीकरिष्यामः तत्रादौ विपादरङ्गभूमौ विप्रतिपत्तिस्तां समुद्भावयन्ति—इह हीति । प्रतिपाद्यते । भवति विप्रतिपत्तिरित्युभयत्रान्वेति । इहास्यामुत्सवसभायाम् । सप्तानामपि प्रत्येकषट्शास्त्रतत्समुदायरूपाणां जिज्ञासूनां सर्वशास्त्रारम्भसम्बन्धिजिज्ञासावताम् । तेन कः पदार्थो ब्रह्मवादे इति पदार्थजिज्ञासा न्यायनयस्यैका सर्वमूर्द्धन्यवेदान्ते ब्रह्मजिज्ञासामूर्द्धन्यायामस्यां सर्वा एव जिज्ञासाः संगृह्यन्ते, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानानुरोधात् । तथा च धर्मब्रह्मणोरैक्यविचारे धर्ममीमांसा, सांख्ये तत्त्वजिज्ञासा, तत्त्वं च ब्रह्मेति प्रकृतसङ्गतिः । योगो बहुविधो भक्तैः पर्यवस्यतीत्यतो योगमीमांसा यासूपरिष्टाद्ग्रन्थसमाप्तौ लीलानित्यत्वप्रसङ्गेन अथेदं विचार्यत इति प्रभवो विभावयाम्बभूवुः । वैशेषिकाणां सप्तपदार्थजिज्ञासा स्वस्वसेव्यस्वरूपजिज्ञासेति बहुवचनसमन्वयः ।

विविधैर्थादि । पञ्चमस्कन्धीयं पद्यं पञ्चमं पुरुषार्थरूपमपवार्यं विवृणोति । ब्रह्म ब्रह्मशब्दप्रतिपाद्यं जिज्ञास्यं वा स्वपरप्रकाशकमुभयसाधारणं पक्ष इति निष्कर्षः । विप्रतिपत्तिरविरोधफलकत्वे सति एकवृत्तिकविरुद्धकोटि-प्रदर्शकवाक्यद्वयम्, तत्त्वं चोभयपर्याप्तम् । तेनानिवारितविरोधे तादृशवाक्ये नातिव्याप्तिः । न वा विभिन्न-वृत्तके, तादृशवाक्यद्वयात्तदस्य संशयेऽपि प्रयोक्तृपुरुषसंशयाज्ञानाद्विचारोद्देश्यपुरुषस्यालाभात् । किन्तु विप्रतिपत्तिर्मध्यस्थस्य वादिनोर्वैत्यनाग्रहः । अत्र जिज्ञासा फलमित्यधिकारिविशेषणं जिज्ञासूनामित्युक्तम् । अत्र केचिन्मधुसूदनमुनयः—यद्यपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य न पक्षतासंपादकत्वेनोपयोगः, संशयस्य पक्षता-ल्लनिरासात्, वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेन संशयासंभवात्, आहार्यसंशयस्याहार्यपरामर्शादेर्हेतुत्वापादकत्वेनाति-प्रसन्नकलाच्च । नापि विप्रतिपत्तेः स्वरूपतः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहकल्पकत्वेनोपयोगः, तयेदं साधनीयमनेनेदं दूषणीयमित्यादिमध्यस्थवाक्यादेव तल्लाभाद्विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यमप्यस्ति, तथापि विचारसाध्यसंशयाभावः.....प-फलज्ञानस्य विशेषणज्ञानतया कारणे संशये विप्रतिपत्तिवाक्यं कारणं प्रयोजकं चेति विप्रतिपत्त्युपयोगः । वादिनोर्निश्चयकाले संशयानुत्पत्तावपि संशयकारणत्वरूपेण ज्ञाता विप्रतिपत्तिः ससम्बन्धिकत्वात्संशयं स्मारय-तीति तदुपयोगः । अथवा संशयापत्त्यादीनां संशयाभावमुद्दिश्य विचारे प्रवृत्तिरिति तत्रापि तस्यास्तथोपयोगः । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्यहेतुत्वमतेऽपि स्वस्य परस्परं वा संशयाभावे निश्चिते तत्र सिद्धत्वज्ञानात्तदुद्देशेन न विचारप्रवृत्तिः, अतः संशयाभाववत्त्वनिश्चयविरोधिनीः संशयवत्त्वधीरपेक्ष्य न प्रवृत्तिः । यदि च संशयाभाव-मुद्दिश्य न विचारे वादिनोः प्रवृत्तिरपि तु जयमात्रमुद्दिश्य, वादिनोरन्येषां सभास्यानां प्रमोश्च संशयाभावनिश्चये तस्य सिद्धत्वज्ञानात्, तदा तु तात्कालिकतन्निश्चयेऽपि कालान्तरे संशयाभावोऽनुवर्ततामितिच्छया विचारप्रवृत्तौ संशयोलेखिनी विप्रतिपत्तिरुपयुज्यताम् । अन्यथा निश्चयजन्यसंस्कारस्य कालान्तरे उच्छेदशङ्कायाः संभवात् । किञ्च यथा समयबन्धः एतन्मतमालम्ब्यैव विचारणीयमिति विचार्यकक्षाविषयविशेषगोचरः क्रियते । अन्यथा विषयान्तरसंचारेण वादिनोः शाखाचङ्क्रमणे तत्रैव च लब्धजयत्वे प्रस्तुतविषये जयपराजयव्यवस्थाऽनुपपत्तेः । विप्रतिपत्तौ तु कृतायां सभास्थैस्तच्छ्रवणान्नापलप्य वादिभ्यां शाखान्तरे नाम निवेष्टव्यमिति विप्रतिपत्तेरावश्य-कत्वं समर्थयाम्बभूवुः । तन्नातिरमणीयम् । तथाहि स्थूणाखननन्यायेन निश्चितानां विचारे आहार्यसंशय एवाङ्गम् । न चाहार्यपरामर्शस्यापि हेतुत्वापादनं युक्तम्, प्रतिबन्देरनुत्तरत्वात् । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामना-हार्यपरामर्शत्वेनैव कारणत्वात् । प्रकृते त्वाहार्यसंशयस्यैवान्वयव्यतिरेकविधानात् । अन्यथाऽऽहार्यशङ्कायाः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावे मानाभावेन तद्विरोधितकवैकल्यापत्तेश्च । प्रतिबन्धकत्वनिर्णयस्याप्यन्वयव्यतिरेकसह-चारज्ञानसाध्यत्वात् । प्रतिबन्धकत्वस्य कारणत्वघटितत्वात् । किञ्च जयमात्रोद्देशे विप्रतिपत्तेरनुपपत्तिरेव । तत्र कालान्तरीयसंशयाभावस्याप्यनुद्देश्यत्वात् । यदपि विषयान्तरस्य प्रासङ्गिकस्य संचारेण जयाभिमाननिरा-सार्थं विप्रतिपत्तिरिति, तदपि न । समयबन्धेनैव तन्निरासात् । तत एव श्रोतृणामवधानसंभवात् । प्रस्तुत-विषयतत्प्रमाणव्यवस्थयोस्तत एव भावात् । तयेदं साधनीयमनेनेदं दूषणीयमिति मध्यस्थवाक्यादेव पक्षद्वयो-पस्थितेश्चोक्तत्वात् । किञ्चैवं प्रतिज्ञावाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । विप्रतिपत्तेरेव साध्योपस्थितिसंभवात् । न च विप्रतिपत्तेः प्रति वा विप्रतिपत्त्या निर्वाहः, विप्रतिपत्तिद्वयस्यानावश्यकत्वात् । समयबन्धादेव प्रमाणादिव्य-वस्थागोचरस्यापि पौर्वापर्यनियमात् । विप्रतिपत्त्यनन्तरमेवं प्राप्ते ग्रन्थकृतः प्राहुः—किमत्र युक्तमिति । युक्तत्वमविरुद्धत्वं जिज्ञासाविप्रतिपत्तिफलमित्यर्थः । तथाहि विप्रतिपत्तौ कृतायां पक्षद्वयविषयिणी युक्तयुक्तत्वजि-ज्ञासा जन्यते । यथा सत्प्रतिपक्षस्थले हेत्वोस्तत्त्वजिज्ञासा । तस्यां कृतायां किमत्र युक्तमिति मध्यस्थाभिलाषेन जिज्ञासाविषयबोधककिंपदघटितेन जिज्ञासोन्नयनात् । धर्मिज्ञानजनकत्वविधया च विप्रतिपत्त्युपयोगः, धर्मि-ज्ञानस्य जिज्ञासाहेतुत्वात् । न च धर्मिज्ञानमपि मध्यस्थवाक्यादेव, तत्त्वबुभुत्सोः कथायां मध्यस्थस्यानियमात् । अस्तु तावदेवम्, तथापि विनिगमकान्मध्यस्थवाक्यान्तरं समयबन्धादिरूपं तदीयं विप्रतिपत्तिवाक्यं वा धर्मि-ज्ञानजनकम्, अन्यतरसमवधानेऽपि तदुभयोस्तत्त्वसंभवाच्च । न चावश्यकसमयबन्धात्मकमध्यस्थवाक्यमेव तथास्तु, किं विप्रतिपत्त्येति वाच्यम् । विरोधानुपस्थितौ तन्निवारणफलकविचार एव प्रवृत्त्यनापत्तेः । अविरोध-स्यैव बुभुत्साविषयतत्त्वपदार्थत्वात् । वादिनमसमाधाय विचारापर्यवसानात् । अनित्यः शब्दो नित्यो वेत्येकत-

राध्यवसायेऽप्यन्यतरकोटौ बाधाध्यवसायेऽपि वाऽन्यतरकोटिस्वीकारं विना स्वस्य कोटिबाधावधारणमात्रेण वादिनः समाधानानवतारात् । वादिनिग्रहमात्रस्य तत्त्वबुभुत्सोः कथायामनुद्देश्यत्वात् । अन्यतरकोटिस्वीकारेण तु विभिन्नधर्मिण्येवान्यतरकोटिपर्यवसानाद्विरोधोद्भावनाशक्यत्वमिति समाधानान्यथानुपपत्त्यैव तत्प्रतियोगिविरोधोपस्थापिका विप्रतिपत्तिरावश्यकतीति । इदं च विरोधपदार्थमङ्गीकृत्य सर्ववादिरिति संग्रहार्थमुक्तम्, स्वसिद्धान्ते तु विरोधांशपरित्यागे विप्रतिपत्तेरनावश्यकत्वमित्यत एव जिज्ञासूनामित्यन्येषामेव पृथङ्निर्देश इति ध्येयम् । तथा चाविरोधफलकविचारे इतिकर्तव्यतात्वेन विप्रतिपत्तेरुपयोग इति । अथैतत्स्यात्, तथाहि तेषां विषयो ब्रह्मेत्युक्तेः श्रावणस्य शाब्दबोधस्य पूर्वसिद्धत्वे सिद्धसाधनान्मननवैयर्थ्ये तदितिकर्तव्यतारूपा विप्रतिपत्तिर्व्यर्था । शब्दस्य सन्देहाजनकत्वात् । शब्देन निर्णीते संदेहाभावाच्च । न च धर्मिणि सन्देहाभावेऽपि धर्मे संशय इति वाच्यम् । मननस्य श्रवणवैयधिकरण्यापत्तेः । 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । ग्रन्थस्य परार्थानुमानरूपत्वात्तत्र च सिद्धसाधनदोष एव, यागे द्रव्यान्तरसाधनकत्वं यवागूपाकस्यादृष्टार्थकत्वमपि चेति कल्पनागौरवात् । नापि वैषम्येण, अत्र मननानन्तर्यस्य श्रवणे वक्तुमशक्यत्वात् । येन च धर्मेण श्रवणं, तेनैव मननीयत्वात् । मननात्प्रामाण्यनिर्द्धारेऽप्यर्थान्तरम्, प्रामाण्यस्य प्रतितन्त्रसिद्धत्वाच्च । तात्पर्यग्रहार्थं मननमित्यपि न, तात्पर्यग्रहाभावे श्रवणस्यैवासिद्धेः, धर्मिस्वरूपे संशयानुपपादनाच्च । निर्धर्मकस्य ज्ञातुमशक्यत्वे धर्मविषयक एव संशयो धर्मविषयक इति चेन्न, निर्धर्मकत्ववादिनां धर्मिनिर्द्धारस्यैव मोक्षहेतुत्वाङ्गीकारात् । धर्मिण एव परस्परविरुद्धप्रकारेण चिन्तनोपपत्तेरिति । अत्र वर्धमानोपाध्यायाः—सिसाधयिषाघटितपक्षताविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दोषः । सिसाधयिषा च द्वयी, सामान्यतः साध्यज्ञानेच्छा, विशेषतश्चानुमितित्वप्रकारिकेच्छा । सामान्यतः साध्यज्ञानं तु विरोधि, धारावाहिकदर्शनात् । तथा च शाब्दबोधेऽप्यनुमितित्वप्रकारकेच्छायाः संभवादनुमितिरूपेष्टसाधनत्वं मन्तव्यमित्यस्यार्थ इत्याहुः । अत्रेदं बोध्यम्—शाब्दसिद्धेस्तद्विषये सिद्धत्वज्ञानात्तत्रानुमितित्वप्रकारिकेच्छापि न संभवति । न च तत्तत्सिद्धिमादाय सिद्धत्वज्ञानं चेत्तत्र सिद्धीच्छाया विरोधीति शाब्दसिद्धत्वज्ञानं नानुमित्साविरोधीति वाच्यम् । मानाभावात् । तावदन्तर्भावे गौरवात् । न च प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति वाचस्पतिवाक्यात्तथैत्यपि साम्प्रतम्, इन्द्रियदोषादिसंभावनानित्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्किततत्प्रत्यक्षादिसिद्धत्वज्ञानस्यैवेच्छायामविरोधित्वेन तात्पर्योपवर्णनात् । एकेनापि बहूनां प्रतिरोधसंभवात् । प्रमाणबहुलस्याबलत्वाच्च । तस्मात् 'सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भव' इति न्यायेन शाब्दबोधेऽपि योग्यतासंशयोत्तरभाविन्यपि शब्दस्याप्तोक्तत्वादिसन्देहाहितः प्रमेयविषयकत्वसन्देह इति मननविषेः साफल्यमित्याचार्यवर्णनां वच एव शरणीकरणीयमिति । उक्तं हि वर्द्धमानैरपि, यद्वा शङ्काशक्तनानिवृत्तिन्यायोपासने संशयोऽङ्गमिति । प्रकृतमनुसरामः । एवं प्रतिज्ञाया अपि ग्रन्थप्रतिज्ञायाः शिष्यावधानमिव न्यायाङ्गभूतायाः सामाजिकानामवधानमेव फलमिति युक्तमुत्पश्यामः । अत्र विप्रतिपत्तौ चरमपदं विशेषार्थकम्, अग्रिमप्रतिज्ञाकारिकयोरनुरोधादिति बोध्यम् । 'उपजीव्यत्व' इत्यादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थं परमतभाषया प्रभुप्रौढतनयाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—निर्विशेषं निरूप्यत इति । एवं च ब्रह्म विप्रतिपत्तिविषयः, उभयप्रकारकश्रवणविषयत्वादित्यत्र स्थाणुपुरुषादौ साध्यव्यापकमेकतरपक्षपात्युपजीव्यत्वाद्यभावविशिष्टवाक्यप्रतिपाद्यत्वं पक्षे ब्रह्मणि साधनाव्यापकमुपाधिरिति भावः । उपजीव्यत्वं विशदयन्ति तथाहीति । स्थितये ज्ञप्तये चापेक्षणीयत्वमाधारत्वम्, तत्र स्थितिः । कालादावपि संभवतीति द्वितीयं परिशेषयन्ति निरूपिताः स्युरिति । निरूपणं विषयीकरणं यदेकनिर्वाह्यं ज्ञप्तिमेव गुणाश्रयीकरोतीत्यर्थः । इदमेव ज्ञप्तेरुपजीव्यत्वमित्याहुः—उपेति । नन्वतः सविशेषज्ञप्तिसिद्धिरित्याशङ्क्य निराचक्षते धर्मनिषेधेति । ज्ञप्तिः स्वसंवेदनवेद्या, न धर्मान्तरमपेक्षते, स्वत एव वेद्यतोपपत्तेरित्यर्थः । असाधारणधर्मो निर्विशेषत्वमभावरूपो धर्मः । यद्यप्यभावत्वमधिकरणत्वं, तथापि विनिगमकाभावात्प्रतियोग्यभावत्वमित्याहुः—अभावस्येति । अत्र पूर्वं धर्माभावादित्येको ग्रन्थः । भावरूपधर्माभावादिति तदर्थः । उपजीव्यत्वं च कारणीभूतप्रतियोगिज्ञानजनकत्वेन अभावरूपधर्मपक्षेऽभावविशेषणधर्मरूपविशेषणज्ञानजनकत्वेन धर्मनिरूपकवाक्यानां प्रयोजकत्वमेवोपजीव्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । श्रुतिसिद्धा

इति (नन्वित्याद्यग्रे व्याख्यासन्दर्भसम्बन्धः) । (अत्र व्याख्यायां चतुरस्रमित्यनन्तरं शोधः) । ननु य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव चामीषामर्था इति न्यायाल्लौकिकानामप्यणुत्वादीनां क्वचिद्वेदेऽप्यन्ततः प्रतियोगितया चोपात्तत्वात्तन्निषेधो वैदिकतन्निषेध एवेति चेत्, सत्यम्, अनाविर्भूतसर्वात्मभावकत्वरूपलौकिकत्वविशिष्टत्वेन न तादृशां वैदिकत्वं, किन्त्वलौकिकत्वेनेति । किञ्च वैदिकानां निषेधं प्रति नानुबन्धित्वम्, षोडशिग्रहन्त्यायात्, उभयोः प्रामाण्यात् । तदिदमुक्तम्—किन्वनुवादपूर्वमिति मन्दमध्यस्थोऽप्यमन्दायते । ननु तथापि महतां विचारे उभयतोऽपि मध्यस्थमन्दयोः सन्निवेशो न घटत इति चेत्, सत्यम्, परन्तु प्रतिवादिना धर्माधारप्रतिपादकतयोपजीव्यत्वं निर्विशेषवाक्यानां यदङ्गीकृतं, तल्लौकिकाधारबोधकवाक्ये बाधकत्वं व्यभिचरति । न खलु भूतलं घटवदिति वाक्यं प्रति भूतलमिति वाक्यं बाधकम् । तथा चैवंविधोपजीव्यत्वमपि यद्यप्रयोजकं, तदा 'यक्षानुरुपो बलि'रिति न्यायादभावनिरूपणोपयोगिप्रतियोगितयोपजीव्यत्वमपि तादृशं किमिति न स्यादिति कक्षाविशेषत्वालपनाय प्रभुचरणैर्माध्यस्थेनायमुररीकृतो मन्दाक्षप्रापणेनेति कश्चिदाशङ्कावकाशः । अत एवायमाशङ्काद्वयात्मको मध्यतनो ग्रन्थो विचारविशेषसंचारायेति नासङ्गता । अन्यथा—तानामपि (?) साधूपसंहारग्रन्थ एव युज्येत, तत्रैव वादमार्गलाभादिति सर्वं चतुरस्रम् । तथा चायं कारिकार्थसंग्रहः । उपजीव्यत्वतः । ल्यब्लोपे पञ्चमी, उपजीव्यत्वं प्राप्येत्यर्थः । एवं चोपजीव्यत्वविशिष्टत्वे सति व्याख्यान्तरेण सोपाधिविषयकेनैकविषयत्वाभावलक्षणाप्रतिद्वन्द्वित्वे च सति निर्वक्तव्यान्तरङ्गत्वविशिष्टत्वेनैतत्प्रतिषिद्धं निर्विशेषवाक्यप्रतिपाद्यत्वात्प्रबलहेतोर्ब्रह्मसविशेषवाक्यप्रतिपाद्यत्वादिति निर्वलहेतुना प्रसक्तसत्प्रतिपक्षनिरास इति । किञ्च श्रुतिवाक्येति द्वयोरुपादानं षण्णां तात्पर्यनिर्णायकानां संग्राहकम् । तत्र श्रुतिर्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्यैव प्राप्प्यार्थत्वेन विशेषाणामप्राप्यतया धर्मिण्येव तात्पर्यं गमयति । लिङ्गमद्वितीयत्वं विशेषान्विहाय धर्मिण्येव तात्पर्योन्नायकम् । वाक्यं समभिव्याहारः 'निषेधशेषोऽशेष' इति 'निर्गुणं गुणभोक्ति'ति । अखण्ड.....दृष्टप्रणवश्च । धर्मिणः सर्वसम्मतत्वात्केवले वाक्यपर्यवसानम् । 'सदेव सौम्ये'ति महाप्रकरणम् । सन्निधिः स्थानम्, धर्मिणः सर्वत्र सन्निधानात् । निर्गुणमिति समाख्या चेति सङ्ग्रहः । ईति तात्पर्येणेति । अनेन सन्मात्रतात्पर्यकलमन्तरङ्गत्वं विवृतम् । प्रथमचकारः सत्प्रतिपक्षप्रतिक्षेपकः । अन्यपरत्वतश्चेति योजना..... । अग्रिमचकारो निरवकाशल्लसमुच्चायकः । सगुणवाक्यान्नुपासनायामपि युज्येरन् । भावनामात्रे वा भावनाविषये वा तेषां सावकाशत्वात् । निर्विशेषवाक्यानां तु नैवम्, भावनामात्रपरत्वे न्यायमीमांसकमतयोरनुप्रवेशात् । सगुणभावनाविषयस्य च वास्तवत्वेऽद्वैतहानिः, अवास्तवत्वे धर्मिमात्रस्यावास्तवत्वप्रयोजकाभावात्, सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमितिसर्ववादिराख्यानतात्, तस्य च वास्तवत्वे उभयोस्तदयोगादवास्तव एव सगुणवाक्यानां सावकाशल्लमिति । एतेन निर्विशेषवाक्यानामप्युपासनोपक्षीणत्वम् । परेषां मते 'अक्षरधियां लवरोध' इति सूत्रे निर्गुणोपासनायाः प्रतिपादनान्नित्यन्तरत्वमुभयोः समानमिति सामाजिकोक्तमपास्तम् । निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारसुकराणां निर्गुणवाक्यानामुपासनायामनियमात् । निर्गुणं (ब्रह्मसाक्षात्कार) ज्ञानदुष्करतायां तु दुष्कृतादिप्रत्यूहविधमनाय तदुपासनायाः कल्पनीयत्वात्, निर्गुणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकानां सगुणोपासनानिवर्तनीयत्वात्, धर्मिमात्रपराणां च प्रामाण्योत्कर्षस्यावेदितत्वात् । तस्माद्धर्मिग्राहकमानानुरोधादध्यारोपावदान्यायेनैव सगुणवाक्यानि सङ्गमनीयानीति पूर्वपक्षमुपसंहरन्ति—कल्पने सर्वमिति । सामञ्जस्यमुभयाविरोधः । तथा च न विप्रतिपत्त्यवकाश इति इत्थं परैरेव विप्रतिपत्तौ निरस्तायां सिद्धान्तसाम्राज्यमासादयन्ति अत्र ब्रूम इति । अत्र गूढकारिकानुसंधेया पत्रान्तरे । जगदिति । एतद्वाधने जगदेव बाध्यतेत्याशयः । उतेति कोमलामन्त्रेण विकल्पोद्भावनम् । ननु भेदः सर्वत्र तात्त्विक एव, तार्किकाणां भेदभ्रमस्थले तु भेदो नास्त्येव । परैरपि घटपटयोर्वास्तविक एव भेदोऽभ्युपेयते इतीत्थं मतमनुमत्याहुः—भेदपक्षेऽपीति । अपिना परेषां गद्हा । अनिर्वचनीयपक्षस्य निराकरणीयत्वात् घटपटन्यायेनैव सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदः, नतुपाधिना धर्मिणि रूपान्तरकल्पना, रूपद्वयस्यापि श्रौतत्वात् श्रुतावुपादानस्य विवादास्पदत्वात् । सांख्यपक्षपातिनीनां प्रकृतिमायादिश्रुतीनामदृष्टादिपरत्वेनाप्युपपत्तेः । अभेदवाक्यानां चेश्वरैकत्वप्रतिपादकत्वेन नानेश्वरवादनिराकरणपरत्वात् ।

निर्विशेषस्यानीश्वरस्य जीवस्वरूपस्यैव वा कर्त्रादिरूपेश्वराद्भेद इति मताङ्गीकारे परेषामपि क्षतिविरहादित्याश-
येनाहुः—**तैत्तिविकमिति** । भेदस्य तात्त्विकत्वं द्वेधा सविशेषत्वतः साहित्यरूपविरुद्धधर्माध्यासेन उपास्यत्वानु-
पास्यत्वाभ्यां च, 'नेदं यदिदमुपासत' इति शुद्धे उपास्यत्वाभावाङ्गीकारात् । तत्र प्रथमे सविशेषत्वस्य भेद-
कत्वेऽपि तदभावो न भेदकः, अधिकरणात्मकत्वात्तस्य, निर्विशेषे च व्यावर्तकधर्माणां भवद्विरनङ्गीकारात् ।
सर्वतोऽव्यावृत्तत्वात्तस्य । अथ सविशेषः स्वधर्मैस्तस्मान्निर्विशेषाद्भावतेत, नैष दोषः घटाकाशो नाकाश इति
प्रतीत्यापत्तेः, दण्डी पुरुषो न पुरुष इति प्रतीत्यापत्तेश्च । केवलविशेष्ये विशिष्टान्योन्याभावाभ्युपगमात् ।
विशिष्टकेवलविशेष्यभेदस्य निष्प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तस्मादुभयोर्व्यावर्तकधर्माभावे
परस्परभेदो गीर्वाणगुरूणामपि न शक्यवचन इति मनसि निधाय द्वितीयपक्षोपर्यधिकरणविरोधं प्रत्यवस्थाप-
यन्ति—**सर्वत्र प्रसिद्धेति** । अत्र विषयवाक्ये जगदुपादानत्वलिङ्गं सर्वात्मकत्वलिङ्गं च सविशेषस्येश्वरस्य,
उपास्यत्वं च शान्तकर्तृकं, शमगुणोपादानान्निर्विशेषत्वलिङ्गम् । ब्रह्म च विश्वजिज्ञायात्सर्वत्रैकमेव ज्ञानध्यान-
योरन्वेति, अवान्तरब्रह्मणः शमादिमतामनभिलषितत्वात् । सर्वाभिलषितं च सर्वतः प्रेयोरूपमिति वेदान्त-
घण्टाघोषः तदिदमुक्तम्—**सर्वत्र वेदान्तेष्वित्यादिना** । मनोमयत्वादिविषयवाक्योक्तं ब्रह्मैवेति प्राथमिका च
योऽवधारणार्थः । तत्कस्य हेतोः, यतस्तत्रैव संशयः । मनोमयत्वादीनां जीवलिङ्गत्वात् कथमवगम्यते ब्रह्मैवात्र
सर्वत्रोपादेयमिति । तस्मादुपसंहारानुसारेणोपक्रमस्य नेयत्वात्तस्य निगमनस्थानीयत्वाद्वाक्यशेषस्थानाभिषिक्त-
त्वाच्च भारूपस्य प्रकाशात्मन एकस्य मुख्यविशेष्यत्वात्तदात्मना मनोमयत्वादिलिङ्गं विपरिणमय मनोमयप्राण-
मयविज्ञानमयाविशेषतया विशेषात्मना आनन्दमयान्तानामुपलक्षणानीति 'सर्वं खल्वि'त्यन्नमयोऽपि तत्त्वेनो-
पास्य इति जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वे निर्णीते सुतरां सविशेषनिर्विशेषयोरभेदसिद्धिरित्याखण्डलार्थः । यत्तु
'नेदं यदिद'मित्याद्युक्तम्, तन्न० प्रापञ्चिकरूपेणोपासनाया एव हेयत्वोक्तेः । पशुपुत्रादिरूपेणोपासनाया
एवेदंपदपरामृष्टत्वात् । यदपि सामान्येनोपादानादुपास्यत्वावच्छेदेन ब्रह्मत्वनिषेध इति प्रतिबिम्बविशेषण-
मेवोपासनालम्बनमिति, तदपि न साधीयः, तथापि पश्चादिवद्भेदयत्वावचनात् । उपादेयविषयताशालित्वेऽपि न
ब्रह्मत्वं, सामान्यतो 'नेदं' मिति निषेधावगमादिति चेत्, इदमिति निकृष्टवस्तुप्रकारेणोपासनाया एव हेयत्वै
पर्यवसानात्, निकृष्टस्योत्कृष्टत्वेनोपासनायाश्चोपादेयत्वात् । किञ्चोपास्यत्वमन्ततस्तत्तद्वृत्तिविषयत्वम्, अविष-
यस्य तन्नास्तीति तु नाशंसनीयम्, विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः केवलब्रह्मैकनिर्वाह्यत्वे चोपाधेस्तत्रान-
नुप्रवेशादिति निगुणतरं वक्ष्यामः । एतेनेदमधिकरणं न तयोस्तात्त्विकभेदप्रतिक्षेपकम्, तदुद्देशेनैव तदधिकर-
णानवतारादित्यपि शङ्का निरस्ता, उपास्यानुपास्ययोस्तात्त्विकभेदे तदधिकरणोक्तोपास्यत्वविशिष्टे ब्रह्मणि मनो-
मयत्वादिजीवलिङ्गानां ब्रह्मधर्मप्रापणेन समन्वयानुपपत्तौ तात्पर्यात् । अन्यथोपास्यशुद्धयोर्भेदेऽप्युपपत्तेः
किमधिकरणरचनयेति पूर्वपक्षिणोऽनुत्तरता स्यात् । यत्तु जीवलिङ्गबाधनेनैवोपपत्तेः प्रकृतं ब्रह्मोपास्यं स्यादे-
वेति, तन्न, तर्हि जगदुपादानलिङ्गमपि बाधित्वा शुद्धमेवोपास्यं स्यात् । न च मन्मते शुद्धस्यात्तथात्वादुपास्य-
तावच्छेदकगुणानुसरणमिति वाच्यम् । तर्हि जीवलिङ्गानामप्युपासनाप्रकरणपठितानां निष्कर्षावश्यकत्वात् । ब्रह्म-
वादिनो हि वेदब्रह्मवादिनोपीति तेषां मते वेदार्थमात्रास्वाधनेन पूर्वोत्तरमीमांसयोर्निर्वाहात्तत्र तत्र व्याख्या-
नदर्शिभिः सूक्ष्ममतिभिरुन्नेयत्वादित्यभिसन्धायोक्तं **विस्तृतमिति** । अत एव ब्रह्मसर्वधर्मनिष्कर्षार्थमाहुः—
किञ्चेति । सुतरामिति । अयमाशयः—तन्मते सविशेषस्य भगवत उपास्यत्वेऽपि विम्बाभेदः, जीवस्य तु
न तथा । तस्य स्वत उपास्यत्वाभावात् । अन्यथा निरीश्वरपक्षः प्रसज्येत, तथा च तन्मते न दोष इत्यतो
ब्रह्मप्रकरणपठितजीवधर्माणां ब्रह्मधर्मत्वसंपादनार्थोऽयं ग्रन्थः । तत्रास्मन्मनःसमुदायस्य व्यापकस्य वा प्रका-
रान्तरेण व्यवस्थापनीयम् । मनसा वा मनोमयत्वादिकं ब्रह्मधर्मत्वेनाभिषिच्य वा धर्मं द्वारीकृत्यैव वाक्यार्थं
उन्नेयः । एवंविधमनोमयत्वादिभेदात् सविशेषानन्त्यमित्यप्याहुः—**ब्रह्मानेकेति** । अस्माभिर्थया भेदेऽङ्गीकृते
विषयतात्मकस्वरूपतादात्म्याभेदेन तावद्विषयत्वाभेदः पर्यवसितस्तथा तवानङ्गीकार इत्याहुः **त्वंया तथेति** ।
तत्त्वं 'त्वं'पदार्थो मनोमयत्वादिविशिष्टः सन् सर्वान्तर आनन्दमयोऽसि, आनन्दो वेत्युभयसाधारणोऽर्थः । चैत-
न्यमात्रे त्वनुवादकताप्रसङ्गो महावाक्यस्य । यत्तु प्रतिभासते अहङ्कारास्पदत्वेनाविवेक इति परानुसारिभिः

समाहितम्, तत्र, प्रतिभासत इत्यहङ्कारासदत्वेन प्रवलेन दुर्बलस्य बाधसंभवात्, सौषुप्तानुभवदाढ्याच्च कृत-
मुपदेशेनेति । तस्माद्भगवान् भगवन्तमुपदिशतीति सर्वोत्तरोऽर्थः । सर्वान्तराभेदमयामेदः श्वेतकेतुं प्रत्यवाधेन ।
श्वेतद्वीपे केतुर्यस्येति भेदसहिष्णुरनाऽसीत्यनेन भेदस्तादात्म्यं पर्यवसितः, सोऽपि ते नाङ्गीकार इति भावः ।

‘गुणगानपरो वेदः फलतो रूपतश्च हि ।
ब्रह्मणश्चाविभक्तत्वादेकत्वे गुणवर्णन’ मिति ।

स्यादेतत्, कथं तात्त्विकभेदपक्षो निषिध्यते, जाग्रति भेदवादिनि, तथाविधभेदाभेदवादिनि चेति
चेत्तत्राहुः येऽर्थाङ्गीति । भेदमात्रनये अमेदवाक्यव्यवस्थानानुपपत्तेः, तयोर्विरोधादभेदवाक्यं भावनामात्र-
परं, न वस्तुसाधकमिति व्यवस्था । एतन्मतेऽनिर्विशेष्यो नवविशेषगुणशून्यो मुक्त इति व्याख्येयम् । तस्ये-
श्वरतुल्यतया कतिपयसादृश्येनाभेद इति बोध्यम् । यदा तु कथञ्चित्तयोर्विरोधमचिन्त्यशक्त्यादिभिर्माध्वाभिमत-
विशेषपदार्थाभ्युपगमेन वा समाधाय भेदाभेदयोरङ्गीकार इति मतम्, तदा त्वाहुः तदग्रे इति । आस्तां तर्हि
भेदावित्यग्रिमग्रन्थे । तस्मादभेद एव तादात्म्यलक्षणः संसारदशायां स्फुरन् पारमार्थिकत्वाय शास्त्रेण समन्वी-
यत इत्यस्मत्सिद्धान्तः । भवतां तु यथा तथा स्तात्, पूर्वोक्तवादिनोर्मध्ये तु नाभिनिवेष्टव्यमिति भावः ।
अतात्त्विकभेदद्विधा—विम्बप्रतिविम्बद्विचन्द्रघटाकाशादिषु तथा दर्शनात् । तत्राद्यपक्षे द्वयोः प्रपञ्चनीयतया
तार्तीयिकमाशङ्कते सै त्विति । घटः किमावरको ब्रह्मण्येव विशेषावतिरिक्ताविद्या वा, किं ब्रह्मणि स्वधर्मसम-
र्थकाः । स्वसाक्षिमानेन विना मेयमात्रस्यालब्धसत्ताकत्वात्स्वसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वाच्च ब्रह्मधर्माणामन्ततः प्रकृति-
प्रवर्तकत्वादीनां च स्वतन्त्रत्वेनाज्ञानानियन्त्रितत्वात् कथमुपाधीभवेयुरविद्यात्मनाऽपि ब्रह्मधर्माः, उपाधिशब्दा-
र्थोल्लङ्घनात् । स्वतः स्वरूपानवभासात् । भासमानं ज्ञप्तिविशिष्टमेव भासते इति राद्धान्तः । ज्ञप्तिविषयता च
स्वपरसाधारणी, नैकान्ततः प्रपञ्चाश्रया, नापि स्वातिरिक्तनिषेधमपेक्ष्य स्वमात्रपर्यवसायिनी, किन्तु स्वमात्रपर्य-
वसायिनी बोध्यबोधकादिसामर्थ्यस्वरूपसम्बन्धात्मन एकधर्मिनिष्ठत्वे लाघवसचिवप्रमाणप्रकाण्डप्रमापितत्वेन
धर्मिग्राहकमानसिद्धमस्मन्मतं सकलवेदार्थमुपकरोतीत्यनुशङ्क्याहुः ईति विचारणीयमिति । असंज्ञत
इति । ‘विद्वन्नादी’त्यादिभगवद्वाक्यं तु सांख्यमतानुवादकम्, तदपि सेश्वरसांख्यरीत्या । समन्वयाविरोधि-
भगवत्सांख्यं भिन्नमेवेति भावः । उपहितत्वमुभयोस्तादात्म्याध्यासः, सोप्यनादिः, जीव ईश्वर इत्यादिभवत्सिद्धान्त-
न्तानुसाराच्च । सर्ग इत्युपलक्षणम् । त्रयाणां यौगपद्यमुपाधियौगपद्यं.....अनुविधानात् । न चानादित्वेऽपि
यौगपद्यं कथं, प्राण्यदृष्टादीनां च सहकारित्वादिति नायं दोष इति चेत्, न; येऽप्यनादिभावास्ते सर्वे युगपत्प्र-
वृत्तिकाः, अनादिभावत्वात् अनादिपुरुषवत् । अनादिपुरुषो हि सर्वैः सहैव युगपत्प्रवर्तते, तथाऽन्येऽपि
गुणेच्छादयस्तथैव प्रवर्तन् । एतेन कर्मादीनां सहकारित्वेनापि न समाधानम्, मीमांसकैस्तथा समाधेयत्वेऽपि
प्राकृतानां मायिकानां कर्मणां वा कार्याणां च खोपादानतुल्यप्रवृत्तिकत्वेन तत्रापि तद्दोषानिस्तारात् । कमा-
कारोऽपि मायादिपरिणाम इति चेत्, स कालघटितः, कालोपाधयश्च क्रमयुक्ता एव, नियतास्तु कालव्यवस्थामेव
न कुर्युः । मायैव व्यवस्थां करिष्यति इति चेत्, सैवाव्यवस्थिता । अध्यासाव्यवस्थेति पुनर्ब्रह्मण एव परामर्शः
प्रकान्तः । अध्यासं विना सांख्य एव पर्यवस्येत्, तदिदमुक्तम्, असंज्ञत इति । सार्तमवलम्ब्येति च ।
स्मृतिः सांख्यम् । सेश्वरसांख्यावष्टम्भेनाहुः—तद्विच्छेदेति । क्रमे । तद्वेतोर्गुणक्रमहेतोः । तथा च
सांख्ययोर्विवादः परस्परमायादितः प्रसङ्गात्साधारणेच्छावादिनं वादकथायामनुनिवेश्य पर्यनुयुज्यते इच्छायां
सिसृक्षाद्यायां क्रमनियामिका नेच्छा न गुणाः, आत्माश्रयान्योन्याश्रयापातात् । अथ योरापा(?)द्रुणजन्यसत्कार्य-
विशेष एवेच्छेति सेश्वरसांख्याः, गुणानां तु खनिष्ठकारणतावच्छेदकः स्वभाव इति मतमाक्षिपन्त्यनीश्वरेऽपि ।
सिद्धान्तस्तु गुणा इच्छैव वा स्वस्वकर्म स्वयमेव विषयीकरोति, अन्यथा विषयतानवस्थानात् । इच्छात्वं च
वक्ष्यमाणो विशिष्टेच्छास्वरूपविज्ञानगतो विषयताविशेष एव । ज्ञानस्य प्राथमिकत्वात्तद्विनिगमनाविरहावकाशः ।
अत एवोक्तं भाष्ये ‘सत्यादिपदवत्कर्त्रादिपदसामानाधिकरण्यमपी’ति । गुणाः व्याप्यसत्ताश्रयाः तत्कृत एवैकवि-
ध.....न्याथन्यायकभाव इति । तदाहुः सैदेवसौम्येदमिति । सौम्य सोमवंशोद्भवेति ।

वेदेन स्तुतः सम्बोधितश्च भगवानेव । स्ववाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयो हि सम्बोध्यः, तत्त्वं पत्रादिवृत्ता-
न्ताभिज्ञानोद्देश्ये 'स्वस्ति श्री' त्यादिसप्तम्यन्तेऽतिप्रसक्तम्, तत्रापि सम्बोधनप्रथमापत्तेः । तस्माद्धे है इत्यादि-
पदप्रयोगहेतिवृत्ताधनताज्ञाने सति तत्तत्पदस्य सम्बोधनप्रथमाश्रयप्रयोगात्प्रयोगोपाध्यधीनसम्बोधनज्ञानस्य प्रयो-
गनिर्वाह्यत्वाच्चैत्रत्वादिसम्बोध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव सम्बोध्यत्वम् । अन्यथा आत्माश्रयाद्यापातात् । तथा च पुरो-
डाशाद्यत्वेन न साधारणब्रह्मैकनिष्ठमेव सम्बोध्यत्वमित्याह सौम्येति । एवंपदेन मायाद्यन्ययोगव्यवच्छेदे स्वस्मिन्नेव
सत्त्वं दृश्यत्वं च वक्ष्यमाणमिति भावः । सदितरन्नासीदिति स्वसत्ताभावेऽप्युपपद्यत इत्यत आहुः—**ब्रह्मणोऽन्यस्येति** ।
तथा चाविमृष्टविधेयांशो वाक्यमात्र एव दोष इति पार्थान्यस्मिन् धनुर्द्धरतादात्म्यव्यवच्छेदेऽपि घटो न धनुर्द्धर
इत्यादिवद्विधेयांशालाभात् । अन्यथाऽधनुर्द्धरः पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यापत्तेः । पार्थ धनुर्द्धरत्वपर्यन्तस्य वाक्यार्थतया
प्रकृतेऽपि ब्रह्मसत्तालाभ इति भावः । अत्रेदमित्यस्य विशेष्यत्वे दृश्यमानान्यस्मिन् सत्त्वव्यवच्छेदस्य बाधितत्वात्स-
दन्यस्मिन्निदं तादात्म्यव्यवच्छेदे सदेव विशेष्यम् । विशेषणसंगतत्वे सत्त्वायोगव्यवच्छेद इदं पदार्थे, इदं सद्भिन्नं
नासीदित्यर्थे वा कालादेरपीदंपदार्थतया तस्य सद्भिन्नत्वाभावोऽपि प्रतीत इत्यप्रपदार्थोऽपि ब्रह्मैवेति लब्धं वक्ष्यन्ति
बोधनार्थमेवेति, तथाप्यप्रपदवैयर्थ्यमाशङ्कमानो वादी शङ्कते—**नै चेति** । सृष्टिपूर्वकालवाचकेत्यर्थः । तथा
चेदंपदार्थे तदनन्तर्भावादधिकरणतया तस्यार्थानन्वयाच्च स्वातन्त्र्येण तस्यान्वय इति तत्तुल्यतया मतान्तरे नित्यान्त-
राणामपि सत्तायां ब्रह्मसत्तात्यन्तायोगस्तदानीं व्यवच्छिद्यते, न तु ब्रह्मान्यव्यवच्छेद इति भावः । अयोगव्यवच्छे-
दपदमत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकमिति सम्प्रदायानुरोधिनः । अत्र लवयोगव्यवच्छेद एव सामानाधिकरण्येनान्वये-
ऽप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदो गीयते, न त्वात्यन्तिकत्वान्तर्भावेणैवकारार्थ इति नव्यन्यायावद्वपरिष्काराभिप्रायेण
तथोक्तिः । बोधनार्थमेवेति । सिद्धार्थकमेवेदं वाक्यम्, कालांशेऽपिविक्षितार्थमित्यर्थः । घटितार्थकत्वेन
कालत्वेन तल्लभार्थमप्रपदोपादानात् । 'अग्रे' इत्यस्य कदाऽसीदित्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वार्थत्वात् । तथा चेदंप-
दार्थे तदन्तर्भावोऽप्यविरुद्धः । अव्ययोऽक्षरं प्रथमैकवत्तु तमेवायातीति सप्तम्या अपि प्रथमार्थे वृत्तेरप्रत्याह-
तत्वात् । अधिकरणत्वादेरपीदंपदार्थेन परामर्शसाम्राज्याच्च, तदाहुः—**एतदुनुरोधेनेति** । अपिना आकाशा-
दिसंग्रहः । काले कालान्तराभावाच्च स काल आसीदित्यादौ ब्रह्मण एव कालत्वं ब्रह्मणैव मेघगम्भीरया गिरो-
क्तमित्याहुः—**भगवद्वाक्यमिति** । निमित्तमात्रमिति । अभिन्ननिमित्तोपादाने मयि सति त्वं निमित्तमात्रं
प्रयोज्यकर्तुं स्वयमेव, प्रयोजकेनाऽपि कार्यनिर्वाहे प्रयोज्यकर्तुरन्यथासिद्धत्वात् । कालरूपनिमित्तेऽपि सति
कालोपाधितया कदाचिद्भवान्निमित्तम्, कालोपाध्यस्तु बहव इत्युक्तम् ऋतेऽपीति । उपाधीनामप्यनुग्राहकः
स्वयमेवेति भावेनेति । **इदमेव** । अग्रे सत्त्वमेव । प्रतिसर्गं सत्तासम्बन्धाभिप्रायेण मूलपदम् । सत्कार्य-
वाद एवविध एव यन्नाम नित्यसत्तासम्बन्धः, न तु ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रकृत्याश्रितं सत्कार्यं भिन्नमिति, किन्तु
व्याख्याज्ञाने वर्तमानानां नाभावनिरूपणम्, नापि महाकाले कालोपाधिष्वभावनिरूपणम्, न सर्वत्रानित्यत्वाय,
नापि मिथ्यात्वाय, महाकाले ईश्वरे वा वर्तमानत्वात् । इत्थौ च सर्वज्ञानित्यप्रत्ययविषयत्वात् । तस्मात् प्रतिष्ठा
लौकिकविषयताप्रत्यापत्तिर्न तु नाशः । असद्विषयताप्रसङ्गात् । अनुभूयमानैव सेति चेत्, न; इदानीं त्वाद्य-
न्तभावौ नासत्प्रतीतावपि सदिति प्रतीतेर्निरुपाधितया बलवत्त्वेनासत्प्रतीतेरपास्तप्रायत्वात् । अतोऽभावात्मा
न नाशादिः । भावरूपं तु विषयताविशेषान्नातिरिच्यत इति सत्तायामेवान्तर्भावः परिष्कार्य इति भावः ।
उपाध्यधीनत्वमुपाधिप्रयोज्याध्यासवत्त्वम् । उपाधेस्तु न ब्रह्मप्रयोज्याध्यासवत्त्वम् । ब्रह्मणोऽप्रयोजकत्वात् ।
नापि स्वाधीनतद्वत्त्वम् । स्वस्य स्वानपेक्षत्वात् । तेन यत्र यस्य यदधीनत्वम्, तेन तस्य अर्थापत्तिसिद्धत्व-
मित्युपाधावित्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः । **स्वातन्त्र्याभावादिति** । 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति पाणिनिसूत्रार्थो दर्शितः । तत्त्वं
च कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वम् । सकलकारकसंचारी पुनरविद्योपाधिः सर्वत्र प्रयो-
जक इति तदभावादित्यर्थः । नन्वेवमीश्वरप्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वं न स्यात्, न स्यादेव घटादेर्द्विकर्तृत्वापे-
क्षया मीनादिशरीरचेष्टायामीश्वरकृतेरेव स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन विषयमात्रे व्यापकत्वस्य व्यवस्थापनीय-
त्वात् । ईश्वरस्यैव कर्तृत्वात् । न चैवं तत्प्रविधातानुपपत्तिः, तदिच्छाया अपि सर्वविषयकत्वेन प्रविधात-
स्यापि तद्विषयत्वात् । प्राप्तत्वात् । न चान्यप्रतिघाते क्वचित्स्वमात्रपर्यवसायिकर्तृत्वमीश्वरस्य न स्यादिति

वाच्यम् । तत्रान्यप्रतिघातमात्रस्यैवेच्छया विषयीकरणात् । प्रतिघातेनैव प्रतिबद्धत्वाच्च । प्रतिहतशक्तेरेव तस्य कर्तृत्वात् । प्रामाणिकास्तु भवत्वेवं, तथापि जीवतुल्यकर्तृत्वं न रोचयामहे, नित्येच्छा च नाश्रयप्रयोजिकेति स्वतन्त्रकर्तृत्वमाहुः । मुनेरनुशासनमुभयपरमीश्वरपरमेव वेति सर्वं रमणीयम् । तथा चोपाधौ स्वातन्त्र्यं निरुक्तमागतम् । तथा चोपहितरूपासिद्धौ निरीश्वरपक्षः, स च न सूत्रकारसम्मत इत्याहुः—
^{३५}य्योकोपेति । उपचारः सादृश्यम् । किञ्चिद्ब्रह्मधर्मेण स्वरूपसम्बन्धात्मकेन सर्वानुगमकरूपेणोपचारस्तादात्म्यमेव प्रतिष्ठापयेत् । अथोपाधिसारूप्यमध्यास उपचार इति चेदुपाध्यनुविधायित्वं भ्रमेण प्रमया वेति विवादप्रसक्तौ स्वरूपचैतन्ये धर्माभावात्, ज्ञातभ्रमस्य चाध्यासस्य तत्र कल्पने प्रमाणाभावात्प्रमातुल्य उपाध्यध्यासः स्वरूपसत्तातादात्म्यं नामेत्येव सन्तोष्यमावाभ्यां, किं विवाद्यन्तरमाध्यस्थेनेत्याहुः ^{३६}मुख्ये सम्भवतीति । स्यादेतत् । अविकार्ये ब्रह्मणि कृतीच्छादीनां स्वरूपाप्रवेशान्मायावृत्तयः, कर्तृत्वादिना द्वैतापत्तेरद्वैतं ब्रह्माकर्त्रिति चेन्न, मुख्यार्थावधादित्याहुः—^{३७}मुख्येति । कारणतावच्छेदकप्रमेयत्वस्य विषयताविशेषस्वरूपात्मकसम्बन्धत्वेनाविकारत्वात् । सुखोद्भासक्रीडायां कृतिसाध्यतादिज्ञानं स्वतन्त्रत्वात् । ‘आनन्दाद्वयैव’ ‘यतोवे’त्यादिहेतुत्वान्वयस्य, मुख्यस्यावधित्वादेः स्वरूपसम्बन्धस्य नित्यानित्यसाधारणावधिसत्तानिरूपकस्य शुद्धे ब्रह्मणि स्वाराज्यादित्यर्थः । उपचारो गौणत्वमित्याह ^{३८}गौणैश्चेदिति । ननु भद्रसेनो समात्मेतिवदात्मपदं बहुशो दृष्टम्, अत्राह तन्निष्ठस्येति । ‘अयमात्मा ब्रह्मे’त्येतज्ज्ञानं मोक्षहेतुर्न तु जगत्कारणतावच्छेदकमिति चेत्, मोक्षहेतुज्ञानस्यैव भगवन्निष्ठसर्वतादात्म्यज्ञप्तिविषयत्वेन रूपेण जगत्कारणतावच्छेदकत्वात् । एतावतैव मोक्षस्य सिद्धत्वज्ञापनेनार्थसमाजग्रहः, तद्वर्मावच्छिन्नं प्रति न कारणता कस्यचिदित्याशयः । कारणतावच्छेदकसर्वतादात्म्यज्ञानसमानसमयमेवोभयवादिसिद्धानुग्रहानुगृहीतसर्वात्मभावस्वरूपस्यैव मोक्षलक्षणत्वमिति स्थितम् । एवं प्रकृति-कारणतानिरासपरे, ब्रह्मणि शब्दप्रतिपाद्यत्वप्रतिपादनपरे वैश्वल्यधिकरणे ‘ता आप ऐक्षन्ते’त्यादिसाधारण्यवारणाय हेतुनामुपन्यासादुपाधेः कारणतावच्छेदकत्वे तस्यान्यथासिद्धत्वेऽपि शब्दप्रतिपाद्यत्वस्य प्राधान्येनाभावेऽपि च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावादवच्छेदकत्वं ब्रह्मण्याधाय तदवच्छिन्नस्योपाधेरेव प्राधान्येन कारणत्वशब्दार्थत्वयोः प्रसक्तावधिकरणदोषतौल्यम् । ततस्तस्य कारणतावच्छेदकत्वं पदार्थतावच्छेदकत्वं चोभयं निराकरणीयमधिकरणोद्भावेन कृष्णद्वैपायनेन । स हि स्वयं मायापुरुषौ पश्यन्नुभयोः प्राधान्ये संदिहानः सदैशिष्यमपश्यंश्चकार वा तस्योभयस्य समप्राधान्ये समगुणीभावे वा विप्रतिपत्तिम् । कस्माच्चिदुत्थाप्याऽशब्दादिपदैः प्रकृत्यादेरशब्दार्थत्वं मनसि निधाय, अथावशिष्यते कारणतावच्छेदकत्वं, तदपि नेतीति महता संरम्भेण ब्रह्मेक्षणमेव विषयताप्रसादरूपं जगत्कारणतावच्छेदकत्वमभ्युपगम्याधिकरणं कृतार्थाकृतवान् ब्रह्मणः पदाभिषेकायेति प्रस्तुतार्थः । किञ्च यद्यारोपविषया उपहितधर्मास्तदा जीवेन क्रियमाणायाः स्ववृत्तित्वेनाध्यारोपितधर्मविषयाया उपासनाया जीव एवोपपत्तेः कृतमुपहितेश्वरेण, अध्यारोपाविशेषात् । नन्वस्ति विशेषो व्यावहारिकप्रातिभासिकारोपाभ्याम् । तथा चेश्वरः प्रजापतिरिति व्यावहारिकोऽतिरिक्तः प्रमाणैस्तादृशैरेवोपगम्यते । तुरीयं तु वाक्यतात्पर्यवेद्यमिति चेत्, ईश्वरेऽपि प्रातिभासिकारोप एवास्तु । तादृशप्रमाणानामपि प्रातिभासविषय एव सावकाशत्वात् कर्तुरसिद्धिरिति चेत्, तर्हि तस्योपास्यत्वमेव निषेधामः, कर्तृत्वेन प्रकारेणानुपास्यत्वे पर्यवसानात् । उपदर्शय वा कर्तारमपि मीमांसकसरणिम् । अध्यारोप्यधर्माणां हेयत्वमिति चेद्विज्ञानदशायामुभयोरेव जीवेशयोर्धर्मा भवन्मते तथाविधा एवेत्याशयेनाहुः ^{३९}हेयैर्वेति । तस्माद्यदीश्वरधर्मा न हेयाः, अत एव नाविद्यकाः, अहेयस्योपादेयत्वनियमात् । अज्ञानव्यष्टिषु विश्रान्तो हेयोपादेयभावो न ब्रह्मणीति तस्योपादेयत्वमपि नास्तीति चेत् उपादेयताया ब्रह्माध्यासोपनीतत्वेन विभूतिपर्यवसिताया ब्रह्मणो वोपाश्रितत्वात् ।
^{४०}मुमुक्षुसाधनेति । अयं भावः ‘तमेव विदित्वे’ति तच्छब्दपरामृष्टजगत्तादात्म्यापन्नत्वेन पुरुषज्ञानं तदभेदज्ञानं च जीवस्योभयविषयतया मोक्षकारणं न तूभयोः पृथक्त्वेन पृथग् ज्ञानम् । ईश्वरज्ञानस्याहं देहीत्यादिवासनाविरुद्धत्वात् । तामनिवर्त्य मोक्षसाधनत्वायोगात् । देहादिविविक्तत्वेन जीवज्ञानस्य च ‘तमेवे’त्यादिवाक्यार्थबोधाविषयत्वात् । अनुत्पत्त्यमानदुरितोत्तरक्षणकदुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तधर्मत्वात् । प्रमाणमाहात्म्ये च परमेश्वरज्ञानपर्यवसितत्वात् । एतेनार्थसमाजसिद्धधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन प्रमाणाभावो बीजम् ।

प्रकृते तु प्रमाणमेवास्तीति समाधानं सिद्धान्तानुकूलमित्युक्तं भवति । मुक्तिस्वरूपस्य प्रकारान्तरेण वक्तव्यत्वात् । यच्चोक्तम्—ईश्वरज्ञानस्य वासनायामविरोधित्वमिति, तत्तुच्छम्, स्वरूपतस्तस्य पापादिविरोधित्ववदुपपत्तेः । किञ्च नित्यसुखाभिव्यक्तिः, प्रेयोरूपनित्यज्ञानाभिव्यक्तिर्वा मुक्तिरिति पक्षे जगत्तादात्म्यापन्नेश्वरामेदज्ञानं स्वसमसमयं सर्वामेदप्रतिपत्तौ फलिष्यतीति मोक्षप्रमाणबलाज्जीवेश्वरामेदसंपत्तावेव नित्यसुखाभिव्यक्तिः, इतरथा जीवस्य नित्यसुखे प्रमाणाभावादीश्वरामेदस्य च भवद्विरनङ्गीकारादिति । प्रकृतमनुसरामः । तस्मादीक्षत्यधिकरणसिद्धं जगत्कर्तृत्वादिकमीश्वरगोचरज्ञानस्य तदुपयोग्युपासनायाश्च विषयीकृत्य मोक्षकारणतावच्छेदकत्वेनाध्यवसितं महा-
वाक्ये तत्पदपरामर्शाल्लब्धसमन्वयं नौपाधिकं, किन्तु वास्तवम्, वृत्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चैतन्यावच्छिन्नवृ-
त्त्यादेर्वोपासनात्वेन तत्त्वज्ञानविशेषात्तद्विषयरूपाणामपि हेयत्वमेव, स्वरूपधर्मानन्तःप्रवेशादित्याशयेनाहुः ।
इतोऽपि हेतोर्निर्गुणं प्राकृतगुणराहित्येन स्वरूपविषयतदात्मकगुणेन गुणत्वव्यवहारो विषयस्वरूपमेवेत्यर्थः ।
सूत्रे चकारेणोपादेयत्वसङ्ग्रहः । ननूपहितमेवेक्षणधिकरणविषयः, विषयताया अपि स्वरूपसम्बन्धरूपायाः
संसर्गत्वेन कल्पितत्वात्, स्वतोऽविषयत्वश्रुतेरित्याशङ्क्य ग्रन्थस्यास्य चतुर्लक्षणमीमांसात्मकत्वं सूचयितुं सिंहा-
वलोकनेन प्रथमाधिकरणं स्मारयन्ति अथात इति । ब्रह्मजिज्ञासाशब्दौ योगरूढिभ्यां सगुणनिर्गुणयोर्ज्ञानेच्छा-
विचारयोश्च द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकं बोधकौ । तेनाधिकारार्थसङ्गतितः । आनन्तर्येणापि कथमिच्छा सम्बन्धेत, विषय-
विशेषपरतन्त्रत्वात् । विविदिषाश्रुतेः कर्मापेक्षाया असार्वत्रिकत्वात् । शमाद्यानन्तर्ये तस्यैवाधिकारिविशेषण-
त्वासम्भवात्, अधिकारार्थविरोधात् । अत्र सगुणस्य स्वातन्त्र्येण जिज्ञास्यत्वम्, गुणान्तर्भावेण वा । नाद्यः,
तज्जिज्ञासार्थमधिकरणशरीरस्य पूर्वपक्षस्य भेदप्रसङ्गात् । तथाहि जिज्ञास्यस्याहमिति प्रकाशमानत्वात्संसारानु-
भवाच्च तन्निवृत्तिबोधकानामर्थवादत्वाद्वैतदाढ्याच्चाजिज्ञास्यत्वे वैयर्थ्यात् प्राप्ते देहाध्यासस्यानुभविक्त्वात्तन्निवृत्त्यर्थं
शास्त्रारम्भ इति हि निर्गुणजिज्ञासायाम् । सगुणायां तु सगुणानामानन्त्याद्वैतविरोधाद्वैतात्मना तादात्म्यादि-
प्रकारेणैकविधब्रह्मणः समन्वयानुपपत्तावसिद्धेर्व्यर्थो विचार इत्यादिकमाक्षिप्य ज्ञानस्यैकविधविषयत्वे लाघ-
वमेकविज्ञानप्रतिज्ञानानुपपत्त्युपसंहितैकविधसमन्वयनिर्वाहकं पुरस्तादेव, अतःशब्दार्थतया प्रसिद्धार्थस्य विविक्त-
तया व्यासैर्मीमांसारम्भाय रम्भास्तम्भ इवाभ्यधिरोपिताया ब्रह्मपदरूढेर्विप्रतिपन्नत्वात्, अन्यथा तत् एव
शास्त्रपरिसमाप्तेः रूढ्यर्थाविरोधियोगस्य विषयताविशेषात्मकस्य ब्रह्मस्वरूपसंसर्गलक्षणस्य स्वीकारात् । निर्विक-
ल्पकानभ्युपगमस्य प्रपञ्चनीयत्वात् । यत्तु विषयतायाः कल्पितत्वमभाणि, तन्नोद्यम् । कल्पकं हि सर्वत्र
चैतन्यमनाद्युपहितं चेत्, तदपि स्वत एव, नोपधानात् । अन्यथा स्वाध्यासानुपयोगात् । स्वरूपसच्चेनुक्तावपि
तत्कल्पकं विजयते । अज्ञानप्रवर्तकत्वं चेक्षितृत्वमेव कल्पकत्वम्, तदपि वृत्तौ, तस्य सत्यत्वात् । भावाभाव-
त्वयोऽभयोः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे विषयत्वादेरपि स्वरूपानतिरेकात् अधिकरणत्वनिवृत्तौ मुक्तिरपि निवर्तते ।
तस्माद्विषयात्मविशेषो मुक्तावपि साधारणोदुरपहव इति भवति व्यवस्थितिः । दृश्यसम्बन्धाद् दृष्टिदोषो न
संभावनीयः । सर्वज्ञदृष्टेः संस्कारकतया सर्वात्मभावमादायाऽदोषात् दृश्यनिवृत्तावपीक्षतेः स्वरूपधर्मत्वात्,
मुक्त्यनुभूयमानधर्माणां शुद्धसगुण एव समन्वयसाम्राज्यात्तथैव व्यवहारसमर्थनार्थं शास्त्रारम्भात् । तदुक्तम्-
लौकिको वैदिक इति । यथा महाभाष्ये लौकिकानां वैदिकानां चेति । सेयं व्यासस्य प्रतिज्ञा एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञाने पर्यवसितेति हृदयम् । उपक्रमोऽप्ययमेव, श्रुतौ वा ‘सदेवेदमग्रे’ इत्युपक्रम इति श्रुतिव्यासयोर्हृदयै-
क्यम्, तच्छून्योऽपि स्वयंप्रकाशतां पारिभाषिकीमाश्रित्याप्यवभासि प्रकाशसे, अहो भगवन्महिमानमिज्ञतेति
हृदयम् । जन्म स्वाधिकरणसमयतिरोभावानधिकरणसमयसम्बन्धः । समयः सत्ता । ‘यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र
लोकोऽयं कर्मबन्धनः’ इति वैतानिकी सृष्टिः शास्त्रदृष्ट्या निरूप्यते । शास्त्रदृष्टिविशिष्टा हि सृष्टिः पुष्टेर्मता
यतः । शास्त्रप्रवर्तको देवस्तां निरूपयितुं क्षमः, अत एव भाष्ये सूत्रैक्यम् । तथाहि सुवादिपूपादिपदार्थानां
संस्कारविशेषविशिष्टत्वेन सृष्टिर्वैदिकनियम्येति वेदकर्तृसर्वज्ञकर्तृकसृष्टेर्विधेयायाः शास्त्रेत्यादिसूत्रावयवसमभिव्या-
हारादेव लाभाद्योगविभागस्य सूत्रैक्योपजीवकत्वाच्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावादधिकरणान्तरत्वायोगात् । इदमेव
ज्ञानोक्तकारणत्वम् । सत्तया वा सा, ‘तेनात्मनेदं सर्वमसृजते’ ति श्रुतेः । न च यत् इत्यादिना विषयवाक्यला-
वि. सि. शो. २

भाच्छास्त्रेत्यादिलभः, उक्तरीत्या वैदिकसूत्रेप्राप्तेः । सूत्रावयवस्य यत् इत्यस्य वेदावयवत्वेऽपि ब्रह्ममात्रस्फोरकत्वेन शब्दस्य शब्दबोधविषयत्वानियमाच्चेति । कर्तृत्वं नवधा परेषामपि सायाख्यसामर्थ्यनियन्त्रितं, नाध्यासिकम् । इदमेवास्यालौकिकत्वम् । न च न्यायसंमतं कर्तृत्वमप्यलौकिकं स्यादिति शङ्क्यम् । अनुमित्सायामपि शब्द-
सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्, अनुमित्साकल्पनागौरवाच्च विलक्षणकृतिसिद्धेर्वैदिकनियम्यत्वेनालौकिकत्वस्यौपनिषदपक्ष एव परिष्कारात् । एवंविधकृतेः कार्यकारणभावलभ्यत्वं तु नाशङ्क्यम्, कार्यत्वस्यैकस्याभावात् । न चैवं शब्दे-
नापि कथं तदवबोधः, प्रमेयत्वादिना शक्तिग्रहपक्षस्याप्रसिद्धस्थलीयस्यात्वं न ह्यस्मत्सिद्धान्तानुकूलस्याविस्मर-
णीयत्वात् । एतदपि कर्तृत्वं यद्यपि स्वरूपलक्षणे न प्रविष्टं, तथापि सत्यत्वादिधर्मतुल्ययोगक्षेमं कर्तृत्वं फलतः सर्वज्ञत्वमेव, स्वयं सर्वज्ञेनेयं संपादिता विषयता बहुभवेनेच्छारूपा, तथा हि सृष्टिलौकिकं प्रति विषयतेति निषे-
धात्, तदिदमुक्तमाकरे कुतो नाङ्गीक्रियत इति । एवं च निषिध्यमानं कर्तृत्वं विकाररूपं जीवसाधारणम् ।
यदा तु जीवशरीरावच्छिन्ना मत्स्यादिशरीर इव युगपच्चेष्टाकारणस्यात्ममनःसंयोगस्य मत्स्यकृतावभावादीश्वरीय-
कृतिरेव कारणम्, न तदा विकारपक्षोऽपि । विकारास्त्वाविर्भूतब्रह्मात्मभावास्तदुद्भवाः पदार्थाः प्रावाहिका
यास्कोक्ताः जायत इत्यादयः । अनाविर्भूतफलतादात्म्यानि साधनानि मर्यादायां कारणीभूतब्रह्मतादात्म्येन ज्ञाता-
नीति, अतस्त्रेधा व्याख्यानं भाष्ये । प्राथमिकमुत्तरोत्तरं च प्रामाण्यमिति पूर्वत्रारुच्या कुसुद्वयमिधानम् । यत्रा-
काशोऽपि ब्रह्मसत्तासंपादितसत्ताकतया ब्रह्मकार्यम्, तत्र कैव कथा जन्यपदार्थानां कार्यत्व इत्यभिसन्धिः ।
अत्र सत्यत्वादिधर्माविषयकब्रह्मभानाङ्गीकारे तस्य निर्विकल्पकत्वं वक्तव्यम्, तच्च विवादास्पदम्, अमाधिष्ठान-
त्वादिना 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिस्वरूपलक्षणेनाप्रतिपादनात्, सत्यत्वादेरभावस्वरूपस्याधिकरणात्मकत्वे स्वरूपसम्ब-
न्धरूपभावरूपत्वे लाघवमादाय विनिगमनाविरह इति सुष्ठु ब्रह्मज्ञानमेव भवेदिति । किञ्च जन्मज्ञाना-
भावरूपं ब्रह्मापि स्वरूपतो भवेदित्याशयः । जन्म पुनराविर्भावरूपं श्रुतत्वात्, शास्त्रदृष्ट्या श्रवणविषयत्वात्,
सर्वत्र पदार्थ इति तस्मैदाः स्थित्यादयः, सत्तैव हि स्थित्यादिप्रवेशोऽपि कारणाध्यासितसत्तेति प्राणनभासना-
दयो गुणाः 'को ह्येवान्यात्' 'तमेव भान्त'मित्याद्युक्ताः, तेऽपि यत् इति फलवाक्ये योजयाः । तथा चाय-
माखण्डलभाष्यार्थः । अध्याहार इति पर्यन्तं शास्त्रे इत्यतः प्राक् । अन्यथा बहुव्रीहिरित्यादिसन्दर्भविरोधः ।
अत्रातद्गुणपक्षाङ्गीकारे रुचिः पुष्टिपक्षपातात्, प्रवाहमर्यादयोररुचिः 'अथ चे'ति द्वाभ्यां सूच्यते । तुरीय-
पक्षस्तु पुष्टिः । आये त्वाविर्भाव एव जन्मपदार्थः, सचाक्षेपाह्वयते, अनाविर्भूतस्य स्थित्यादेरयोगात् ।
स्थित्यादेरनियमाच्च न तयोराक्षेपः । न च स्थित्यादेरप्याविर्भावपूर्वकत्वानियमः, आकाशादेरप्याविर्भावस्य
परमाणादेश्च 'यावापृथिवी' त्यादिनाऽऽविर्भावप्रतिपादनात् । ज्ञातत्वलक्षणाविर्भावस्य, 'यतो द्रव्यं गुणाः कर्म सामा-
न्यं सविशेषक'मित्युदयनैरभिधानाच्च । किञ्च तद्गुणसंविज्ञानपक्षे विशेषणस्यारुणाधिकरणन्यायेनान्वयाङ्गीकारे
एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्येत्यादिनियमानुगृहीते एकपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनान्वयबोधं
प्रति विशेष्यतान्तरानिरूपितप्रकारतयोपस्थितेः कारणत्वे मुख्यप्रकारत्वं प्रविष्टम्, तन्नोपपद्यते । आरुण्यादेस्तु
विधेयभावनायामनन्यगतिकोऽन्वयः । अन्यथा सर्वत्र परम्परासम्बन्धानामन्वये पटत्वादेरनित्यत्वान्वयवारणाय
बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने गौरवाच्चेति प्रभुचरणाविष्कृताधिकरणमीमांसासंचारी भाष्यार्थः प्रसङ्गाद्-
र्शितः । प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्थानमेकम् । उपक्रमविरोधो द्वितीयम् । 'यस्य भागवतं पद'मित्येकवचनात् सर्वज्ञत्व-
लक्षणं माहात्म्यं पद्यते गम्यते धर्मी अनेनेति भक्त्यंशो दर्शितः । 'अहमेव वेद्य' इति प्रेर्योऽशः । 'वेदान्तकृद्वेदवि-
देव चे'ति वेद एव सर्वस्मिन् वेदितार्थमनन्याधिगतं समधिगम्य यावानर्थस्तावन्तं ततो वेदान्तं शिरोभागं
मूर्धाभिषिक्तं तमर्थं कर्तुं वेदान्तं सोपस्करं कृतवानस्मीत्यर्थः । तत्र गीता 'दिव्यं ददामी'ति सर्वस्वैव
गीतार्थस्य तात्पर्यविषयत्वात् तदर्थो नेत्रम् । मुखं श्रीभागवतम् । वेदा अलकाः । सूत्रं श्रीकण्ठ इति ।
वेदान्तत्वं च वेदादिप्रमाणचतुष्टयसाधारणं भगवत्तात्पर्यग्राहकमानत्वमिति वेदान्तनिरुक्तौ विस्तृतमस्माभिः ।
अध्यारोपेत्यादि । उपजीव्योपजीवकभावस्य ताद्रूप्येण लाभाय । तथा च प्रतियोगिसमर्पकत्वं धर्मवाक्या-
नाम् । न च निषेधवाक्यादेव तल्लभः, तदधिकरणे तदारोपस्यापेक्षणीयत्वात् । आरोपस्याहेतुत्वे तु प्रति-

योगिनां प्रामाणिकत्वं श्रौतत्वेन स्वातन्त्र्येण बोधयितुं सृष्ट्यादिवाक्योपनीतं कर्तृत्वादीति परमतनिष्कर्षः । इदं चापाततः प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिषेधनिरूपणवाक्यादेव प्रतियोगिप्रतीतेर्घटो नास्तीति निषेधप्रयोजक-योग्यताज्ञानेनेव घटादेस्तदर्थप्रतियोगिप्रामाणिकत्वश्रौतत्वाद्यनपेक्षणात्, योग्यताज्ञानस्य शाब्दत्वे नियमाभावात् । क्वचिदधिकरणे आरोप्यप्रमाहितसंस्कार आरोप्यविषयसंस्कारो वाऽधिकरणांशमनन्तर्भाव्य प्रत्यायकोऽस्तु, तदधिकरणं वा तादात्म्येनाधिकरणम् । मायैव परिणामिनीति चेत्, तर्हि विशेष्यब्रह्मणोऽसिद्ध्या केवलमायावा-दापत्तेः । एवं सति सृष्ट्यादिधर्मवाक्यानामानर्थक्ये प्राप्ते न निषेधोपयोगित्वम्, अपितु स्वतन्त्रनिरूपकत्वमेव । केनापि रूपेण समानजातीययोरध्यासः संभवतु वा परस्परं मायिकानां, न ब्रह्ममाययोरिति । न च 'नेति, नेती'ति पूर्वपरामृष्ट्यावद्रूपनिषेधः श्रौतानामेवेति साम्प्रतम् । विधिनिषेधविशिष्टनिषेधेनेत्यादेरपि निषेधे 'अस्ति ब्रह्मेती'तिप्रशंसासामर्थ्याद्धारुरूपधर्माणां स्वरूपविषयताविशेषाणां ब्रह्मणि साम्राज्यस्यादेशार्थत्वादिति क्षणीयम् । श्रुतिसिद्धेति । ननु सृष्टिप्रतियोगित्वेन जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धेवेति चेत्, न श्रुतिमात्रसिद्धत्वाभावे तात्प-र्यात्, पूर्वापरसृष्टीनामपि कस्यचित्प्रत्यक्षत्वात्, आद्यबालकस्यापि स्वसृष्टेः प्रत्यक्षत्वात्, तत्कर्तृत्वं श्रुत्युपजी-विना प्रमाणेन श्रुत्या च प्रतिपन्नं तन्मात्रसिद्धमेव । सृष्टस्य जगतस्तु प्रत्यक्षादिलोकप्रमाणसिद्धत्वात्तदनुवादेन कर्तृत्वं प्रसाध्य पश्चान्निषेधतीति प्रकारं निराकुर्वन्ति कार्यस्येति । अयमभिसन्धिः-सृष्टेर्निषेधो वा, कर्तृत्वा-दिनिषेधो वा, विशिष्टनिषेधो वा ? । आद्ये सृष्टेरनुवादो वक्तव्यः, स कस्याः ? , पूर्वपूर्वप्रजापतिसृष्टेर्यदि, तर्हि तत्कर्तृत्वं निषेधेऽपि प्रजापत्यन्तरात्मनाऽऽविर्भूतब्रह्मणि कर्तृत्वे प्राप्ते पूर्वनिषेधेऽपि क्षतेरभावात्, पूर्वापर-सकलानुवादेऽपि तत्कर्तृत्वसमुदायानां निषेधे ब्रह्मनिष्ठसार्वदिककर्तृत्वानुपहारात् । न च तत्र मानाभावः, 'यतो वा' 'आनन्दाद्धि' इति सहस्रप्रमाणसद्भावात्, सामान्यत एकविधकर्तृत्वस्य निरङ्कुशवेदार्थत्वात् । कर्तृ-सहितायास्तु नानुवादः, तत्तद्विराजां कर्तृत्वस्यापि प्रमाणैकसमधिगम्यत्वात् तेषां न निषेधो, ह्युक्तीति चेत् । एवमपि कर्तृत्वस्यानुवाद्यत्वेनैव पुनः समर्थनाकाङ्क्षाभावात् । भावे वैकविधमेव कर्तृत्वं ब्रह्मणि स्वरूपसम्बन्धा-त्मकमवश्यमङ्गीकार्यमिति तदननुवादान्निषेधे अनन्वयः । केवलायाः सृष्टेश्चानुवादे कर्तृविरहिण्या मीमांसकसृष्टे-रेवानुवदनीयत्वप्रसक्तेः । अत्रापि निमित्तं विना जगदसंभवाशङ्कायां तस्याः प्रतिबन्धकत्वात्तदनुवादे बाधित-विषयस्याभ्यनुज्ञानाच्चाप्रे तन्निषेधनिरूपणं शशशृङ्गनिषेधायमानमापतितम् । मीमांसकरीत्यापि नानुवादः, अन्ततः कर्मस्वभावान्यतरस्य निमित्तत्वात्, सल्लब्धसत्ताकसृष्ट्यनुवादसंभवात्तन्निषेधेऽपि 'यतो वे'त्यादिप्रति-पन्नसृष्टेरप्रतिषेधात् । एवमन्यतप्रतिषेधद्वयं व्याख्यातम् । एवं सति लोकसिद्धजगतः कर्त्राकाङ्क्षायामवश्यकर्त-व्यायां च विषयव्यवस्थायां जीवाश्रिततत्तदसाधारणकर्तृत्वानामेव निषेध्यत्वमुपपाद्य साधारणं सर्वकर्तृत्वं निषेधाप्रयोगितयोपदिशति कर्तृश्रुतिरिति वक्तुं युक्तम् । ननु बाधितविषयानुवाद्यत्वे मम का हानिरिति चेत्, न निषेधवैयर्थ्यात्, व्यवहारदशायां बाधाभावाच्च, तदभ्युपगमे निषेधस्य निष्प्रतियोगिकत्वापाताच्च । वस्तुतो भवतां निर्विकल्पकाभावमानेऽपि बाधकाभावात्कर्तृत्वनिषेधानुपपत्तिरित्युपरिष्ठात्प्रपञ्चनीयम् । त्रैका-लिकबाधबोधको निषेध इति चेत्, अनुवादवैयर्थ्यमिहोच्यते । अस्तु तर्हि निष्प्रतियोगिको निषेध इति चेत् । अत एवोच्यते अनुवादवैयर्थ्यमिति । स्यादेतत्, किन्तु ब्रह्म त्वेव जिज्ञास्यं, न तु कर्त्रपेक्षेति कर्तृरुपपादनं यद् 'यतो वे'ति तद्वारमात्रम्, अरुन्धतीन्यायादिति कथमुक्तं कर्त्रपेक्षायामिति चेत्, सत्यम्, तथापि जिज्ञासा न निष्प्रकारकज्ञानगोचरेच्छा समान्यतः किञ्चित्त्वादिना धर्मिज्ञानसद्भावात् । अतः स्वरूपतटस्थलक्षणयोरन्य-तरेण प्रकारीभवितव्यम् । यदि तत्र बुद्ध्यारोहार्थं प्रथमतो भवदभिमतरीत्या तटस्थमुपादद्यात्, तदा तदाका-ङ्क्षैव लब्धपदा । यदि स्वरूपलक्षणं 'सत्यं विज्ञान'मित्युपादद्यात्, तदा तदेवाकाङ्क्षितं भवतु नाम, तत्तु कर्त्र-पेक्षयापि शीघ्रोपस्थितिकम्, कथं पुनस्तदुल्लङ्घ्य कर्तृपदेशः, स्वरूपलक्षणान्निवृत्तजिज्ञासं प्रति 'यतो वे'ति वाक्यमप्रमाणं च स्यात् । स्वरूपलक्षणप्रतिपत्तिं प्रति द्वारताप्येतेन निरस्ता । नन्वत एव स्वरूपलक्षणावधारणे तत्पुरुषं प्रति व्यावहारिकं प्रमाण्यं तटस्थलक्षणवाक्यस्येति चेत्, किमिदं ताटस्थ्यं नाम, श्रुतिलिङ्गान्यनुमानप्रति-रूपकाणि 'यतो वे' त्यावीनीति हि वेदभाष्ये स्थितम् । तथा च तदितरभेदानुमापकं तल्लक्षणम्, तर्ह्यनुमित-

कर्तृत्वमिव सत्यज्ञानादयोऽपि कामं देहमेदमनुमापयेयुः । 'यतो वे'त्यवधित्वेन निर्दिष्टस्य 'यत्साक्षादपरोक्षा-
 द्ब्रह्मे'त्येतैनैकवाक्यत्वाद्चेतनस्याकारणत्वादित्यविशेषः स्वरूपतटस्थलक्षणयोरस्मत्सिद्धान्ते । किञ्च श्रुतिः स्वक-
 र्तृत्वं प्रतिपाद्य स्वस्य प्रोक्तत्वाभावं प्रतिपादयन्ती प्रामाणिकैरुपेक्षणीया स्यात्, अप्रामाण्यापादकत्वात् सुषुप्तस्या-
 स्माभिरनुत्थापनादित्याहुः **कैथमेवमिति** । सुषुप्तिदशायां सर्वनिरोधमनुरुन्धानेनास्मदुक्तं मन्तव्यम्, तत्र
 हि 'न वेदा न देवा' इति श्रूयत इत्यत आहुः **सर्वतो बलवती** हीति । सुषुप्तौ सर्वाभावान्यथानुपपत्तिस्तु
 न बाधिका, आत्मप्रकाशसद्भावात्, चैतन्यरूपेण भासनात्, 'मेदक्षमपदार्थानामभावो भाव एव हि' अवस्थाज्ञान-
 त्वाच्च तत्त्वज्ञानविषयतापेक्षया तदन्यथानुपपत्तेर्दुर्बलत्वादित्युक्तं **बलवतीति** । नेयं तथेति भावः । अग्रे केचित्
 अग्निहोत्राहुतिविपरिणामात्मकं जगन्मन्वानाः स तथा वाक्ता 'तेनात्मनेदं सर्वमसृजते'ति श्रौतसूत्रेः श्रुति-
 सिद्धत्वमेवेत्याहुः । युक्तमेव तावदिदम्, पारमार्थ्ये तन्निराकरणं तु विवादास्पदमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।
 दृष्टिदृष्टिवादी प्रत्यवतिष्ठते **नैनुपलब्धिमात्रेणेति** । मात्रपदेनार्थक्रियाकारित्वव्यवच्छेदः, अर्थक्रियाकारि-
 त्वस्याप्युपलब्धिरेव, अर्थक्रियाकारित्वस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात् । तथा च तेनापि रूपेण सत्त्वानियमात्स्वा-
 मिक एव न परमार्थसत्त्वम्, यथात्तत्त्वप्रपञ्चप्रतीतिजा०० बंभिश्च सहि कर्तेति श्रुतेश्च जीवस्यैव तत्कर्तृत्वम् ।
 तथा चैवमपि प्रपञ्चः प्रतिजीवकर्तृको भिन्न एव । एतन्मते ईश्वरः कर्ता न भवति, उपास्यत्वेन परमज्ञीक्रियते
 दृष्टिवृत्तिः । तथा च रजतस्वाप्नादिवद् विद्यापरिणतिरूपा विषयाकारा वृत्तिरेव, न तु विषयाः । निर्विषयकमेव
 तत्तादृशं वृत्त्यात्मकं ज्ञानमिति तन्मतनिष्कर्षेणाहुः **प्रपञ्चासत्त्वमेवेति** । अत्यन्तासत्त्वमेवेत्यर्थः । अभ्यु-
 पगतं चैतज्ज्ञानानन्दादिभिः श्रीहर्षमिश्रैश्चेति तान् प्रति सोपालम्भं तमाहुः । विज्ञानिचापज्ञायकारणाद्विज्ञान-
 शून्यो देवानांप्रियः । इन्द्रियदेवता एव च प्रतिवादिनो विज्ञानप्रतिबन्धकाः, अवियोपासकान् प्रति देवैः स्वतो
 ज्ञानप्रतिबन्धजननात् । तत्र स्वप्ने वासनायाः प्रत्यायकत्वेन तत्तुल्याया वासनाया एष तथात्वमाशङ्कते **नै**
तावदिति । **सर्वेषाम्** । उपेक्षासाधारणानाम् । नन्वेतन्मते पुरुषमेदेनापेक्षासम्भवात् सर्वथा साधारणप्रती-
 तिनिर्वाह्येत्यत आहुः—^{४२}**नियमे वेति** । उद्बोधकमपि पुरुषविशेषनियन्त्रितं फलानुरोधित्वात्कल्पनाया एक-
 जातीयं चारु कल्प्यताम्, अत्राहुः **उद्बोधकं चेति** । दृष्टं ज्ञानविषयीभूतं जगदेव, यत् किञ्चिद् दृष्टज्ञानमिति
 यावत् । **अन्योन्येति** । दृष्टप्रतीतिनिर्वाहार्थं प्रयतमानेनादौ प्रतीतिरेव नासादिता, कथं पुनरसिद्धावस्थोद्बो-
 धिकेति तत्सिद्धौ तत्सिद्धेरन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । **नौपीति** । यद्यपि सत्त्वतत्त्वेनोद्बोधकत्वात्तादृशोद्बो-
 धकतौ च दृष्टसामग्री नापेक्ष्यते, इयं च विलक्षणैव सहकारणता, तर्ह्यपि सर्वत्रादृष्टं साक्षादेव हेतुरस्तु, अन्ततः
 सामग्रीं प्रत्यपि कारणत्वात्, अन्यथा दृष्टानवस्थानात् । ननु तर्हि प्रतीतिसामाग्र्यप्यदृष्टमपेक्ष्य प्रतीतिं जन-
 यित्वा तदुद्बोधकलाभाद्वासनापर्यवसायिनी स्यादिति चेत्, तथाप्यदृष्टस्यैव प्रत्यायकत्वोपपत्तेरितरकारणवैयर्थ्याच्च
 अन्धस्यादृष्टनाशादिकल्पनापत्तेश्च, तथापि सामग्रीपूर्वकं कार्यं दृश्यत इत्यदृष्टस्य तद्वारा स्वातन्त्र्येण वा कारणत्वे
 उद्बोधकत्वस्थितौ को दोष इति चेद्, वासनयेति त्यज्यताम्, साक्षाददृष्टकारणत्वोपपत्तेः । अदृष्टस्य तु यागादि-
 जन्यत्वाज्जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धैव, सच्छेया०० तथाऽऽसादयेत् । श्रौतं तु न वासनाधीज्ञप्तिकं, स्वर्गजनकत्वादेव
 वासनाया अभावात्, अत्यन्तासद्भावादिनोऽऽप्यास्तिकत्वात् । अस्तु तर्ह्येतन्मतेऽप्यध्यासावच्छिन्नैव जगत्प्रतीतिः
 श्रुतिसिद्धेत्यनुशयानं वादिनं प्रतिवादिन उपस्कुर्वते **नैनु जीवाविद्यैवेति** । एवकारेण वासनाव्यवच्छेदः ।
 तथाहि अनुभवपूर्विका वासना, अनुभवस्तु न वासनापूर्वकत्वनियमाश्रयः, तथा चाद्यानुभवो न वासनयेति
 संभवति, अनादिवासनापक्षेऽपि कार्यकारणभावानुपपत्तेरनुभवस्याप्यनादित्वापाताच्च । इष्टापत्तौ सव्येतरविषा-
 णयोरिवानुभववासनयोर्मिथः कार्यकारणभावे मानाभावाद् बीजाङ्कुरानवस्थायामिवोपपादनेऽपि वासनैकनियत-
 जगत्प्रतीतिखण्डनस्यैव प्रघट्टकार्यकत्वात् । तथापि वासना लब्धप्रसरेति यदि विभाव्यते, तदा संस्कारजन्य-
 त्वेन स्मृतिवत्पत्तिर्ज्ञानमात्रस्य । अनुभवमात्रासिद्धिश्च, प्राक्तनानुभवस्यापि संस्कारजन्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः,
 साक्षात्करोम्यनुमिनोम्यनुभवामीत्यादिप्रत्ययापलापपत्तेः । प्रत्यभिज्ञयैतत्समर्थनेप्ययमंशे संस्काराभावात्, तस्मा-
 दसति सन्निकर्षादिप्रमाणप्रणाल्या अनवतारादसतो भानं दृष्टिदृष्टिन्यायेन दुष्पपादमिति समासः । नन्वीश्वरस्यै-

तन्मते प्रपञ्चदर्शित्वं न स्यात्, तस्याऽविद्याविरहादिति चेत्, एतन्मते ईश्वर एव न मानं, का कथा तस्य दर्शित्वे ।
भौवरूपेति । धर्मप्रतियोगिज्ञानाभ्यां व्याघातापत्त्याऽहमज्ञ इति प्रतीतेर्ज्ञानिसामान्याभावविषयत्वेनोपपाद-
 यितुमशक्यत्वाद्, घटप्रमा स्वविषयावरणस्य प्रागभावव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरपूर्विका, प्रकाशकत्वात्, अन्धकारस्थ-
 प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावादित्यनुमानाच्च भावरूपमेव तन्मतेऽज्ञानमिति, तत्राहुः तुच्छत्वादित्युपलक्षणम् । भावा-
 भारूपकार्योपादानस्य भावाभावाभ्यामनिर्वचनीयत्वमेवेत्यर्थः । जीवाविद्यैव जगत्प्रतीतौ हेतुरित्युक्तम्, तत्र
 सोपाधिकजीवस्वरूपवादिनां जीवस्यापि जगदन्तःपातितया स्वप्रतीतावपि स्वाविद्या हेतुरिति वक्तव्यम्, शक्ते-
 श्वाधारापेक्षायां जीवचैतन्यं तथा वाच्यम्, न चैतद्वयमपि संभवतीत्याहुः **प्रथमं जीवेति ।** शक्तिः प्रपञ्च-
 प्रतीतिकारणतावच्छेदिका नवेति विप्रतिपत्तिर्विचारबीजम्, विचारो मीमांसा ब्रह्मण एवोपकान्ता । शारीरस्तु न
 ब्रह्मपदव्यवहारविषयः, नातः शारीरकमीमांसा, किन्त्वादेरानन्दस्य ब्रह्मणो मीमांसेति जीवस्वरूपं ब्रह्मैवेति
 तथोक्तम् । तथा चेश्वरविचारोऽप्युपलक्ष्यते, प्रतिबिम्बप्रकरणात्, मायायां ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य तन्मते ईश्वरत्वात् ।
 तथा चायं प्रकरणविभागः 'सर्वे वेदा यत्पद' मिल्येतत्पर्यन्तं समन्वयाध्यायविषयः । आविर्भावप्रकारभेदात्सर्व-
 समाधाने सर्वाविरोधः आविर्भावप्रकरणे । लीलानित्यत्ववादात्पूर्वं साधनाध्यायविषयः स्फुटीभवष्यति ।
 लीलाशास्त्रार्थः फलमिति । विचारस्वरूपं तावत् । तत्र उक्तविप्रतिपत्तौ विधिकोटिः परेषाम्, प्रसिद्धिः स्वप्ने,
 अविद्यानिषेधकोटिः सिद्धान्तिनाम् । ननु विषयतात्मकस्वरूपशक्तेस्तस्या अङ्गीकारात्, तत् एवोपपत्तेश्च ।
 तथाहि जीवस्वरूपप्रतीतौ किं कारणतावच्छेदकम् । जीवत्वं ह्यहंप्रतीतिविषयत्वम् । अहन्त्वं च सत्तातत्तेदन्तादि-
 वदननुगतं वाच्यम् । यत्तु सत्तादिकमनुगतमिति, तन्न; तत्ताया अप्यनुगतत्वापत्तेः । घटाद्युपाधिभेदेन तत्तादे-
 रिव सत्ताया अपि भेदात्, सर्वकालसम्बन्धित्वस्य घटादौ नैयायिकैरनङ्गीकारात्, पूर्वमसदिति प्रत्ययानां तैर-
 नभ्युपगमाच्च, सामान्यतः सदिति व्यवहारविषयत्ववत्तत्तेदन्तयोरपि समानत्वात् । तथा चाहमित्यर्थः श्रुतिप्रति-
 पन्न उपपत्तिप्रतिपन्नश्चानुगतः प्राजापत्य एव, स चायं प्रजापतिः श्रुतौ बृहदारण्यके गीतौ जीवैरप्यासुषुप्तमनुभू-
 यमानो न मायाप्रपञ्चवृत्तिविषयः, स्वप्रकाशस्य स्वयंज्योतिःपुरुषस्य 'तमेव भान्त'मित्यादिनाऽविद्यादिभासकत्वेन
 सिद्धस्य स्वभास्यभास्यत्वायोगात्, अहंप्रतीतेरविद्यादिवृत्तित्वे मानाभावात्, सर्वदैवाहमर्थभानात्, अविद्यान्तःक-
 रणादिघटितप्रणाल्या अनपेक्षणात्, सिद्धसुषुप्तादिदशायां स्वयंज्योतिषो जाग्रदादावविद्याविषयत्वानुपपत्तेः । 'अ-
 त्रायं पुरुषः स्वयंज्योति' रिति सुषुप्तिमधिकृत्य श्रुतेरहमाकाराविद्यावृत्तिस्वीकारस्य तदानीमप्रामाणिकत्वात्,
 नैयायिकानामप्यात्ममनःसंयोग एव शक्तिवैजात्येन शक्तिमत्त्वेन वा कारणत्वात्, विजातीयमनःक्रियाद्यभावा-
 देवात्मनि तत्संयोगानुपपत्तौ सुषुप्त्यनुरोधेन त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे मानाभावाच्चेत्यन्यदेतत् । तथापि मनसोऽपे-
 क्षणादात्ममात्रभास्यत्वं सर्वस्य, कथमिव प्रपञ्चे सर्वेन्द्रियाणां सर्वप्रमाणानां चापेक्षणादात्मनः स्वपरसाधारण-
 स्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति चेत्, मैवम्, आत्मनः क्रियाद्यभावादात्मानं सर्वेऽप्यनुसरन्तीत्यात्मप्राधान्यं ज्ञानादपीति
 मन्यन्ते । वस्तुतस्तु सर्वत्रात्मभानाभ्युपगमादहं जाने इत्यनुव्यवसायाज्ज्ञानभानमात्मभानपूर्वकं धर्मिता-
 वच्छेदकज्ञानतयाऽऽत्मत्वज्ञानापेक्षणात् । तदात्मत्वज्ञानं च न मानसम्, ज्ञानधर्मितावच्छेदकीभूतात्मत्वस्य ज्ञान-
 विषयतावहिर्भावेणाभावात्, मानसविषयतादीनां मनःसंयोगप्रयोज्यत्वादनन्ततादृशसंयोगकल्पनायामेकस्मि-
 न्नेव विषये संयोगधाराकल्पनाया अनौचित्यात् । तत्तदात्मा नित्यज्ञानविषयतामवलम्ब्य स्वप्रकाशत्वमासादय-
 तीत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्, आत्मनः स्वपरसाधारणज्ञाने नित्यविषयतातिरिक्तविषयतानभ्युपगमात् । न चैवं नित्यं
 स्वपरसाधारणज्ञानापत्तिरिति वाच्यम्, स्वात्मनः स्वविषयकज्ञानापादने तन्नित्यताया इष्टत्वात्, सुषुप्तिप्राक्कालो-
 त्पन्नेच्छादिव्यक्तिसम्बन्धेन तत्प्रत्यक्षे इष्टापत्तेः । कामिनीप्रत्यक्षादावात्मनोऽपि न भानमित्यस्य प्रवादस्य
 कामिनीत्वेनैवात्मभानमात्मत्वेन वा कामिनीभानमित्यत्र तात्पर्यात् । अथ प्रपञ्चसाधारणप्रत्यक्षे लोकावगतसाम-
 न्यपेक्षा स्यात्, न स्यात्, उभयवादिस्तिन्नित्येच्छायाः सर्वविषयकत्वोपपादनार्थं नियामकमार्गणे अस्मादस्मादि-
 दमिदमित्यादिप्रकारप्रकारिभावेनेच्छायाः फलबलकल्पनीयतया तत् एवातिप्रसङ्गवारणाद् विशिष्टेच्छाकारणत्व-
 व्यवस्थापनप्रसङ्गे चास्य प्रकारस्य पत्रावलम्बन्तव्याख्यायां विशदीकृतत्वात् । न चैवमेकारणपरिशेषापत्तिः,

इतरेषामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, ब्रह्मवादिनामिष्टत्वात् । इदमेव स्वप्नप्रबोधभयसाधारणमन्तर्यामित्वमामनन्ति । स्यादेतत् । प्रकारप्रकारिभावेन विशिष्टेच्छाया विषयताविशेषपर्यवसितायाः सम्बन्धत्वमखण्डैकरसब्रह्मणि नियतमनियते स्वीकरणीयम्, आहोस्वित्, अविद्यैवाहमज्ञ इत्याद्यनुभवसिद्धभावाभावरूपाघटितघटनापटीयसी ब्रह्मणः शक्तिरिति चेत्, 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी'त्यादिसिद्धान्तविरोधः । एतन्निरूपकत्वेनैवाज्ञानसिद्धिः, अज्ञानाश्रयत्वविषयत्वयोर्ब्रह्मणि तन्निरूप्यत्वादिति चेत्, तन्निरूप्यधर्माणां तदात्मकत्वेन केवलचैतन्याश्रयत्वानुपपत्तेर्दुरुद्धरत्वात्, तस्मादविद्यावादिनापि तदाश्रयत्वविषयत्वे चैतन्यनिरूपिते चैतन्यनिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपे अकामेनाप्येषितव्ये । ततश्च स्वतन्त्रं ब्रह्म, अस्वतन्त्रा प्रकृतिरवश्यम् । परतन्त्रापरश्च परः पुमानिति निर्व्यलीकः पन्थाः । ईश्वरसिद्धावीश्वरप्रमान्यत्वं नित्यप्रमान्यत्वं वा संभवति, अक्षेतरोऽविद्यानुमाने उपाधिः पुनरनुसन्धेयः । न च व्याघातः, यादृशप्रतियोग्यधिकरणोभयोपहितो यद्भावप्रत्ययस्तदधिकरणोपधानेन न प्रतियोगिज्ञानाधिकरणादिज्ञानमभावज्ञाने हेतुः । तथा च सामान्यतो घट इत्यादिज्ञानसत्त्वेऽपि तत्तादृशाधिकरणे घटमहं न जानामीत्याद्यभावप्रत्ययाकारात्तस्य चासिद्धत्वात् अभावप्रत्ययनियामकसामान्या भावात्मकाभावप्रत्ययसामग्रीलसंभावच्च, धर्मिप्रतियोगिसत्त्वे घटाज्ञानप्रत्ययः स्यात्, ज्ञानादेर्भवतामप्यावश्यकत्वाच्च । ततः सिद्धत्वप्रसङ्गात् प्रतियोगितया च घटाभावज्ञानं घट इति ज्ञाने प्रतियोगितया न घटज्ञानमसित्यादियुक्तिमिव्याघातस्यापि व्याघातात् । न तावदविद्यायामिति । अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति नेत्यर्थः । अविद्यायामित्याधारसप्तमी । आधारत्वं वैज्ञानिकं प्रतीत्युभयसम्बद्धानुविधायित्वार्थकम् । बिम्बपदेनैव ब्रह्मालम्बेऽपि ब्रह्मैव जीव इत्यभेदध्वननाय ब्रह्मपदम्, बिम्बत्वस्याननुगतत्वात् प्रतीतियोग्यत्वप्रापकं बिम्बपदम् । इत्येवं लक्षणमुखेन संमुखो ग्रन्थः । प्रतीतियोग्यत्वमात्रस्य बिम्बघटादिसाधारणत्वात्सत्यन्तम् । तावन्मात्रस्य दर्पणरेखायां वा चाकचक्यादिमत्यां शुक्तिस्वच्छमौक्तिकादौ च सत्त्वात्संमुखस्थितार्थानुविधायित्वनिवेशः । स्वसंमुखस्थितत्वे अनुकारिणि मैत्रेऽतिव्याप्तेः सत्यन्तात् पार्थक्यम् । तादृक्ता सन्निकृष्टे पदार्थे पुरुषान्तरेणाप्यप्रतीते प्रतिबिम्बव्यवहाराभावात्तत्प्रतीतियोग्यत्वम् । स्वतपसत्ववारणायेति । अत्र यदि प्रतीतिलौकिकचाक्षुषम्, यदि वा प्रतिहतचक्षुष्ट्वं प्रतिबिम्बनम्, उभयथापि ब्रह्मणो नीरूपत्वात्प्रतिबिम्बायोग इत्याहुः युक्तिसह इति । अत्र प्रतिघातनियमाभावात्तदुपाधिनिष्ठत्वेन संयोगानामेव तेजोविशेषप्रतिघातकत्वात्पार्थिवस्य दर्पणस्य जलादेर्वा प्रतिबिम्बनिरूपकत्वानुपपत्तेः, प्रतिघाते वा दर्पणादेरप्यग्रहणप्रसङ्गाच्च प्रथममेव लक्षणमिति निबन्धानुसारिणः । नन्वेवम् 'उपाधिकालरूपं हि तादृशं प्रतिबिम्बते' इति सिद्धान्तः कथमुपपद्यताम्, तद्रूपस्य विवादासदत्वात्, कालस्य नीरूपत्वात्, ब्रह्मणश्च सर्वगतत्वात्, प्रतिबिम्बोपयोगिस्वच्छत्वे मानाभावाच्चेति चेत्, न; नीरूपस्यापि कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमात्, प्रतिबिम्बितस्य रूपस्येव, आधिदैविके वा रूपाभ्युपगमान्नायो दोषः । ब्रह्मणश्च परैः कालन्यायेन तथालानभ्युपगमात् । आकाशस्येव तलमालिन्यादेर्ग्राहकत्वे ब्रह्मणोऽपि श्यामरूपप्राहकत्वमिति नोक्तसिद्धान्तविरोधः । ननु सत्त्वतत्त्वान्मायान्तःकरणान्यतरोपाधेः स्वच्छलाङ्गीकारान्नैतद्दोषोद्भावनं युक्तमिति चेत्, न; गुणविभागस्य सादितया तदुपाधिकजीवस्य सादित्वापत्तेः । अनादिप्रतिबिम्बाङ्गीकाराच्च नेष्टापत्तिः कर्तुं शक्यते । अविभक्तगुणत्रयविशिष्टोपाधेस्तु स्वच्छत्वे गुणान्तरेष्वविशेषान्मलिनप्रतिबिम्बे जीवान्तरतापत्तेः प्रतिशरीरमेकैकजीवाङ्गीकारा अनिष्टापत्तिरिति भावः । वायुदारुणोरपीति । दारुवनकाष्ठम् । अन्यथा शिल्पिकलितकाष्ठादेरपि स्वच्छत्वात् । वायुरित्याकाशोपलक्षणम् । तत्र शङ्कते-नैन्विति । तथा चारोपे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायाद्व्यावादावारोपाभावाद्यत्रोप आकाशादौ स एव दृष्टान्तिक्रियते । किञ्च स्वच्छत्वादिकं प्रतिबिम्बे निमित्तं, न तु स्वच्छत्वाभावो निमित्तम्, अभावस्यानिवृत्त्यत्वात्, प्रयोज्यत्वादिरूपस्वरूपसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि तत्सम्बन्धत्वकल्पनस्य पुरुषधर्मत्वेनाङ्गीकारानङ्गीकारयोर्विवादास्पदत्वान्न तन्मायावतार इति भावः । प्रभामण्डलस्यैवेति । योग्यत्वेन तत्प्रतिबिम्बांश एव प्रतिबिम्बलक्ष्मीकारादित्यर्थः । अत्र विद्यारण्यानुसारिणः-कथं हि ब्रह्मात्मकप्रतिबिम्बविचारेऽपि प्रमाविषयतोपादीयते तेनानुभूयमानाकाशविषयतामपलप्य प्रमाविषयताप्रमयाऽभिलप्यतेतमाम् । भ्रमाणां तु सर्वतः सुषट्त्वात्प्रमात्मकचाक्षुषसामग्रीमनपेक्षैवाकाशादेर्विषयत्वोपपत्तेः । न चैवमुपनीतविषयतापत्तिः प्रतिबिम्बस्येति वाच्यम्,

पश्यामीति प्रतीतिरस्माकमुपपादनीया, सा च शुक्तिरजतादेरिव लौकिकालौकिकोभयविषयाणां साधारणीति नानु-
पपन्नं किञ्चित् । तथा चाकाशे समण्डलश्चन्द्रः प्रभामण्डलं चेत्यपि प्रत्ययात्तद्विशिष्टस्य दर्पणादौ प्रतिबिम्बप्रतीते-
राधारतांशे भ्रमत्वेन सर्वमत एव प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वमनुमन्यन्ते । अत्र वृन्दारण्यानुसारिणः—नवयमाकाशप्र-
तिबिम्बे विप्रतिपद्यामहे, अस्य विपिनसरसीषु राससुधाकरकररजितरमणीयतराकाशप्रतिबिम्बदर्शनात्, परन्तु
प्रतिबिम्बानां मिथ्यात्वे विवदामहे । कथं नु नाम विभूतयो रसशास्त्रसिद्धपदार्था वा मिथ्यात्वायवकल्पेरन् ।
'आध्यानाय प्रयोजनाभावा' दित्यधिकरणे 'ममैवांश' इति प्रतिबिम्बरूपभक्तजीवस्वरूपस्यैक्याभिप्रायेण 'अह-
मात्मे'ति विभूत्यन्तर्निवेशात्तेषां साक्षात्फलाव्यभिचारेणान्तरङ्गसाधनानां स्वरूपविषयताऽन्तःपातात्तत्सम्बन्ध-
लौकिकरासदर्शनप्रस्तावाच्च शिष्टः संसारोऽनाविर्भूतसर्वात्मभावपर्यन्तः हिरण्यमयपुरुषास्तानाच्च सर्वत्र भगवत्प्र-
तिबिम्बः सर्वस्याधिदैविकम् । वृत्त्यवच्छिन्नजीवास्तूपाधयोऽनन्ता भवतां पर्यवसिताः । न यावत् सर्वात्मभा-
वोदयस्तेषां तावत्संसारिणो भूत्वा न वेदवाक्यार्थं संमन्वते, तेषामिदं साधनमुपदिष्टं श्रीकृष्णद्वैपायनेन । 'प्रतिबि-
म्बरूपमेकं भगवत्' इति हि श्रीमदाचार्याः । अत एव प्रतिबिम्बो विषयताविशेष इत्यभिप्रायेणासम्मुखेल्यादिक-
मसम्मुखानां प्रतिबिम्बानामुपात्तं, तत्तु... तस्मात्प्रतिबिम्बस्येदमित्युक्तावतात्पर्यं, तदुक्तं न युक्तिसह इति । तत्क-
लितकल्पनाविषयः प्रतिबिम्बपदार्थो नेत्यादीति सर्वमवदातम् । एतेन शब्दप्रतिबिम्बो व्याख्यातः ।

निजकुञ्जलताकाशे मुरली मुरलीयति ।

हरिं तत्र प्रपद्यामः सखि नृत्यच्चकोरिणी' ति ।

सर्वमवदातम् । ननु नीरूपस्य रूपस्य कथं प्रतिबिम्बः, द्रव्याश्रितत्वं वा तत्र प्रयोजकं यदि, ब्रह्म अध्यासेन
किञ्चिदाश्रित्य प्रतिबिम्बताम्, एवं स्वच्छद्रव्यस्यास्वच्छद्रव्यसम्बन्धाद्द्रव्याणां प्रतिबिम्बग्राहित्वं, कुम्भादेर्जत्वादि-
वेसम्बन्धदशायामित्यापातरमणीयामाशङ्कां निधायाहुः—^{५२} किञ्चेति । ईश्वरसाधारण्येन प्रतिबिम्बपक्षं प्रतिक्षिप-
न्तीति वा । ^{५२} किञ्चेति । तथाहि यावतान्तराध्यासो यावतान्तरलक्ष्मकस्वच्छद्रव्यसम्बन्धस्तावताऽध्यासापत्ति
एव जीव... दान्तरमन्तरापातस्वच्छे ब्रह्मणीति यः प्रतिबिम्बो वा जीव इत्येव किं न स्याच्च । अधवेश्वरसाधारण-
प्रतिबिम्बपदं व्याख्यायते प्रथमं जीवेति । जीवाविद्यात्वेन जगत्प्रतीतिहेतुत्वं केवलाविद्यात्वेन जगद्धेतुत्वं वेत्यपि
विचारणीयम् । आद्ये जीवेति । तथा सति जीवत्वेनैव प्रतीतिहेतुत्वम् । ... इति ईश्वरस्य जीवतुल्यतां
विना । तदस्थः शङ्कते ननु 'तदव्यक्तमाह ही' त्यधिकरणे ब्रह्मप्रतिबिम्ब एव हृदये जीवानामुपासनालम्बनमि-
तीश्वरप्रतिबिम्बानां मात्वे स्वीकार इति तस्येदमुत्तरं प्रथमं जीवेति । यदि स्वतो जीवो भगवत्प्रतिबिम्ब एव,
किमु तर्हि प्रतिबिम्बे प्रतिबिम्बान्तरकल्पनेति भावः ।

अत्रोपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातिलादधीश्वरेऽपि दोषाः प्रसज्येरन्, अतो बिम्बात्मकमीश्वरचैतन्यमिति पक्षं
मनसि निधाय प्रतिबिम्बेश्वरपक्षं दूषितवन्तः, तत्राक्षरस्यैवेश्वरत्वात् तत्पक्षेऽपि कारणमाहुः यत्र यदिति ।
^{५३} दृष्टानुसारिणीति । इति ते जलचक्रवत् । 'स्वयं ज्योतिरात्मे'त्याद्यैः प्रतिबिम्बो दृष्टान्तत्वेनोपादीयते, न
तु जीवस्य प्रतिबिम्बर्थ..... न वक्तव्यः, अत मानात्प्रतिबिम्बत्वमेवमिति, न तु
प्रसिद्धप्रतिबिम्बोपपादनाय ब्रह्मणि ला कल्पनम् । तेन प्रतिबिम्बत्वनिर्वाह इति भावः । जीवोपाधे-
रविद्यायाः ... गतत्वां मालात्वाभिधाये—तेनेश्वरसङ्ग्रहः..... ब्रह्मसम्बन्धासिद्धेः, किं प्रतिबिम्बेन प्रभवः
अनेन । ननु सर्वगविघातजीवत्वं ब्रह्म ब्रह्मण्यविधानालाघः अविद्यायां ब्रह्मगमनाभावात् विद्यायामेव तथात्वात्
विषयत्वं हि गमनम्, गत्यर्थानां प्राप्त्यर्थत्वात् । 'तद्धि तपः' ब्रह्मणः साक्षाद्विषयाभावाः.....
न त्वेवम्, प्रभामण्डलतयापि दर्पणादिसंयोगितया कथं तत्प्रतिबिम्बः मैवम्, तदसंयुक्तानामेव प्रतिफलस्य
कल्पनीयत्वात्, तदिदमुक्तम् ^{५३} विसिनीसूत्रेति । तेजसोऽपि तावद्वयवधानं सूक्ष्मदृष्टावधातव्यम्, तव
चक्षुषो दर्पणादिसंयुक्तस्य दर्पणे प्रतिबिम्बो न स्यात्, अन्यथा दर्पणचाक्षुषानुपपत्तेरिति वाच्यम् । परावृत्त्य

स्वात्मानं विम्बमेव चक्षुरगृह्णातीति मतेऽभिघातकसंयोगस्य प्रतिविम्बाविरोधित्वात्, यथा चक्षुरन्यदा स्वात्मानं मुखं वा न गृह्णाति, गृह्णाति तु प्रतिघात इत्यनुभवो दुरपहवः, तथा आकाशं प्रतिघाते गृह्णातीतिवच्च प्रतिघाते न ब्रह्मणः, मनआदिभिरिन्द्रियैर्ग्रहणे प्रमाणाभावात् । किञ्चात्र प्रतिविम्बग्राहकमन्तःकरणमविद्या वा वाच्या । न चैवं संभवति, उपाधेः प्रतिविम्बग्राहकत्वस्य कचिदप्यदर्शनात् । नन्वहमज्ञ इत्येवमज्ञाने भासमानमात्मानमन्तःकरणवृत्त्युपाखण्डसाक्षी प्रतिविम्बात्मानं गृह्णातीति ब्रूमः, दिङ्मोह इवाज्ञानेन प्रतिघातादन्तःकरणस्य फलतस्तदुपहितसाक्षिणो ग्राहकत्वाङ्गीकारात्, सोऽयं मानसः प्रतिविम्ब इत्याशङ्क्याहुः किञ्चेति । अत्र पक्षिरूपत्वमुपासनाभिप्रायेणेति बहवः । 'मोदो दक्षिण' इत्यादिना प्रतिपत्तव्यरूपस्य ब्रह्माभेदादानन्दमयविज्ञानमयौ रामलक्ष्मणौ वा वृक्षं संसारमरणमावासमास्थितौ, तत्रानन्दमयः फलम्, नहि फलेन स्वतः किञ्चिदुज्यते, विज्ञानमयः पुनरानन्दमयतां प्राप्तुं तन्मात्राणि सुखान्युपभुनक्ति, अप्यन्तरे फलेनाविष्ट एको रमते, फलं तु खानन्दभुक्, छाया कान्तिरन्तरङ्गा, अत्रोभयभोक्तृत्वं श्रुतम्, तदविरोधेन साक्षिणोऽपि भोक्तृत्वं स्वभोक्तृत्वेन निर्वाह्यम् । गौणात्मव्यावर्तनाय सूत्रम् । तथा च साक्षी विम्बानन्दनो न प्रतिविम्बसमानाधिकरणः, विम्बत्वाद्द्विम्बरूपमुखादिवदित्यर्थः । भवदभिमतप्रतिविम्बपक्षे न संगच्छत इति । ननु न प्रतिविम्बवैयधिकरण्यम्, विम्बस्यैव प्रतिविम्बत्वात्, प्रतिविम्बात्मकरूपान्तरे तदुपाधिनिष्ठे मानाभावादिति चेत्, सत्यम्-यन्मते प्रतिविम्बो न रूपान्तरं, तन्मतेऽपि विम्बत्वविषयताद्वयमवश्यमङ्गीकार्यम्, अन्यथा विम्बप्रतिविम्बव्यवहारभेदानुपपत्तेः, तत्रोपाधिव्यङ्ग्यविषयताद्वये एकस्या उपाधिसन्निहितदेशोऽवच्छेदकोऽपरस्यास्तूपाधिरिति व्यवस्थायामुपाधिदेशस्यासंसृष्टस्यापि सांमुख्यमेव सम्बन्धो वाच्यः, असम्बद्धस्यानवच्छेदकत्वात्, प्रत्यगात्मनश्च कथं नाम सांनिध्यम् । अस्मन्मते त्विष्टापत्तिः, 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे'ति ब्रह्मणः सर्वानुविधायित्वलक्षणस्वरूपसम्बन्धाभ्युपगमात्, अत एवोक्तम्, पक्ष इति । अध्यासमन्तराकृत्य प्रतिविम्बोपपादने तु वरमध्यासावच्छिन्नमेव स्वरूपं जीव इति प्रतिपत्तुम् । यदि वाऽध्यासस्य सर्वप्रपञ्चसाधारण्यादसाधारणजीवलक्षणोपपादनार्थं प्रतिविम्बकल्पनेति मन्यते, तर्हि प्रपञ्चैकदेशाध्यासः सर्वाविद्याध्यासो वा तन्निर्वाहक इत्युभयथापि जीवव्यवहारोपपत्तिः, साध्यासप्रतिविम्बकल्पने 'तत्त्वमस्या'दौ भागद्वयत्यागापत्तौ स्वरूपमुद्दिश्य स्वरूपाभेदोपदेशानुपपत्तिः, तत्र भवन्मते स्वरूपं प्रतिविम्बोऽध्यासविशेषावच्छिन्नो वा । अस्मन्मते तु वास्तवविषयताविशेषावच्छिन्न इत्यवान्तरविषयतामुद्दिश्य महाविषयत्वाभेदप्रतिपादने सर्वज्ञतायां किञ्चिदज्ञत्वस्यापि प्रवेशान्मात्रार्थस्याविवक्षितत्वादुद्देश्यस्वरूपानुपमर्देनोपदेशो युज्यते, भवन्मते न तथा । प्रतिविम्बोऽसीत्येतावन्मात्रबोधनेनैवास्मन्मते कृतार्थत्वाच्च, भवतां तु परस्परसंन इति विपरीतलक्षणां पुरस्कृत्यैव विवक्षिताभेदो निर्वाह्यः, भवन्मते स्वरूपबाधाभावे विशेष्यमात्रलाभस्य दुर्लभत्वादित्येतत्सर्वमभिसन्धायाहुः ईति वदतस्तवेति । नन्वात्मनामुक्तलक्षणानां तस्यात्यन्तासत्त्वादेव न हानमित्यत्राहुः अलीकत्वं चेति । अनिर्वचनीयस्वरूपजीवपक्षत्यागापत्तौ पाखण्डप्रवेशापत्तेरिति भावः । सिद्धान्ते त्वनिर्वचनीयतापि तथेति हृदयम् । अत एव प्रतिविम्बस्याऽनिर्वचनीयतापक्षेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिमाहुः मिथ्येति । मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचन इति पञ्चपादिका, स्वयं तु कोशानुसारादत्यन्तासत्साधारणमिथ्याशब्दार्थत्वेनोक्तम् । तथा चानिर्वचनीयपक्षेऽपि सदसद्विलक्षणदर्पणाद्यवच्छिन्नाविद्याया एव चन्द्रादिप्रतिविम्बकल्पकत्वे प्रतिविम्बस्य सदसदनिर्वचनीयस्वरूपं मिथ्यात्वं, न तु मतान्तरवदुपनोतविषयता । तत्र सत्त्वे निवृत्त्ययोगात् असत्त्वे प्रतिभासानुपपत्तेः तदुभयविलक्षणम् । अनिष्टं, किं तर्हि व्यावर्तव्यम्, सत्त्वमसत्त्वं वा व्यावर्त्यताम्, उभयविधसदसत्त्वयोः सत्त्वे किमिति तद्वैलक्षण्यम्, तत्तत्समयाद्युपाध्यवच्छेदेन तत्र तत्र सदसत्त्वयोः प्रतीतेर्वैलक्षण्यनिरूपणात् । न च विनिगमकाभावादुभयोः स्वीकारविरोधवारकावच्छेदककल्पनापेक्षया वरमनिर्वचनीयकल्पनमिति वाच्यम् । संयोगतदभावयोर्व्यवहारदशायां स्वस्वरूपाभ्यां मिन्नानिर्वचनीयतापत्तेः । यदि चैवं सत्त्वासत्त्वे नैयायिकादिमतान्तराभ्युपगते इति नाङ्गीक्रियेते, तर्हि सेयं मतान्तरासहिष्णुताप्येकं दूषणं भवद्भिः सूचितम् । आस्तां चानिर्वचनीयत्वं, तस्यापि प्रतीतिबलात्सदसत्त्वे विचारणीये न वा, तस्याप्यनिर्वचनीयत्वेऽनवस्था, अनवस्थितमायाकल्पनापेक्षया व्यवस्थितब्रह्मस्वीकार एव ज्यायानिति

वक्ष्यामः । **वैरैमैहिक्ये**वेत्यादेरेवं भावः—यदि नाम ब्रह्मैवान्वेषणीयं, तर्ह्यहन्तादिप्रधाने संसारेऽहन्तादिकमेव कस्येत्यन्वेषणीयम्, इतरथा तन्निवर्तकपारलौकिकसाधनाचरणे भवद्वीत्या साधनानां कर्तृपर्यन्तानां निवर्तनीयत्वेनाविशेषादैहिकफलसाधारणप्रवृत्तावेवाहन्तादिकं प्रमितव्यम् । न च मानान्तरानधिगतश्रुत्युपदिष्टसाधनानामेवाहन्तादिनिश्चायकत्वं निवर्तकत्वं चेति साम्प्रतम्, लौकिकसाधनानामपि भगवदिच्छान्तःपातित्वेन श्रुत्युपदिष्टत्वात् । निश्चायकत्वादिकं तु चिन्त्यम्, भवन्मते विभूतीनां मायोत्कर्षप्रभावतः प्राधान्यम् । ब्रह्मतत्त्वं हि समर्थम् । लौकिकेऽपि चासत्त्वोत्कर्षः, स एवासौ, न माध्यमिककल्पना पतत्प्रकर्षदोषेण सत्त्वम्, तस्माद्ब्रह्मत्वमिह । तस्मात्पारमार्थिकसाधनानां ब्रह्मभावोत्कर्षात्तेन फलरूपब्रह्माविर्भावविषयतावैलक्षण्यस्यैवादिमाधुर्यवत्प्रत्याख्यातुमशक्यत्वान्मुमुक्षुस्वरूपमनाविर्भूतब्रह्मतया बद्धमिवास्मन्मतेऽप्याश्चर्यवदिति प्रमाणप्रतिपन्नानुग्राह्यविलक्षणतया स्वतन्त्रया नित्यमुक्तमेवाविर्भावसत्त्वरूपं फलतीति सिद्धान्ते व्यवस्थिते जीवस्वरूपं विद्याविशेषावच्छिन्नम्, प्रत्यात्मनानालापत्तेः, तस्य अनुगतत्वात्, अनुगतत्वादेर्विज्ञानात्मब्रह्मैकनिष्कर्षत्वात्, एकविज्ञानप्रतिज्ञानानुरोधादिति । यदा चाविद्योपरमस्तदा तूष्णीं शब्दाभाव इत्याहुः **तूष्णीमिति** । अन्ततः क्षणापि प्रतिक्षणपरिणामिनीह विद्या क्षणिकाया उपरमे मध्ये जीवभावापगमप्रसङ्गः । नित्यविषयता तु ब्रह्मैव समपदेशाद्युपाधिधर्मानुविधायित्वान्नातिप्रसङ्गः । **तूष्णीं** कर्णध्वनिरपि नोपलभ्येत । भूतावेशश्च, तावता तरातरा स्यात्, अत एवाहुः **विहितै**त्यादि । **कुतोऽपि** मलिनीकरणादेः । **संन्मार्गमात्रं** षड्दर्शनानि आत्मतत्त्वे, पुनरेके मन्यन्ते समं वेदान्तैः सप्तदर्शनानि, तत्रैकमत्या प्रच्याव्य वेदप्राप्त्यप्यमनादिसाधारणं वेदान्तव्याख्याकरणे धाष्टर्यं योधानामिव तत्त्ववादिप्रभृतीनामुत्कृष्टवादिनामप्यवगणनम् । प्रामाण्यं हि पारमार्थिकतत्त्वावेदकलनिबन्धनं वेदत्वं नातिशेते । ये तु महावाक्यानामेव तथात्वं मन्यन्ते, तेषां सकलवेदसम्बन्धो महावाक्येषु प्रष्टव्यः, विरुद्धतात्पर्यकयोर्विरोधात्, सखण्डाखण्डयोरेकीभावस्यास्मत्सिद्धान्तात् । न ह्यनुष्ठानांशे प्रतियोग्यंशे वा तात्पर्यकल्पनापि मध्येऽवतरति, महातात्पर्यत्वेनैवास्माभिस्तेषामन्यथाङ्गीकारात्, परिशिष्टभावनायामिव परेषां पाष्णिकः पुनरन्वयो यथामतमुपपादनीय उपरिष्टात् । **तन्मध्यपातित्वेनेति** । इदं ह्यलौकिकवप्रक्रीडनं यत्तौकिकालौकिकप्रपञ्चयोर्मध्यपाती वेदः, एवमनुमितेन मध्यतिरेकेणैतत्प्रपञ्चयोरेक्यं विलसतु वादीष्टमिदं नृहृदयेष्विति तादृशं मध्यप्रपञ्चसागरे मर्यादारूपेण स्थितं सेतुमिव त्वया वप्रक्रीडास्पदं नीतं, किमिति वेदं त्याजयन्ति शरवत्तत्राङ्कुशो महावाक्यं सप्रणवं यन्मासर्ववेदार्थसंग्राहकं, न तु निर्विकल्पकजनकं, वाक्यमात्रस्याखण्डार्थतायाः सम्प्रतिपत्तेः, अत्रापि तौल्यस्योपपादयितुं शक्यत्वात् सर्वसंग्रहस्तत्पदार्थाविरोधिसर्ववेदवाक्यार्थावबोधाधीन एवेत्यस्मत्सिद्धान्त एव शरणम् । इतरथा युक्तिमौक्तिककृतानामपि तव कर्णाभरणापत्तेरित्याहुः **तथाहीति** । तथाहि दर्पणाज्ञानं न प्रतिबिम्बकल्पकं, दर्पणस्य ज्ञातत्वात् । न च दर्पणावच्छेदेन मुखाज्ञानं तथा, मुखाज्ञानस्य मुखकल्पकत्वे मानाभावात्, रजताज्ञानस्येव रजतादेः । तस्मात्प्रतिबिम्बस्याज्ञानकल्पितत्वाभावे तदंशे भ्रमत्वं नैयायिकरीत्यापि न संभवति, तदभाववति तत्प्रकारेणोह्ये खेपि । परावृत्यग्रहणपक्षे दर्पणाद्यनुविधानानुपपत्तेः । तदनुविधानाननुविधायिनी भ्रमविषयतेति तु न शङ्क्यम्, ग्रीवादावेव प्रकारत्वात्, दर्पण इत्यत्र वैज्ञानिकाधारतायाः सप्तम्यर्थत्वे बाधकाभावात् । यदि च वैज्ञानिकाधारत्वं विषयताविशेषो वा प्रतिबिम्ब इत्युच्यते, तथापि तदभाववति तत्प्रकारत्वाभावात् भ्रमत्वम् । आधारत्वांशेऽवच्छेदे वा भ्रमेऽपि सम्मुखमुखसाधारणविषयताभेदे मानाभावादज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयताभेदाभावाच्च मानाभावादनुपपन्नम् । तस्मात् प्रतिबिम्बेच्छामप्यनादीच्छायां संनिवेश्य विषयताविशेषोऽयं प्रमयाऽपि निरूप्यताम् । तथा चाक्रूरदर्शनसंवादः साधीयान् स्तूयमानरूपस्य सपरिकरस्यापि धर्म्यंशे प्रतिबिम्बस्य प्रमाविषयत्वात्, तत्र तथैव स्वरूपेणाचष्टेत्युक्तेरित्यलं विस्तरेण । **प्रतिबिम्बतत्वं जानन्निति** । लौकिकालौकिकसाधारणविषयतामात्रं जानन्न निष्कम्पप्रवृत्तिमान् पूर्वं दृष्टः, न अनादौ प्रवाहेऽपि दृष्टस्थाप्यनुमाने दृष्टान्तात्माभः । नन्वैहलौकिकप्रवृत्तौ दृष्टान्तः सकम्पप्रवृत्तिमानाम्रफलादावपि तथाविधे दृष्टान्तः, निष्कम्पा तु साधनांशेऽपि न, नियमतः कृष्यादिप्रवृत्तिवदुपपत्तेश्च । तथा च वक्ष्यन्ति **सम्प्रतीति** । सत्यम्, आस्तिकानां निष्कम्पा

प्रवृत्तिरिति तावदविवादम्, 'साङ्ग' इति न्यायात्, तथापि त्वन्नये प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वज्ञाने प्रमोषं कल्प्य-
मिव अनुमया जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमुच्यते, न वेदे इत्यनुक्तोपालम्भ इति । किञ्च शब्दस्य मिथ्यात्वं नार्थस्य,
अन्यथा ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वापत्तिरिति चेदात्मानमुपालम्भस्य ब्रह्मन्यायेनैवास्माभिः कार्यकारणव्यवस्थायाः सत्य-
त्वाभ्युपगमात्, सत्ये ब्रह्मणि समन्वयाभ्युपगमाच्च । नाप्यनुक्तोपालम्भः, 'अज्ञानदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृ-
ष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमा' इति योगवासिष्ठामिप्रायेण भवन्मते सर्वेषां प्रतिबिम्बत्वाभि-
धानात्, प्रतिबिम्बत्वव्यापकमिथ्यात्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिविघटकत्वेन मूलोक्ततया व्यापकमुखेन प्रतिबिम्बत्वोक्तेरनु-
क्तोपालम्भत्वाभावाच्च । किञ्चेत्यन्तेनात्महानज्ञानादिदूषणसमुच्चयः, तथाप्यनास्थया पुरुषार्थोऽपि प्रवृत्तिः संभव-
तीति याथात्म्यज्ञानेनास्माभिर्निवार्यते इत्याहुः **सैतंमेवेति** । ननु स्वप्नेऽपि स्वप्नं पश्यामीति कदाचित्स्वप्नो जायत
इति चेत्तत्राहुः—**स्वप्न एव विदुष इति** । तादृशज्ञानवतोऽपि स्वप्ने प्रवृत्तिर्जायमाना स्वाप्रिकफलाविसंवादिनी
च । तथा चेयं जायमाना क्रममुक्तिपर्यवसायिनी ब्रह्मभावपर्यवसायिनी वा न स्यात्, स्वाप्रिकसंवादेनाप्युप-
पत्तेः, 'असत्ये कर्मणि स्थित्वा ततः सत्यं प्रपद्यत' इति चेत्तर्हि यावत्सत्यप्रपत्तिपर्यन्तं स्वप्न एव स्थितः, स्वप्न-
तुल्यमेव फलमुपलभेत, मैवम्, उक्तरीत्या स्वाप्रिकसम्वादेनाप्युपपत्तेः । तथा च ब्रह्मभावोऽपि स्वप्न एवास्तु, का
क्षतिर्मा च निवार्यताम्, तादृश्यनिवर्त्य स्वप्नाङ्गीकारस्य महानिद्रावदुपपत्तेः । तथा च मिथ्याब्रह्मभावनैव शास्त्रा-
र्थोऽस्तु, ब्रह्मणो मिथ्यात्वेऽप्यक्षतेः, स्वप्नफलन्यायेनोपपत्तेः, क्षणिकब्रह्मवादवत् फलाविसम्वादास्यैवोपपादनीय-
त्वात्, मिथ्यापदार्थस्याधिष्ठानावरोप्यत्वेऽप्यधिष्ठानस्यापि स्वप्नफलन्यायेनोपपत्तेः । अत्यन्तासत्यपक्षप्रवेशाद्वा
नाधिष्ठानापेक्षा । एवंविधाधिष्ठानधाराया अलीकत्वेनैव तत्कल्पनागौरवानयनारादिति निगमकल्पवृक्षमूर्द्धानं गतं
प्रतिवादिनमवतारयन्ति **गृहाणेति** । प्रतिबिम्बितफलं सत्यं गृहाणेत्यर्थः । सोऽवतीर्य पुनः शङ्कते **नन्विति** ।
ममाधीतवेदवेदान्तस्य शाब्दज्ञानं जातमपि न फलायालमभूत्, व्यर्थश्च मया स्वाध्यायविधिर्ज्ञात इत्यनुतापिनं
वादिनं स्वसाधारणतामुपनयन्ति **नैतत्सारमिति** । यत्त्वया शास्त्रार्थतया बुद्धं प्राप्तं च फलम्, तत्स्वाप्रफल-
न्यायान्निःसारमन्तःसारं नेत्यर्थः । **प्रतिविश्वत्वेनेति** । अनुमानं तु न प्रतिबिम्बितवृक्षपक्षम्, आश्रयासिद्धेः,
किन्तु तीरवृत्तिवृक्षा नीरवृत्तिसत्त्वाभाववन्तः, नीरावच्छेदेन चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावात् तीरवृत्तिपाषाणादिवत् । तीराव-
च्छेदेन चक्षुर्ग्राह्यत्वे सतीति हेतौ विशेषणीयम्, अन्यथा नीरावच्छेदेन चक्षुर्ग्राह्यत्वाभाववति नीररसादावनैका-
न्तिकतापत्तेः । एवं च नीरावच्छेदेन तत्फलार्थिप्रवृत्त्यभावोपपत्तिरित्याहुः **अन्यथेति** । अन्यथा असत्त्वानुमा-
नात्मकविशेषदर्शनस्य चाक्षुषभ्रमानिवर्तकत्ववत्प्रवृत्त्यविरोधित्वे । एवं च **प्रसारितवाहुरित्यनेन** पूर्वं सूचितं प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तिरूपदूषणं दृढतया प्रकृते सङ्गमयन्ति **प्रसंगित्यादि** । न ह्येवंविधफलकत्वज्ञानं प्रात्यक्षिकं येन परोक्षवा-
धेऽप्यनुवर्तत, किन्त्वेवंविधं प्रवर्तकज्ञानमार्षमित्यार्षेण मिथ्यात्वज्ञानेन बाध्येतैवेति भावः । लौकिकसन्निकर्षाज-
न्यदोषविशेषाजन्यज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धेर्विरोधितया जलादिसमवधानात्मकदोषविशेषाजन्यप्रतिबिम्बप्र-
त्ययाविरोधित्वेऽपि निष्कम्पप्रवृत्तिं प्रति बालकपश्वादिप्रवृत्तिव्यतिरिक्तप्रवृत्तिं प्रति च विरोधित्वमन्वयव्यति-
रेकसिद्धम् । तत्कारणेष्टसाधनताज्ञानविघटकत्वाच्च सुतरां प्रवृत्तिविरोधित्वमित्यस्मदुक्तौ बाधकाभाव इत्याहुः **बाध-
काभाव इति** । स्यादेतत्, प्रवृत्तिसमये बाधज्ञाने प्रमोषः कल्प्यते, प्रवृत्तिरूपफलानुरोधान् । किञ्च उक्तज्ञाने विरोधि-
त्वं क्लृप्तं, न तु प्रवृत्तौ । तत्कारणीभूतज्ञानप्रतिक्षेपकत्वे तु शाब्दान्यत्वमपि विशेषदर्शनप्रतिबन्धतावच्छेदके निवेश्य-
ताम्, योग्यताज्ञानहेतुतामतेऽपि विशेषदर्शनस्य श्वैत्यव्याप्यशङ्कत्ववत्ताज्ञानीयपीतप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविरोधितायां
विपरीतज्ञानविरोधित्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् । तथा च शाब्दमिथ्यात्वज्ञानस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वं न कल्प्यते,
फलानुरोधित्वात्कल्पनाया इत्याशङ्कते **नन्विति** । अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य पूर्वोत्तरावस्थायां स्वर्गमुक्तिसाधनं,
मिथ्येति ज्ञाने मिथ्यात्वघटकाभावज्ञानं यद्यपि प्रतियोगिसमानाधिकरणभावज्ञानत्वाच्च प्रतिबन्धकं, तथापि
मिथ्यात्वज्ञानं सत्यत्वज्ञानप्रतिबन्धकं भवत्येव, भवन्मते बलवन्मिथ्यात्वज्ञाने सति सत्यत्ववति सत्यत्वप्रकारकयोग्य-
ताज्ञानाभावात्प्रमात्वविषयकशाब्दबोधानुपपत्तिः । यदि च प्रवर्तकतायां प्रमात्वं नोपयुज्यते, व्यावहारिकं वा
तत्तथा, तथापि किम् । मिथ्यात्वज्ञानेन द्वैतप्रतीतिनिवर्हणादिति चेत्, न, तद्व्यावहारिकत्वेन प्रतीतेर्ब्रह्मविदाम-

प्यतिरोधानात् । तत्र व्यावहारिकत्वं प्रकारो न वेत्यन्यदेतत् । कथं तर्हि वेदान्तेषु मिथ्यात्वव्यपदेशः, प्रतीतौ विचारणीयायां कोऽयं पर्यनुयोगः । वस्तुतः सदंशसामानाधिकरण्यं विहाय प्रतीतिमात्राभावादसदंशसामानाधिकरण्यमतिक्रम्य च ब्रह्मणि सत्प्रतीतेर्बलवत्त्वमभ्युपगच्छतां ब्रह्मवादिनां मते सत्त्वपदेश एव बलवानिति सत्त्वेन प्रतीयमानं मिथ्यात्वमपि सत्त्वं नातिशेते इत्यनुशयेनाशयाना आहुः तैव कुत इति । आदौ फलानुरोधितया पूर्वपक्षे प्रवृत्तिरानीता । दृष्टार्थापत्तिदृष्टान्तेन मे स पूर्वपक्षी एवं प्रष्टव्य इत्यर्थः । पूर्वपक्षस्तु सिद्धान्तनिर्द्धारं सर्वत्र मिथ्यासिद्धान्तानवतारोऽपि स एव सिद्धान्त इत्युभयथापि पूर्वपक्षो मिथ्या, अतस्तथा वदन्नपि सोपपत्तिकं वदतीति वादी तोषयितव्यो भीषयितव्यश्च । तुष्टं प्रत्युच्यते—यदि ब्रूयादिति । 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती'त्यतिवादित्वलिङ्गं ब्रह्मविदां वादिद्विरदक्रीडासेतुं द्रढयन्ति सै वक्तव्य इति । प्रतिवादित्वं स्वस्य प्रकटीकृत्य त्वया स वक्तव्य इत्यर्थः । निःश्वासो जगज्जीवनयोनित्वसमानाधिकरणः । अत्र संशयः, ब्रह्मणे पूर्व वेदोपदेशो वा, श्रीभागवतोपदेशो वा । आद्ये पुनरुपदेशवैयर्थ्यम् । द्वितीये आद्यवैयर्थ्यम्, तस्मादुभयोपदेश एकधोक्त इति निर्द्धारः । तयोरेकवाक्यतया शास्त्रार्थो ब्रह्मरूप एव शब्दसाधारण इत्याहुः वेदे इति । स्वयम्भूरिति । वेदात्मकः शब्दो नित्यः, तदुत्पादकशब्दान्तराभावात्, अखण्डज्ञप्तेरखण्डशब्दप्रमाणत्वात् पूर्वपूर्ववर्णगोचरसमूहालम्बनसंस्कारसहितान्तिमवर्णानुभवपक्षे पूर्ववर्णांशे लौकिकविषयतानुपपत्तेरिति विस्तरः । पदज्ञानत्वेन कारणत्वात् शब्दस्येश्वरे जगत्कारणतायामवच्छेदकत्वात् । अत एव शब्दानुगतं सर्वं लौकिकस्त्वाभासस्तद्व्यङ्ग्यस्यालौकिकशब्दत्वात्तस्यैवा (वेदत्वाच्च) वच्छेदकत्वाच्च वेदत्वं पुनरखण्डोपाधिर्विषयताविशेषो वा, लक्षणान्तराणां नवीनैः परिशोधे तथैव पर्यवसानात्, क्षोदक्षमत्वाच्च । भगवतः सुखोद्भासव्यापारेण नामात्मकः शब्दः स्वयमेव स्वरूपघटकतया प्रकटीभवति । नामविशिष्टो हि भगवान् शब्दार्थः, एवं वेदविशिष्टोऽपि अग्निहोत्रादिनामविशिष्टाग्निहोत्रवत्, द्वादशेऽहनीति वेदे सर्वनाम्नां सिद्धत्वाच्च घटपदवत्त्वं घटत्वमिति शाब्दिकैरभ्युपगमाच्च । सत्तावदेव शब्दोऽसत्तो व्यावृत्तः, स यदि पूर्वं न स्यात् तद्विशिष्टोऽर्थो भगवान्न स्यात्, तस्माद्वेदो भगवलक्षणमेव । न च तत्कारणत्वमेव शास्त्रयोनिःसूत्रितम्, वेदविशिष्टस्यैव वेदं प्रति कारणत्वात्कारणतायाः स्वसत्ताव्याप्यकार्यसत्ताकत्वे पर्यवसानात्, ज्ञानवद्वेदस्यापि नित्यत्वात् । अन्यथाऽनित्यदृष्टान्तेन नित्यज्ञानादेरसिद्ध्यपत्तेः । नन्वनित्यज्ञानस्योत्पत्तिर्न श्रुता, वेदस्य तु श्रुतेति वाच्यम् । 'स्वयम्भूरिति वाक्येन नित्यत्वस्यापि श्रुतेः । एवं सति नित्यत्वे सत्ता (लाघवा) नुगृहीता श्रुतिर्बलवती । तथा चाध्यापनादौ वेदानां प्रत्यक्षमेव, विषयतया वर्णवत्त्वादेरवच्छेदकत्वाद् वायुसंयोगादेस्तत्रैव कारणत्वात्, अलौकिकप्रकारतावादिनां नैयायिकानां तादृशविषयतया अनुमित्याद्यसाधारण्यात् परम्परया वर्णत्वमेवावच्छेदकम्, अनित्यत्वकल्पनापेक्षया महल्लाघवादित्यलं विस्तरेण । पूर्वपूर्ववर्णगोचरसमूहालम्बनसंस्कारसहितान्तिमवर्णानुभवपक्षे पूर्ववर्णांशे लौकिकविषयतानुपपत्तेरिति विस्तरः । अत्र 'शुश्रुम' इत्यनन्तरं 'सर्वे वेदा यत्पद'मित्यादिपाठ उपलभ्यमनोऽपि लेखकदोषात्किञ्चिन्नालेखि । अत्र कारणतायाः सावच्छिन्नत्वनियमे वेदादीन् प्रति ब्रह्मकारणतावच्छेदकनित्यत्वपक्षे वा ज्ञाप्यत्वं प्रत्यवच्छेदकमविद्या वा स्वरूपविषयता वा । निरवच्छिन्नकारणतापक्षे तु कारणतैवावधित्वलक्षणा विषयतेत्युभयथापि स्वरूपसाधारणवैशिष्ट्यसिद्धिर्ब्रह्मणीति स्वयमेव समाधावनुभूयापि विचारयेत्याहुः स्वयमेवेति । जगत्कारणतावच्छेदकाविद्याया वेदजनकतावच्छेदकत्वे लौकिकवाक्याविशेषः, तथा सति वेदोक्तपदार्था यूपदयोप्यदृष्टघटितस्वरूपा न स्युः, ब्रह्मापि व्यावहारिकं स्यात्, ततश्चाविद्यायामुत्कर्षापकर्षतारतम्यस्य ब्रह्माविर्भावतारतम्यनियम्यत्वात्तारतम्यस्य 'आश्चर्य्यव'दिति न्यायेनानुग्रहात्मकविलक्षणक्षणात्मकविषयतासाध्यत्वाच्चतथैव विरोधं परिहृत्य ब्रह्मवादी विजयते । परैस्त्वविद्यामहिम्नैव विरोधमपहरद्विस्तदुपपन्नकतया च 'मायामाश्रित्य वदता'मिति वाक्यं दर्शयद्भिर्विवर्तभेदमिन्ने ब्रह्मणि विरोधो नाविद्यापि रोद्धुं शक्यः, स्वीयाघटितघटनापदीयत्वात्, तस्या विवर्तस्य मायापरिणामरूपत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा स्वतन्त्रविवर्तवादानुपपत्तेः ब्रह्मनिष्ठविषयताविशेषमन्तरेण विवर्तस्यैव दुर्वचत्वाच्चेति विचारस्वरूपं

विभावनीयं पण्डितैः । एवं वेदानां ब्रह्म कारणमविद्या वेति विषये अपूर्वा वेदमीमांसां तस्मा उपदिश्य तच्छि-
 ष्यानुक्रोशेनाहुः ^{५०}किञ्चेति । प्रमाणशब्दत्वेन वेदानां प्रामाण्यमर्थतथात्वनियतमिति वेदवादानुसारिसर्वशा-
 स्त्रेभ्यो ज्ञात्वा अस्ति मायावादोऽपि परम्पराप्राप्त इति सम्भावनयाऽर्थतथात्वे सन्दिहानस्तस्य प्रामाण्याप्रामाण्य-
 योरुदासीनतया तदुभयमनपेक्ष्य श्रवणमेव कर्तव्यमिति प्रायोपविष्टत्वामेव साक्षान्मायावादिनमुपलभ्य वेदाप्रा-
 माण्यपरिनिष्ठितधिया पुनः संशयात्मतया वा न निष्कम्पं प्रवर्तते तच्छ्रवणे तदर्थानुष्ठाने वेति सन्दर्भार्थः ।
 सकम्पप्रवृत्तावपि वस्तुस्वाभाव्यात्फलं भविष्यतीत्याशङ्कते ^{५१}ननु यत एवेति । उक्तरीत्या निर्णयसंशयौ
 व्याख्यातौ, स्वीकरीत्या तच्छिष्यायोपदिशन्ति ^{५२}तन्निर्णयार्थमिति । एतानि वाक्यानि पूर्वं वेदकारणताप्रा-
 माण्ये प्रस्तुतानि, इदानीं तु निर्णायकत्वेनोच्यन्ते इत्यपौनरुक्तम् । यद्यपि श्रुतित्वेनैव परमते न निर्णायकत्वम्,
 विरुद्धवाक्ययोः प्रामाण्यस्य दुर्घटत्वात्, अत उपक्रमादीनां स्वरूपतो वेदोक्तानां लौकिकवैदिकोपपत्तिसिद्धानां
 प्रामाण्यमनुसृत्य यथामतं स्वस्वाचार्यद्वारा निर्द्धार्य च परमशीतेः संशीतयः शमनीयाः श्रवणप्रवरैः । किं
 वोभयसमाधेः समाधिसौकर्यायैकविध एव शास्त्रार्थो वर्णनीयः कारणत्वादिसमानाधिकरणसत्त्वपर्यवसायी,
 तच्छ्रुत्वा भवदीयः स्वबोधवैलक्षण्यार्थमेव द्वयमेव समादधानो विषयं न भिनत्तीति मुख्यब्रह्मवाद एव सोऽस्मा-
 भिरनुप्राह्य (स्वीकार्य) इति स्वाभिमतं निर्णायकप्रमाणमुपदर्शयन्ति ^{५३}निःश्वासितमित्यादि । जलशायिन
 इमे निःश्वासाः, तत्र कम्बुसदृशः कण्ठः, स्वपत एव सर्वप्रपञ्चसंरक्षणाय चतुर्दशरत्नानि चात्र प्रमाणानि
 आनन्दमयान्तानि (लक्ष्मीप्रतिष्ठितानि) दर्शितानि । श्रीरेव पुनरानन्दमयः, 'रस ५ ह्येवाय'मिति रसा-
 भ्यासादिति पुष्टोऽर्थः । एतत्तत्त्वमानन्दमीमांसायां प्रपञ्चितमस्माभिः । वेदमूला प्रवृत्तिवैदिकी च सृष्टिः पद्मा-
 क्यप्रमाणपारावारीणानां प्रमाणसिद्धा । तत्र वेदप्रामाण्यमुपपत्तिविशिष्टं ज्ञापयितुमैकान्तिकमुपपत्तिवाक्यमेव बहु-
 शोऽभिहितम् । एवं च श्रुतित्वेनैव समप्रामाण्यमिति ब्रह्मवादराद्धान्तोऽपि प्रासङ्गिको दर्शितः । वेदमात्रस्यास-
 ल्यार्थस्याभावादिति श्रीमदाचार्यप्रतिज्ञा चात्र सांसारिकसांयान्त्रिकाणां वेदपोतपात्रशरणानामवश्यं क्षेपणीत्वेना-
 लम्बनीया । कथं तर्हि श्रुतीनां बाध्यबाधकभावः पूर्वोत्तरमीमांसयोः, सत्यम्, वावदूकाः किल प्रवाहपादञ्चराः,
 तावन्मात्रं ब्रह्म बुद्ध्वा तत्र तत्र श्रुतीनां तात्पर्यं प्रतिव्यक्ति भिन्नं कल्पयन्ति, तथाप्यद्वैतरत्नं सर्वानुगतं न लभ-
 न्ते, तस्मात्सिद्धान्तपारदमनुसरन्तु, नान्यथा प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्नारक्षीरसागरयोः पारं गन्तारः । तयोः सङ्ग-
 मोऽयं महापुरुषैः कृतस्तं यो न जानीते तदवस्थामाहुः ^{५४}संस्पृतीति । ज्ञानिनस्त्रेधा, ते सर्वे प्रकृतिपरवशा
 बहवचनेन निर्दिष्टाः । 'ज्ञानी त्वामैव मे मत'मिति भगवत्सिद्धान्तः । तथा च ज्ञानमेव विषयान्तराभावे
 विषयो भूत्वा विषयतामवतीत्युक्तम् 'महात्मानस्तु मा'मिति । अन्धन्तमः सुदर्शनप्रकाश्यम् । सर्वत्र भगवा-
 नेव मार्गप्रद इत्युक्तं भवति । प्रसङ्गस्मृतस्य भगवत उपेक्षानर्हत्वम् । अतिप्रसङ्गो मायायाः, तेनालं भगवतैव
 पूर्णानां प्रतिबिम्बप्रसङ्गात् । प्रसक्तमुपसंहृतं प्रतिबिम्बभ्रमात्कूपेऽन्धतमसि सिंहवच्च पतनीयमिति सिंहावलोक-
 नेन स्मारयन्ति ^{५५}अपरं चेति । यदि चाविद्या न दोषः, तर्हि प्रतिबिम्बः सत्यः, यदि दोषो न सा ब्रह्मणीत्याहुः
^{५६}तथा चेति । 'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे'ति स्मृतेरित्यर्थः । द्रष्टृभावे च प्रतिबिम्बे मानाभाव इति भावः । निया-
 मकत्वं बिम्बाभावे प्रतिबिम्बाभावात्तत्प्रयोजकाभावप्रतियोगित्वम् । स्वाभावस्य चासंभवात्प्रतिबिम्बे प्रतिवि-
 म्बासम्भव इत्यर्थः । अथानुविधानमात्रा तन्मन्यन्ते किमविद्यां प्रति खानुविधानम्, न तावदीष्यवहितत्वम्,
 तदसिद्धेः अविद्ययैव तत्सम्पादितमध्यासपरम्परयेति यदि, तर्हि जीवस्य प्रतिबिम्बो जीव इति सोपहासमाहुः
^{५७}महेश्वरानुक्तौशलमिति । व्याख्यानं प्रतिबिम्बश्रुतीनाम् । ^{५८}प्रच्छन्ननास्तिको निरीश्वरमीमांसकः ।
 तवापि मते बिम्बरूपेद्वरासिद्धिरिति तौल्यरूपकेण व्यङ्ग्यम् । परमात्मैवान्धतमसि पातित इत्यभेदार्थकरूपकल-
 भ्यमर्थं व्यञ्जयन्त इवाहुः ^{५९}परमात्मनस्तददर्शित्वेनेति । भवन्मते द्रष्टृत्वस्योपाधिकत्वादिति भावः । स्यादे-
 तत्, प्रतिबिम्बदर्शां परमात्मनोऽन्यः कश्चिज्जीवोऽस्तु, स एवोपाधिदर्शां स्वान्तःकरणमुपनेत्रं परमात्मानं ग्राह-
 यित्वा गुहां दर्शयितेति यावता स जीवन्मुक्तः, मुक्तौ तु परमात्मन्येव प्रवेक्ष्यति, अत एव मुक्तोपसृप्याधिकर-
 णमिति स्वोचितसेवोन्मुखं वादिनं प्रतिक्षिपन्ति ^{६०}जीवन्मुक्तीति । ^{६१}संप्रतिदुमपीति । जडो निष्क्रियः

स्यादित्यर्थः । यत्तु परदृष्ट्यैव तथेति, तत्र वक्ष्यामः । अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते प्रारब्धमात्रशेषेति । 'ज्ञानाभिः' 'नाभुक्त'मित्यनयोर्वाक्ययोर्विरोधपरिहाराय सञ्चितानामेव क्रियमाणप्रारब्धाभ्यां भिन्नानामेव ज्ञानविनाशयत्वं, प्रारब्धैरेव शरीरयात्रादिकमुपपद्यते । तथाहीति । अन्तःकरणं स्वच्छम्, अविद्या तु गुणत्रयवती तमआद्य-वच्छेदेनाशतोऽस्वच्छेयन्तःकरणे प्रतिबिम्बवादः प्रवृत्तः । जीवाणुत्ववादिनां परैकदेशिनामन्तःकरणसम्बन्ध-हन्तादिमत्त्वं संसारित्वं, न जीवन्मुक्तानाम्, तदुक्तं माध्वैः 'आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेदि'ति । कायवाङ्मनसां तदीयत्वमिति च सिद्धान्तः । न च ममाप्येवं सिद्धान्तेन संसारित्वमिति शङ्काम्, तत्सिद्धान्तानुसरणे भगवत्सम्बन्धिनामन्तःकरणादीनां निवृत्त्यभावे परममुक्तिव्यवस्थादौस्थ्यपत्तेरित्यलं परपक्षप्रवेशेन । सुतरामिति । तत्र दोषान्तराणामपि पूर्वमुक्तलादिति भावः । अन्ये तु अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वाङ्गीकारेण शरीरादौ ऐहिकस्य स्वर्गप्रतिबन्धकत्ववत्प्रारब्धप्रतिबद्धं तत्त्वज्ञानं नाविद्यानिवर्तनद्वारा फलायालमित्याहुः । केचित्तु दग्धपटन्यायेनाविद्यात्मकप्रारब्धादिसत्त्वसुरी-कुर्वन्ति । सर्वान् निराचिकीर्षवस्तदेव वदन्ति नैच वाच्यमिति । 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मण' इति भगवद्वाक्यविरोधादित्याशयः । अन्यथा प्रारब्धाधीना शरीरयात्रेति पार्थस्य समाधानसौकर्यात्तथा भगवता नोक्तं स्यात् । पार्थो हि परेषां तत्त्वज्ञानमास्थाय प्रायोपविष्टो जीवन्मुक्तमिवात्मानं मन्वानो न किञ्चित्कर्तुमुत्सहते, तज्ज्ञानसंस्थां च भगवान्निरस्यति, नित्यमुक्तमिव नरमधिकुर्वन् तत्साधारणीं च स्वप्रयोज्यां क्रियामुपदिशति । यथा स्यन्दनम्, तथा स्यन्दनाधिरूढस्य ते युद्धकर्मेति तत्त्वम् । अयमत्र सङ्ग्रहः—प्रारब्धस्थितौ न विवदामहे, तन्मात्रशेषाऽविद्येत्यादिकं तु न मन्यामहे, अविद्यात्वविद्यात्वाभ्यामेव नाशयनाशकभावात्, सर्वत्र शुक्त्यज्ञानादौ भवन्मते तथा सम्प्रतिपत्तेः, प्रारब्धान्यत्वेन भवद्भिर्नाशयतावच्छेदके विशेषणे गौरवान्मानाभावाच्च । यदि फलमनुरूपत्सि, त्यज तर्हि प्रारब्धस्यैवाज्ञानान्तर्भावम्, सर्वसम्भूतेरभावात् । यदि च यावन्ति ज्ञानानि तावन्यज्ञानानीति नानैव नाशयनाशकभावे प्रारब्धेतरस्थल एव तत्कल्प्यते, न तु प्रारब्धान्यत्वं निवेश्यत इति मन्यते, तर्हि प्रारब्धनाशेन सहैवाज्ञाननाशोऽस्तु, प्रारब्धनाशस्यावश्यं कार्यत्वेन तत्कारणस्यैवाविद्यानाशकत्वोपपत्तेः, प्रारब्धस्याज्ञानकार्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च, तत्त्वज्ञाननाशयत्वेनैवाविद्यात्वोपगमात्, तदुक्तं पुरस्तात् ज्ञानमप्यज्ञानस्यैवेति । ज्ञानप्रागभावस्याप्यज्ञानत्वान्नैवकारविरोधः । ज्ञानव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानत्वादेकविधनियमोपपत्तेर्न प्रागभावेनापि कृतार्थता । न हि ज्ञानभिन्नमात्रं प्रागभाव इति । अपि च प्रारब्धस्य तन्नाशस्य च क्षणादिकं चरमतत्त्वज्ञानं वा परममुक्त्यव्यवहितपूर्वकालीनं नाशकम्, तस्यापि पुनस्तादृशक्षणान्तरं चेत्यप्रमाणकल्पनायां ध्वंसधारादिकल्पनायां च गौरवात्तत्त्वज्ञानाश्रयक्षणस्य दृश्याश्रयकालपूर्ववर्तित्वाभावनियमस्य प्रागभावे मानाभावात्तद्भ्रमस्य तस्य दूषितत्वाच्च । किञ्च विद्याविषयत्वविशिष्टस्याविद्यास्तमयस्य च समकालीनत्वेऽपि चरमधीमतः क्षणस्याविद्यातत्प्रयुक्तदृश्यविशिष्टकालपूर्वत्वाभावनियमो निष्प्रत्यूह एव । अभ्युपगतं हि बृहदारण्यकभाष्ये विद्याविद्यासमययोः समसमयव्यक्तीभवनं रुद्राणां शङ्करेण । तस्माच्चरमधीमतः क्षणस्याविद्याविशिष्टकालीनत्वाभाव इति नियमान्तरमभ्युपगच्छतामाधुनिकवेदान्तविदुषां तत्त्वावबोधविशिष्टक्षणस्य स्वकालीनत्वाभावनियम एवाश्रयवत्पर्यवसन्न इति सूत्रिभिरवधातव्यम् । तथा च प्रकृतं ज्ञाननाशयत्वं श्रूयमाणमपि तादृशस्य नाज्ञानत्वकल्पकम्, प्रारब्धादौ भागासिद्धेः । तत्राज्ञानत्वप्रयोजकं किं नाम, नाशयत्वमात्रमिति चेत्, न; प्रयोजकत्वात्, ज्ञानभिन्नत्वरूपाज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानभिन्नजन्यत्वमेव प्रयोजकम्, अनादित्वात् । तथा च प्रारब्धस्य ज्ञानभिन्नजन्यत्वेनाज्ञानत्वे मूलप्रकृतावसिद्धिः । तस्याः स्वत एवाज्ञानत्वमिति चेत्, ईश्वरेऽप्यहमज्ञ इति प्रत्ययस्वीकारापत्तेः । किञ्च तस्याज्ञानत्वेन ब्रह्मान्तर्भावो वाऽज्ञानत्वं वा, अज्ञानत्वापेक्षया ज्ञानत्वस्य लघुत्वात् । तत्र भेदवादिनां मते धर्मरूपं ज्ञानं सा, अमेदवादिनां ब्रह्मणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तस्य च तादात्म्यत्वात्तदवच्छिन्ननियम्यानामपि पदार्थानां न ज्ञानभिन्नत्वम्, ज्ञानधर्मप्रयोज्यत्वेनाज्ञानप्रयोज्यत्वाभावादिति सुदूरमूर्द्धकाणां गतोऽयं मायावादतमसि ब्रह्मवादचन्द्रमा इत्याहुः ब्रह्मसाक्षात्कारैकेति । तत्साक्षात्करणलक्षणस्वरूपसम्बन्ध एव सर्वनियामकः,

अविद्यानाशे तज्जनने वा, सचाभिन्न एव सम्बन्ध इति यथाकार्यमुनेयोऽयम् । मीमांसकाः प्रकृतिरित्यदृष्टमिति मायेति स्वरूपमिति बहुशो मन्यन्ते, तस्यां द्वितीयदलरूपायां स्वरूपतादात्म्येन विद्यमानायां तदेकतोऽपि विरहात्मकाज्ञानेन स्थातुमशक्यत्वादित्यर्थः । अकारस्य भगवद्वाचकत्वेन निविष्टत्वात् तु तत्पर्यायतयेति पश्याम इत्याशयः । ^{६३}प्रतिबन्धकाभावादिति । तेनेत्यनेनैको ग्रन्थः । अत्र प्रतिबन्धकस्य निवर्तकस्याभावे निवृत्त्य-योगादिति द्वैतापत्तिरित्यर्थः । ^{६४}भोगैकेति । प्रारब्धमविद्याभिन्नं ज्ञानानाशयत्वे सति भोगनाशयत्वात् । अत्र सत्यन्तेनैव सिद्धौ भोगेयादिविशेष्यं नाशकान्तरदर्शकमिति सत्प्रतिपक्षमस्मदनुकूलम् । ^{६५}किं वक्तुमुद्यतोऽ-सि । तिष्ठ तर्ह्येवमेवेति सावष्टम्भम् । ^{६६}अध्यासाभावादिति । सुषुप्ताविति अध्यास एव सामर्थ्यं कार्यका-रणता । अथवा 'प्रारब्धाध्यासशून्यश्च प्राज्ञवर्जीवमुक्तिमान् । परदृष्ट्या श्वसन् गच्छन्नैव किञ्चित्करो यदि । मैवं परस्य दृष्ट्याऽसौ वर्तमानः परैरिह । परश्चतैर्न लक्ष्योऽयं सुप्तोऽप्येवं विराडिति । कृतेऽपि प्रवचने चरमतत्त्वज्ञानस्यैव कारणत्वेन वैयर्थ्यादिति जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिं समुचित्य दूषणद्वयमभिहितम् । नन्वत्र 'तदधि-गम उत्तरपूर्वाघयो' रित्यधिकरणविरोध इति चेत्, न; प्रारब्धसत्त्वेऽपि नास्मन्मते जीवन्मुक्तिविरोधः, शुद्ध-सत्त्वस्वरूपप्रेयोविषयतान्यतरेणानुभूयमानानन्दवत्त्वमुभयसाधारणमुक्तित्वम् । तत्रार्वाचीनाऽपि जीवन्मुक्तिः केषाञ्चिदेव, न सर्वसाधारणी । द्वितीया तद्विलक्षणा शुकादीनाम् । पश्चाद्द्वीलाविग्रहेणावतार इति । एतेन शुकादीनां जीवन्मुक्तानामर्थवाद इति परास्तम् । परममुक्त्यैव सनाथीकृत्य स्वकरे ग्रहणाच्छुकादीनाम् । एतेन स्वतन्त्रभक्ता अपि व्याख्याताः । नित्यमुक्तस्य हि भगवतः परिकरास्त इत्याहुः ^{६७}स्तेति । स्तेति हास्यम् । ^{६८}स्यादेतदिति । ^{६९}चन्द्रादीति । तथा च वैज्ञानिकमवच्छेद्यत्वं चन्द्रादाववच्छेदकत्वं चोपाधेरुभयत्र स्वरूपसम्बन्धविशेषः । ^{७०}द्वित्र्यादीति । जीवनानात्वाभिप्रायेण । आभासत्वं चेदमेव योऽयं वैज्ञानिका-वच्छेद्यावच्छेदकभावः । तथा च ब्रह्मावच्छेद्याऽविद्या वा जीव इति विकल्पोऽपि ध्वन्यते, तदुच्यते ^{७१}द्वित्र्यादिसंख्यायोगीति । साक्षादेवाविद्यायाः संख्यायोगित्वात् । न चैवमविद्याया द्रव्यापत्तिः, इष्टापत्तेः । ^{७२}जीवपदवाच्यमिति । जीवप्राणधारण इति धात्वर्थानुशासने प्राणशब्दोपलक्षिताविद्याया एव सम्बन्धनिरूपकत्वाद्योगरूढ्या च तथात्वम्, 'जीवेशावाभासेन करोती'ति श्रुतेरिति भावः । विचारस्वरूप-माहुः ^{७३}न तावदिति । कस्य ब्रह्मण इति प्रश्नार्थस्यैवार्थत उत्तरत्वे उत्तरयन्ति ^{७४}न ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो मोहाभावोपदेशस्य चतुःश्लोक्यां प्रतिपन्नत्वात् । मालावेणुविषाणादिरूपस्य ब्रह्मणोऽनेकत्वावभासासम्भवात्प्र-क्षिप्तलीलाया यथा नैतत्कल्पीयप्रामाणिकत्वम्, तथा क्वचिन्मानान्तरे प्रसिद्धतथाभावस्य जीवस्य न तथात्वं प्रमाणपरिवृद्धवेदान्तानां सम्मतम् । ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरतीति पक्षस्य 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां'-मिति चैतन्यावधिभूतस्याविद्याविरोधिचेन दूषितत्वात् । 'अभासेन करोती'त्यविद्याया एषावभासं प्रति कर्तृत्वं वाच्यम्, न ब्रह्मणो नापि जीवस्येत्याहुः ^{७५}अवभासविषयत्वादिति । अयं हेतुरविद्यायामपि तुल्य इति न तस्या अपि तथात्वम् । चैतन्यस्यैवाश्रयत्वविषयत्वाभ्यामविद्याया अविद्याश्रयत्वविषयत्वयोः प्रतिक्षेपादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः ^{७६}स्वानेकेति । स्वमङ्गल्यवच्छिन्नचन्द्रद्वैतम् । ^{७७}चन्द्रस्य नियतैकत्वावच्छिन्नस्य । सोऽयमीश्वर-स्थानीयः । ^{७८}तेषां द्वित्रचन्द्राणाम् । ^{७९}तेषां द्रष्टृभिन्नानाम् । ^{८०}तस्य नियतैकचन्द्रस्य । अस्तु तर्हि ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वविषयत्वम्, मैवम्, कर्तृकर्मविरोधस्य भवदुक्तदूषणस्यानिस्तारात्, अत एवेदं संक्षेपकारमतं स्मरतेऽप्याहुः ^{८१}किञ्चेति । जीवात्मनः परमात्मनियम्यत्वं विहितनिषिद्धयोः स्वाधीनप्रवृत्त्यादिक(म)-त्वम्, अन्यथा वेदमात्रात्प्रवृत्त्याद्युपपत्तौ सर्वस्य सन्मार्गवर्तितापातात् । नाप्यदृष्टान्नियमः, दुरदृष्टस्यैव तथा सत्यसम्भवात् । न चैवं वैषम्यनैर्घृण्ये, तस्योपरिष्ठाद्ग्रन्थ एव समाधेयत्वात्, तत्रैव विशदीकरणीयत्वात् । एवं च प्रतिबिम्बवादेऽपि नियामकत्वानुपपत्तेरुक्तत्वेऽपि न पौनरुक्त्यम् । नन्वेवंविधं नियामकत्वमव्यवस्थितम्, चन्द्रं प्रति व्यवस्थितचन्द्रस्य अर्थनियामकत्वमात्रे दृष्टान्तः तदस्त्येव तत्सत्त्व एवोपाध्यवच्छेदात्प्रतिचन्द्रव्यवस्थोप-पत्तेः, इत्येवं ब्रह्मणोऽप्यन्तर्यामिणः प्रवृत्त्यादीन् प्रतीति चेत्तत्राहुः ^{८२}श्रुतिरिति । द्वितीया श्रुतिरित्यर्थः । यथैन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत'इत्यत्रेन्द्रसम्बन्धित्वं लिङ्गप्राप्तमपि बाधित्वा द्वितीया श्रुतिर्गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वं तादृशार्चः

कल्पयति, तथाऽऽत्मशब्दव्युत्पत्तिप्राप्तं व्यापकत्वमपोह्य 'आत्मान'मित्येव द्वितीया नियम्यत्वं नियमयति । न हि व्यापकस्य नियम्यत्वम्, अत एवोक्तं श्रुतिभिः 'तदविमुच्य नियन्तु भवे'दिति । अविमोक्ष भगवदी-यव्यापकत्वव्याप्तिः । तथा सर्वशरीरगतचैतन्योपलम्भं काश्यादिस्थगोः सन्निधानं चादृष्टादिकमन्तरेणैवात्माऽऽ-त्मनि व्यापकाभेदपुरस्कारेण तिष्ठन्नियमयति संसारदशायां तस्याप्यन्तरोऽविज्ञातः । एवं व्यापकत्वश्रुतेरुपपत्तौ सिद्धायां तदणुत्ववादो नियम्यत्वपर्यवसायी स्वरूपसत आत्मनो व्यापकस्यानुभूयमानव्यापकधर्माणां जीवात्मनि स्वाभेदमहिम्नैव निर्वाहसम्भवात् ।

‘गन्धवद्भ्यतिरेकोऽयं ब्रह्मणः सर्वगस्य हि ।

जीवचैतन्यमित्येषा व्यवस्था पाञ्चरात्रिकी ॥

न व्यासश्रीमदाचार्यकुमाराणां च सम्मता ।

विश्वतोमुखसूत्रस्य व्यवस्थां वेत्ति वाक्पतिः ॥

गुणे गुण्यतिगामित्वं व्यवस्थाप्यापि यन्मतम् ।

व्यापकत्वश्रुतीनां हि भगवत्त्वेन योजनम् ॥

तन्मतान्तरभाषेयं स्वस्य सिद्धान्तसिद्धये ।

नानाविधप्रकारा हि वादिनां भगवन्मताः’ ॥

प्रकृतं प्रस्तूयते एवंविधं नियामकत्वमध्यासपरिनिष्पन्नं चेच्छुद्धेऽध्यासः स्वीकर्तव्यः, तर्हि स्वरूपतः शुद्धा-विशेषाज्जीव एव नियामकत्वाध्यासोऽस्तु । तथा चैतत्प्रतिपादका‘न्तरउपपत्ते’रित्यधिकरणभङ्गः । सर्वाधिक-रणानां ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वेन प्रायः समन्वयदृढीकरणार्थत्वात्, अक्ष्यादिदेवताऽन्तरत्ववज्जीवान्तरत्व-स्याप्यधिकरणेन कोडीकरणात् । अथैवं जीवाभिन्ने तद्विलक्षणे च ब्रह्मण्यभेदवादे किं मानम्, आविर्भावस्तु शपथनिर्णय इति चेत्तत्राहुः **अपरं** चेति । ब्रह्मणस्तत्तथोपनीतसत्तादात्म्यानुगमनमेव । ‘यथा विभूतयः सत्याः प्राकट्योत्कर्षतो मताः’ । एवं सत्यस्यैकविधस्यैव वैलक्षण्यनिरूपके ब्रह्मप्रपञ्चे विषयतामात्रेण स्वरूपसन्मात्रेण चरणारविन्दमादधतो भगवतः सर्वोत्कर्षः श्रुतिभिर्विपर्ययमानो लोकसिद्धं पुरस्कृत्यैव, अन्यथा धर्मिवद्धर्माणामपि मानान्तरासिद्धौ प्रतिपादनस्य विप्रतिपन्नत्वापत्तेः । अतोऽभियुक्तानां सूक्ष्मेक्षिकया भवितव्यमिति चकारचको-रार्थः । **कः सम्बन्ध** इति । असम्बद्धसांख्यव्युदासाय । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, न विद्या अविद्या सर्वज्ञताविरोधिगुणो ब्रह्मणस्तत्तन्मात्रताप्रतिपत्तिरिति सिद्धान्तः । तत्प्रसङ्गादिह ब्रह्मणो जगत्कारणतावच्छेदकं विचार्यते, तच्चाज्ञानं भावरूपमिति मते तदध्यासस्यावच्छेदकत्वमुपलक्षणत्वं वा । द्वितीये तस्यानवच्छेदकस्व-भावत्वेन कारणतावच्छेदकत्वमनुपपन्नम्, जगत्कारणतावच्छेदकशक्तेस्तत्त्वज्ञानानिर्वर्त्यत्वाच्च, अन्यथा सर्वज्ञस्य जगत्करणे प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथा च जगदपलापप्रसङ्गः पूर्वमुक्तो न विस्मर्तव्यः । स्वरूपसम्बन्धलक्षणायास्तु सम्भवत्यवच्छेदकत्वम्, निरवच्छिन्नकारणत्वाभ्युपगमे(तु निरुपाधिकमेव कारणत्वमन्ततः स्वरूपविषयत्वमेव वाऽवच्छेदकम्)ऽपि लौकिके साधनसाधारणकारणतावच्छेदकं स्वरूपविषयत्वमेवेति सर्वानुपपत्तिं सिद्धान्ते परिहृत्य परमते तामुद्घाटयन्ति **न तावदिति** । **तयोर्विभुत्वेनेति** । न चाविद्यायां द्रव्यत्वेन विभु-त्वेऽपि न ब्रह्मणः, त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वस्य तन्मते विभुत्वपदार्थत्वादिति वाच्यम् । आविद्यकजाल्यभ्युप-गमसिद्धान्तेनैतदभिधानात्, तदा ब्रह्मणोऽपि द्रव्यत्वाङ्गीकारात् । ननु तथाप्यविद्यासम्बन्धाभावे तदनुपपन्नम्, मैवम्, तदनङ्गीकारपदेन तस्यैव दूषितत्वात्, नित्यानादिसंयोगाङ्गीकाराच्च, संयोगस्य नियमेन जन्यत्वे मानाभावात् । **अध्यास** इति । तत्प्रयोजकरूपाभावेन तस्याप्यभावादित्यर्थः । अपिकारेणैतदर्थप्राप्तेः । अत एवोभयाभावबोधनाच्च पौनरुक्त्यम् । कथं पुनस्तत्प्रयोजकरूपाभाव इति चेत्, अत्राभिधीमहि सन् कुम्भः सन् पटः पीतः प्रिय इत्यादिप्रत्ययाः किमध्यासं संसर्गतयाऽवगाहन्ते, तन्नियामकं वा मूलाज्ञानाध्यासम् । द्वितीये कार्याध्यासे मानाभावः । आद्ये कारणाध्यासे मानाभावः । अथानवस्थापरिहारार्थं कारणाध्यास आवश्यकः ।

प्रातीतिकप्रातिखिकाध्यासस्तु सर्वज्ञाध्यास एव किञ्चिज्ज्ञाध्यासानुप्रवेशादुपपन्नः । संसर्गत्वेन भानात्तु नाधुना सार्वत्र्यमुज्जृम्भते । एवं तर्हि सत्त्वानृतसंभेदावभासः कार्यकारणाध्याससाधारणसिद्धान्तलक्षणाकान्तः । तथा च कारणाध्यासोऽपि स्वरूपसम्बन्धमपेक्षते, न वा । आद्ये सम्बन्धानवस्थादौस्थ्यम्, द्वितीये त्वध्यस्तं ब्रह्मेति भवन्मते लौकिकवैदिकप्रत्ययानुपपत्तिः । ब्रह्मस्वरूपं तत्र सम्बन्ध इति चेत्, तर्हि किमन्यत्र तन्निर्लायनक्रीडामनुसरति । यत्तु स्वरूपसम्बन्धानङ्गीकारावसरे मधुसूदनैः विक्रान्तम्, तथाहि ज्ञानविषययोर्न स्वरूपं सम्बन्धः, तद्विवेके स्वरूपं सम्बन्धश्चेत्यर्थे, संयोगादावतिव्याप्तेः । न च तदुभयान्यत्वम्, हिमवद्विन्ध्ययोरपि स्वरूपसम्बन्धापत्तेरिति । सत्यम् । तयोरपि हिमवद्विन्ध्यावित्याद्येकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धसत्त्वात् । यथा वाऽग्नीषोमौ गौतमभरद्वाजौ नारदपर्वतावित्यादि सद्यविन्ध्याविति च, तेन विशिष्टबुद्धेरपीष्टत्वात् । अन्यथा तु तदारोपाभावे तन्निमित्ताकल्पनात् । यदपि सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमात्मन्यव्याप्तम्, तत्रात्मानं जानातीत्यादौ समवायस्यैव सम्बन्धान्तरस्य सत्त्वादिति । तदपि न । तत्र विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतायामात्मनि ज्ञाननिरूपितायां स्वस्मिन् स्वनिरूपितायां च समवायस्यातन्त्रतया तदन्तरेणेत्यस्योपपत्तेः । अतीन्द्रियाभावादावीश्वरज्ञानानुमित्यदिरूपप्रतीतियोग्यतयैव सामान्यतो विषयतोपपत्तेः । सम्बन्धत्वं च संसर्गाविशेषः प्रतीतिसाक्षिकोऽतिरिक्तपदार्थः प्रमेयत्वादिवत्स्वपरसाधारण इति नानवस्थाव्याघातौ । सम्बन्धत्वेन च चाक्षुषत्वं मूर्तत्वमूर्तत्वान्योन्याभावस्येव, अखण्डोपाधिनाऽभावत्वेन विषयत्वादिना वेत्यस्मियुक्तैरभ्युपगमात् । अभावभ्रमस्थले तु वास्तवसम्बन्धसत्त्वे प्रमात्वस्याऽऽपाद्यत्वम्, तदापादने वास्तवसम्बन्धसत्त्वमित्यन्योन्याश्रयसाम्यात्, फलानुरोधित्वात्कल्पनायास्तत्र स्वरूपस्य सम्बन्धत्वाकल्पनाच्च । न चैवं सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्यादि व्यर्थम्, तस्य सम्बन्धत्वकल्पनातात्पर्यकत्वात् । नन्विदं कल्पनाऽध्यासापरपर्याय एवेति चेत्, न; विश्वव्यवस्थाया अनादिसिद्धदेशकालाद्युपवृंहितविषयतयैवोपपत्तेरित्यधिकं विशिष्टेच्छाव्यवस्थायाम् । एतेन विषयता नाध्यास इत्युक्तं भवति । विषयतयैव सर्वत्र सत्त्ववतांशो नातद्वत्त्वांश इति ब्रह्मांशे प्रामाण्यमेवांशेषतादात्म्यसंग्राहकम् । एतेन विशिष्टस्य प्रत्यय इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वे आत्माश्रयः । सम्बन्धमात्रस्य तत्त्वे समूहालम्बनविषयजगत एव तत्तज्ज्ञानविषयत्वापत्तेः समूहालम्बनविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः सत्त्वात् । एवं ज्ञानस्याभावो ज्ञातोऽभाव इत्यनयोर्विषयवैलक्ष्येनावैलक्ष्यप्रसङ्गादिति दूषणमप्युद्धृतम् । अतिरिक्तत्वेनाभ्युपगतसम्बन्धलक्षणनायाः स्वहस्तितत्वात् । न च प्रतीतौ सत्यां सम्बन्धलक्षणना, तस्यां सत्यां प्रतीतिरिति वाच्यम् । संसर्गज्ञानानियमेन प्रतीतेः सम्बन्धलक्षणनानपेक्षत्वात्, नित्यविषयतायाश्च संसर्गलक्षणनं न प्रतीतिमपेक्षते । नापि द्वयबाधे तृतीयसम्बन्धकल्पनमिति संसृष्टं ब्रह्म, क्वचित्संसृष्टस्वभावम्, उपलक्षणभिन्नत्वात्, यदेवम्, तदेवम्, यथा विद्वद्विशेषणीभूतशमदमादिव्यक्तिः, यन्नैवम्, तन्नैवम्, यथा माया । तेन मायिकसंसर्गनिरासः । अत एव सांख्याइच्छायापत्त्यतिरिक्तं वैशिष्ट्यं प्रकृतिपुरुषयोर्न मन्यन्ते, भेदख्यातिपर्यवसानाज्ज्ञानद्वयवादिनामामनन्ति चोपलक्षणस्य प्रकारताम् । सिद्धान्तिनस्तु तामपि न मन्यन्ते, तद्वक्ष्यामः । न चोक्तानुमानं प्रयोजकम्, उपलक्षणभिन्नस्य विशेषणस्य संसर्गिस्वभावतायाः प्रयोजकत्वात् । ब्रह्म च नोपलक्षणम्, व्यावर्तकान्तरविशेषणविरहात्, असत्त्वविरहात्, प्रत्याग्यव्यावृत्त्यसमानाधिकरणत्वाच्च । तेनाणूनामिव तद्व्यक्तित्वेन ब्रह्मणो व्यावर्तकत्वेऽपि फलितद्वितीयहेतोः सत्त्वान्नासिद्धिः । अतद्व्यावृत्तिसमानाधिकरणस्योपलक्षणत्वात् । अन्यथा घटादेरप्यनियतोपलक्षणत्वप्रसङ्गात् । न च ब्रह्म न संसृष्टस्वभावम्, अविशेषणत्वादिति प्रतिरोध इति वाच्यम्, घटादिषु व्यभिचारात् । विशेषणसामान्यभेदो हेतुरित्यपि न वाच्यम्, ब्रह्मविदि ब्रह्मणो ब्रह्मणि चोभयत्र तादात्म्येन ब्रह्मणो विशेषणत्वात्, अनावृतानन्दैक्यस्य विशेषणत्वाबाधाच्च, आवृतानन्दव्यावर्तकत्वात् । आया तु समष्ट्यङ्गीकारे स्वकार्येषु विशेषणीभवन्ती ब्रह्मणि न विशेषणमिति भवदभ्युपगमाच्च । वस्तुतस्तु मायायाः कचिदपि न विशेषणत्वम्, अननुगतस्वभावत्वात्, समष्टावपि चैतन्यानुप्रवेशात्, सत्ताया एवानुगतत्वात्, स्वस्मिन्ननध्यासात् । एवं प्रपञ्चेऽपीति रहस्यम् । कथं तर्हि घटे रूपमित्यादिविततो विशेषणविशेष्यभाव इति चेत्, तद्वत्ताप्रतीतेर्विशिष्टबुद्धित्वे अनुबोध्यसंसर्गस्यानुगतस्यातिरिक्तस्य सिद्धान्तिभिर्ब्रह्मस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । एतेनासंसर्गतया पूर्वसिद्धा धर्ममीमांसापि सांसर्गिकविषयताविशेषपरतया व्याख्याता । तथा चोपलक्षणीय

प्रकारता प्रत्याख्याता । कृतायाः प्रतीतेरेकविधसंसर्गतागोचरत्वात् । अथ संसर्गतावच्छेदकतया व्यष्टिषु विशेषणतासिद्धिरवच्छेदकता विशेषत्वात्मविदुषां संसृष्टिः तस्या इति । किञ्चैवं शुक्त्यादौ रजतादिमत्त्वं ब्रह्मरूपं स्यात्, संसर्गप्रतीतेरिति, सत्यम्-अवच्छेदकताया अपि तद्वत्ताप्रत्ययगोचरत्वात् । रजतं तु यत्किञ्चिदस्तु, संसर्गो ब्रह्मैवाबाध्यमिति । यदप्याहुः तात्त्विकसम्बन्धव्यापकस्य देशकालविप्रकर्षाभावादेरनुपलब्ध्या बाधात्परिशेषादाध्यासिकसम्बन्धसिद्धिः । यद्यपि प्रतियोग्यनुयोगिभाववाच्यवाचकभावादीनां सम्बन्धत्वे तादृशव्यापकाभावादेरनुपलब्धिर्न बाधिका, तथापि तात्त्विकाध्यासाभ्यां भिन्नमेव तादृशं सम्बन्धं ज्ञेयत्वान्मिथ्याभूतमुररीकुर्मः । तच्चातिरिक्तमनतिरिक्तं वेत्यस्यां काकदन्तपरीक्षायां न नो निर्वन्ध इति, तदेतत्सम्बन्धत्वासिद्धौ प्रतियोगित्वादीनां सम्बन्धत्वसाधकाभावेनासिद्धौ तन्तुकार्पासाद्यभावे तन्नुवायेन सह वादप्रवादमनुहरतीत्यलं प्रसङ्गेन । तस्मादनवस्थापरिहारो नाध्याससहस्रैः, किन्तु स्वरूपसम्बन्धेनैव । तदिदमुक्तम्-**तस्याप्यभावादिति** । अनवस्थयैवाविद्ययाऽनवस्थां परिहरतो व्याघातः । अत एव दान्नामनवस्थां परिहर्तुं यत्रैव दामनि स्वरूपसम्बन्धमङ्गीकृतवान्, तत एवानवस्थामप्यनङ्गीकृतवानित्यावरणाविद्यापरिहारिकेयं लीला पुंभावप्राप्ताया मातुः समुद्दिश्य वत्सलं पितरं प्रति प्रेमोत्पादनम् । ततः स्तुतिश्चैत्यादिकमुपपद्यते । अत्र वादिनाऽऽशामोदकमुपलब्धं स्वमतेन सत्यं कर्तुं प्रथमतस्तदाशं ग्राहयन्ति **नानपि स्वरूपेति** । अविद्यास्वरूपेण प्रत्याशा सम्बन्धस्य कार्या, परन्तु ब्रह्मस्वरूप इत्यभिसन्धिः । प्रश्नेऽविद्याया अभ्यर्हितत्वेन पूर्वत्वात्, तन्मते परस्परआध्यासाङ्गीकारेणाविद्यानिरूपितसम्बन्धस्यापि प्रकान्तत्वात् । अविद्यया करणीभूतया सम्बद्धो बद्धः, ब्रह्मणा स्वत आभिमुख्येन सम्बन्धेन सम्बद्धो मुक्तः । प्रपञ्चोऽप्यस्मन्मते मुक्तियोग्यः, उपाधेश्चैतन्यस्य चाविशेषात् । यदि सार्वत्रिकं तत्, तथापि ज्ञप्तिमपेक्षते । व्यवस्थितस्वरूपसम्बन्धकल्पनप्रमाणरूपं वस्तुतश्चैतन्यमिति । तस्माद्ब्रह्मप्रयोज्यसम्बन्धेन संसारिलापादकः, किन्त्वविद्याप्रयुक्त इति निगमः । अत एव **आस्तां वेति** । आस्तामित्युक्तः पक्षः स्वसिद्धान्तो वेति पराभिमतानादर इत्यतस्तत्र दूषणमाहुः **वाच्य इति** । उक्तानवस्थापरिहारायेति शेषः । **यथेति** । पूर्ववर्तित्वमनपेक्ष्य कारणत्वे सव्येतरविषाणयोरपि कार्यकारणभावपत्तिः । न चेष्टापत्तिः, कार्यत्वकारणत्वयोर्मिथो विरोधादिति भावः । योगक्षेमसाधारणीं कारणतामाशङ्कते **ननु श्रुतीति** । प्रागभावस्थल एवेदं न भावस्थल इत्याहुः **तन्निर्वाहायेति** । अथ कोऽयं निर्वन्ध इति चेत्, तत्राहुः **मैवमिति** । **सर्वात्मनेति** । सृष्टिकालोत्पत्तिकत्वं मुक्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वमित्यंशपरिहारेण सादित्वानन्तत्वादिनिषेधोऽविद्यादावित्यर्थः । **यथेति** । देवमानेन शतायुर्मध्ये न मरणमित्यर्थः । मरणं वैहिकजन्मावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणस्वप्रागभाववासमकालीनस्मृत्याद्यभाव एव । न च मनुष्यमानेन शतायुर्मध्ये मरणाभावे मनुष्योऽप्यमरः स्यादिति वाच्यम् । देवेष्वविद्यायां च देवमानतत्त्वमानयोरेवामरानादिपदाभ्यामभिधानात् । 'विद्यां चाविद्यां चे'ति श्रुत्यनुसारेण 'श्रिये'त्यादिवाक्यं व्याचक्षते **तदिच्छेति** । अत्र विद्याविद्ययोर्भेदाविरोधाववश्यं वक्तव्यौ, सहभावश्रुतेः फलभेदश्रुतेश्च । तत्र भावरूपमज्ञानं नाभावरूपम्, व्याघातस्योक्तत्वात् । तस्य भावरूपता सिद्धान्तेऽपि । किन्तु सखण्डाखण्डविषयतारूपे भावत्वाभावात्वे । विद्याऽविद्ये सखण्डाखण्डत्वाभ्यां प्रकारतात्वादिकेवलविषयतात्वादिरूपे । न चावश्यकत्वात्केवलविषयतैवास्तु, विनिगमकाभावेनानुपस्थितसंसर्गतासिद्ध्यामिव महल्लाघवात्, ततो विषयतामात्रसिद्धेरप्यनिवारणात् । एतेन ज्ञानाभावोऽभावमात्रं च व्याख्यातम् । तत्र तत्र च विशेषो वक्ष्यते । यथा च नैयायिकरीत्या ज्ञानाभावे व्याघात उक्तस्तत्र नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते-तमसोऽसिद्धत्वादूह्यन्तासिद्ध्याऽविद्यानुमानं तावदसिद्धम्, तमसोऽतिरिक्तत्वसाधनवैयर्थ्याद्वादिनः । न च व्याघातः, घटादिज्ञानाभाववानहमित्यज्ञानावगाह्यनुव्यवसायेन प्रतियोगितया ज्ञानग्राहिणा प्रतियोगिज्ञानवति न स्थातव्यमित्येवं हि सः । न ह्येवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाभावज्ञाने प्रतियोगितया घटादिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यदपि घटज्ञानज्ञाने घटज्ञानाभावाविरोधितावच्छेदकीभूतप्रतियोगितावच्छेदकं घटज्ञानत्वं न स्वीयप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनेत्युक्तम्, तत्र घटत्वसमवायपर्यन्तस्याविवक्षितत्वात्समवायेन घटज्ञानत्वं स्वीयसमवायावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयितासम्बन्धेनेति वैषम्यम् । यदि

मन्यते नैतदपि तस्य घटीयालौकिकविषयतानिरूपितज्ञानीयलौकिकविषयतानिरूपितसमवायावच्छिन्नविषयितया तज्ज्ञानज्ञानवृत्तित्ववद्वटीयालौकिकविषयतानिरूपकज्ञानज्ञाने घटज्ञाननिरूपितसमवायेनापि घटज्ञानत्वप्रकारप्रौव्यात्, विषयताद्वयसमावेशशेष्यत्वात् । अतो नैयायिकाः कथमेवं व्याघातं व्याहृत्येन । यच्च घटीयालौकिकविषयतानिरूपितज्ञानीयलौकिकविषयत्वावच्छिन्नमानसे तादृशविषयत्वावच्छिन्नस्य कार्यसमानतत्पूर्वकालान्यतरवृत्तित्वनियमाद्विरोधतादवस्थमिति, तत्सत्यम्, तथापि घटीयालौकिकविषयतानिरूपितज्ञानीयलौकिकविषयतानिरूपितसमवायावच्छिन्नघटज्ञानत्ववत्त्वेनाविरोधात्, तस्य साक्षाद्वद्वदज्ञान एव सत्वात्, तस्य सत्त्वेऽपि निरुक्तालौकिकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुं शक्यत्वादित्यास्तां तावत् । अत एव बाधनिर्णयोऽपि भिन्नप्रकारकत्वान्न शङ्क्य इति । यत्पुनर्भावविशेष्यकप्रत्यय एकत्र द्वयमिति न्यायो न वेति तच्चिन्त्यम्, घटमहं न जानामीत्येव सार्वलौकिकत्वात्, मयि घटज्ञानमिति ज्ञानसत्त्वे तदसम्भवाच्च । उक्तरीत्या घटज्ञानानुव्यवसायाप्रसङ्गेन तत्तदुपधायकघटज्ञानसत्त्वेऽधिकरणतावच्छेदकांशेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादातिशयिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रामाणिकत्वाद् निर्धर्मितावच्छेदकाभावबुद्धेश्चालीकत्वात्, अधिकरणतावच्छेदकप्रकारताधिकरणोपस्थितेस्तत्र तन्त्रत्वात्, तादृशानुव्यवसायस्थलेऽज्ञानसिद्धिप्रसङ्गेनैकव्यूहभङ्गेऽपि व्यूहान्तरप्रत्यवस्थानेन वादिविजयप्रसङ्गाच्च । एवं प्रतियोगिसविषयकत्वं ज्ञानव्यावृत्तं दुर्वचम्, व्यावृत्तौ वा विनिगम इत्यपि बोध्यम् । संस्कारत्वेन च जन्यत्वं स्मृतिप्रागभावजन्यत्वं वा स्मृतित्वमापादयतीति तत्तद्व्यावृत्तप्रतियोगिसविषयकत्वेन हेतुतायामपि घटीयसविषयकाभाववानहमित्यनुव्यवसायानुपपत्तिर्दुर्वचैवेति ध्येयम् । अतीन्द्रियसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव विषयत्वाच्च । किञ्चाज्ञ इत्यादावधिष्ठानाविषयकतत्तज्ज्ञाने लक्षणा तु तज्ज्ञानस्याधिष्ठानाविषयत्वे स्यात्, ततो वरम् । न चैव विरोधिगुणे लक्षणेति । इदं तु बोध्यम्-प्रतियोगितदभावयोरिव ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधोऽपि कथं समाधेयो भवद्भिः, कथं च ज्ञानाभावस्य ज्ञानसमयेऽविनिगमः परिहरणीयः, यत्किञ्चित्तदभावसत्त्वात् । कथमन्यथा प्रतियोगित्वोपपत्तिरपि । वस्तुतस्तु तत्रार्थोऽखण्डविषयत्वलक्षणं कैवल्यम्, अन्यथा प्रतियोगिक्षणानवच्छिन्नतत्तदधिकरणीयविशेषणतायामभावसंसर्गतायां तत्तत्क्षणावच्छिन्नत्वाभावस्यापि तादृशी विशेषणता सम्बन्ध इत्यनवस्थापत्तेः । अतिरेके तु विषयतायास्तत्र तत्रैव सम्बन्धत्वं कल्प्यते । सा च नित्यज्ञप्तिस्वरूपा जन्यज्ञानेषु यथासम्भवं स्वीक्रियमाणसंसर्गताशालिनी तथैवाश्रयत्वविषयत्वभागिनीति भावरूपे एव ज्ञानाज्ञाने । अत एव 'विज्ञानं चाविज्ञानं चे'ति ब्रह्मवादिनामुद्धोषः । अथ समुदायवृत्त्याऽज्ञानादिपदं भावरूपाज्ञानवाचकम्, रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाच्च । रूढिग्राहकं च मायाप्रकृत्यादिपदं ब्रह्मपदमिव मन्मते परमात्मन इति चेत्, सत्यम्, तथाप्यवयवशक्त्यैवोपपत्तेः । न हि वस्तुनोऽज्ञानं ज्ञानाभावो वाऽर्थः, घटो नेत्यत्र व्यभिचारात्, भावे वा मतमेदे घटाज्ञानमर्थः स्यान्न तु ज्ञानसामान्याभावः । एवं चावयवीयोपस्थितेरभावं प्रसिद्धमेवादाय सुलभतयाऽश्रुत्वा कथं बलाबलविवेकः । यदि च प्रकृतिप्राकरणिकी समुदायार्थोपस्थितिः शीघ्रतमा, यथा 'वरुण आदित्यै' रित्यादाविति विभाव्यते, तदा ब्रह्मप्रकरणं 'किन्त्वथात्' इत्यारभ्यैवेति वाच्यम् । उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणस्य पूर्वत्रोभयत्रापि च सत्त्वात् । वस्तुतस्तु कुमुदादिवोधव्यावर्तनाय पङ्कजादिपदे रूढ्या नियम आस्थीयते । प्रकृतेऽनुज्ञानभेदतदत्यन्ताभावप्रागभावादिवोधनेनातिप्रसङ्गसंभावना येन रूढिः स्वीक्रियेत । यत्तु अभावबोधासम्भवस्तद्दीजम्, तत्तु प्रागेव समाहितं व्याघातपरिहारे । किञ्च ज्ञानदशायां तदभावदशायां वा न जानामीत्यस्यानुपपत्तिरुद्भाव्यते; नाद्यः, तदानीमज्ञानवादिनापि तत्प्रतीत्यनङ्गीकारात् । द्वितीये तु तुल्यं समाधानम्, खोत्तरवर्तिज्ञानवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नाभावबोधसाम्राज्यात्, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकलव्युत्पत्तेर्व्यवस्थितविशेषविषयत्वादिति संक्षेपः । अविद्याकृतस्वरूपसम्बन्धकल्पनायां बन्धो, विद्याकृततत्कल्पनायां मुक्त इत्युक्तं साधनेति । साधनाध्यायोक्तविद्याऽप्रयुक्तिरित्यर्थः । अग्र इति । उक्तरीत्या सादित्वमभिप्रेत्य । तैथाचेति । सम्बन्धनिरूपणभेदान्निरूपकभेदाच्चोक्तव्यवस्थायां ध्रुवकलायामित्यर्थः । उभयातिरिक्ता प्रसिद्धिरेतेन परिहृता, ध्रुव इव तदवस्थादर्शनादिति हृदयम् । शुकसनकादी-

नामिति । शुक्रश्च सनकादयश्चेति द्वन्द्वः * । आद्योऽवतारिमुक्तोऽभ्यर्हितः, अन्ये लवतारमुक्ताः । आदिना सनन्दनसनत्कुमारौ । वामदेवस्तु न सर्वदा तथा, किन्तु सम्पन्नः । 'तद्वैतत्पश्यन्नि'ति सिद्धसाध्यसमभिव्याहारलब्धकार्यकारणभावबलेन साधनसम्पत्त्यैव तस्य कृतार्थं (त्वानुशयात्) लक्षप्रतिपत्तेः । अयमेव रूढ्या विवः शुक्र इति न श्रुतौ पृथगुक्तः । सर्वदैव भगवद्भावावेशेन परमात्मैव शुक्रः श्रौत इति तु पारमहंस्यम् । अनुशयस्तु द्वादशपदेन पूर्वमुद्घाटितः । तथाहि—श्रीभागवतस्कन्धप्रतिपाद्यास्तावच्छक्तयो मनीषिभिर्मननेनोद्धर्तव्याः । तत्र 'श्रियो वपुर्दधदि'ति फलप्रकरणार्थत्वात्पूर्वमुक्तिः सर्वोपास्यत्वाय । 'नोऽनुग्रहं व्यधा' दिति पुष्टिः । उभयोः कण्ठरवेणोपादानमन्योपलक्षणम् । एकैकया निषेवितमिति द्वादशवाक्यार्थाः । 'विद्यां चाविद्यां चे'ति चकारद्वयपुटितवाक्यार्थषाड्गुण्यद्वैगुण्येन भगवत्येकधैव साहित्येन समन्वीयन्ते, साहित्यं भगवद्भावः, 'उभयं सहे'त्युक्तेः । भगवद्भावस्तु भगवतो द्वादशात्मत्वप्रकटीकरणम्, तच्छुक्र एव वेति । स च शुचः शोकस्य पारं गतः । शुचः शोकस्य शुद्धसत्त्वभावोऽकारस्तदात्मा हि सः । शुक् च अश्वेति व्युत्पत्तेः । ककारगकाराभ्यां रूपद्वयं समासाभावश्चेति बोध्यम् । तथा च विद्याऽविद्ययोः प्रकारान्तरेण सहभावासंभवात्केनापि रूपेण भगवद्भाववश्यम्भावात् 'सोकामयते'तीच्छात्मकभगवद्भावस्य स्वतन्त्रत्वात्केचिन्नित्यमुक्ता आत्मान इति स्थितम् । 'सोऽकामयते'तीच्छाया लौकिकालौकिकप्रपञ्चगोचरत्वादिति प्रस्तुतोऽर्थः । प्रसङ्गागतं 'एष एवे'त्यादिकमुपरिष्टादुपपादयिष्यते । **अंग्रेवक्ष्याम** इति । 'श्रुतितत्त्वसूत्रैश्चे'ति कारिकायामित्यर्थः । तथा च योगक्षेमसाधारणकारणतास्वीकारे तुल्यन्यायतया ब्रह्मापेक्षयाऽविद्याया एव तादृशकार्यतापत्तेर्भवन्मतार्थान्तरम्, अस्मन्मते भवन्मतसाधनान्तरीयके सिद्धिरिति निगूढभावार्थः पूर्वग्रन्थस्य । नन्वेवमविद्यानिष्ठकारणत्वप्रमापकप्रमाणानुपपत्तिरिति चेत् तत्राहुः **अस्या न निर्वहतीति** । अयमाशयः 'अस्या बन्धनैकस्वभावाया' इति अनुपदवक्तव्यपरामर्शात्तादृक्स्वभावत्वं बद्धस्वभावसमनियतमित्यस्या अपि बन्धस्वरूपत्वेन कार्यत्वावश्यंभावात्तत्करणीभूताविद्ययेति पदं ब्रह्मसमर्पकमेव कारणत्वस्य ब्रह्मैकनिष्ठत्वं गमयति । न हि भवन्मतेऽप्यचेतनस्य कर्तृत्वं, किन्तूपहितस्य । तथा चोभयथाऽपि मते विशेष्यतया ब्रह्मण एव कारणत्वं 'चक्षुषश्चक्षु'रिति वदविद्यागतकरणतानिर्वाहकमित्युक्तम् । **न निर्वहतीति** । सूरिभिर्मनीषितव्यम् । विद्वन्मण्डनपदे मयैव व्याख्यातुलसिकापत्रमर्पितमिति निपुणैर्विभावनीयम् । जीवस्वरूपं तु तदानीं विद्यमानब्रह्मस्वरूपस्य सहस्रसम्बत्सरपरिमितकालादनाविर्भूतत्वेन प्रथमतो व्युच्चारणे प्रतीतपृथग्भावंऽशत्वेनैव व्यपदेशो, न बद्धत्वेन, नापि जीवत्वेन तदुक्तम्, **स्वरूपमिति** । जीवत्वं तु प्राणशब्दोपलक्षिताऽविद्यापदार्थसम्बन्धनिबन्धनं प्रागुक्तम् । परिपूर्णस्वरूपतिरोभावः स्वप्रयुक्त इति तत्त्वम् । दूषणार्थं पुनरप्याहुः **जीवभावमिति** । स्वमतेन तु 'तदभिध्याना'त्त्वितिन्यायेनाविर्भावविशेषो जीवभावः । नैतावता सर्वज्ञतावैशिष्ट्यमपनीयते, तत्रैव किञ्चिज्ज्ञतामात्रप्रतीतो जीवभावः, मात्रत्वं ब्रह्माभिधानप्रयुक्तम्, अभिध्यानं तु स्वरूपसम्बन्धविशेषो ब्रह्मनिरूपितो, न लविद्यानिरूपितः । ब्रह्म हि स्वसम्बन्धमन्तःकरणादौ कलयन्नाज्ञो भवति, प्राज्ञ इव सुषुप्तौ । इयमेव प्रथमावस्था जीवस्य सुषुप्तावनुवर्तते । ब्रह्मणि पुनरविद्या स्वसम्बन्धमध्यासात्मकं कल्पयन्ती पूर्वोक्तकार्यकारणाध्यासविकल्पप्रसजितामनवस्थामसहमाना स्वरूपाख्यं सम्बन्धमासादयेद्यदि, तर्हि ब्रह्मैवासादितं तया, कालियेनेव भगवानिति परमात्मोपप्लवः सर्वश्रुतीनां दर्शितः । परमात्मना तु स्वसम्बन्धबलेन सर्वज्ञेनाविद्यामधिकृत्याधोक्षजेनाध्यक्षीभवितव्यं श्रुतिकुमारीणामिति ध्वनिः । ध्वंसध्वंसः सर्वत्र भवतेष्यते, न तु सर्वत्रान्योन्याभावस्य । तथा च व्यावहारिकान्योन्याभावत्वावच्छेदेन क्लृप्तस्य पारमार्थिकत्वस्य न प्रहाणमित्याहुः **मेदं वैदन्निति** । नन्वपारमार्थिकोऽपि मेदो दृश्यत इत्याशङ्कते **यत इत्यादि, लक्षणापीत्यन्तम्** । **वाच्य** इति । विरुद्धगुणवत्त्वादेराविद्यकत्वे सिद्धेऽवास्तवमेदस्य कर्मैक्य(व्यक्तता)वादिनां मीमांसकानामपि सम्मतेर्लघवानुगृहीतद्वैतश्रुतेः प्राबल्य (प्रौढ्ये) प्रौढ्ये, मेदश्रुतेरन्यथानयनमौचित्यावर्जितमिति भावः । **तादृशश्चेति** । परमेतदभिप्रायेण, न तु नैयायिकादीनाम्, प्रतिबिम्बितरूपान्तरस्य तैरनङ्गीकारात् । **तादृशोऽनिर्वचनीयः** । अत एव बिम्बप्रतिबिम्बभावोपलक्षितशुद्धचन्द्र एव द्रष्टुर्विषयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो वा, अत एवेत्यर्थः । **महावाक्ये** प्रसिद्धे । ननु 'यत्साक्षादपरोक्षात्' 'अयमात्मा' 'सत्यं विज्ञान'

मित्यादिमहावाक्ये न लक्षणा । यदि तु तत्र बुद्धिस्थित्वेनैव भानम्,* तर्हि 'तत्त्वमस्या'दावप्यस्त्वित्याहुः **परं पूर्वापरेति** । किञ्च 'तत्त्वमसि' मात्रं न तथेत्याहुः—**तथाहीति** । अवच्छिन्नचैतन्यमात्रस्यानवच्छिन्नबोधने सर्ववादानामुपक्रम्य तदुपसंहारस्याधिकारिविषयत्वे तस्य देहात्मत्वाद्देहनिविष्टसकलप्रपञ्चप्रतिष्ठाज्ञाने बद्धपरिकराणां वाक्यानां सर्वबाधपक्षे । यदि सर्वत्र लक्षणा विशेष्यमात्रपरत्वं वा । विनैव लक्षणां मदभिमतताद्वैतसिद्धेरिति ध्रुवाणं प्रत्येकं सिद्धान्ताभिमतं प्रतिजानते **तदेकमेवेति** । **यथा सुवर्णेति** । सर्वविज्ञानश्रुत्युत्पत्तीताभेद एव स्वतादात्म्यलक्षणो ब्रह्माभेदो, न त्वनवच्छिन्नत्वम्, अभावरूपत्वेन गुरुत्वात्, अधिकरणात्मकत्वेऽपि वाक्यार्थे प्रतियोग्युपधानेन प्रवेशात् । सुवर्णादौ सुवर्णत्वजाल्यनुगम इति नैयायिकाः । सुवर्णात्मकव्यक्तिप्रकृतिवैभवाद्वापिकेति सांख्याः । सुवर्णतादात्म्यमाविर्भाववैचित्र्यादवान्तरब्रह्मस्वरूपं दृष्टान्तीकृत्य दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तांश्च दार्ष्टान्तिके स्वरूपतादात्म्ये सिद्धान्तं परिशेषयन्ति **अत इति** । यतो ब्रह्मैव ब्रह्मणो दृष्टान्त इत्यत इत्यर्थः । तदात्मकत्वं तत्तादात्म्यं तत्पदार्थमाहुः **सत्यमिति** । अयमेव प्रधानमहावाक्यार्थान्वयी सत्यं तत्पदार्थः, न तु पराभिमतः कर्त्रादिरूप औपाधिकः, कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अनभिव्यक्तसत्यस्य सत्यरूपस्त्वंपदार्थः, युष्मदः स्वभिन्नापरोक्षविषयतयोद्देश्ये अभिमुद्द्याख्यसम्बन्धविशेषशालिनि शक्तेः । तादृशश्च चिदंशतादात्म्येनामैवेति न युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः समानाधिकरणविषयविषयिणोर्विरुद्धस्वभावत्वमिति ध्येयम् । सत्यलोक एव सत्त्वाविर्भावनिबन्धनसदितिप्रतीतियोग्यं सत्त्वमित्यर्थः । **तेनेति** । **एवेति** । सिद्धान्तः । सांख्यसम्मतवापि तावदवस्थाज्ञानत्वापादकतयोत्पत्तिविनाशपर्यवसिताविति सदैकरसस्य ब्रह्मण आविर्भावो एकविधो वाच्यः, तं प्रदर्शयितुं पूर्वपक्षिणं पृच्छन्ति **नन्वेति** । पूर्वपक्षी प्राह **नान्य इति** । **नान्यः** सिद्धान्तसम्मतवाविर्भावनित्यत्वपक्षः । 'आविर्भावतिरोभावौ यौ पक्षौ तौ गुरुमतः । तावारोप्य हरिं वादसभायां वेशयन्ति हि' इति । सिद्धान्ते आविर्भावो ब्रह्म, इहापि तत्स्वरूपसम्बन्धो घटादिकार्यक्षमस्वरूपविषयतात्मकोऽनुप्रवेशरूपत्वेनैव घटाद्याकारेण प्रत्यक्षसन्निकर्षाणां तद्व्यञ्जकत्वं स्वस्मिन् स्वप्रकाशत्वान्नाना यथा, तथापि घटाद्यवच्छेदेन अनुप्रविष्टस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वाभावात्तदंशे सामर्थ्यपेक्षणे तदवच्छेदेनाविर्भावोऽप्यनित्य आस्ताम् । तथा च ब्रह्मधर्मात्मकाविर्भावस्य नित्यानित्यत्वरूपधान्तरप्रवेशोऽर्जुनस्येव प्रतिज्ञाभङ्गः । पार्थो हि नित्यत्वं प्रतिजानन्नाज्ञया केवलभारतिरोधानाय प्रवृत्तः, पुत्रं च नित्यं द्रष्टुं, दर्शयिष्यति च भगवान् व्यासः । यदि चानित्यत्वं पदार्थानामेकतः पक्षे स्यात्, अनित्यत्वेनैव शोकस्य पारं पश्येत्, भगवत्येव नित्यत्वनिर्द्धारात्, परन्तु भगवत्सम्बद्धानां पदार्थानामपि नित्यत्वं पश्यन् गीतार्थप्रतिज्ञां भगवद्गतामासन्दिकामारूढः सिंहासनाधिरूढश्रीपरिवृढसविधे सिद्धान्तवादी भूत्वा वादिनो नरेन्द्रस्य स्वतादात्म्यमुपकुरुते, तस्मादेकपक्षपातिनित्यत्वप्रतिज्ञायां ध्रुवायां ध्रुवं मध्यस्थीकृत्य पूर्वपक्षिणः प्रवृत्तिं दर्शयन्ति **संततमिति** । अभानपर्यवसिताभावस्थानाभिषिक्ततिरोभावेऽपि पूर्वोक्तनित्यत्वप्रकारमतिदिशन्ति अनुपलम्भे **अनिर्वाच्यतापत्तेरिति** । स्याद्वादप्रवेशापत्तेः । तद्वादिना चार्वाकेण भारक्षपणाक्षमक्षपणकेन दयालुना स्वैकदेशिक्षणिकसिद्धान्तभरमन्थरेण क्षणे आविर्भावः, क्षणे तिरोभाव इति मन्यते, एवमेकक्षणेऽपि स्यादिति स्वैकदेशिमतमप्यतिक्रम्य प्रवृत्तचार्वाकानुवर्ती पूर्वपक्षिचक्रवर्ती पार्थ स्वार्थपक्षे प्रवेशयितुं मायां विरचयति **अनिर्वाच्यते**तीत्युक्तं भवति । शून्यवादिनं च प्रत्युत्थापयति **तयोर्धर्मत्वेनेति** । धर्मत्वेनाधेयत्वेन । तादृक् एव, धर्मिद्वयस्वीकारे तु प्रमाणभेदाद्व्यभेदन्यायेनानन्तधर्मिसिद्धौ क्षणिकत्वमेव, न शून्यत्वम् । ब्रह्मणस्तु धर्मित्वेनाधुना सिद्धमिति भगवन्तं पश्यन्नपि न पश्यतीत्याहुः **शून्यवादैश्चेति** । चकाराक्षणिकः । साधने दण्डादौ यागादौ वा स्थितयोरेव साध्यसाधनभावात्तत्तदिष्टसाधनाताज्ञानस्यैतदसम्भवात् । नित्यत्वज्ञानादपि प्रवृत्त्यसम्भवात् । आविर्भावार्थप्रवृत्तिरित्यपि न; आविर्भावनित्यताया एव पूर्वपक्षितत्वात्, तन्नित्यत्वेनैव प्रपञ्चनित्यत्वसिद्धिर्मेहानेवात्र सम्भ्रमो ब्रह्मवादिनाम् । तार्किकः शङ्कते **किञ्चेति** । **तौविति** । भगवन्मतसिद्धावित्यर्थः । वर्तमानवस्तु लोकप्रसिद्धमित्यभिमानः क्तेति । तद्वस्तुगतत्वेन भगवच्छक्तित्वं भगवन्निष्ठत्वेन वेति प्रश्नः स्वसाम्प्रदायिकस्य । एवं पूर्वपक्षबाणजाले प्रवृत्ते तद्विच्छेदकबाणधाराकारणस्तोमपरम्परा ब्रह्माख्यपार्ष्णिग्राहिणी ब्रह्मवादानुसारेण वस्तुतो नित्यत्वमेव साधयति । तथा च **तथात्वं**

कादाचित्कत्वम् ईश्वरेच्छया कोडीकृतम् । तर्हि नित्येच्छया नित्यं वस्तु, अलीके इच्छाभावात् । अनित्येऽपि सर्वज्ञेच्छा न सम्भवति, आप्तकामत्वात् । ननु नित्यैव तथेति चेत्, 'सोऽकामयते'त्यादिभिः सिसृक्षादीनां (व्यवस्थितत्वानुरोधानित्यत्वेऽप्याविर्भावदिलक्षणः स्वस्य सम्बन्धत्वकल्पनारूपस्वरूपसम्बन्ध इत्येवंप्रकारकार्यविशेषितत्वे साध्यत्वांशविषयत्वोपादानेनाप्तकामत्वानुपपत्तेः साध्यत्वं स्वरूपसम्बन्ध एव) व्यवस्थितत्वं तु न विस्मर्तव्यम् । अतो नित्यत्वेऽप्याविर्भावदिलक्षणः कश्चित्प्रकारः कार्यविशेषितत्वे कार्याशविषयत्वेनाप्तकामत्वानुपपत्तिः । अतः सद्गोचरेच्छैव सदवच्छेदकत्वेन विषयताविशेषानुपादाय वस्तुनः सत्त्वं न व्यभिचरति, अन्यथा पूर्वापरसमययोरसत्त्वापत्तौ तदिच्छया अंशतोऽसद्विषयतापत्तेः । अत एव नैयायिकसम्मतो नित्यानित्यप्रकारोऽपि नाश्रीयते, परमाणुत्वपरममहत्त्वस्यापि महापृथिव्यां स्वीकारात्, ब्रह्माण्डानामानन्यात्सर्वानुगतपृथिवीपदार्थस्य वेदार्थत्वात् । तथा च मध्यमपरिमाणस्य सर्वविज्ञानानाविर्भावप्रयुक्ततया संसारतुल्यतया स्वीकारो न प्रपञ्चनित्यतायां परिपन्थीभवतीति युक्तमुत्पत्त्यामः । अपसिद्धान्ताः प्रागुपदर्शिताः सहकारिणोऽपीच्छायां प्रविष्टा इति सिद्धान्तानुशयेन वादी शङ्कते न चेति । उक्तरीत्येति । सहकारिणामीश्वरेच्छापर्यन्तत्वात्तन्नित्यत्वे सिद्धान्तरीत्यैव नित्यत्वसिद्धौ प्रतीतिसातत्यरूपं दूषणं पृष्ठलभमिति भावः । किञ्चेत्यादिनाऽऽशङ्कितमाविर्भावदिलक्षणं प्रतिक्षेपमुपक्रमते नापीति । यथोत्पत्तौ कार्यव्यक्तिरेव निविष्टा, न दर्शनव्यक्तिस्तथैवाविर्भावे चेत्, उत्पत्तिरेव स इति पर्यायता, अन्यथा वाय्वाद्यव्यापनमित्याह वाय्वाद्येति । आदिना गुरुत्वद्व्यणुकाकाशसंयोगादिसङ्ग्रहः । दर्शनपदस्य लौकिकप्रत्यक्षपरतासङ्कोचे मानाभावादाह अनुभवेति । तार्किकप्राचीनानुरोधेन । नवीनमते त्वनुभवः स्मृतिभिन्नज्ञानम् । अत एव तथैव सिद्धान्तलक्षणम् । आविर्भूतस्य चाक्षुषत्वनियममाहुः उन्नीति । वाय्वादेरुपलक्षणम् । नन्विदमाविर्भावकाले आपाद्यते, अन्यदा वा, आये कश्चित्प्रत्याविर्भावे चाक्षुषत्वेऽप्यलौकिके इष्टापत्तिः, अन्यदा तु नाविर्भावः, उत्पत्तिस्थानाभिषिक्तत्वात्, इत्यत आहुः एवं संतीति । उत्पत्तिदशायां नैर्गुण्ये प्रयुक्ताऽप्रत्यक्षवदाविर्भावदशायां प्रत्यक्षानङ्गीकारे आविर्भावस्वरूपाभावात्, तत्क्षणावच्छिन्नघटे मानाभावप्रसङ्गादनुमानादेरप्रयोजकत्वात्, आविर्भूतत्वज्ञानस्यैवातीतानागतयोरसत्त्वज्ञानपरिपन्थित्वाच्चायमेवाविर्भावपक्षः पाणिनेः सम्मत इति 'जनी प्रादुर्भाव' इत्येवं सोऽनुशशास । न चैवं सति 'भुवः प्रभव' इति सूत्रवैयर्थ्यम् यथा, हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ 'भीत्रार्थाना'मिति सूत्रं प्रपञ्चमात्रम्, तथा, 'अनित्ये जनन'मित्यादिसम्प्रदायानुरोधेन वा तत्सूत्रस्यावतारात्, तथैव महाभाष्याशयात् । आविर्भूतव्यवहारस्याविर्भावादिप्रयुक्तत्वात्तयोः प्रत्यक्षाङ्गीकारेऽनङ्गीकारे वैकतरेणैव भवितव्यमित्याहुः तिर इति । चकारादाविर्भावसङ्ग्रहः । भिन्नवित्युत्पत्तिस्थानीयत्वाभिप्रायेण । अभिर्भाविति । मुरवैरिशक्तिव्याभिप्रायेण, विभिन्नशक्तीनामपि तदीयानां स्वरूपसम्बन्धात्मकविषयत्वेन सामान्यतयैक्यात् । नान्त्य इति । सिद्धान्तपक्षप्रतिक्षेपार्थमेव वादिनः प्रवृत्तत्वात्प्रथमं तदुक्तिः । अवच्छेदकमेदमेदमेच्छायां प्रवेशमाशङ्कते न चेति । तदवच्छेदकप्रपञ्चशक्तिलापत्तिमुज्जृम्भयति हीति । अङ्गुलिध्वनिर्विचाराक्षमतां ध्वनयति । ईत्यागतमिति । तथा च प्रपञ्चशक्तित्वम् । प्रपञ्चस्य नित्यत्वे तच्छक्तित्वेऽपि न दोष इत्युक्ते दूषणमाह संदेति । अग्रेऽप्यन्वेति । कालोपाधित्वं सिद्धान्ते नित्येच्छाप्रविष्टत्वमेव, तेषां चेच्छाविशेषणानामवच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन नित्यमुपलम्भ आविर्भावो वा स्यात् । तदोपलम्भे तस्य नावच्छेदकत्वं कल्प्यत इति चेत्तत्राहुः न हीति । तथात्वं परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावः । तथा च परस्परावच्छेदकत्वे उभयोर्नित्यतया प्रसक्ते सततोपलम्भप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः, अन्यथोभयोरैवोपलम्भो न स्यादित्यनुपपत्तिः । सा च परस्परावच्छेदकसद्भावात् ततश्च सातत्यापादनं सुकरम् । उपपन्नमिति पाठे एकदोपलम्भमानमिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावः, सव्येतरविषाणन्यायादित्यर्थः । तथा च नियामकाभावे प्रतीतीनामाकस्मिकत्वं सातत्यं वा दूषणम् । ननु उभयोर्नित्यत्वेऽप्याविर्भावस्याविर्भावस्वीकारेऽपि नित्यत्वव्याहतेस्तं प्रत्येवावच्छेदकत्वं घटादीनाम् । तच्च यदाविर्भावप्रत्ययस्तदैव घटाद्यवच्छेदेनाविर्भावोऽस्त्वित्येच्छाविषयत्वम् । अन्यदा तन्न कल्प्यते इति चेत्तत्राहुः उन्नीत्येति । कालिकयत्तदर्थयोरननुगम एवमाविर्भावादिपरम्परावच्छेदकत्वधाराकल्पनायामनवस्थेत्यर्थः । अथान्ति-

माविर्भावानामतीन्द्रियत्वमेव कल्प्यते फलानुरोधादिति चेत्, किमिदमतीन्द्रियत्वम्? । यदि तिरोभावस्तं प्रति विषयतायास्तर्हि सततोपलम्भोऽपि तत एव वार्यताम् । इष्टपत्तिरिति चेत्, न, 'यादृशो यत्स्वभावोऽसौ तिरोधातुं न शक्यते । योग्यायोग्यघटेनैव मानं भावाविपर्यया'दित्याशयेनाहुः 'एतेनेति । व्याख्यातो दुर्वचत्वेन अनुपलम्भप्रसङ्गादिना, उक्तविकल्पैश्चेत्यर्थः । किञ्च तिरोभावस्य नित्यत्वेऽनुपलम्भस्य विरुद्धस्यापादनम्, सततोपलम्भस्तु सत्त्वादिनापि भवतीतीष्टमेव । आविर्भावनित्यत्वं वादिमुखादुक्तं तिरोभावप्रत्याख्यानेन व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् ।

‘काले कालान्तराभावः कलोपाधिस्तु दुर्वचः । विषयत्वानवस्थाना (देकं ब्रह्मैव) दास्पदं ब्रह्मगोचरः । आवश्यकी विषयता सर्वत्र व्यवहारतः । संसर्गत्वनिमित्तोऽयं प्रपञ्चः प्राकृतोऽपि च’ ।

एतत्पक्षे प्रतिव्यक्तिभिन्नावित्यसङ्गतमित्याह नाँच इति । मुँरेति । दोषतिरोधानार्थमाविर्भाव इत्यर्थः । दोषतिरोधानार्थं आविर्भावः कारणदोषाभावे कार्यादोषत्वाय दोषस्त्वनाविर्भावप्रसजिताप्तवाक्यप्रामाण्यशङ्कादिः, तदर्थमाविर्भावमहिम्नैवातोक्तिप्रामाण्यसिद्धेः । स एव व्यापको, न तिरोभावः । प्रतियोगित्वेन घटाविर्भावो हीति भावः । सम्बन्धान्तरेण त्वाविर्भावसामान्यमिति विवेकः । एवं चाविर्भावश्च तिरोभावश्चोभौ भावौ सद्भिषयताविशेषरूपौ नासत्साङ्कर्षापादकाविति नासतो वाक्यप्रामाण्यप्रतिष्ठापनम् । अत एव 'मुरवैरिण' इति षष्ठ्यन्तार्थविशेष्यकामेदप्रधानो वाक्यार्थ इत्युक्तं भवति । आद्यमुपपादयति उँनन्तेति । 'परास्य शक्तिर्विधैवे'त्यनेन सङ्गतिर्दर्शिता । उपपादनमन्यथा करोति एँकेत्यादि । एकस्या एव विविधत्वेनोपादानं परिणाममेदाद्वा यथानुभवं विषयतावैलक्षण्यात्मकस्वरूपाद्वेति पर्यालोचनायामविद्याप्रवर्तकत्वादिसिरुपपत्तिभिरवश्यमङ्गीकरणीयम् । द्वितीयपक्षमाश्रित्याद्यः पक्षो वा मास्तु, परसिद्धान्ते वा सगुणसांख्यादौ प्रवेष्टव्यमित्युभयथापि वदन् वादी विचारार्ह इति पुनः सम्भाव्याहुः उँक्तेति । द्वितीयोऽनित्यत्वपक्षः । उक्तं यद्वाक्यं 'वैरिण' इति तद्विरोधादित्यर्थः । वैरं स्पष्टयति भँगवद्धर्माणामिति । तथा च भवत्पक्षपाति वाक्यं भवदस्मिमतनित्यत्वविरोधीति गृह एव विरोधो दर्शितः । ननु तद्वाक्यस्यानित्यशक्तिबोधकत्वमेवास्तु, तिरोभावसहोक्तेश्च, मैवम्, शक्तिर्हि कारणतावच्छेदकत्वेन सिद्धा, सुषुप्तौ मुक्तौ, प्रलये वा तदपगमे शक्तिमद्यावदवस्थायित्वं तस्या नोपपद्यते । न हि ब्रह्मशक्तेः कुण्ठनम् । अप्रतिहतशक्तिवात् । आविर्भावविशिष्टत्वेन च सर्वमेव कारणत्वं किमर्थमिति चेत्, तथाहि—उपादानप्रत्यक्षकारणताया अवच्छेदकः परमाण्वादितः । इत्येवं परमाण्वादेरपि कारणताया आविर्भावः, विशिष्टत्वेनोपपत्तेरिति गृहाण । निमित्तप्रत्यक्षादेरपि कारणत्वतौल्याच्च । उपादानप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकीभूतपरमाणुत्वादेस्तादृशप्रत्यक्षविषयतावच्छिन्नपरमाणुत्वादिना कारणत्वे कार्यकारणभावैक्यलाघवात् । विनिगमकाभावेऽप्याविर्भावस्य स्वरूपत एकस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवम् । न चैवं परमाणुत्वादिनैव कारणत्वमस्तु, तत्प्रत्यक्षकारणता चातिरिक्तास्तामिति वाच्यम् । उपादानप्रत्यक्षकारणतयैव विनिगमकाभावात्प्रत्यक्षविषयपरमाणुत्वादिना कारणत्वसमर्पणात् । एवमप्याविर्भावस्यैकत्वेनेद्वरीयप्रत्यक्षात्मकस्य तस्यैव कारणतावच्छेदकत्वे तु सुतरामविर्भावविशिष्टत्वेनैव सर्वत्र जनकत्वम् । आविर्भावस्याप्याविर्भावविशिष्टत्वान्नानवस्था कल्प्यते, (अयं चाविर्भावपदार्थे नित्यविषयतासम्बन्धलक्षणः, उत्पत्तिस्थानाभिषिक्तः पुनरलङ्कारिष्यते सिद्धान्त इति सर्वं चतुरस्रम्) आविर्भावात्मकरूपस्यैव निरवच्छिन्नविषयताविशेषलक्षणकारणत्वपर्यवसानादिति सर्वं चतुरस्रम् । तदुक्तं भगवद्धर्माणामिति । षड्गुणानां नित्यत्वे षट्त्वस्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्याविर्भावस्वरूपत्वेनाविर्भावप्रकारेणैव प्रवेशादिति भावः । विपक्षे बाधकमप्याहुः तँथेति । अनित्यत्वे उत्पत्तिनियम इत्यर्थः । उत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्ध इत्यर्थः । उँन्तर्गद्भ्याम् अजागलस्तनायमानाभ्याम् । अत्राजप्रकृतिरजात्वेन रूपकेण श्रुतौ व्याख्याता । तद्धर्माविर्भावतिरोभावानुक्तीर्याऽनवस्थापादकौ स्वस्यापि वैयर्थ्यगमयत इति तद्वलस्तनायमानत्वमेवान्तर्गदुत्वम् । सांख्यसिद्धान्तोऽपसिद्धान्तः । तन्मतेऽप्युत्पत्तिस्वीकारे तन्मत एवापसिद्धान्त इति चार्थः । किञ्च तयोः स्वीकारे घटसामग्र्येव तदुत्पत्तिसामग्री वाच्येत्याहुः तँदुत्पादकं चेति । लाघवाद्धत्वादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वमित्याह तँचेति । ननु न्यायनयेऽप्युत्पत्तेरहेतुकत्वेऽपि

सावधिकत्वं स्वीक्रियते, तथा तयोरप्यस्तु । किञ्च स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वाविर्भाव इत्यास्तामित्यत्राह तिरोभावश्चेति । तिरोभावश्चार्थः । तथा सति घटोन्मज्जनप्रसङ्गात्तदङ्गीकार इति भावः । समवायनित्यतया च न द्वितीयः पक्षः । सम्बन्धलविशिष्टस्यानित्यत्वे घटत्वविशिष्टस्यैवानित्यत्वमस्तु, सम्बन्धत्वाकल्पनं च तिरोभाव इत्यस्तु, एवं न्यायनयेनापि घटादेरेव सावधिलमस्त्विति सिद्धान्ते प्रविश्य पूर्वपक्षी न्याय-सम्मतमुत्पत्तिमपि न मन्यते । उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षाभावादानुमानादेरप्रयोजकत्वात् । क्षणत्वस्य नवीनरीत्याऽतिरिक्तत्वे तत्सम्बन्धमात्रस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । व्यञ्जकस्यैव स्वत्वघटनायामुत्पत्तिलमेवाखण्डोपाधिरस्तु । न चैवमपि, प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावादननुगतक्षणत्वस्येवाननुगतोत्पत्तित्वस्यानङ्गीकारात्, उत्पद्यत इत्येव प्रतीतेः । कस्तर्हि तत्प्रतीतेः प्रतीकार इति चेत्, प्रागभावप्रतियोगित्वादिकमेव प्रतीतेर्विषयोऽस्तु । किञ्च प्रागभावस्थानीयो ध्वंसस्थानीयो वा तिरोभावो न वक्तुं शक्य इत्याह न वैकु-मिति । ध्वस्त इति भविष्यतामुपलक्षणम् । रूपवत इति । योगिनां तत्त्वज्ञानमन्तरेण ब्रह्मनोपलभ्यते, निर्विकल्पकैकविषयत्वात् । रूपं धर्मस्तद्विशिष्टं तु सविकल्पकवेद्यम् । सत इति । वस्तुमात्रं योगिप्रत्यक्षविषयो भवत्येवेत्याशयः । अन्यथा योगिप्रत्यक्षस्यातीन्द्रियाकाशदिसाधारण्याद्रूपवत्त्वस्य योग्यतायामप्रवेशाद्यथाश्रुतार्थाग्रहणात् । अत एवोद्भूतरूपवतो महत इत्यादि नोक्तम् । तस्माद्वैकिकप्रत्यक्षसामग्रीपरो नायं ग्रन्थ इति ध्येयम् । वस्तुतस्तु योगजधर्मो रसं न चाक्षुष्यतीति यो यदिन्द्रिययोग्यस्तज्जातीयविषयताया नियामको योगजधर्म इति पक्षधरग्रन्थेऽभिधानात्तदभिप्रायकमिदमुक्तमिति युक्तम् । ननु प्रमाणाभावोऽसिद्धाः, 'अनागतमतीतं चे'ति प्रमाणसद्भावादिति वादिनं प्रति वैपक्षिकप्रमाणं प्रत्यवस्थापयति प्रजाश्चेति । तथा च सम्यक्तत्त्वज्ञानसाहाय्येन ब्रह्मत्वेनैव पश्यन्तीत्येव वादिप्रोक्तप्रमाणार्थोऽस्तु । नैतावता घटत्वादिप्रातिस्विक-धर्मपुरस्कारेण प्रत्यक्षमुपपादयितुं शक्यते । अथवा स्यादेतत्, वस्तुसत्त्वे तिरोभावदशायामपि विषयघटितम-हदुद्भूतरूपादिसामग्रीसत्त्वात् सर्वेणैव घट उपलभ्येत । सर्वान् प्रति तिरोभावे योगिनं प्रत्यपि तिरोभावोऽस्त्वित्याशङ्कां वारयति नचैवमिति । योगिनं प्रति तिरोभावे प्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रत्युत 'अनागत' मित्यादि तत्त्वप्रत्यक्ष एव प्रमाणमुपदर्शितमिति भावः । अथ कथं तर्ह्युपलम्भापादनमिष्टापत्तेरित्याशङ्क्येष्टापत्तिमनिष्टापत्तिं दर्शयति प्रजाश्चेति । जन्यधर्माणः । तुल्यकालीना इत्यार्षम् । आर्षदर्शनाय आर्षज्ञानस्य प्रमाणान्तरत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्, यद्विशुद्धसाक्षिजन्यमामनन्ति । अलौकिकदर्शनाय मुचुकुन्दस्यान्यस्य वा योगित्वात्तस्य कालप्र-स्तत्वादिना दर्शनमुक्तप्रमाणस्य विषयः । तथा च प्रातिस्विकरूपेण घटत्वादिना दर्शनमापाद्यं दुरुद्धरमेवेति भावः । अत्रायं संप्रहः—उक्तरीत्या आविर्भावतिरोभावोत्पत्तिविनाशाः सर्वे एव मा भूवन्, विकल्पानां दुरुत्तरत्वात् । किन्तु यथोपलब्धस्वभावः प्रपञ्चः स्याद्वादसिद्ध एवास्तु, अविद्याविलासो वा, अनिर्वचनीयाकस्मिको वा, कार्य-कारणभावादिव्यवस्थाया आविर्भावादिनिरूप्यत्वात्तदभावे नियतव्यवस्थाऽसम्भवात् । ब्रह्मैव तु परिमार्गितव्यम् । इदमेव नाशादिप्रतीतेर्भ्रान्तत्वम्, अन्यथा क्वापि तदप्रसिद्धौ भ्रमायोगात् । किन्त्वारोप्यविषयसंस्कारोऽनादि-धाराया नियामकस्तथैवानिर्वचनीयभ्रान्तिमसत्त्व्यातिं वा प्रपञ्चगोचरां परिकल्पयिष्यतीति । अथवोत्पत्त्यादिप्र-तीतिराविर्भावादिविषयिष्येवेति तदर्थः । परस्य वादिनो भ्रान्तिरिति प्रतिवादिनि प्रत्यवतिष्ठमाने ब्रह्मणोऽप्येव-मसत्त्वं प्राप्तमिति परस्परदूषकानां कारणमुपलभ्य ब्रह्मगुणवादप्रवाहे तान् प्रापयन्ति प्राप्ते इति । इत्याविर्भा-वपूर्वपक्षरहस्यम् । गुणवादः स्वरूपप्राकट्यात्मक इति स्वयमाहुः अत्रोच्यत इति

‘स्वरूपं हरिरेवात्र निजहृद्गतरेणुना । तरङ्गयुक्तिमुक्तामी रञ्जितेन हि वाक्पतेः । प्रसा-
देनैव लभ्योऽसौ लक्षणं तु विवक्षितम् ।’

आविर्भावे उत्पत्तित्वं, न वा, ज्ञाततात्वं न वेत्येवमाद्याः संशयाः, आविर्भावत्वं, न वेति, नित्यो न वेति च । अत्र 'न वे'ति सर्वत्र संशयाकारो ग्रन्थाधिरूढस्तांत्रिकाणाम् । वयं तु तद्वास्तवभाववान्वेति स्फुटाकारं ब्रूमः । नञर्थे विशेष्यान्वितभावकोटेरन्वयासम्भवादित्यवधेयम् । संशयलक्षणं तु तृतीयस्कन्धीयविवृतिरीत्या वक्ष्यमाणमिति बोध्यम् । अत्रैवविषयत्वयोग्यत्वमिति । अत्रोत्पत्तिस्थानाभिधिकाविर्भावस्य द्वितीया-

दक्षिणसाधारण्यवारणाय योग्यतापदम् । अनुभवः प्रत्यक्षं तत्तदेन्द्रियकम् । यथा तथा चान्तत ईश्वरस्य । तत्र तदीयत्वमेव योग्यता । यद्यपि समयमात्रस्य स्वाधिकरणत्वात् स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयस्याप्रसिद्धेः प्रतियोग्यप्रसिद्धेस्तिरोभावनिवेशेऽपि स्वाधिकरणपूर्वपूर्वसमयतिरोभावाधिकरणत्वादुत्तरोत्तरसमयानां तथैवाप्रसिद्धेः तिरोभावघटनायां तस्येदानीमज्ञानत्वाच्च योग्यत्वं दुर्वचम्, तथाप्यनुभवविषयत्वमधिकरणसमयेत्यादि वाच्यम् । खानुभवत्वेन निवेशाच्चास्य घटादिविषयभेदमिन्नत्वमाविर्भावत्वव्यवहार इति वाच्यम् । न चात्र विषयसत्त्वे पूर्वमनुभवविषयत्वं केन वार्यताम्, उत्पादकसामग्र्या एव विषयताव्यञ्जकत्वोपगमात् । अथ किमिदं विषयताव्यञ्जकत्वम्, विषयतायाः सम्बन्धत्वकल्पकत्वमिति गृहाण । कथमन्यथा विषयतायाः सर्वमत एव नित्यत्वेऽपि ज्ञानादीनां तद्व्यञ्जकत्वमास्थीयते । न चानुभवस्यापि नित्यत्वे तद्व्यञ्जकत्वव्यवहारनियामकानुसरणावश्यकत्वे तत्तदुत्पत्त्यधिकरणतानियमकातिप्रसङ्गस्योत्पत्त्यन्तर्भावेण सामग्रीव्याप्तिमभ्युपगम्यैव परिहरणीयत्वाच्च । अस्माकं तु तत्तद्व्यवहारहेतुज्ञाननिरूपितविषयतायाः सम्बन्धत्वकल्पनमेव सामग्रीनियन्त्रितमिति महलाघवम् । सामग्र्यपि क्षणघटिता, तेनोत्तरक्षणे सामग्र्याः सत्त्वेऽपि नाविर्भावविषयत्वम् । न चैवमनुभवविषयत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । तत्तल्लक्षणाघटितसामग्रीनियम्यविषयताया अतिरिक्तत्वात् । अथ क्षणस्यैव क्षणिकत्वे सिद्धान्तभङ्गः, अन्यथाऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, मैवम्, अस्मिन् क्षणेऽयं क्षण इत्यस्यापि प्रत्ययस्येदानीं त्वावगाहिनो दुरपहवतया कालिकसम्बन्धस्य च तादात्म्यातिरिक्ततया काले कालान्तराभावस्योक्तरीत्या तदुपाधेरव्यवस्थितत्वेनैव लाभात् । 'स एवाद्य सनुश्च' इति श्रुत्युपदिष्टकालपदार्थस्य ब्रह्मणोऽखण्डविषयत्वलक्षणकालोपाध्यन्तरमनपेक्ष्यैव सविषयकविज्ञानात्मकसविषयतावैलक्षण्यस्यावश्यं सर्वैरङ्गीकरणीयत्वात् । तथा च निदानेन पक्षानङ्गीकारात् क्षणाद्यात्मकविषयताविशेषस्य सम्बन्धत्वकल्पिकापि सामग्री सृज्या । सा च स्वप्रकाशत्वमेव । इदमेव च साक्षिवैयत्वम् । ईश्वरस्य कालत्ववादिनां नव्यानां नये क्षणोपाधेरतिरिक्तक्षणस्य च विषयतासम्बन्धत्वनियामकत्वाभ्युपगमे सार्वज्ञतादृशविषयतायाः किञ्चित्प्रयोज्यत्वे अपसिद्धान्तात् तादृशविषयतायाः सम्बन्धत्वकल्पकं स्वरूपमेव शरणीकरणीयम् । न चैवं वैलक्षण्ये भेदाभेदः, तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं भेदस्तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वमर्थखण्डविषयत्वपर्यवसितमभेद इति राद्धान्त इति कृतं प्रसङ्गेन । यत्तु मायैवाधारः कालव्यवहारनिदानं, 'स एवाद्ये'त्यादौ तदुपहितमेवार्थ इति, तन्न; मायोपहिते समन्वयस्य सूत्रकारेणाप्रस्तुतत्वात्, उपलक्षणविधया समन्वयस्य शतशो विप्रतिपन्नत्वाच्च । किञ्च मायायां ब्रह्माध्यासविशेष एवं कालादिव्यवस्थाप्रत्यवस्थापक इत्युक्तं पुरस्तात् । एवं सत्याविर्भावलक्षणे विषयताविशेषप्रवेश एव तिरोभावघटना, नाप्युत्पत्ताविव ध्वंसघटनेति मन्तव्यम् । स्यादेतत्, एवं तर्हि स्वरूपस्य नित्यत्वात् क्षणाद्यनुरोधेन तस्यैव सम्बन्धत्वकल्पकत्वे ध्रुवे सामग्रीस्थलेऽपि तदेव व्यञ्जकमस्तु कृतं सामग्र्येति चेन्न, सामग्रीविशेषितत्वेन कार्योन्नेयविषयताया विशिष्टेच्छासम्बन्धत्वाभ्युपगमादिति पत्रावलम्बनव्याख्यायां विस्तरः । नन्विच्छाया एव सामग्र्यनुविधाने किं मानम् । नहि 'सोकामयत बहु स्या'मित्यादौ सामग्र्या विशेषणत्वमिति चेत् सत्यम्, साधनसाध्यभावेनाहं स्यामित्यर्थ इति केचित्समादधते । वस्तुतस्तु यागादेः साधनत्वमनन्यलभ्यं वेदेन बोध्यते, तत्रापि कारणतावच्छेदिका भगवच्छक्तिरेव । यागात्स्वर्गो जायतामितिच्छाविषयत्वेनैव यागादेः कारणत्वात् । न च यागत्वेनैव तथात्वम्, त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वेन चेतनधर्मेण देवतात्वेन विनिगमकाभावात्कारणत्वसिद्धौ तादृशोद्देश्यताया लाघवेन चेतनात्मकब्रह्मनिष्ठत्वात् । यागत्वं जातिरिति चेत्, फलसमर्पकत्वानुरोधेन देवतात्वेनातिरिक्तकारणत्वापेक्षया यागकारणतायामेव देवतात्वप्रवेशात् । येषां मते 'फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणानुरोधो नास्ति, तान् प्रत्युपपत्तिरेव प्रदर्श्यते । सा चोद्देश्यताऽखण्डशब्दनिष्ठा पार्यन्तिकप्रधानाद्यभावनायामिवान्ततो नित्यज्ञप्तिरूपायां

कारणत्वं व्यवस्थापयतीति किमनुपपन्नम् । एवं लोकसिद्धकार्यकारणभावस्यापि प्रायशो यागार्थत्वाद् यागसाधनीभूत-
द्रव्याणां कार्यकारणभावोऽपि पूर्वेकाण्डार्थः । तत्र यद्यपि दण्डत्वादिनैवान्वयव्यतिरेकग्रहात्तत्त्वतत्त्वेनैव कारणत्वं
न तु देवताप्रवेशः, कुतस्तरां परब्रह्मणः परदेवतारूपस्य, तथापि फलोपधानस्य 'फलमत' इत्यधिकरणार्थत्वात्
सकलकारकविशिष्टेच्छाविषयत्वैर्नैव फलोपधायकत्वं वक्तव्यम् । न चोपधायकत्वे इच्छाप्रवेशो मास्तु, किन्तु साम-
ग्री व्याप्तिरेवेति वाच्यम् । इच्छायामेवैकत्र द्वयमिति न्यायेन सामग्रीप्रवेशोपपत्तौ परस्परविशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहेण सामग्रीव्याप्तिगौरवात् । अवच्छेदकतायाः सर्वज्ञविषयत्वरूपैकावच्छेदकावच्छिन्नाया व्यासज्य-
वृत्तित्वोपपत्तेरिति वक्ष्यते चोपरिष्ठात् । अथ नित्यानुमेयानां कथमाविर्भावव्यवहारः, ईश्वरविषयतामादायेति
ब्रूमः । स्यादेतत्, अस्मदाद्यपेक्षया क्षणे प्राथम्यं वाच्यम्, यतः पूर्वं नास्मदादीनां घटादेः प्रत्यक्षत्वम् । तथा
च तत्तत्क्षणसम्बन्ध इत्यननुगत एवाविर्भावोऽस्तु, चरमत्वस्येवाद्यत्वस्यापि तत्तद्व्यक्तित्वरूपत्वात् । तत्तत्सामयिक-
संसर्गतास्वीकारस्यान्ततः सर्वज्ञवृत्तेरुपाधिघटनां विनैवावश्यं वक्तव्यत्वाच्च । न च काले सर्वमिति प्रत्ययोऽसिद्धः,
खण्डविषयतयैवोपपत्तेरिति वाच्यम् । ईश्वरस्यैव समयत्वमते विज्ञाने सर्वमिति प्रत्ययस्येवापह्नोतुमशक्यत्वा-
त् । नचात्रापि खण्डविषयता, ईश्वरासिद्धिप्रसङ्गात् । अथ कोऽयमनुयोगः, सन्ति चेश्वरे शतशः प्रमाणानीति
चेत्, चिरजीव, तदीयाऽखण्डविषयताया एव सिद्धायाः समर्पणात् । यत्र तस्या उपाध्यनुविधानं तत्र तदव-
च्छेदेन खण्डविषयतात्वम्, यत्र तदननुविधानं तत्र स्वरूपत एवाखण्डाद्यमेव तावन्मात्रीयत्वं प्रातीतिकं पारि-
भाषिकमपि वास्तवं सखण्डत्वम् । अत एव सखण्डत्वं पारमर्थिकम्, उदाहरन्ति च विद्वांसः—सखण्डेषु त-
त्तद्व्यक्तिषु च क्षणादौ सुषुप्तौ वा शब्दजन्यसाक्षात्कारादौ च विनैवोपाध्यनुविधानं स्वरूपविषयतायामेव ताव-
त्स्वरूपं सखण्डत्वम् । तथा च तेनैवोपपत्तौ किं प्रपञ्चेनेति न पर्यनुयोक्तव्यम्, स्वतन्त्रेच्छाया नियन्तुमशक्य-
त्वात् । एतेन सृष्ट्या ज्ञानं ब्रह्मविजिज्ञापयिष्यैव, न स्वार्थ इति निरस्तम् । सखण्डविषयताप्रत्ययान्वयत्वात्तस्य
स्वरूपमात्रे खण्डाया एव विषयतायाः प्रपञ्चादिषु प्रत्येकमेकत्वप्रत्ययसंवादिन्याः पूर्वानुगतायाः स्वस्मिन्नुपाध्यनु-
विधानं विना स्वरूपसंसर्गतावन्नित्यायाः सिद्धान्तधोरणीसमलङ्कृतत्वात् । तथा चाननुगमोऽप्यनुगमः । एतेन च-
रमत्वस्येवाद्यत्वस्यापि तत्त्वतत्त्वेनाननुगमः परिहृतः । तत्ताया अप्यनुपहितायाः खानुगताया एव सार्वत्रिकत्वा-
त् । अथैवं सखण्डत्वव्याप्तिः, मैवम्, तत्तादिष्वनुगमाननुगमयोर्भयोरेव शपथनिवारणीयत्वात् । इदमेव वैल-
क्षण्यमामनन्ति सविशेषविदः, अत्र च द्वितीयादिक्षणे तत्तत्क्षणसम्बन्धानङ्गीकारात्, तथापि प्रथमक्षणीयद्वि-
तीयादिक्षणीयविषयतयोः को भेदः । किञ्चैवं विषयत्वप्रतीतिसामान्यात्सर्वदैवाविर्भावोऽस्तु, अत एवोत्पत्ति-
तोऽयमाविर्भावोत्कर्ष इति, सत्यम्, आविरित्यव्ययस्य व्यवहितसम्बन्धार्थत्वाद्वितीयादिक्षणसम्बन्धानां पूर्वपूर्वेण
व्यवधानात्तथैवाविर्भावलक्षणप्रणयनात् । व्यवधानाव्यवधानकृत एव च विषयतयोर्भेदः । यथा हिमवतो गङ्गा
प्रभवतीति देशव्यवधाने, तथा समयव्यवधानेऽपि समानम्, व्यवहारानुरोधाद्व्यवस्थितेः । तत्पूर्वपूर्व-
क्षणेऽपि केनापि रूपेणान्ततः सत्त्वादिना विषयनित्यतायामप्यस्मदाद्यपेक्षया तदीयविषयतानिष्ठसम्बन्धत्वकल्प-
कत्वं न तत्तत्क्षणसम्बन्धानाम् । अत एव यदि स्यात्तर्ह्युपलभ्येत्यपास्तम्, तत्तत्क्षणसम्बन्धानामनुभववि-
षयतानिष्ठसम्बन्धत्वाकल्पकत्वात्, कल्पनायाः फलानुरोधित्वात् । ननु तथापि तदानीं वस्तुसद्भावे किं मानम्,
योगिन ईश्वरो वा सशपथं पृच्छयताम्, तत्राहुः ते^{६६} चेति । तच्च सा च ते । यूथ एवान्तर्भाव इति यो-
ग्यतेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । न हीदं योगिवृत्तिरोधानम्, किं तर्हि तत्तदात्म्येन स्थितिः, अत एवाहुः वस्तु-
सत्त्वेनेति । ब्रह्मतादात्म्येनेत्यर्थः । तथाहि—उत्पद्यमानोऽर्थो ज्ञानविषयत्वविशिष्ट एवोत्पद्यत इति नियमः ।
तच्च ज्ञानं स्वस्य परस्य योगिनामीश्वरस्य वेत्यविशेषः । अत एवाद्यकालीनो घटो योगजधर्मं विनापि
ज्ञानविषयः, घटत्वाद् द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटवदिति परेषामीश्वरसिद्धावप्यनुकूलमनुमानान्तरम-
वधेयम् । नद्याद्यकाले उपादानप्रत्यक्षवतः कुलालादेर्न तद्वटप्रत्यक्षम्, कालभेदानाकलनात् । एवं चाद्य-
कालीनो घटोऽस्मदादिज्ञानविषयः, विषयत्वात्, द्वितीयादिक्षणवृत्तिघटवदिति प्रयोगात्तस्याद्यकालीनानुभववि-
षयत्वसिद्धिर्निराबाधैव । नहि तदानीमतीन्द्रियो घटः, अतीन्द्रियत्वैन्द्रियकत्वयोर्विरुद्धधर्मद्वयसंकरनिषेधा-
त्तद्योग्यतयोरपि विरोधात् । तदस्यः शङ्कते, ननु तिरोभाववादिमते तदानीमतीन्द्रियत्वापत्तिः, मन्मते तु

तदा विषयवाधादेव नातीन्द्रियत्वापत्तिरिति चेत्, न; सर्वदेन्द्रियागोचरत्वस्यातीन्द्रियत्वपदार्थत्वात् । ममाप्येवमिति चेत्, तावतोक्तानुमानाक्षतेः । नाप्यतीन्द्रियत्वादिकं कालिकाव्याप्यवृत्तिः, मानाभावात् । अत एव 'ते च वस्तुसत्त्वेनैवे'त्येवकारो मूलेऽभिहितः । न च सिद्धान्तानुमाने सामग्र्यभाव उपाधिः, सामग्र्या उक्तत्वात् । एवं च स्वसंवेदनसिद्धमेवाविर्भावस्वरूपं नोत्पत्त्यादिवदतीन्द्रियम् । क्षणोऽपि विषयताविशेषात्मा समर्थित इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । यत्तु कार्यकारणभावानुपपत्त्या तदानीं गुणसामान्याभावसिद्धिरिति, तदपि न; आश्रयतयोत्पत्तेरपेक्षणीयस्य समवायिकारणस्य कार्यभावत्वेन कारणत्वावश्यकत्वे पूर्ववर्तित्वस्य तत्कारणतायां कारणमेदमिन्नयामनिवेशात्, सव्येतरविषाणयोरिव मिथो हेतुहेतुमद्भावस्य सहभूतन्यायेनान्यथासिद्धत्वेनैव वारणात्, उत्पत्त्याधारस्यावश्यापेक्षणीयत्वात्, अनन्यथासिद्धेः । अस्मच्छायागुरवस्तु विषयितया घटवत्त्वमपेक्ष्य समवायेन घटत्वं कार्यतावच्छेदकमित्युत्पत्तौ लाघवपुरस्कृतं प्रमाणमुपवर्णयान्नुक्तुः, तत्तथैव, परं यथोत्पत्तित्वं न कार्यतावच्छेदकम्, अनवस्थानात्, गुरुत्वात्, अर्थसमाजसिद्धत्वाच्च, एवमाविर्भावत्वमपि, किन्तु घटत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, समवायस्यैकत्वाद्विशिष्टाधिकरणतानिवेशे गौरवात्, अवयवसंस्थानवृत्तिघटत्वादेः परम्परासम्बन्धप्रवेशगौरवाच्च । कार्यत्वं तु स्वरूपसम्बन्धविशेषो व्यवहारप्रयोजकः । तत्सम्बन्धकल्पनानिमित्तं कालो नित्यविषयतावैचित्र्यमेव । ततश्चोत्पत्त्यादीन् प्रत्यवधित्वे घटादीन् प्रत्येव तथैवोपपत्तौ 'सत्प्रतिष्ठा' इत्याद्युपपत्तेर्विलक्षणजनकताया एवौपनिषदत्वात् । एकस्यापि ब्रह्मणो दण्डादिष्वाविर्भावात् कमोपपत्तेः । एतेन ब्रह्म निर्गुणं, अविषयत्वात्, आद्यक्षणावच्छिन्नघटवदिति तार्किकपुरस्कृतौपनिषदो यद्यनुमानं प्रयुज्जीत, सोऽपि प्रत्युक्त इत्यलमतिविस्तरेणेति । नन्वेवमुत्पत्तिधर्मकत्वेनैव वस्तुसत्त्वं साध्यताम्, किमाविर्भाववादेनेति चेत्, इष्टापत्तिरिति (केचित्) सांख्यादयः । वस्तुतस्तु ब्रह्मतादात्म्यमिहाद्वैत (ब्रह्म) वादः प्रस्तुतः । उत्पत्तिवादिना तु पूर्वक्षणसम्बन्धानङ्गीकारात् तदङ्गीकारे तदीयमाद्यत्वं दुर्वचम् । यद्यपि प्रागभावानङ्गीकारेऽसतः सत्तापि न तत्सम्भता । तथा चाक्षरचरणसूत्रम्-प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा उत्पादव्ययदर्शनात् 'बुद्धिसिद्धं तु तदस'दिति । 'पूर्वपक्षश्च सिद्धान्त उभावत्र प्रतिष्ठितौ । उत्पत्तिर्यदि नो दृश्या तदानीं चेत्पुरापि स'न्निति सूत्रार्थः । तस्मादप्रतीतमात्रत्वादसत्त्वव्यपदेशो न सत्त्वविरोधी । एवं च घटादिः पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धिसत्ताश्रयः, उत्पत्तिशिष्टसत्ताश्रयत्वात्, सत्ताश्रयत्वाद्वा । उत्पत्तिदशायामनुपलभ्यमानत्वेनासत्त्वप्रसङ्गोऽत्र विपक्षबाधक उद्भावनीयः । तथा चासद्वादिनामैकमत्यम् । तथापि पूर्वक्षणसम्बन्ध उत्पत्तिरितिवादिनां विप्रतिपन्नः, तदर्थं तैः प्रागविद्यमानस्योत्पत्तिसमय एवाश्रयतयाऽवच्छेदकत्वं घटादेः स्वीक्रियते । तत्र च मिथस्तत्कालीनपदार्थैश्च विनिगमकाभावः । ब्रह्म तु तथा कल्पमित्याविर्भावादिभिः (वस्तु) सर्वस्वरूपब्रह्मण एव व्यापकस्य सत्तादात्म्येन सर्वत्रा (नुभूयमानस्य) वस्थितस्य सर्वधर्मवत्तया लाघवानुगृहीतधर्मिप्राहकमानसिद्धस्य स्वगतसर्वधर्मानुरूप्यस्फोरकत्वेनाभ्युपगमाद्वदलतत्कार्यकारित्वावयवित्वादीनां घटाद्याकारेणाविर्भावानां चाश्रयतयाऽवच्छेदकत्वमङ्गीक्रियते । तत्रावयवसंस्थानादयः सद्ध्यतिरेकेणाश्रयतयापि नान्तरीयकतया नावच्छेत्तुं समर्थाः, समर्थब्रह्मेक्षणानन्तरीयकत्वादित्ययमु (प) देशाच्चा प्रत्यग्राविर्भावानन्तरीयको दर्शितः । तदुक्तम्-**न ह्यलीके त** इति । तिरोभावोऽपि वनोद्देशेऽलीकः, यूथाधिप (एव) प्रवेशात् । अलीकत्वं तु तदुद्देशस्य ततोऽपि परं तिरोधानात् । मण्डलमेव सर्वदाऽविर्भावाधिकरणमिति महतामनुशयः । एवमत्र प्रपञ्चे ब्रह्मप्रतीतिर्न भ्रुवा, किन्तु लीलाधिकरणत्वेन सर्वात्मभावसंस्कृते तस्मिन्नलीकत्वापहारेण भ्रुवेत्याहुः **तैर्योरिति** । धर्मलमाधेयत्वम् । लीलालमेवेति तु रीतिः । लीलात्वं तु तन्नित्यतावादे (निर्वक्तव्यम्) लक्षणीयम् ।

'निर्गुजभाविीलालानां नित्यलायाङ्कुरोऽर्पितः । आविर्भावविवादोऽयं सोऽत्र प्रस्तूयतेतमाम्' ।

'शक्ती वा' इत्यत्र शक्तिपदं लीलापरम् । एवं 'परास्ये' त्यत्रापि शक्तिर्हि कारणतावच्छेदकतया सिद्धोऽतीन्द्रियो धर्मः । अविर्भावस्तु स्वभावतः प्रत्यक्षः । एवं तिरोभावोऽप्यभावादिवदध्यक्ष एव । स्वाभाव्यादनध्यक्ष इति तु न, (सद्रूप) ब्रह्मधर्माणां प्रत्यक्षत्वात् । अतीन्द्रियत्वमपि प्रत्यक्षमेव, इन्द्रियत्वादेरखण्डोपाधित्वात् । इन्द्रियत्वस्याखण्डोपाधेरैन्द्रियकत्वात्, वायुस्पर्शस्येव प्रत्यक्षत्वादित्यन्यदेतत् । कथं तर्हि शक्ति-

पदं सामर्थ्यलक्षणम्, योगार्थाभिप्रायादिति । तथा च प्रयोगः—घटत्वादयो धर्मा आविर्भावपर्यवसितास्तत्पर्यन्ताश्च, कालत्रयाबाध्यधर्मिसम्बन्धशालिधर्मत्वात्, आकाशत्वादिवत् । (तत्त्वं तु परिमाणविशेष एव, लघुत्वात्, शब्दस्य प्रत्यक्षत्वेनाकाशासाधारणधर्मत्वे तस्याकाशेनैव ग्रहे आकाशत्वसिद्धावाकाशे विवादाभावापत्तेः) । ननु तस्य शब्दरूपत्वात्स्वतःसाध्याभावप्रसङ्ग इति चेन्न; तत्परिमाणादेरेव दृष्टान्तत्वात् । तथापि शब्दे स्वतो व्यभिचार इति चेन्न; धर्मिनित्यतार्थमुपकान्तस्याविर्भाववादस्य धर्मनित्यतायामपि प्रस्तावात् । तथा च ततोऽपि शब्दनित्यत्वसिद्धिरित्यधिको (पपत्तेरभ्युच्चयः) ऽनुप्रवेशः । अत एव व्योमैकगुणत्वेन नित्यत्वं साधयन्ति मीमांसकाः । न च प्रमाणान्तरसिद्धमनित्यत्वमुपाधिः, प्रमाणान्तरत्वनिवेशवैयर्थ्याद्, घटीयरूपदेरपि नित्यत्वसाधनात्, तद्व्यभिचारस्यानाशङ्कनीयत्वात् । यस्मिन् क्षणे यदुपलम्भस्तत्तन्निरुद्धस्वरूपक्षणात्मकविषयताया एव नियामकत्वान्न सततोपलम्भप्रसङ्ग इति । न चैककारणपरिशेषापत्तिः, ब्रह्मवादिनामिष्टत्वात्, तत्तत्साधनगोचरप्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वा विशिष्टेच्छायत्तत्वात् । तत्तत्प्रवृत्त्यानुपपत्तेरग्रे परिहरणीयत्वात् । तथापि ध्वंसवादिनं प्रति साध्यासिद्धिरिति चेन्न, तिरोभावस्याग्रे विवेचनीयत्वेन तत्रैव तत्समाधानात् । तदर्थं ग्रन्थमवतारयन्ति किं श्चेति । अर्थान्तरोपक्रमः । प्रकृतानुकूलत्वादुपोद्धातसङ्गतिः । तथा चाविर्भावनिरूपणनिर्वाह्यप्रकृतसाध्यसिद्धिसमर्थनार्थं तिरोभावनिरूपणम् । अन्यथा फलतः सोऽप्याविर्भावविशेषः, खण्डान्तरे सूर्यस्येव वा । सच्छक्तिमतो वस्तुनः सर्वत्रान्ततः प्रमेयत्वादिना आविर्भावविषयत्वात्, सर्वथा तदभावानिरूपणात् । अत एवाभावस्याल्पविषयत्वाद्येन केनापि रूपेणाविर्भावस्यैव सावकाशत्वात् । उक्तं हि पुरस्ता 'तृतीययोगितया घटाविर्भाव एव तत्तिरोभाव' इति । न चोन्मीलनानन्तरमाविर्भूतो घट इति प्रतीतिः, प्रत्यक्षमात्रे उत्पत्तिस्थानीयातिरिक्ताविर्भावव्यवहाराङ्गीकारात् भावित्वं भूतत्वं चोभयं तिरोभावगर्भम् । अनुमितिशब्दाद्यनन्तरभाव्यं तु व्यवसायरूपं वा मानसान्तरं वा, यत्साक्षिज्ञानमुपदिशन्ति । सोप्याविर्भावविशेषः । साक्षादपि शब्दादितः केचिदिच्छन्तीत्यलमधिकेन । धर्मधर्मिभावान्यथानुपपत्तिरेव निरसने दण्ड इत्याहुः एतेनेति । अन्याश्रयं वारयन्ति नैवेति । अयमभ्यर्हितार्थः । अन्यधर्मो यद्यन्यमालम्बते, घटधर्मः पटमालम्बते । यथा कालो न घट इति प्रत्ययस्तथा पटेऽपि वाच्यम् । तथा च पटादिरेव कालोपाधितयाऽऽश्रयो महाकालो वेति पर्यालोचनायामनन्तानामुपाधीनामवच्छेदकत्वाश्रयत्वादिकं कल्पनीयमिति गौरवाद्धितीयपक्षाश्रयणे तस्येश्वरानतिरिक्तत्वादीश्वर एव 'पुरुष एवेदं सर्वं'मिति सूक्तैः सर्वाश्रयपदेऽभिषिक्त इति सोऽधुनापि घटत्वाद्याश्रयोऽस्तु । विद्यमानश्च तत्रावकाशः, सन्मात्रं वा प्रतीयत एवेति किमवयविर्भिर्बहुभिर्द्वैतापादकैः, विशिष्टाधिकरणत्वादिभिरेवानतिप्रसङ्गाचेतिसर्वमवदातम् । तत्समवेतत्वेन समयसमवेतत्वेन तत्प्रकारिका पटविशेष्यिका प्रतीतिर्नैत्यर्थः । तेनैव सम्बन्धेन समवायात्मकसम्बन्धेन, समवायस्यासत्वात्, किन्तु कालिकतया तत्र सत्त्वं न तत्प्रतीतिनियामकम्, विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव सम्बन्धत्वात्, तथात्र तत्प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगित्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेनासत्वात्, किन्तु कालिकतयेति तस्य नेदशविशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्, किन्त्विदानीं समवाय, इदानीं प्रतियोगित्वमित्येव विलक्षणविशेषणतावगाही प्रत्यय इति न भवदुक्तप्रतीत्यापत्तिरित्याह ईति चेदिति । सम्भावनायामव्ययः । वाद्यभिमतं स्वरूपसम्बन्धं तन्मुखेन खण्डयितुमुपक्रमन्ते स्वरूपेत्यादि । कालं प्रति सांसर्गिकविषयतात्वं प्रतियोगित्वादौ नास्तीति वादिनं हर्षयन्त एवाहुः सै को वेति । इदानीन्त्वावगाहिन्यां प्रतीतौ प्रतियोगित्वादेर्विशेषणतायाः सांसर्गिकविषयतात्वं वदतामाप्तानां वाक्यं वेदो वा कश्चिद्विश्वासहेतुरित्यर्थः । नै दृष्ट इति । यत्र यत्र संसर्गतात्वं दृष्टं, तत्र तत्र प्रतीतिबलात् । इदानीन्त्वावगाहिप्रतीतिबलात्कृतं संसर्गतात्वं स्वरूपविशेषणतायामपि स्यात् । यदि चेदानीं प्रत्ययः कालिकविशेषणतायामेवेति विभाव्यते, तथापि पदार्थासिद्धौ प्रत्ययोत्पत्तेरनवतारात् । विनिगमकाभावात्सिद्धेरिति तु मन्दम्, स्वरूपमात्रोपस्थितौ कालनिरूपितत्वोपस्थितेरुदीच्यत्वात् । अस्मन्मते तु कृताकृतयोर्विनिगमनाविरहस्यानुद्भाव्यत्वेन ब्रह्मण्येव सर्वे प्रत्यया इष्टापत्तिमधितिष्ठन्ति । न च ब्रह्मवद्ब्रह्मापि कृतम्, कल्पकस्य ब्रह्मण एवोपजीव्यत्वात् । सत्त्वपर्यन्तदृष्टौ तु नाब्रह्मैवार्थः, प्रतीतेः । न चैवमपि ब्रह्मणि संसर्गताप्रकारतयोर्भेदः स्यादेवेति साम्प्रतम्, (अ) मेदेऽपि तत्त्वयोरविरोधात् । ननु तथापि

मन्मते प्रतीत्यभावात्प्रतियोगित्वादौ कालनिरूपितविशेषणतात्वन्नास्तीत्याशङ्कते नैविति । प्रतीत्यभावाद्विशेषणत्वाभावस्तदभावात्तदभाव इति तु शब्देनान्योन्याश्रयस्तर्कितः । किञ्चेदानीन्त्वावगाहिप्रतीतावपीदानीं काले घटत्वम्, कालस्तु न घट इति वदतो व्याघातः । काले घटत्वाभावबुद्धेर्विरोधित्वादिदानीं काले घट इति प्रतीतेरप्यनुपपन्नत्वात् । ननु कालिकविशेषणतया घटत्वबुद्धौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावबुद्धिर्न विरोधिनीति चेत्, तत्किं कालिकविशेषणता न स्वरूपसम्बन्ध इति वक्तुमुद्यतोऽसि । कल्प्यमानसांसर्गिकविषयतात्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धत्वाभावः कालिकविशेषणतायामिति वक्तुमुद्यतोऽहमिति चेत्, इदानीमयं कालो घट इति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । इदानीन्त्वप्रतीत्यापादितसांसर्गिकविषयतात्वेनावच्छिन्नत्वात्स्वरूपविशेषणतायाः सांसर्गिकविषयतात्वे कल्प्यमानेऽत्युत्तरीयोपादानस्यान्योन्याश्रयप्रवातपरिहरणीयत्वाच्च । प्रवातोपचारं विचिन्वन्नन्यथानुपपत्तिकत्वमाश्रित्य कालोपाधिरूपनिजपरिस्पन्दशालिनं सूर्यमुपतिष्ठते सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति । सूर्यपरिस्पन्दाद्यात्मककालोपाधेरवश्यमिदानींत्वादिप्रत्ययविषयतायाः सर्वसम्मतत्वात्तत्र निरुक्तप्रतीत्यापत्तिवारणाय प्रकाश इत्यर्थः । सम्बन्धान्तरं संयोगसमवायादिमन्तरेणेति तमादायार्थान्तरशङ्कानिरसनाय संयोगादेर्द्रव्यैकगोचरत्वादल्पविषयत्वात्सर्वसाधारणमाशङ्कते योग्यत्वेति । योग्यत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्यैतादृशः स विशेष इत्यर्थः । कैलप्यत इति । न्यायाचार्यैरिति शेषेण श्रद्धा प्रदर्शिता । नैतद्युक्तमित्याहुः मैवमिति । योग्यत्वस्य वक्ष्यमाणास्मत्प्रश्नान्तरमेव समाधातुं भवतोपक्रमस्य कर्तव्यत्वात् साम्प्रतं निर्वाह्य कथन्तैव कथायामुपक्रान्तेत्यर्थः । अयं भावः—विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं भावित्वाश्रयभावव्यक्तिमपेक्ष्य महासमय एव वाच्यम्, भाविव्यक्तेर्भाविसमयव्यक्तेश्चेदानीमभावात् । ननु भावित्वं स्वस्मिन्नेव तावत्तिष्ठतु, मैवम्, भावित्वं भावीतिप्रत्ययापत्तेः । तदिदमुक्तम् पदेति । समयो भावीत्यादिप्रत्ययापत्तिरुक्तदूषणम् । तत्समवायस्य योग्यत्वसम्बन्धस्य । तथा चेति । योग्यत्वस्य स्ववृत्तौ योग्यत्वं भावीति प्रत्ययापत्तौ प्रसक्त्यायां तस्य ससम्बन्धिकस्य पुनः समय एवाश्रयत्वाश्रयणे समवायी भाविसमयः । अत्र पूर्वत्र च समवायपदं भट्टैः स्वरूपसम्बन्ध एव समवायव्यवहारोत्तमरुध्येति पूर्वोक्तपदसमवायरीतिस्मारणाय चेति बोध्यम् । तथा च क्वचित्कालोपाधौ निरुक्तमहासमये वा निरुक्तयोग्यत्वलक्षणस्वरूपसम्बन्धाभ्युपगमे स्वरूपसम्बन्धस्याप्ययं स्वरूपसम्बन्ध इत्यनवस्था तत्र तत्र भावित्वप्रत्ययानवस्थामपि प्रसज्यन्ती निरुक्तयोग्यत्वमसम्बद्धमेव व्यवस्थापयेन्निराशङ्कमिव । तथा च तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽपि निराधारतायां ज्ञानविषयत्वं कालसम्बन्धित्वव्याप्यमिति नियमभङ्ग इत्याहुः असिद्धेरिति । नियमान्तरमुपदर्शयन्ति जन्यभावेति । कालाश्रयस्य देशाश्रयत्वं, देशाश्रयस्य कालाश्रयत्वमिति तुल्यौ नियमावित्यर्थः । भावस्येति । भाट्टमतेऽभावानङ्गीकारेण । न चैवं भावपदमव्यावर्तकम्, अभावस्य भावात्मकत्वसूचनार्थं तथोक्तेः । समवेतपदमुक्ताभिप्रायम् । अन्यथा उक्तनियमानङ्गीकारे । असतोऽपीति । अपिर्गर्हायाम् । नन्वसन्नास्त्येवेति कथमेतदापादनम्, तत्राहुः—अङ्गीकार इति । उक्तनियमबलादेवासन्नास्तीत्यभ्युपगमो नैयायिकानाम् । तथा चाऽस्त्यतिनिरासार्थं प्रवृत्तानां तेषां घटकुट्यां प्रभातमिति भावः । ननु सर्वत्रानाश्रितस्यासत्त्वम्, देशकालविषयाणामन्यतमाश्रितस्य सत्त्वमित्येव नियमः । दृष्टो हि कालाद्यनवच्छिन्नतयाप्यात्मा सन्नितिप्रत्ययः, एवमिह देशे समय इति प्रत्ययोऽपि काले कालान्तराभावात्तदनवच्छिन्नः, एवमिदानीमयं देश इति देशे देशान्तराभावात्तदनवच्छिन्नप्रत्ययोऽपि । तथा च काल एव भावित्वत्तत्सम्बन्धादयो वर्तमानाः सम्बन्ध्यन्तरमनपेक्ष्यैव स्वसत्तां लभन्त इति नोक्तदूषणव्यूहे मदीयशास्त्रत्रयास इत्याशंसमानं प्रति चक्रव्यूहमुद्भावयन्ति न हन्येति ।

चक्रमार्गो नाभिरन्ध्रो यत्राराः सम्प्रतिष्ठिताः । तद्ब्रह्म यदि जानीयान्निर्गच्छेद्वादिनां पुरः ।

प्रकृते वादिनो ह्यारा आरादेव प्रतिष्ठिताः । देशकालस्वभावं च ब्रह्मैव परितः स्थितम् ।

पुरस्ताद्ब्रह्मवाक्योक्तं तदजानन् विमुह्यति । आरामार्गे प्रविष्टस्य देशः कालश्च बाधकौ ।

आराविलेकगमने द्वितीयो बाधको भवेत् । यत्रेमे संश्रितास्तत्र सिद्धिर्दृष्टवरी श्रुता ।

‘सर्वे एते आत्मानः समर्पिता’ इति । अन्यदुत्तमो भगवान् स एव धर्मो यस्य भगवदीयस्य तस्य न कालाश्रय इति ध्वनिः । ननु तादृशस्यापि बलेः कालाश्रयत्वं दृष्टम् कालप्रतीक्षाश्रवणाङ्गीष्मादीनां चेति चेत्,

इत्यत आहुः—**तथा सतीति** । स तु तथापि स्वधर्मान्न प्रच्युतः, वादी भूत्वा भवांस्तु यदि भाविव्यक्त्यादिक-
मनपेक्ष्य कालमात्राश्रयत्वं भावित्वादीनां मनुषे, तदा तस्य प्रतीत्यभावनिवन्धनो ज्ञानविषयताऽपोहोप्यापतित
इति सद्धर्मत्वव्याघातभङ्गं भारतादावनुश्रुतं नानुसंधत्से । तस्मादस्माद्विवादादधुनैव पराजयमप्राप्यैवाऽवहारः
कार्यं इत्याहुः **अत** इति । एवमङ्गीकृते गीतार्थमुपदिशन्ति किं **ञ्चेति** । उक्तयोग्यता स्वरूपसम्बन्धत्वव्यञ्जिका
स्वरूपनिष्ठोऽतिरिक्तो धर्मः, तर्हि पृच्छामः, किं नाम योग्यताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वं योग्यत्वमित्यत्र किमवच्छेदक-
मिति स्वसमानाधिकरणसांसर्गिकविषयतासमानाधिकरणं परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावमासादयेत्, तर्हि किमन्य-
तरेण, अन्यतरस्यैव संसर्गत्वात् । अथ विनिगमकाभावादुभयमवच्छेदकीभवन्न व्यर्थम्, तर्हि लाघवात्स्वरूप-
सम्बन्ध एवावच्छेदकोऽस्तु, किमनेन सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्यादिमन्त्रपाठेनेत्याखण्डलार्थः । तदुक्तं भगवता
'नासतो विद्यते भाव' इत्यादि, तत्, स्मारयन्तः कादाचित्कलमसत्त्वापादकतया परकीयशस्त्रं त्याजयन्ति
त्यंजेति । पारमार्थिकसत्तां प्रत्यप्रयोजकत्वादित्याहुः **ए**ति । सत्ताया जातित्वं नव्यनैयायिकैर्न स्वीकृतं, वर्त-
मानत्वनिवन्धनस्तत्प्रत्यय इति च स्वीकृतम् । तस्य च यदा कदाचिदित्यासुरास्त्रं तस्यैव प्रतिकूलम्, तस्मा-
द्युक्तं तत्त्याजनम्, यदा कदाचिदन्तर्भावेण सत्ताया एव निरूपयितुमशक्यत्वात् । व्यवहारप्रतिभासयोरप्येवम् ।
ननु तदानीन्तनवर्तमानत्वमेव 'यदा कदे'त्यस्यार्थ इत्यत आवृत्त्या द्वितीयास्त्रमपि त्याजयन्ति **त्यंजेति** ।
वीप्सयाऽन्वयेऽसुरास्त्रभङ्गो द्विस्तन्मन्त्रलकरणाद् द्रष्टव्यः । लज लजेति मन्त्रः । तथाहि तदानीन्तनवर्तमा-
नत्वं नाम कोऽर्थः, यदा स वेदः प्रत्यक्षो घटो वेत्यादिकं वर्तमानत्वं विशेषणं परिचायकं वा । नाद्यः, वर्त-
मानत्वयादाकादाचित्कत्वयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावात्, यादाकादाचित्कत्वस्यातिप्रसङ्ग-
कत्वाद्वर्तमानत्वस्य तत्र विशेषणत्वासम्भवाद्द्वर्तमानकादाचित्कत्वविशिष्टे वर्तमानत्वान्वये निराकाङ्क्षत्वात् । एवं
वर्तमानत्वस्याप्यतिप्रसङ्गो बोध्यः । ननु तत्तद्वर्तमानत्वमन्वयिताऽवच्छेदकं न यदा कदेत्यादिविशेषितस्यैव
तत्त्वपदार्थत्वात् । न द्वितीयः, तथा सति वर्तमानत्वं सर्वानुगतमेकमेव । वर्तमानकालसम्बन्धत्वमित्युक्तावा-
त्माश्रयश्च । तदानीन्तनत्ववर्तमानत्वयोरेककालघटितत्वेऽनैकयापाताच्च । तस्माद्यदा कदाचिद्यत्र कचिदिदानी-
मत्र वा वर्तत इत्येवानुगतव्यवहाराद्यदाकदेत्यर्थं प्रति व्यापकत्वाच्च वर्तमानत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽखण्ड-
पदार्थो वेति वादिनां व्यवस्था । ब्रह्मसंस्थैव तु वर्तमानत्वमिति ब्रह्मवादिनः प्रतिव्यक्ति तद्भेदे गौरवादित्याहुः
गौरवाञ्चेति । चकाराद्यदाकदेत्याद्यननुगमसङ्ग्रहः । अनुगतगुरुरूपसम्भवे तत्राननुगमाभावाद्गौरवसम्भवाच्च
गौरवाननुगमयोर्भेद इति भावः । अस्मान्तःप्रविष्टशस्त्रं त्याजयन्ति **तथा सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति** ।
अन्यः सम्बन्धः सम्बन्धान्तरमिति विग्रहवाक्ये सम्बन्धत्वावच्छिन्नभेदो नान्तरपदार्थः, भेदाश्रयसम्बन्धस्यापि
सम्बन्धत्वात्, किन्तु प्रकृतसम्बन्धव्यक्तेस्तत्त्वावच्छिन्नभेद एव प्रकृतसममिव्याहृतपदार्थत्वम् । तथा चास्म-
त्सम्बन्धान्तरमित्येव वाक्यं साधिवति स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धमन्तरेणेति फलितार्थस्याभेदतृतीयार्थग-
र्भस्य **विशिष्टे**त्यग्रिमपदार्थैकदेशेऽन्वयादन्यसम्बन्धमिन्नसम्बन्धेनान्यपदार्थपर्यवसितेन या प्रतीतिरर्थाद्विशि-
ष्टप्रत्यय एव तज्जननं फलोपधायकत्वस्वरूपम् । योग्यत्वनिषेधे सर्वदैव स्वरूपसम्बन्धकल्पनापत्तेरिति पूर्वपक्षोक्त-
फक्किभावाथो वादिविरचितव्यूहस्तदंशस्य सम्बन्धान्तरमित्यादिशस्त्रस्य पराभवे व्यूहभङ्ग इति तदाहुः **सिद्धे**
इति । प्रकृतस्य च स्वरूपसम्बन्धत्वस्य प्रकृतमन्त्रपाठसाध्यत्वेन प्रकृतमन्त्रस्य चोक्तरीत्याऽनर्थकत्वेनार्थतोऽपरा-
धात्पराभवप्रसङ्ग इत्याहुः **सार्थकमिति** । उक्तरीत्या तदर्थस्य सममिव्याहृतपदार्थसाकाङ्क्षत्वेन स्वरूपसम्बन्धा-
दन्यः सम्बन्धस्तमन्तरेण तद्भिन्नेन सम्बन्धेनेति पूर्वापरीभावपुष्टितस्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वासिद्ध्या तन्मन्त्रा-
र्थानवधारणादित्यर्थः । स्यादेतत्, कल्पनयैव सम्बन्धत्वं साधयिष्यामि, विशिष्टप्रतीतिमात्रं हि तत्कल्पकम्,
अत एवोक्तनियमे तन्निवेशः, इतरथा सम्बन्धत्वमात्रासिद्ध्या नियमासिद्धेरित्यत्राहुः **तथा चेति** । स्वरूपमात्रस्य
सत्त्वेनातिप्रसङ्गवारणाय 'सम्बन्धान्तरमन्तरेणे'त्यादिनियमादरणे स्वरूपसम्बन्धासिद्धौ नियमार्थासिद्ध्या
तत्सार्थकीकरणार्थं तन्मन्त्रमात्रेण तत्साधने आत्माश्रयः । मन्त्रान्तरानुसरणेऽनवस्था । उक्तरीत्या प्रतीति-
मात्रेण तत्साधने प्रतीतिसिद्धौ सम्बन्धसिद्धिः, तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । ननु प्रतीत्यभावात्सम्बन्धत्वं
न कल्प्यत इति चेत्, तर्हि प्रतीत्या सम्बन्धत्वं कल्प्यत इत्यत्राविवाद एव । किञ्च प्रतीतिकालीनं सम्बन्ध-

त्वमव्याप्यवृत्तिः स्यात् । स्यादेवेति चेत्तर्हि प्रतीतिकालस्य तदवच्छेदकत्वे वैशिष्ट्यमेव तत्तद्व्यक्तित्वमवच्छेदकम् । तथा च स्वस्य स्वावच्छेदकत्वे आत्माश्रय इत्याहुः आत्मेति । न च तत्तद्व्यक्तित्वेनावच्छेदकत्वे नायं दोष इति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वेन सम्बन्धावगाहिवैशिष्ट्यप्रतीतेः सम्बन्धत्वाकल्पकत्वेन तथोक्तेरयुक्तत्वात् । एवं भगवत्तर्कचक्रमध्यगतो वादी चक्रात्स्वमुद्धृतुं भगवन्मायां प्रति मायां रचयति न चेत्यादि । तदर्थ इति वाच्यमिति पर्यन्तम् । यत्रानेकतर्कशस्त्राण्येकत्र प्रादुर्भवन्ति तदिदं मायास्त्रम्, तत्रान्तरा बाणरन्ध्रेषु न चेति चतुष्टयं प्रति-
बाणान्प्रेषयन्ति । तथैव विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । तदर्थः सम्बन्धान्तरपदार्थः । तथा च 'सम्बन्धान्तर'मित्यादेः सामासिकार्थं विहायाऽनवस्थितपारिभाषिकार्थानुसरणमेव मायेत्याशयः । सम्बन्धपदं सन्निकर्षपरमित्याह षोढे^{१०}ति । षट् प्रकाराः प्रसिद्धाः । इदं स्वरूपसम्बन्धत्वनियामकमित्यभिमानः, संसर्गस्याज्ञातस्य विशिष्टबुद्धिविषयत्वाभ्युपगमेन संसर्गज्ञानं विनापि प्रतीतिसिद्धेरिति भावः । न च वाच्यमिति । सर्वदा स्वरूपसम्बन्धकल्पनापत्तेर्योग्यतायाश्चानिरूपणादित्यर्थः । ननु तथात्वे सति सम्बन्धत्वमेव योग्यत्वम्, केवलस्वरूपसत्त्वेऽपि सम्बन्धत्वं नास्तीत्यत्रात्माश्रये सत्यपि तद्व्यक्तित्वेन कल्पकत्वे वा दूषणान्तरमाहुः योगं जेति । तद्धर्मस्य तत्तत्संसर्गावगाहिप्रत्यक्षनियामकत्वे संसर्गत्वकल्पकत्वावश्यंभावादिति भावः । अथेष्टापत्तिर्लौकिकयोग्यत्वं वा विवक्षितमित्याशङ्कते न चेति । वाच्यमित्यनेनान्वयः । योगजधर्मस्य संसर्गत्वेनासिद्धेः, सिद्धौ वा तस्याज्ञातस्यैव विशिष्टबुद्धिविषयत्वाभ्युपगमेन युज्जानाराधितयोगस्य चिन्ताविशेषः सहकारी न स्यात्, तस्मान्नेष्टापत्तिरित्यर्थः । लौकिके^{११}केति । पूर्वं 'सन्निकर्षाभावे'त्यन्तेनालौकिकतज्जननयोग्यत्वमुक्तम् । एतच्चालौकिकस्थलीयस्वरूपसम्बन्धे नियामकम् । लौकिके त्वाहुः लौकिकेत्यादि लौकिकालौकिकोभयविधतद्योग्यत्वं वा नियामकमित्यर्थः । तत्तत्सन्निकर्षसमवधाने लौकिकालौकिकयोर्भयोरपि स्वरूपसम्बन्धत्वसिद्धिर्न तु योगजधर्मस्य तत्सिद्धिः, तस्य सन्निकर्षत्वेन स्वरूपान्तरस्य सम्बन्धत्वकल्पकत्वेऽपि स्वस्य तदकल्पकत्वोपपत्तेरिति भावः । सामान्यप्रत्यासत्ताविति । तस्याः स्ववैशिष्ट्यांशे विषयविधया लौकिकतज्जननयोग्यत्वात्तत्सम्बन्धे चातिव्याप्तेरिष्टापत्तेश्चेत्तरीत्या कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । न च जन्येति । जन्येत्यनेन नित्यसामान्यस्य घटत्वादव्युदासः । जन्याजन्यसामान्यव्यावर्तनाय तदुभयसामान्यात्वं वा विवक्षितमित्याह विनापीति । अपिना सामान्यभेदनिवेशो दर्शितः । न चेति । सामान्यलक्षणस्थले किञ्चिद्धर्मिणि लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वम् । अत एवाम्बन्धतमसे सौदामिनीतेजोजनितद्रव्याचाक्षुषेऽपि तदुत्तरं न चाक्षुषमित्युक्तं नैयायिकैः । तथा च सामान्यलक्षणायां नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमव्याख्याने जन्यसामान्यस्यावरणादिति ध्येयम् । अतिव्याप्तेरिति । योगजधर्मेण प्रत्यक्षे जननीये लौकिकसामग्र्याः सहकारित्वाभावेनोक्तातिव्याप्तिदार्ढ्यमेवेति भावः । लौकिकतज्जननयोग्यत्वनिवेशे 'जन्यलौकिकप्रत्यासत्तिं विनापी'त्यंशं त्यजेति पुनरुपलम्भो द्रष्टव्यः । तदस्थः शङ्कते ननु 'सम्बन्धान्तरमन्तरेणे'त्यंशल्याजनवत्सन्निकर्षाभावे सतीत्यन्तांशोऽपि त्यज्यताम्, अन्यथा तु संयोगादिस्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धसम्भवात्सम्बन्धान्तरमित्यादिकमप्यर्थान्तरवारणायोपादीयताम् । किञ्चैवं षोढासन्निकर्षस्थले स्वरूपसम्बन्धो न सिद्ध्येत्, इतरस्य सम्बन्धत्वकल्पकस्याभावात् । न च 'विशिष्टे'त्यादि योग्यत्वान्तं विशेष्यमात्रमेव तत्कल्पकम् । तथापि 'सम्बन्धान्तर'मित्यादेः सत्यन्तस्य च तदर्थत्वेन स्वीकृतस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चार्थान्तरवारणाय तदुपादेयम् । संयोगादेरुक्तत्वेनानन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पनस्यैवार्थान्तरनिवारकत्वात् । मैवम्, तावदनवबोधात् । सम्बन्धत्वनिवेशप्रसङ्गितात्माश्रयवारकत्वेन सत्यन्तार्थकरणत्वात् । न च तथापि सत्यन्ते सति विशिष्टप्रत्ययोऽसिद्ध इति वाच्यम् । अनुमित्यादावलौकिकप्रत्यक्षे च स्वरूपसम्बन्धसिद्धेः । तत्र तत्र क्लृप्तसामग्र्याः क्लृप्तसम्बन्धविषयकः । ('न च सामान्ययोगजधर्मे'त्यतः 'प्रतिबिम्बत्वेन वाऽलीकस्य नियमनमतस्तस्मिन् स्थितिर्वा' एतत्पर्यन्तमूलग्रन्थस्य व्याख्या नास्ति)

पूर्वेत्याद्युक्तं स्पष्टयन्ति ज्ञानैकधनस्येति । धनात्मकधनुषो नाणुत्वभेदौ पूर्वापरकोटी सम्भवतः, सूर्य इव स्वप्रकाशे तस्मिन्नाणुत्वभेदयोर्विरोधात् । आभासत्वेनाणुत्वम्, प्रतिबिम्बत्वेन भेदश्चेत्तः । नह्यनयोरनिर्व-

चनीयत्वम् जीवस्य मिथ्यात्वस्वीकारे त्वस्य चिदंशमादाय तत्प्रतीतावज्ञीकरणीयायामसन्नेव जीवो भासतामि-
त्यलीकत्वेनाभ्युपगते तस्मिन् पूर्वप्रकारेणोत्तरस्य व्यपदेशमेदस्याऽन्वयो वक्तव्यः, स च न संभवति, अली-
कत्वव्यपदेशान्वययोग्यत्वयोर्विरोधादिति भावः । अत एवालीकस्यानिर्वचनीयस्य वा न चेतनत्वं साधारणो
धर्मः, ज्ञानैकधने विद्यमानस्य सार्वत्र्यचेतनत्वस्य तादृशे जीवेऽसम्भवादित्याहुः तर्त एवेति । कथं तर्ह्यंशत्वो-
क्तेरुपपत्तिस्तत्राहुः प्रकारस्त्विति । तुल्यत्वेन प्रकारान्तरनिरासः । कण्ठरेण तु श्रुतौ नांशत्वमुक्तं, किन्तु
भगवता व्यासेन चोक्तम्, तन्निर्वचनचिन्तायां च श्रुतिरेवान्वेष्टयेति व्युच्चरणमाविर्भावविशेष एवांशत्वमिति
तथोक्तमित्यर्थः । ननु लोके नाविर्भावमादायांशत्वव्यवहारः, यथा पटस्य तन्तवो दशा एव वांशः, घटादेर-
प्यवयवविशेषा एव तथेति प्रकृते तदसम्भवाभासङ्गमानं प्रत्याहुः ईदंमत्र ज्ञेयमिति । श्रुतिरूपास्वरूपापञ्चा-
नामिदं वाक्यम् । नै लोकेति । धर्मिणोऽलौकिकत्वे धर्माणामप्यलौकिकत्वादित्यर्थः । जीवस्याहंप्रत्यय-
गम्यत्वेऽपि तदीयांशत्वस्य ब्रह्मनिरूप्यत्वान्नहि स्वयमेव स्वांश इति भावः । ननु वेदे कुत्रांशत्वमिति श्रुतिर्भवद्भि-
रेव प्रार्थनीया, प्रार्थितापि न ब्रूयाच्चेत्तर्ह्यंशत्वमेव त्यज्यतामित्यत आहुः एवं सतीति । भगवानेवांशत्वं वदन्न-
स्माभिः पृष्ठप्रायः, श्रुतिस्तु बृहदारण्यके भवतां मिलिता भविष्यति, तथाऽस्मानां निर्गमनं ब्रह्माविर्भावविशेष-
निबन्धनं भवतामुपदिष्टमपि न प्रतीतम् । तर्कस्तत्र लौकिकोऽग्निः खण्डव इव खण्डखाद्यमाकाङ्क्षेत, स यदि
तर्कोऽलौकिकभावेन खण्डखाद्येनानुगृहीतः, तर्हि बृहदारण्यकार्थमंशत्वं न भक्षयेत् । ननु सौषुप्तादात्मनो
जाग्रदशायां 'क्षैष तदाऽभूत्कुत इति' प्रश्नोत्तरत्वेन व्युच्चरणमुपकान्तम्, तत्कथमंशत्वमिति चेत्, तर्हि सौषुप्ता-
त्मानमाकलय । यथा प्रसुप्तो जाग्रदशायामाविर्भवतीव, तथा स्वे महिम्नि स्थितस्य जीवभाव आविर्भाव एवेति ।
यद्ययमानन्दभुक्कोशविशेषावच्छिन्नः, सोऽपि कुत इति प्रश्ने किमुत्तरम् तस्मादानन्दमयाख्यं भगवद्रूपं
यन्ममैवेत्याह सोऽयमानन्दादानन्दमयो, न मायानिर्मितकोशः । मयडर्थः प्राचुर्याख्यविषयता, विषयता
च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । ममैवेत्याह ब्राह्मणम् तस्माद्गीतेति निपुणतमम्, तस्मात् स तर्कोऽस्माभिः प्रसादेन
संभावितो, न युष्माभिरित्याहुः अत एवेति । तर्केणाविप्रतिपन्नेनालौकिकभावपुष्टेन च । तेनाविप्रतिपन्नेन
श्रौतोऽर्थः पोषणीय एवेत्याहुः ईत्यादिका श्रुतिरिति । श्रुत्युक्तस्तर्कः श्रौतः, तेन सिद्धा या मतिः, सा नाप-
नेया । किञ्च श्रुत्यापि बाधकत्वेन तर्कोऽनुगृहीतो मननामननात् स्वाभिमतान्तिरिक्तार्थं बाधितुं न तु स्वार्थं
बाधितुमित्यभिप्रायेणाहुः उन्नयथेत्यादि । यदि लोकानुसारिणमर्थं श्रुतिरनुबध्नीयाद्भौरिव भगवदतिरिक्तमनु-
सरन्ती वेणुवेत्राभ्यां निगृह्येत । किञ्च यदलौकिकोऽर्थो न स्यात्तर्ह्येषा मतिरिति न निर्दिष्टं स्यात् । लौकिकस्य
लौकिकेन बाधने श्रुतेर्न किञ्चिद्बाधनम् तस्मादस्त्यलौकिकोऽर्थः, स एव लोकसिद्धार्थकुवलयपीडेनालौकिक-
मल्लरङ्गलीलायामुपयुक्तो भवति । तेनापि सह मल्लयुद्धमेव भगवता दन्तिना सह तर्कमुद्रयैव कृतमभ्यासेना-
ग्रिमलीलायै । अन्यथेयं लीला व्यर्था, मल्लयुद्धार्थमाहूतस्य भगवतस्तस्य चान्योद्देश्यकलीलाप्रवृत्तेर्नातिविरुद्ध-
त्वाच्चेत्याहुः विरुद्धार्था च स्यादिति । अलौकिकार्थं दृष्टान्तयन्ति लोके^{१४}ऽपीति । लोके भूत्वाऽलौकि-
कोऽयमर्थः, अयःकान्तसन्निधौ लोहस्य चाणूरादेर्वा । अत्र कश्चिद्युक्तिं प्रयुज्जीत बाधिकाम्, तर्हि 'नहि
दृष्टेऽनुपपन्नं नामे'ति न्यायाल्लौकिकसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं नानुमानप्रतिबध्यम् । तच्चेदमसत्, विरुद्धधर्माध्यासात् ।
परिभ्रमणं हि चेतनधर्मः, क्रिया वा, उभयथापि घटसन्निधौ पटपरिभ्रमणप्रसङ्गः, कथं च पाषाणो विजातीयोऽयः-
कान्तीभवेदिति युक्तिः, सा च प्रत्यक्षेण बाध्यते, क्वचित्प्रतिपक्षमुद्रयाऽनुमानेनाप्यानुमानिकी, क्वचिच्च प्रत्यक्षमपि
चन्द्रपरिमाणादौ भ्रान्तं यत्र मानान्तरविसंवादः । शब्दानुमानयोर्यद्यपि समप्राधान्यम्, उभयोरुपपन्नत्वे अयः-
कान्तादावपि शक्तिसाधकानुमानसम्भवात्, अन्ततोऽयःकान्तत्वादेरेव शक्तित्वात्, शक्तेरतीन्द्रियत्वनियमे माना-
भावात् । धर्मविशेषत्वेन कारणतावच्छेदकधर्माणां व्यवहारस्य प्राप्तत्वेऽपि 'पराऽस्ये'त्यनेनानेकधर्माश्रयत्वलक्षणं
वैचित्र्यमेव तत्र तत्रेति शक्तिपरिभाषायाः स्वस्वसङ्केतमात्रत्वात् । एवं प्रमाणशब्दप्रतिपन्नोऽप्यर्थ इत्युभयरणस्त-
म्भरूपाभ्यां शब्दानुमानाभ्यां यदि मिथः प्रतिपक्षसम्बन्धीभवितव्यम्, स्वसेनाकलहप्रसङ्गः, तदर्थं प्रत्यक्षाद्यपेक्षया
मिन्ने विषये तुल्यबलयोः शब्दानुमानयोरहम्पूर्विकायां परस्परमुपकार्योपकारकभावेन प्रवृत्तिः । नहि साम-
प्रीत्वात्प्रथमप्रवृत्तशब्देन सेनाधिपेन खोत्तरप्रवृत्तानुमानमुद्दिश्य सिद्ध्यङ्गं शक्यं वारयितुम् । शब्दे ह्यानुमि-

त्यादौ पुनरनियतमिष्टसाधनताज्ञानम् । सैषा सर्वसिद्धा प्रक्रिया वेदान्तिभिरुपायोप्यते निकृञ्जवीथीति यत्र भगवदनुमाने मुरलिकारवोऽसाधारणः शब्दो गवां हुङ्कृतयश्च शब्दानुमानोभयमूर्तयो वरीवर्तन्ते, निवृत्तिविशिष्ट-सत्ताया एव शब्दैः प्रतिपादनात् । अयमेव ह्यौपनिषदशब्देषु विज्ञानिशब्देषु चोत्कर्षः, यतः स्वतः साक्षात्कारमिवानुमित्यादिकमपि भावयतां सर्वप्रमाणरूपत्वमिति, किन्तु सप्रकारक एव साक्षात्कार इत्यत्र संभ्रमो वाक्परिवृष्टानाम्, निजोक्तनाम्नः सकाशाद्भगवत्साक्षात्कारादित्यलं पल्लवेन । इदमुपलक्षणम् । चन्द्रकान्तसन्निधौ चन्द्रसुधासरोऽवगाहनादिकमनुसन्धेयम् । **देवतास्वभावस्यैवेति** । यथा तुलापरीक्षायां परीक्षा-कृच्छेतेन देवताभिर्नमनोन्नमनाभ्यां जयाजयौ, तथेहापीत्यर्थः । मणौ परदेवता प्रविष्टेति तयाऽधिभूताध्यात्मिकयोर्भगवदीयत्वसम्पादनात्कचिदभिभावकत्वाच्च देवतापक्षेऽपि देवतास्वभावस्य गुणीभूतत्वमित्याहुः **मणि-स्वभावस्य** । परदेवतात्वेन प्रविष्टस्य भगवतः सार्वज्ञ्यविषयतावच्छिन्नं वस्त्वेव, प्रपञ्चविषयतयैव तावद्विषयतास्वरूपत्वस्य ब्रह्मस्वरूपे उन्नयनात्, अन्यथा सौपुप्तविषयतया निर्विशेषविषयतया वा तदुन्नयने सृष्टि-निरूपणज्ञाप्यत्वस्य विरोधः । तस्मात्तत्प्रामाण्यार्थं केवलविषयत्वेनावधृतस्यैव सार्वज्ञ्यविषयत्वाभ्युपगमः साधीयान्, सर्वज्ञतातिरोभावे स्वतोऽपि तिरोधानापत्तेरित्याहुः **मन्तव्यमिति** । ननु युक्तिमिरनुचिन्तनं मननम्, युक्त्यनङ्गीकारे कथमत्राहुः **न युक्तिरिति** । यत्र सर्वथा बाधकप्रमाणावतारो नास्ति, तत्साधकं प्रमाणमस्मन्मते युक्त्योऽङ्गः । सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वमेकविज्ञानादिति युक्तिः । यत्र तु बाधकं, सा युक्तिलौकिक्यमित्रणार्थिका, न ततो भगवत्प्राप्तिः । सार्वज्ञ्यविषयता च सर्वसिद्धा, तत्कृताऽभेदधीः सृष्टिं प्रत्युपजीव्यत्वात् सद्भेदक्षमेति भावः । सांशत्वमंशिलापरपर्यायमवयवैरंशैस्तन्निराकृत्याविर्भावलक्षणमंशत्वं व्यवस्थापयतीत्यर्थः । मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वम् । मन्त्रवर्णानां सिद्धवद्ब्रह्मबोधकत्वेन ततोऽपि प्रामाण्यम्, मन्त्रो गूढपदार्थो वर्ण्यते यत्र । अस्य महतो भूतस्य सिद्धवस्तुनः पादोऽपि सिद्ध एव । नहि सिद्धस्यासिद्धः पादो भवति । चराचरात्मैवेति रहस्यम् । हे जीव आद्य नर, गां जीवयतीति जीवस्तल्लोके वाऽऽत्मानन्दसमुद्रे जीवः सन्नेव भूतो नित्योऽनादित्वात्सनातनः, सनातनो वा कुमारः । **मैवेति** । नाविद्याचैतन्ययोः समुच्चय इत्यर्थः । एवं चांशस्य सतः पार्ष्टिको बन्ध एवासेत्यनेनास्यांशस्योक्तः अन्यथाऽन्योन्याश्रयादसेत्यस्य दुर्वचत्वापत्तेरिति भावः । इदमेवोक्तं 'न तु तत्कृतं जीवत्व'मिति मुक्ताफलावल्याम् । **नाश्रिरिति** । यद्यपीन्धनांशेनाविद्यांशेन वा नाभिर्ब्रह्म वा तथा, अपि तु हार्दावच्छिन्नविषयतावच्छिन्नं स्वरूपमेवांश उच्यते, तत्र हार्दं नाविद्यकम्, 'तन्मनोऽसृजते'ति साक्षात्सृष्टिश्रवणात् । ऐन्द्रियकविषयतानियामकविषयताश्रयद्रव्यविशेषो हि मनस्तादृशविषयतायाः सम्बन्धत्वकल्पकत्वेनाङ्गीकृतः । तदवच्छिन्नविषयतान्तरत्वमंशत्वं जीवत्वमिति । प्राणप्रशास्तृत्वमपि धारणाख्यविषयतानियामकत्वमेव, ज्ञातौ संयोगादिप्रक्रियायामनङ्गीकारादिति । अल्पज्ञत्वं सर्वज्ञविषयताव्याप्यं, न तु भ्रमसमानाधिकरणमित्याहुः **भ्रमस्त्विति** । **जीवभावः** पूर्णत्वतिरोधानम् । न चैवं 'पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । सर्वज्ञदृष्ट्या वेदेन तथोक्तेरिति केचित् । वस्तुतस्तु सर्वज्ञविषयतायामल्पज्ञत्वं प्रविष्टमित्येव पूर्णत्वपदार्थः । न चैवमज्ञत्वमनुपपन्नम्, ज्ञानसामान्याभावस्यासिद्धेः । यत्किञ्चिज्ज्ञानवत्त्वं त्वल्पज्ञत्वमेवेति तत्सार्वज्ञ्यविषयतयैव क्रीडीकृतमिति । केचित्तु भ्रमस्तु जीवानामनुभूयमानो न ब्रह्मांशत्व उपपद्यते, अतोऽविद्यावच्छिन्नत्वमप्युपादेयम् । तथा च निजाचार्यसिद्धान्तविरोध इति महतां वाक्यं मनसिकृत्य **तर्ही-**ल्यारभ्यैव रघुनाथवर्याणां पूर्वपक्षावतारश्चेदिति पर्यन्तमित्याहुः । वस्तुतस्तु भ्रमोऽप्यापातत इति ख्यातिविचारे विस्तीर्णविषयत्वात्तर्ह्यसार्वज्ञ्यानुपपत्तिरेतावन्मात्रं पूर्वपक्षशरीरम् । **न हीति** तन्निवारणम्, वारद्वयमस्यान्वय इति, 'तस्मा' दित्यतः प्राक् सिद्धान्तग्रन्थ एव । 'तस्मा' दित्यारभ्य पुनः पूर्वपक्षः, । **तस्मादिति** । जीवभावोऽपि यद्यभिध्यानादिना संपद्यते, तर्ह्यनादित्वानुपपत्त्यादिदूषणग्रस्तत्वादित्यर्थः । **ईश्वरप्रसादज्ञानत** इति प्रसिद्धमाध्वमताभिप्रायेण । प्रसादश्च भगवदुक्तो 'मत्प्रसादात्तवाजुर्ने'ति भेदाभेददुद्धिद्वयः पदार्थान्तरं प्रसन्नोऽस्मीत्यनुभवसिद्धम् । शुद्धस्य हि भिन्नं प्रति प्रसादः । स्वात्मसात्करणं सख्यादिषु निवेशनम् । **मुक्तो भवति** स्वतः, नत्वमेदेन प्रविशति । तद्गुणसारत्वान्नाभिन्नांश इति माध्वाभिमानः । कथं तर्हि जीव-सृष्टिरुक्तेति पाञ्चरात्राशङ्कयामाह **श्रुतिश्चेति** । यथा चात्राविर्भाव एवांशत्वेनोपव्याख्यातस्तथेति । स च

सौषुप्तात्मा दुःखाभावाकाराभिव्यक्तव्यापिवैकुण्ठप्रतिष्ठोऽपि लीलाकारानन्दमय एव । 'सत्ता सौम्ये'ति श्रुतेः, तथापि व्यासैः स्वस्य प्रत्यक्षैः समं माध्याह्निकप्राणायामावसरे तरणिमुपतिष्ठतां पितृचरणानां वाक्यप्रतीक्षयाऽयं पूर्वपक्षावतार इति बोध्यम् । भगवदुदरं गिरिगर्तः । उदरं सांपादिकाकाशो वा । अवकाशावच्छिन्नात्म-स्वरूपमेव तद्दहराख्यमिति सर्वज्ञत्वं नाल्पज्ञत्वविरोधीत्याह ननु परिच्छिन्नेत्यादि । आदिना तत्त्वज्ञानपरिग्रहः । पार्थ इति । धनुर्द्धरत्वं धनुःकार्यानुकूलशिक्षाविशेषः, तदाह यथा स इति । यद्यपि पार्थ एव गदापा-णिरिति न प्रयुज्यते, तच्छिक्षायास्तद्विपक्ष एव साम्राज्यात्तथापि तद्गदाया गृहीततत्साम्राज्यरूपत्वेन जयशालि-त्वात्पञ्चविंशतिसहस्रगजसञ्चारित्वाच्च भीमोऽपि पार्थस्तथा प्रयुज्यत इति प्राणाधिष्ठातृबलेन स्वयं समादधते वेदार्थतोऽमरसेति । प्राणायामो ब्रह्मण्यवगाहनम्, तेन मार्कण्डेयानुभूतमायास्वाधीनीकरणे तथा प्रदर्शिते ब्रह्मस्रोतसि दुरवगाहे वीक्षणमात्रं वेदार्थो भगवद्वीक्षणरूपः श्रीपरिवृढे प्रतिष्ठितस्तामरसस्तेनैव समाधौ नित्य-जीवी व्यासः पीनो देवदत्त इति वदन्तर्दृष्ट्यैव चक्षुष्मान्, तादृशचक्षुषा सूर्य इवेत्यर्थः । सूर्यः किल यैः किरणैः पिवति रसं तानेव किरणानाप्यमण्डलीयत्वेन चन्द्रकिरणानिव तामरसे नियोजयति, ततो विकास इति चन्द्रा-त्मकत्वमप्युक्तम् । अत एव रासलीलां वक्ष्यतीति भावः । निदर्शनं स्मृतिः । 'स्मृतेश्च'ति सूत्रात् । श्रौताश्च दृष्टान्ता विस्फुलिङ्गादयस्तदाहुः आदिभिरिति । त्वेदुक्तं भिन्नत्वम् । यस्य भवद्भिः पक्षे स्थितं, स माध्व एवं मनुते अंशांशिनोर्भेद इति, तादृशयोराखण्डलार्जुनयोर्भेदादिति, भेदसहिष्णुरंशांशिभाव इति । अत्रैव भेदस-हिष्णुरभेदस्तादात्म्यमित्येकदेशिमत्तं प्रागेव भेदांशनिवर्धणेन परिष्कृतम् । तथा च सिद्धान्ते तादात्म्यसहिष्णु-रंशांशिभाव इत्याशयः । न चाखण्डलार्जुनयोर्व्यभिचारः, तयोरवान्तरांशांशिभावेन नरनारायणोयोरेव मुख्यांशां-शिभावस्वीकारात् । तेजोविशेषप्रकृतिकार्जुनदेहस्येन्द्रसम्बन्धितशयिततेजोऽशसङ्गमाद्यदि तदवच्छिन्नस्यार्जुनस्य तदंशत्वम्, तर्हि शुद्धचिदंशस्य तस्य निजधर्मिचित्तादात्म्यातिशयरूपशक्तिविशेषात्मकविषयताविशेषसम्बन्धा-न्नारायणांशत्वं चेति वैकुण्ठस्वर्गदूताभ्यां विवादे, देहप्राप्तिरास्तामिन्द्रकोडे, आत्मना त्वयं भगवत्प्रपन्नः प्रपत्स्यते चेति कस्यायमंशो मुख्य इति विचारणीयम् । 'आत्मा वै पुत्र'इत्यादौ चात्माभेदोप्येवं रीत्योभयथा समर्थनीयः । नामान्यप्यात्मन्येव सर्वस्वरूपेऽन्वीयुरेव, 'अनामे' त्यादेरेकनामनियन्त्रितसङ्केताभावात्थत्वात् । किञ्च 'नामयन्ति स्वार्थमाख्यातार्थं तानि नामानी'ति जैमिनेरनुशासनाज्ञामार्थस्य भगवतो गुणीभावरूपनमना संभवादाख्यातार्थस्यैव गुणत्वं, भगवतः प्राधान्यमिति प्रथमान्तमुख्यविशेष्यत्वमनामत्वपदार्थो वैयासिकानाम् । गोत्रं निजशाखायोजनं प्रत्येकविश्रान्तम्, भगवत्स्तत्सर्वाः शाखाः, सर्वशाखाप्रत्ययन्यायात्, कां कां कुत्र कुत्र योजयेत्, तदर्थमेव वर्षयो विभक्ताः । अनियमात्स्वतो भगवति गोत्राभाव इत्यादि बोध्यम् । नन्वलमनयाऽ-प्रस्तुतप्रशंसया, नरनारायणयोरपि भेदः समाख्याभेदादपीति प्रत्युपस्थितोऽयं माध्वः केन विद्वद्वारणेन वार-णीयः । न खलु निखिलनिगमगीतामुपदिशन्नपि भगवांस्त्वमहमिति कुत्राप्युपदिष्टवान्, विभूतिसाधारणाभेदस्तु जीवातिरिक्ते प्रपञ्चेऽपि, न च तयोरेकविधोऽभेद इति विज्ञापिते प्रतिवादिनां विमोचितयुक्तिप्रत्यञ्चाभिरेव तत्त्ववादिवारणचरणशृङ्खलामुपाददते वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । वाक्यसमुदायात्मकप्रकरणभेदप्रसङ्गादि-त्यर्थः । तेन चायं मीमांसार्थः-यत्र वाक्यान्यर्थतोऽपि भिन्नानि पूर्णान्येव, परस्परकाङ्क्षाभावाद् 'वाक्यानामे-कवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत' इति न्यायसिद्धमेकवाक्यत्वमेषां हीति पत्रावलम्बनसूत्रं स्मृत्वा स्वयं संपाद्यते, तदाहुः विनिर्गमकैति । केषाञ्चिदुद्गमः, केषाञ्चिदुत्पत्तिरित्युद्गमजरीयं नादरणीयं, किन्तुद्गम उत्पत्तिर्वा कः पदार्थ इत्यन्वेषणे स्वरूपसम्बन्ध एव ज्ञानक्रियाशक्तिशब्दादिमदाविर्भावो विषयताविशेषात्मको जीवप्रपञ्च-साधारण इत्यध्यवसीयते । व्युच्चरन्ति विशेषेणोर्द्ध्वं प्रत्यग्भेदेनागृहीतस्वतादात्म्याः पदार्था भवन्तीदमेवांशत्वम् । वास्तवतन्मात्रत्वमानन्त्यसमानाधिकरणं तत्तत्परिमाणवच्छिन्नमपि हि गगनमवच्छेदकावच्छिन्नत्वयोः स्वरूप-सम्बन्धरूपयोर्व्यञ्जकमेवोपधेयम् । उपधानं च तस्य यच्छुद्धसत्त्वात्मकविषयताविशेषाश्रयान्तःकरणप्रावरणे-नोपवीतम् । बहिरावरणं हि तादृशमायाकृतम् । पुरज्जनस्य नैषा वैशारदी मतिर्माययाऽपनेयेति परमार्थमुपदिश्य पादुकासन्निधौ चिन्तामणिप्रभृतीन् दर्शयन्ति चिन्तामणिकल्पतरुकामधेन्वादिभ्य इति । ब्रह्मापि हि चिन्तामणिरिव कल्पवत्कामधेनुवच्च भवति, विचारिताविचारितदातृत्वात्, उपसत्तिमात्रपेक्षितत्वात्, परन्तु

चिन्तामणिप्रभृतयः कार्यानुगमात्रिमित्तमात्रं, न तूपादानम् । ब्रह्म तु प्रादुर्भाव्य पदार्थं तत्तच्छक्तिमत्तया तत्र तत्र प्रविशतीति निजाविर्भावलक्षणं तादात्म्यं नातिशेते, इदमेवांशत्वम् । अस्तिभातिप्रियत्वादिभानसाक्षिकमिति सूत्रेऽप्युपपत्तिं प्रदर्शयन्त एवाहुः ^{१५६} **तर्थापीति** । पूर्वोक्तामसर्वज्ञतानुपपत्तिं सिंहावलोकनेन परिहरन्ति ^{१५७} **नैवैवमिति** । निजस्वरूपाविर्भावे तदनुपपत्तेरित्यर्थः । ^{१५८} **इच्छया** विषयताविशेषात्मकवीक्षया । तथा जगत्कीड-
नेच्छा, तथा जीवेष्वपि तत्र व्यापकीभूय रमणेच्छा । व्यापकेषु संयोगाद्यसम्भवात्सत्तादात्म्येनापि व्यापकतायां तेषु तज्ज्ञानवस्तु रमणाकाङ्क्षाविरहात्तत्तादात्म्यं तिरोधायार्थिकं च तावदवच्छिन्नत्वं स्थिरीकृत्य तत्र रमणमुक्तं भवति । आनन्दांश आनन्दमयत्वम्, तद्यदि वैकारिकं तर्हि न निषिध्येत, जीवस्वरूपस्य तन्मते आनन्दविकार-
त्वादिति शङ्करकोशितं व्यासहृदयं चन्दनेन चर्चयन्त इवाहुः ^{१५९} **अत एवेति** । तदीयं सूत्रमन्यतमः शङ्कते ^{१६०} **नन्विति** । अत्र श्रीमदाचार्यान् प्रमाणयन्ति ^{१६१} **आचार्या** इति । ये स्वयमङ्गीकृत्य श्रीकृष्णात्मसात्कुर्वन्ति ब्रह्म-
सम्बन्धकरणेन ते आचार्या इति विशेषलक्षणं वेदितव्यम् । विषयतामात्रं सदंशः, विषयित्वं चिदंशः, प्रेयस्त्वे-
नानुभवविषयत्वमानन्दांश इत्याहुः ^{१६२} **स्वरूपभूतमिति** । स्वरूपान्नातिरिच्यत इति विवेक इत्याहुः ^{१६३} **सर्वमनैवव्य-**
मिति । अवयवं जडांशः, सोऽपि यत्सम्बन्धादनवयो भवतीति निजहृदयं विद्वन्मण्डनैर्निहपितम्, अन्यथा स्वरूपभूतमिति न वदेयुः, स्वरूपस्यैक्याद्भेदाभेदपक्षानङ्गीकाराच्चेति । ^{१६४} **एतयोर्धर्मधर्मिणोः** । विशिष्टेच्छायामपि किं
नियामकमिति महाराजेन पृष्टे प्राहुः ^{१६५} **अत्र** इति । अस्मद्विचारपुरःसरो भवतु य एवं विलक्षणवादी भवानित्यर्थः ।
स एव शङ्कते ^{१६६} **ननु ब्रह्मरूपाणामिति** । अङ्गीकृत्य वदन्ति ^{१६७} **जीवैक्यतावेवेति** । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये
पुरुषदोषः, उद्भावनमात्रत्वात् । न च तादात्म्यं हीयते, न च नित्यो दोषागमः, मोक्षशास्त्रप्रामाण्याच्च । ननु
बन्धमोक्षावपि सति तादात्म्ये किमित्यविद्याकुक्षिनिक्षिप्ताविति पुनः पृष्टे विशिष्टेच्छानियामकतां वदन्त एव
महाराजपदवीसादृत्यमाहुः ^{१६८} **राज्ञां स्वतन्त्राणामिति** । यथेदानीं भगवदाज्ञया श्रीगोकुले गोष्ठस्थाने रिङ्गणरम-
णाङ्गणादिकमिति भावः । ऐश्वर्यादेर्वलिवामनादिनिष्ठस्य यथाश्रुतदृष्टान्तानुरोधेनाहुः ^{१६९} **किं पुनरिति** । लोकनिय-
मना परस्परसंभेदः । ^{१७०} **कैरणकारणस्य** स्वसत्तया स्थापकस्य, 'द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति श्रुतेः । तेन
येषां सम्भेदः पतनं वा प्रसिद्धम्, तत्र तत्संकोचे मानाभावात्स्वसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वं सर्वत्र निरावाधमित्युक्तं
भवति । दास्यभक्तिमान् दास इति ब्रह्मदासा इति श्रुत्यर्थः । तेन केचिदसुरा अपि उक्ताः । श्रुतौ साधारण्ये-
नोक्तिः स्वरूपयोग्यतार्था । कितवोऽऽजामिलः । दाश इति पाठे व्याससम्बन्धी उच्चनीचभावः समदर्शनसत्तामा-
त्रेणेति निगर्वः । ब्रह्मत्वेनैव ज्ञानित्वं भक्तत्वं चेति धर्मिणि विरोधाभावात्सिद्धमेवोक्तम् । ^{१७१} **अन्यथाकरणमन्य-**
थाप्रदर्शनम् । सामर्थ्यप्रभेदोऽयम् । कर्तुमकर्तुमन्यथाकरणात् तत्तद्विषयतात्मकाविर्भाववैचित्र्येण भावमात्र-
त्वान्नावशिष्टसामर्थ्यस्याभावविरोधोभयरूपतया भगवद्वाहिर्मुख्यं शङ्कनीयमित्यर्थः । पुरुषदोषरूपदोषोद्भावं
वहिर्मुखं प्रत्याहुः ^{१७२} **किञ्चैवमिति** । ^{१७३} **प्रसज्ययेयातामिति** । 'विषयश्चोऽपि सम्बन्धं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रत' मिति
न्यायादित्यर्थः । ये तत्र सत्त्वरजस्तमउपाधिभिः शरीरभेदैर्वोक्तदोषं समादधते तान् प्रत्याहुः ^{१७४} **तर्था सतीति** ।
अयं भावः—सर्गादिजनिका कृतिरेकैव, सिसृक्षादेरुपाधिभेदाद्, भेदेऽपि कृतिभेदस्य प्रामाणिकैरलिखनाद्,
इच्छाया अपि 'सोऽकामयते'त्येकधैव श्रवणाच्च विशिष्टस्यानतिरेकाच्च । तथा च सर्गाद्यनुकूलकृतिमतः संहारानु-
कूलकृतिमत्वमुक्तदोषापादकम् । तदिदमुक्तम्—^{१७५} **नित्यैवप्रसङ्गः, असम्भवो वा स्यादिति** । जीवानां तु
स्वततोऽशत्वेनापि च शुद्धत्वात्तौ दोषावापाततः स्याताम्, शुद्ध्यर्थत्वात् तथा करणस्य । यच्चोक्तं 'सति तादात्म्य'
इत्यादि, तदपि 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीये'ति न्यायान्न पर्यनुयोगार्हम्, बन्धमोक्षयोरपि तादात्म्येनाधिष्ठित-
त्वात् । प्रादुर्भावस्तु कार्यकल्पयविशिष्टेच्छानुरोधित्वाद्भवस्थितः । यत्तु अवच्छेदकभेदात्तत्तत्कृतिमत्वमिति, तन्म-
न्दम्, निरवच्छिन्नकृतेरवच्छेदकसद्भावे मानाभावात् । अन्यथा ब्रह्मादीनामीश्वरत्वानुपपत्तेः, निरवच्छिन्नकृते-
रेवेश्वरीयाया नैयायिकसिद्धान्तसिद्धत्वात् । तथा च नियतावच्छेदकानुसरणे साकारवादादस्मन्मतप्रवेशस्तद-
ननुसरणे कृतेनैवविध्यासम्भवादेकस्यां कृतौ सर्गसंहाराद्यनुकूलत्वविरोधात्तौ दोषाविति दोषापवादेऽशरीरवादिनां
शरीरस्वीकारापत्तिरिति चौराकृतिरेखाभिर्मयूरचित्रमिदम् । अथ मुक्तन्यायान्नित्यमुक्तेऽपि जगद्भाषापरवर्जत्वाद्-

शरीरतां मनुषे, सेयं परेषां रीतिर्न नैयायिकानाम् । निर्दुःखत्वादिनैव नित्यमुक्ततोपपत्तेः, आकाशादेरपि येन रूपेण स्फूर्तिः शब्दावकाशादिना तद्वज्ज्ञानतादात्म्यज्ञानवत्त्वाभ्यां यावदाश्रयभाविभ्यां ब्रह्मणस्ततः स एव व्यञ्जकत्वादाकारः । निराकारवादिनस्तु विषयतामपि न मन्यन्ते । न चोद्वेखं ब्रह्मणः । तेषां स्वप्रकाश्यत्वे गति-
श्चिन्तनीया । ये तु विषयतां मन्यन्ते सविशेषवादिसेनान्यः, तेषां भगवज्ज्ञानविषयतावैचित्र्यं प्रथमप्रपन्नेषु प्रपञ्चावयवेषु खानन्दमाविर्भाव्य प्रतिष्ठितं नित्यप्रपन्नेषु वा । पौनःपुन्यं च प्रपञ्चस्य प्रपत्तिसापेक्षविषयताद्वारा सकलप्रपञ्चमेव स्वाकारीकृत्योद्धर्तुं तदेतन्मयूरचित्रं व्याख्यातम् । ^{१५८}महदैश्वर्यमिति । रजआद्युपाधिसत्ताया अपि स्वत ईश्वरसत्ताव्याप्यत्वमिति दर्शयन्ति ^{१५८}मत्त एवेति । विषयताविशेषाणां तेषामव्यक्तद्रव्यानङ्गीकारेऽपि ^{१५८}भावात्मकानामन्तरङ्गाणां न भेद इत्याहुः ^{१५८}नत्वहंतेषु । भेदेन ^{१५८}मयीति । अनाविर्भावदशायाम् । ^{१५८}एभ्यः परमिति च । अनाविर्भावे । ब्रह्मणो मायाया दुरत्ययत्वमिच्छायां वादिसम्मतकारणप्रवेशमभ्युपगमवादेनाहुः ^{१५८}अविर्वादी-
ति । ^{१५८}महदैश्वर्यमिति । व्याख्यातमेतत् । किञ्चापरं वादिप्रदत्तमप्युपधानमविद्यादिकमङ्गीकरोति, स्वासृष्टेषूक्तभावे-
ष्वध्यासेन सन्नपि नासदिति हि तेषां दर्शनम्, तत्र 'मत्त एव'ल्यध्याससाधारणः सर्वसङ्ग्रहो नोपपद्यतेतमामिति ।
अस्मदर्शने च निषेधो नोपपद्यते, तदुभयसमाधानं भगवता कर्तव्यम्, तथैव प्रमुवाक्यतात्पर्यात् । तथा च येनाध्यास आश्रीयते सोऽप्यविद्याप्रवर्तकत्वात् मत्त एवेति स्वासाधारणधर्मोऽनुग्रहविषयताख्यः सर्ववादिनामेवा-
वलम्बनम् । उत्कृष्टश्चायम्, अवश्याभ्युपेयत्वात्, तदाहुः ^{१५८}मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमिति । स्वात्मकाविर्भाववादेन सर्वसमाधानं भगवत्सिद्धान्त इत्याहुः ^{१५८}भगवतोक्तमिति । ^{१५८}मत्त इति पञ्चम्या मुख्यावधित्वं दर्शितम् ।
भावपदोक्त्या । सार्वविभक्तिकस्तसिः । ^{१५८}अपोहनं विस्मृतिरप्रतिभा वा । स्वात्मकमत्तिरोभावात्स्वस्य भानप्रयो-
जकसम्बन्धत्वाकल्पनादिति भावः । कार्यकल्प्या हि विषयतेति हृदयम् । स्मृतिवत्त्वमपि स्मरामीति प्रतीतिसिद्धौ विषयताविशेषः । तदवच्छिन्नसृष्टावनुभवानन्तरीणव्यवहिताव्यवहितानियतसमयोद्बोधकान्तरादिशालिनी मूल-
विषयतैव संस्कारस्थानाभिषिक्तैत्युक्तं भवति । अपिना भगवद्वाक्यान्तराण्युक्तानि । राजलीलास्थितो भगवानिह माध्यस्थे प्रार्थितः प्रकटीभूय ^{१५८}दैवीमित्यादिना देवानां समूहोऽप्यत्र विचारे साक्षीति दर्शयति । तेन सर्वत्र कारणतावच्छेदकानां भगवद्विषयताविशेषावेश उक्तो भवति । युक्त्या युक्तिः प्रतिबध्या, सत्प्रतिपक्षन्या-
यात् । 'ब्रह्मास्त्रस्य तु ब्रह्मास्त्र'मिति श्रुतेर्नान्यः प्रतिपक्षः । ननु बलाबलविवेको युक्तयोः श्रुत्योश्च तुल्य एवेति चेत्, सत्यम्, तथापि श्रुतेर्बलं श्रुतिः । श्रौतोऽर्थश्च स्वत एवैकवाक्यतयैवोपपन्न एवेति युक्तिरेत-
दन्तर्गतैवेति तत्र तत्र वक्ष्यामः । एवं च श्रुतिः कर्मणां कारणत्वं वदन्ती श्रुत्यन्तरेण तेषामिच्छानि-
ष्ठकारणतावच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिं वदता न विरुध्यत इत्याहुः ^{१५८}यमैवोचामेति । वाचांपतेरयमनुशय इत्यर्थः । श्रौतस्य भावस्य तदेकगम्यत्वादिति भावः । श्रुतेर्हि विरोधे निर्णायकमेकवाक्यत्वम्, कर्मणां चानुभव-
विशिष्टानां कारणत्वम्, अननुभूयमानस्य कारणत्वे मानाभावात् । यद्यपि कर्ममात्रस्य नानुभवः कारणताच्छे-
दकः, किन्तु फलातिशयः कारणतावच्छेदकः । 'ज्ञात्वाऽज्ञात्वे'ति भगवदुक्तेः । तथापि मयेदं कृतं फलं जनयि-
ष्यतीत्यभिसन्धि-विशिष्टस्य जनकत्वे तादृशानुसन्धानस्यावच्छेदकत्वे लाघवात्तत्तद्विशिष्टानुसन्धानस्यानुभवत्वा-
त्तस्य चाखण्डस्यैक्याद्विनिगमकाभावात्कर्मणां च सखण्डत्वात्कर्मोपलक्षितानुभवतादात्म्यस्यैव कारणतावच्छेदक-
त्वम् । एतेन कर्मणां कारणतावच्छेदकत्वे तदानन्त्याद्विपरीतं गौरवमित्यपास्तम् । कर्मण्यपि तिष्ठन् कर्मान्तर इति । एवंरीत्यैकवाक्यता स्वाचार्यैः कृतेत्याशयेनोक्तमवोचामेति । ^{१५८}आहेति श्रुतिसम्वादोऽपि दर्शितः ।
^{१५८}अत एवेति । अत एवान्तरो नियामकः, अत एव जीवनिष्ठमिष्टत्वमपि भगवत एवेत्याहुः ^{१५८}सङ्गच्छते इति । इयं श्रुतिः पूर्वश्रुत्या गमयतीत्यसङ्गता भवतीति भावः । अत्र विषमदर्शित्वं निरुक्तस्वरूपात्मकतिरो-
भावशक्त्यैव तत्तज्जीवानां प्रपत्यभावप्रयुक्तमिति स्वरूपशक्तेः सर्वत्र पर्याप्तत्वादिति श्रुतयोऽप्यत्र विचारे कर्णा, कर्णिकयन्तीति श्रुत्वा व्यासस्तासु प्रविशतीत्याहुः ^{१५८}अत एवेति । सिद्धान्तं भाष्योक्तम् । ननु जीवे न दोषाय, ब्रह्मणि तु दोषायैव, विषमदृष्ट्यापादकत्वादिति चेद्, न; 'नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेने'ति भगवता विज्ञानि-
पुरुषे स्वधर्माणामुपक्षेपाद् । यथा मम न कृताकृते, कृतं सार्वज्ञ्यादि तत्प्रयुक्तं च विहितादि, तत्तिरोधायऽकृत-

मसार्वभ्यादि तत्प्रयुक्तं च किञ्चिद्यदि जीवे मयाऽपाद्यते, तर्हि मदंशे मयैवेदमापादितमिति नायमपराधोऽस्य । किञ्च यदि नैवं कुर्यात्, कर्मोच्छेदापत्तिः । अतोऽधिकारविशेषार्थं मयेयं प्रादुर्भावाख्यसर्गप्रक्रिया कर्मनिबन्धना रचिता । सापि किमर्थमिति चेद्वेद उपालभ्यताम्, वेदश्चेन्मदुपालम्भं कुर्यात्, किमर्थं स्वरूपादूरमिव यागादिभिरायासित इति तदा मयि युक्ते किमर्थमयं श्रुतिवीणामुपढौक्यति स्म, प्रबुद्धः किलाहं किं करवाणि, तदर्थमधिकारविशेषेषु वेदानां नियोगं कृतवान्, सर्वात्मभावं च प्रदर्शितवान् । एवं च मदीयस्वापेक्षया मोक्षलीला निर्विशेषैकस्वभावा । सा राजसादीनां—त्वमिदमिति चेद्, गुणनिरोधादिति गृहाण । सात्त्विकानां मेदामेदप्रधाना साम्यावस्था हि सत्त्वाभिधैव प्रकृतिरिति तदनिवृत्तौ मेदामेदव्यवस्थितेः मदधिष्ठितानां शुद्धतादात्म्यलक्षणसत्त्वपर्याय-नैर्गुण्यप्रधानेति भगवतो राद्धान्तः समर्थितः । 'परात्तु तच्छ्रुते'रित्यधिकरणेन यथाश्रुतकर्मवादानुरोधी कश्चित् तत्त्ववित्तमः प्रत्यवतिष्ठते, तद्वाचं स्वयमुदीरयन्ति ये त्विति । ईश्वरस्य साक्षात्प्रवर्तकत्वे विधिनिषेधौ व्यर्थ-वित्याह अन्यथेति । ननु शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकत्वमीश्वरसचिवस्येति कर्मवादावैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह कस्यचिदित्यादि । तर्हि कर्मैवेति । तथा च शब्दस्यापि कर्मैव सचिवः, शब्दमात्रादलसादेः प्रवृत्त्यभावदर्शनात्, प्राक्तनादृष्टस्यैव तत्र तन्त्रत्वात् । तत एव तस्यानादिसत्तां प्रतिपादयति प्रवाहस्येति । तत्तत्प्राग-भावातिरिक्तप्रागभावाप्रतियोगिकर्मधाराया इत्यर्थः । न चाप्रसिद्धिः, परस्परं प्रागभावानां मेदप्रसिद्धेः, परस्परं च प्रतियोगित्वप्रसिद्धेः । प्रागभावानङ्गीकारे तु तत एवानादित्वम् । तथाप्यनादित्वनिर्वचनं कीदृशमिति चेत्, आकाशादीनां नित्यत्वमेव, तदन्येषां तु तत्तद्वर्तमानसमयसम्बन्धित्वमेवेत्यवेहि । समादधते तेषामिति । कर्मसापेक्षत्वे कर्मण एव कृतिमत्त्वमित्यस्तु, अतिरिक्तशब्दभावनान्यायात्, 'कामः सङ्कल्प' इत्यादिना मनस इव । एतेन सिद्धादयो मायावृत्तय इति मायिकमतमपास्तम् । कृत्याश्रयत्वेन मायाया एव सिद्धौ नवलक्षणलक्षितकर्तृत्वाश्रयस्यातिरिक्तस्यासिद्धौ तल्लक्षणप्रयासवैयर्थ्यात् । अध्यासपक्षेऽपि मायाया एव विनिगमकाभावेन परमेश्वरत्वापत्तेः, सेश्वरवेदान्तसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । चैतन्यस्यैव प्राधान्यं वदन्ती श्रुतिस्तु चेतनासाधारणधर्मस्वरूपविषयतात्मकमेव कारणतावच्छेदकीकुर्यात् । तस्माच्चेतने ज्ञानं चैतन्यं विषयता इतिस्वरूपसम्बन्ध एवेति न तथा द्वैतापत्तिरिति । एवमवान्तरप्रसङ्गे तेषामिति सर्वेनात्रा परेऽपि महाप्रकरणानिर्दिष्टाजडजडयोरेक-ज्ञप्तितादात्म्यमप्रतिपन्ना अजडांशेन द्वैतपरिहाराय तमेव मृषा भाषन्तः परिधानीयत्यागेनापि च निजवपुः संरक्षन्तो विमृश्याः । तथैवेतरेऽपि वादिनः, जाड्यापरिहारात् । एवं च ज्ञप्तिविषयता चेत्यमेदक्षमं पुटद्वयम्, तत्र च प्रेयस्तादात्म्यं मणिनिवेशितः स्वाचार्यैः । ज्ञप्तिस्तदाधारो विषयता च, विषयाश्चान्ये इति त्रिचतुःपुटी-पक्षो नोपादेय इति हृदयम् । ननु 'धाता यथापूर्वं'मिति सर्गकर्तृत्वश्रुतेस्तस्य च प्रलयपूर्वकत्वात्तदुभयकर्तृत्वे तस्य प्राण्यदृष्टसहकारकत्वेनैव कर्मणां सिद्धत्वादुपजीव्यविरोधात्कर्मणान्यथासिद्धेरसम्भवादीश्वरसिद्धिरिति वदन्तं तदद्वं तं प्रत्येव निक्षिपन्तः प्राहुः आपद्यते इति । तेन प्रवाहानादित्वं तदुक्तं तस्य स्मारितम् । यदहोरात्रं तदहोरात्राव्यवहितपूर्वकमिति तैः स्वीकारात्सर्गप्रलयावार्थवादिकौ, न वास्तवौ, अवान्तरसृष्टेश्च कुविन्दादेरपि सम्भवादितीश्वरसाधनानुपपत्तिरेवेत्यर्थः । प्रबलसचिवेन भवदीयकर्मणैवेश्वरो निगृहीत इवेति भावः । स्यादेतत्, मीमांसकस्य नेदं दूषणम्, तस्य निरीश्वरत्वात् । मम तु मीमांसाप्रतिपन्नकर्मफलसमर्पकत्वात् सेवितराजव-दीश्वरसिद्धिरिति सेश्वरमीमांसकमते प्रविशन्तं महाराजं प्रत्यनीकं कुर्वन्ति न चेति । अन्यथेति । सहकारित्वान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । तथा च कर्मणैव सचिवतरेण परसम्मत इवेश्वरो निगृहीत इति नापबलमनुसन्धेयमिति भावः । न च जडस्य कर्मणो न तथाभावः, जडस्याप्यौषधविशेषादेः, पार्श्वमणेश्च स्वर्णजनकत्वदर्शनात् । महान्तस्त्वाभिमानिकीं देवतां मन्यन्ते । प्रभवस्त्वाभिमानिकव्यपदेशं भगवत एवेति विवेचयन्ति । अथ व्यासः स्वसूत्रव्याख्यावैचित्र्यमणुभाष्यस्य विद्वन्मण्डनोक्तिप्राधान्येनैकवाक्यत्वं च श्रोतुं राजभिधं पुनः प्रत्यवस्थापयन्ति ननु कृतप्रयत्नेति । ईश्वरवादकर्मवादयोर्भयोः साधकं सूत्रमिदम् । तदुक्तं तैरेवेति । तयोर्वाद्योर्भाव एकवाक्यत्वम्, तस्य सूत्रं सर्वतोमुखम् । तथा च ब्रह्मप्रस्थित्यानीयं कृत्वा ब्रह्मसूत्रमिति व्याख्येयम् । कश्चित्तथैव पाठः । तथोच्यते इति । कर्मण एव तथात्वकल्पने यथाश्रुतसूत्रवैयर्थ्यम् । 'परास्त्विति सूत्रवैयर्थ्यं

तद्विषयवाक्यवैयर्थ्यं च तत्रावश्यं पूर्वपक्षिणा सन्दिह्यते, उचितानुचितकारणं श्रुतिर्वदन्ती कृतहानादिदोषं च पश्यन्तीश्वरस्योदासीनकर्तृत्वं ब्रूयात्, तर्हि निनीषायामेव दोषानपहारः, तदपहाराय केनचिन्नियुक्ते ग्रामं प्रत्यजानयने यथोदासीनस्याग्रिमायामजाव्यवस्थायां न गुणदोषौ, तथा कर्मणा नियुक्तस्येश्वरस्य तेनैव सह परस्परपकारित्वमर्थ एवास्तु, न त्वीश्वरस्य प्राधान्येन कर्तृत्वं, येन दोषाशङ्कनमिति प्राप्ते सूत्रकारः श्रुतिं प्रमाणीकुर्वन्नाह

^{१६१}
श्रुतेरिति । कर्म श्रुत्या प्रदर्शितं, श्रुतिर्ब्रह्मणेति ब्रह्मण एवोभयथापि प्राधान्यमित्यर्थः । तथापि 'कृत-प्रयत्ने'त्यादिसूत्रं श्रुतिवैयर्थ्यपरिहाराय, तत्कथम्, ब्रह्मस्थाने फलदातृत्वेन कर्मण एव स्वीकारे श्रुतेरपौरुषेयत्वमेवास्त्विति पूर्वपक्षिणोऽभिमान इति, तस्मादत्रैव सिद्धान्तकरणे पुरुषकर्तृकत्वं श्रुतेः संस्क्रियते, पूर्वपक्षदोषापहारेणानेन सूत्रेण, तत्सूत्रमीश्वरास्वीकारे व्यर्थमसंस्कारकत्वादिति तथैत्यस्य भावार्थः । वेदवेदान्तवदतां वराणामेव मुखतो वेदश्रवणात्तेषामेव संस्कारकं तत्सूत्रम्, तेन तत्तद्विहितादिनियुक्ताधिकारिणां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां स्वरूपप्राप्तिफलकत्वबोधनस्यैव संस्कारपदार्थत्वादिति मनसि निधाय **तथाहीत्यादिना** लोकोत्तरं विलक्षणविचारं संचारयन्ति । **परात्तु तच्छ्रुतेरिति ।** अत्र विचारे राजमन्दिर इवानेके संचारास्तत्र तत्र व्यक्तीभविष्यन्तीति गिरिराजेनैवोपस्थापितो नृत्तन्मयूरोऽत्र वक्ता भविष्यति कनीयांसं प्रति । **परादिन्द्रमिन्द्राद्भगवतस्तच्छ्रुतेः ।** 'किमिन्द्रेणे'ति भगवद्वाक्यादित्यर्थः । इति केकायां मेघैर्मंदुरं मन्द्रं मृदङ्गायते—आस्तां भगवानिन्द्रतो भिन्नाः, इन्द्रस्य वपुर्वयमेवेति न वयं रूपादितो भगवतो भिन्नाः । कीदृशोऽयमभेद इति तावदादौ विवेक्तव्यम् । न च वयं नियोज्यान्तरवद्विधिनिषेधगोचराः गाव इव भवतां तथेति गोकुलनाथान्प्रत्यवान्त्रोपालम्भः । कदाचिद्वर्षां कुर्मः, कदाचिन्नेति, तथा च यदीच्छथ, तर्हि स्वाभिमानिनमिन्द्रं प्रति पुनः प्रार्थयाम इत्यापतिते व्यसने विधिनिषेधौ नियोगपाशौ मेघानामपि स्वाधीनीकरणायेति कनीयांसं तौ दर्शयन्ति ^{१६३}**सर्वस्यैवेति ।** विधिज्ञानान्निषेधज्ञानाच्च प्रवृत्तिनिवृत्तौ नियमतः स्याताम् । तथा च पुण्यातिशयात् क्रमशः सर्वोऽपि मुच्येत, एवमपि सर्वो विलम्बाविलम्बाभ्यां मुच्यत एव क्रमेण । 'सर्वे एकीभवन्ती'त्यादिश्रुतेरिति चेत्, न; तथापि क्रमनियामकाभावात् । तस्माद्विधिनिषेधयोस्तु प्रवर्तनानिवर्तने एव नियामिके इति लिङ्गज्ज्ञेष्टे यदि, तर्ह्येश्वरवैयर्थ्यमेकतो विचारास्पदम् । प्रस्तुतस्त्वयं विचारः—सन्मार्गविरोधित्वमन्तर्यामिणः, पूर्वकर्मणो वेति । आद्ये वैषम्यं

अपसिद्धान्तश्च । द्वितीये कः कर्मशब्दार्थः पूर्ववासनैव चेत्तत्राहुः **विधिनिषेधवैयर्थ्यापातादिति ।** एतेन कर्मणः श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन विधिनिषेधमूलत्वात्कथं वैयर्थ्यमुक्तमित्याशङ्का निरस्ता । अनादिकर्मधारायाः प्रवर्तकत्वपक्षेऽपि तथैव श्रुतिः कल्प्यताम्, कर्मपरम्परया प्रवृत्तिरिति, न तु 'यजेत' 'नानृत'मित्यादि । किञ्च वासनायामपि न नियमः । कर्मण्यपि फलानुरोधस्तुभयतुल्य इति क्वचिदवश्याभ्युपेयवासनयैवोपपत्तौ वैदिके कर्मणि मानाभावात् । इदानीं च विधिनिषेधवैयर्थ्यम्, आद्यवेदेनैवोपपत्तेरित्याखण्डलार्थः । तदुक्तं **धूर्तबकैर्वञ्चिता गिरिगुहादिकं गुरुंश्चोपासत इति ।** एतेन पश्चादिभिरविशेषो जीवानां विधिनिषेधविषयत्वाविशेषादिति जीववृन्दे तथैवानधिकारदोषदण्डप्राप्तौ भगवदीयगवामिव नियोगपाशावेताविति जीवानां बाहिर्मुख्यनिवारणं ताभ्यामिति सिद्धान्तः फलिष्यति । एवं सर्वसूरिभिर्मुनिभिः कृतं 'कृते'त्यादिसूत्रपूर्वपक्षं विस्तारयितुं पवित्रसूत्रनिर्मितां तिरस्कारिणीं मध्ये महाभोगं प्रापयति ^{१६३}**अन्धपरम्परेति ।** अन्यथा संशयमूलो विचार एव न प्रवर्तत । भक्तिहेतुव्याख्यातृणामीश्वरवादानुगुणं मतं वक्ष्यन्ति । अधुना श्रीमदाचार्यसिद्धान्तं सिद्धाजनेन संनोप्य वदतां श्रीगोकुलनाथानामुक्तिमुपदर्शयन्ति ^{१६३}**योगादिकरणस्येति समाधानायेति** पर्यन्तम् । विद्यादिना फललाभस्य तन्निषेधस्य च 'कष्टं कर्मेति' न्यायेन प्रतारणामात्रवाद्यागादिकमफलमित्यर्थः । गूढार्थस्तु सर्वे सन्मार्गवार्तिनो भवन्त्वीतीच्छया विधिनिषेधौ कृतौ, नहि पूर्वपूर्वकर्मानुसारेण तादृशेच्छा निर्वहति, कदाचिदपलापदर्शनात्, तदर्थं तत्र शास्त्रं तत्त्वदीपवज्ज्ञापकं न कारकम् । तत्र च 'कर्मात्मा हरिरीश्वर' इत्युक्तः । स च न विधिनिषेधयोः प्राक्तनयोः कर्मवदधीनः, स्वयमेव तस्य प्रदर्शनात् । कर्मनिष्ठं च फलजनकतासामर्थ्यमीश्वरस्य, कर्मविशिष्टानुभवस्याखण्डस्य कारणताया ईक्षतिकारणतयैव सिद्धत्वात् । तथा च सत्सामर्थ्यमज्ञात्वा विधिनिषेधप्रयोज्यः पशुः, ईश्वराज्ञानरूपबाहिर्मुख्यस्यानिवृत्तेरित्युक्तम्, **अन्धपरम्परेति ।** अत एवोक्तं 'स्मर्तव्यः

सततं विष्णुर्विस्तृत्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्करा' इति । एतयोः स्मरणास्मरणयोः । धर्मत्वहानिश्चेति । 'वेदप्रणिहितो धर्म' इत्युक्तेर्वेदस्य प्राप्तमपि प्रामाण्यं कदाचिदपलापादननुष्ठापकत्वलक्षणेनाप्रामाण्येनाभिभूतमिति प्रमाणाप्रतिपन्नत्वात्तदानीं धर्मत्वहानिरित्यर्थः । वास्तवार्थस्तु ब्रह्मत्वाद्वर्मेस्य केवलधर्मत्वहानिरिति । ब्रह्मत्वं तु सकलसामर्थ्यस्य तदेकनिष्ठत्वात्, कर्म ब्रह्मतादात्म्यापन्नम्, तदसाधारणफलजनकतावच्छेदकशक्तिसंकान्तत्वात्, तत्त्वज्ञानवदित्यादिरीत्या मन्तव्यम् । परैरपि वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैव तत्त्वज्ञानत्वाङ्गीकारात् । उपास्तिरप्येतेन व्याख्यातेति । व्यपदेशमेदस्तु सिद्धत्वसंकमाभ्याम्, संकमश्चाभिव्यक्तिविशेष इति । फलोद्देशेति । नित्यन्यायेन सर्वस्य फलोद्देशाभावे भगवदर्थत्वात्तस्य चेदानीमपि सुप्रसन्नत्वादभिव्यक्तेश्वानतिप्रसक्तायाः फलोपपत्तेरपूर्वकल्पने मानाभाव इति निगूढार्थः । अग्रिमेति । कर्मपदेनादृष्टमेव वक्तव्यम् । फलस्य भ्रमप्रतिपन्नत्वे तन्निर्वाहकादृष्टकल्पनायां प्रमाणाभावादग्रिमकर्मप्रवर्तकमदृष्टमेव नास्तीति कर्मप्रवाहे नियामकालाभ इति वावदकं प्रावाहिकं प्रति सेश्वरवादेन ये समादधते, तत्समाधानमाहुः समाधानायेति । निषेधकोटिपरिग्रहः पूर्वपक्षः, विधिकोटिसमर्थनं समाधानम्, प्रवाहप्रवर्तकं विधिः कर्म, अन्यतरं न वेति विप्रतिपत्तिः । विधिप्रसिद्धिर्यागदिकरणे । निषेधप्रसिद्धिर्भोजनादिनिखिललौकिकव्यापारे । विधेस्तत्राभावात् । अदृष्टस्य कार्यमात्रहेतुत्वेऽपि साक्षात्प्रवर्तकत्वं साध्यम्, अदृष्टस्य च दृष्टद्वारकत्वनियमात् । तत्र विधिकोटिं समर्थयन्ते विध्योदेरेवेति । यागादावित्यर्थः । विधेस्तथात्वसिद्धौ कर्मणोऽपि तथेत्याहुः औदेरिति । तौ^{१६३} विधिधर्मौ । व्यतिरेकव्यभिचारं वारयन्ति औपीति । स्वस्वव्याप्यसकलकारणमध्ये ईश्वरेच्छायास्तत्तन्मात्रवृत्तिवैशिष्ट्यावच्छेदेन व्याप्यत्वात्तत्सत्त्वे तद्व्यतिरेकोऽसिद्ध इत्यर्थः । अपिनाऽजानन्तोऽपि संगृहीताः । तेनान्वयव्यभिचारोऽपि, तादृशानां प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्दर्शनात्, यागादेरपि दीक्षितान्तरदृष्टान्तेनैव करणात्, अनुष्ठानसमये वैद्यप्रयोगस्यैव लौकिकव्यापारतुल्यत्वादिति भावः । विचित्रेति । स्वसिद्धान्ताभिप्रायेण । अन्यैः पुनरिच्छायास्तत्तद्विशेषितेन रूपेण कारणत्वस्वीकारात् । तथा च स्वसिद्धान्ते यथापदपदार्थविशेषिताभिधारूपेच्छायाः शाब्दबोधजनकत्वं सर्वसिद्धम्, अन्यथा पदाद्यप्रवेशेन शाब्दबोधेच्छामात्रं शक्तिः स्यात्, तद्वल्लक्षणाजन्यबोधसाधारणमपि भवतु, तर्हि प्रकृतेऽपीच्छामात्रादुक्तरीत्याऽज्ञत्वादावतिप्रसङ्गः । तथा च कार्यसामान्येऽप्यवश्यं विषयतासम्बन्धेनेच्छा वाच्या । सा च विनिगमकाभावात्कार्यकारणादिसकलविषयेषु वाच्या । तथा पञ्चम्यर्थविषयिण्यपि । तथा पुरुषान्तरेच्छाविषयिण्यपि । स्यादेतत्, संयोगाद्यवच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति शुद्धविषयतयेच्छात्वेन कारणत्वमित्यत्र न कारणान्तराणामवच्छेदकतया प्रवेश इति तेषां स्वतन्त्रकारणत्वमेवेति चेत्, मैवम्; विषयतयेच्छायास्तन्त्वादावपि सत्त्वेन तत्रापि घटोत्पत्त्यापत्तेः, विषयतायाः केवलान्वयित्वेन तन्मात्रवृत्तिविषयतयेच्छायाः कारणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च कारणान्तराभावाच्च तथेति वाच्यम् । तर्हि सामग्रीव्याप्तौ विषयतयेच्छारूपकारणाधिकरणे कारणान्तराधिकरणत्वं सम्भवत्सम्बन्धभेदैर्निवेशनीयम् । वस्तुतस्त्वीश्वरेच्छाया अन्वयव्यतिरेकसिद्धं न कारणत्वं, किन्तु शब्दादित इति सामग्रीव्याप्तावीश्वरेच्छा न निवेश्यते, नाप्यन्वयसहचारशरीरे । तथा च केवलेच्छायाः कारणत्वे तन्त्वादौ कथं व्यभिचारो वारणीयः । यत्तु इच्छायाः कारणत्वे कारणान्तराणां सहकारित्वम्, अत एवोक्तम् 'अधिष्ठानं तथे'त्यादीति । तदिदं कारणानामवच्छेदकत्वेऽपि युज्यते । अन्यच्च समानान्वयव्यतिरेकयोरेव परस्परं सहकारिता, तस्या व्यतिरेकघटितत्वात् । न चेच्छायास्तथात्वमित्युक्तं पुरस्तात् । न चेश्वरेच्छाऽभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्साभावप्रयुक्तकार्याभावकत्वरूपं सहकारित्वं नेश्वरेच्छाया उररीकुर्मः, स्वीकुर्मस्तु कारणान्तराणामेव तथात्वमिति वाच्यम् । तथापीश्वरेच्छायाः कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषकारणानामकारणत्वादिच्छातिप्रसङ्गस्य तन्त्वादौ दुर्वारत्वात्कार्यत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिदुत्पत्तौ व्यक्तिस्थानीयतयोपपत्तेः । न च नैष दोषः, विशेषाणां विशेषाधीनत्वादिति वाच्यम् । तर्हि कार्यत्वावच्छिन्नकार्यसामान्यापत्तेः । तद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्रति कारणान्तराणां सहकारित्वान्नेति तु न वाच्यम् । सामान्यापत्तेरनुद्धारात् । यावद्विशेषविनिर्मुक्तं सामान्यं नास्तीति चेत्, स्वयमेव तावत्कार्यत्वमवच्छेदकं वदन्विभावय । यदि च कार्यत्वस्याननुगमाद्विशिष्येच्छायाः कारणत्वे सहकारिणां प्राप्तत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति विभाव्यते, तथापि तत्तन्मात्रवृत्तिविषयतया तत्त-

द्वच्छिन्नं प्रति तदिच्छायाः कारणत्वे तत्तद्वस्तुदेशतत्कालीनाया उपयोगोऽस्तु । यत्र तन्त्वादौ तेन सम्बन्धे-
नेच्छा तत्तत्कालीना, तत्र पटोत्पत्तिरित्येव प्रमाणप्रतिपत्तेः । तथा च सिद्धं नः समीहितम् । अथोद्धृतं प्रस्तुत-
विचाराद्यदि तत्कारणानामुपादानं तर्कगोचरीकुर्याः, कुर्यां तर्हि तदिच्छायामेव भवदभिमतकारणानां प्रवेशम् ।
स्वरूपसदिच्छाया उपादानप्रयोजकत्वादीश्वराज्ञानेऽपि न दोषः । तत एव तत्तदुपादानोपपत्तेः तादृशविषयताया
एवेच्छासंसर्गत्वादाकस्मिकत्वापत्तिरपि प्रत्युक्ता । न च वाच्यम् इच्छायाः पञ्चम्यर्थहेतुत्वविषयकत्वानुपपत्तिः,
अवच्छेदकास्तस्याः संसर्गतया, नियामकतयैव तेषामन्यथासिद्धेरिति दण्डादिपदार्थस्य सन्मात्रत्वेन 'सन्मूला'
इत्याद्युक्तावधित्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वात्, सतो विषयतया तत्र तत्र प्रविष्टत्वात् । सतश्च कारणत्वं ज्ञानत्वेनेच्छा-
त्वकृतित्वाभ्यां च । तत्तत्सिद्धासिद्धगोचरविषयताप्रमेदानां ज्ञानत्वेच्छात्वादीनामेकत्रैव धर्मिणि स्वीकारादित्ये-
ककारणपरिशेषापत्तिर्ब्रह्मवादिनामलङ्कार एव । व्यञ्जकतासम्बन्धेन हेतुत्वावधित्वादेर्दण्डादिनिष्ठत्वात्प्रयोजकत्वा-
देरन्यथासिद्धसाधारणस्वरूपसम्बन्धरूपस्य पञ्चम्यर्थत्वान्न दोषः । एतेन दण्डादिकमिव रासभमप्यवधीकुर्यादिति
न्यायाचार्योक्तमपि समाहितम् । एवं पाकसाध्यभोजनसाध्यतृप्त्यर्थिनः पाके प्रवृत्तिदर्शनात् प्रयोजकसाधारणेषु-
साधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं बोध्यम् । एतेनेच्छाया लोकन्यायेन कारणत्वं क्लृप्तमेव, नत्वीश्वरेच्छात्वेनेति साम-
ग्रीव्याप्तौ कारणान्तरेण सहेच्छाया अपि निवेशः संभाव्यते, तथापि नित्येच्छाव्यतिरेकासम्भवान्न तस्या निवेशः ।
विविचित्रेच्छायाः कारणत्वे तु विशिष्टविषयतया तदभावस्य सुवचत्वाद्व्यतिरिक्तं व्यवस्थितिरिति । एकत्र द्वयन्यायेन
चेच्छायां विशेषणानां प्रवेशः । सत्तादात्म्यं चावच्छेदकतावच्छेदकानामप्यनुगमकम् । कारणताच्छेदकं च तत्र
तत्र सत्तादात्म्यमेवेत्यवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वानङ्गीकारेऽपि न क्षतिरिति । अधिकमस्मत्कृतपत्रावलम्ब-
नव्याख्यायामनुसन्धेयम् ।

श्रीभक्तिहेतुव्याख्यायां संक्षिप्तं विशदीकृतम् । मार्गाङ्गीकारकर्तृणां मयेदं तद्विभाव्यताम् ।

एवं स्थिते तान् प्रति पूर्वपक्षमुखेनाहुः कृतं तंभ्यामिति । व्यापारतया तत्सिद्धिस्तु विचारयिष्यते ।
ननु विचित्रेच्छाया तावपि क्रोडीकरणीयौ विधिधर्माविति चेत्, न; कार्यकल्प्यत्वात्तस्याः, कार्याणां च लौकिक-
सामग्रीत एवोपपत्तेः । मङ्गलं समाप्तिं प्रति, तदिच्छाया विद्यादिविषयकत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । नन्वेवमप्य-
न्धपरम्परा स्यात्तत्राहुः ^{१६३}एवं चेति । परम्परायामेकस्य चक्षुष्मत्त्वे प्रथमस्य वा चक्षुष्मत्त्वे सर्वेषामान्ध्यानि-
राकरणम्, तेनैकेनैव सर्वोद्धारसंभवादिति भावेनाहुः ^{१६३}इश्वरेति । स हि 'सर्वतोऽक्षिशिरोमुख' इति हृदयम् ।
असाधारणेश्वरेच्छाप्रयुक्तविधिज्ञाने व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयन्ति ^{१६३}दृश्यत इति । ^{१६३}बालेयेति । क्रीडया भगव-
त्सेवां कुर्वत इत्यनुशयः । यद्यपि दीक्षितं दृष्ट्वा बालकस्य क्रीडया यागादौ प्रवृत्तिरनधिकारित्वे व्यर्था,
तथापि धर्मप्रवृत्तिसामान्ये विधिज्ञानत्वेन कारणत्वे व्यभिचारस्तदवस्थ एव, तस्मात्तत्रेश्वरेच्छायाः कारणत्व-
मङ्गीकृत्य तत्सत्त्वे तद्व्यतिरेकासम्भवाद्यतिरेकव्यभिचारः परिहरणीयः, एवमन्यव्यभिचारोऽपि । उक्तवि-
शिष्टसंसर्गेण व्याप्यसकलान्तर्निविष्टेश्वरेच्छासत्त्वे कार्यसत्त्वसावश्यकत्वात्, तथापि नेयं वादवसन्तक्रीडा-
युद्धनदी समुत्तर्तुं शक्येत्याहुः ^{१६३}एवमपि सति न निस्तार इति । श्रुतौ तावदिच्छाया कारणत्वमुक्तं,
न तु देशकालादिवैद्येन, बहुभवनं तु सार्वत्र्यविषयतया बहुसम्बन्ध एवेति तार्किकतनयैः प्रत्युपस्थिते
देवास्तरिमवतारयन्ति । सार्वत्र्यविषयतया परम्पराया सर्वत्र स्वसम्बन्धमपेक्ष्य स्वात्मकचिद्विषयतया साक्षा-
त्सम्बन्धे चिद्विषयतयाः प्रकारताद्यन्यतमत्वात्कारणादिविषयतायास्तत्त्वे निवेशावश्यकत्वाच्छब्दशक्तिसमशी-
लत्वाच्चेति गोमयगिरिराजं परितः कुङ्कुमरसमयनदीं प्रवर्तयन्ति भावेनापि ^{१६३}तथाहीति । ^{१६३}स्वित इति । अयमत्र
शास्त्रार्थः—विधिनिषेधद्वारा जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वेऽपि न विहितनिषिद्धाचरणानाचरणाभ्यां कृतहानादि-
दोषः । करणे सुखमन्यथा दुःखमिति स्वांशेऽप्रसक्तस्याकृतस्य दुःखदुरितादेरभ्यागमः, कृतस्य सहजसुखस्य
त्याग इति । तथा चात्र विधिनिषेधावेव नियामकौ जीवस्य भवेतां तर्हि नित्यसुखस्वरूपसस्वरूपानुभव एव
जीवस्य तथा प्रवृत्तौ हेतुर्वाच्यः, आपाततत्तदधिकारकत्वाच्छास्त्रस्य । विशेषतस्तु विज्ञानिनामपि नियतवि-
शिष्टाभिव्यक्तिः, प्रयोज्यव्यापारस्य स्वाभाविकोऽधिकार इति राद्धान्तः । प्रकृते चास्य स्वरूपानभिज्ञस्य न
कोऽपि दोषः । अन्तर्यामिणस्तु तत्कारणे दोषः स्यादेव । कृतौ प्रविष्टत्वाज्जीवोऽपि दोषभागिति तदस्थं शङ्क-

मानं प्रत्युत्तरयन्ति अ^{१६३}र्कृतप्रायमिति । साक्षात्परम्परया सर्वाविष्टसत्स्वरूपस्यैव सर्वकारणत्वेन द्विकर्तृकप्रपञ्चे मानाभाव इति भावः । प्रभूणां श्रमापनोदायोपसंहारव्याजेनावहारं कुर्वता पूर्वोक्तं 'परात्तु तच्छ्रुते' रित्यन्य-
तमविवादायनमधिकरणान्तरमास्कन्दितं परेणेति केनाप्यनुगृहीतेन विज्ञापिते सर्वानुग्रहार्थं स्वयमुद्यम्य विवा-
दायनमधिकरणान्तरं रमणरेणुकाभिरसिधाराव्यूहेनोपोद्वलयन्ति कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वित्यादि । अत्रासिधारा-
व्यूहे निवेशिताः केचित्स्वपक्षीयाः पौत्रप्रभृतयस्त एव प्रतिवादिनं पर्यनुयुज्यते । तद्यथा खड्गकर्तुर्न वधकर्तृत्वम्,
मूल्यग्रहणं विना वधोद्देश्यकतत्करण एव हिंसकत्वात् । मूल्यग्रहणात् तस्यैवोद्देश्यत्वम् । तथा चेयं वक्ष्यमाण-
मर्यादायां कारणधारा खड्गधाराप्राया । यत्र प्रवर्तमानो यदि यत्किञ्चित् कुर्यात्तदान्तर्यामिणोऽपि न हिंसकत्वम्,
अन्तर्यामिणोऽपि मर्यादायां क्रोडीकृतत्वेन सेतुरुपखपुत्रेणान्यथासिद्धत्वाद्, विषयितयाऽन्तर्यामिणोपि कारण-
तावच्छेदकत्वाच्च । न चैवं मर्यादाकर्तृहिंसकत्वम्, मर्यादाया रिरंसाहेतुकत्वेन स्वतो हिंसकत्वाप्रयोजकत्वात् ।
न च रिरंसाया, अनुद्देश्यत्वात् । तदेतदुक्तम्-अ^{१६४}न्यत्सर्वमुपसर्जनीभूतमिति । येषामपि प्रकारान्तरं तेषां
सर्वमेधीयहिंसावन्न दोषो लयाधिष्ठातृणाम् । प्रकृते च यथा ग्रीहीणामवघातपूर्वकवैतुष्यद्वारा पुरोडाशसम्पादक-
तया यागजन्यमुखोपपादकव्यापारविषयत्वं, तथेह प्राकृतभावापन्नपदार्थानां प्रकृत्यवस्थाऽऽपादनेनारम्भकस्वभा-
वानामप्यवयविनां पाकस्थघटानामिव च लीलोपयोगार्थमारम्भकभावयोग्यतां शुद्धैरवयवैः सम्पादयितुं केषाञ्चि-
द्विशसनं भारते । केषाञ्चित्कालादिद्वारेदानीन्तनानाम् । निरसनीयभावनिरासद्वारा स्वरूपप्रत्यापत्तौ हि भगवतः
समारम्भ इत्युक्तं भवति । नन्वेवंविधाशुद्धप्रपञ्चप्रपञ्चनमेव किमर्थम्, नित्यलीलोपयोगिप्रपञ्च एव प्रस्तूयतां
सर्वदैवारभ्यतां चेति चेत्, सत्यम्, नित्यारब्ध एव सः, नारब्धमपेक्षते, तत्प्राकट्यस्थानत्वेनायमपि प्रपञ्चः
प्रस्तूयते, तथाप्ययं किमर्थं इति पुनर्न पर्यनुयोक्तव्यम्, यतो भगवतो लीलात्मकतिरोभारूपखापदशायां प्रकृत्या
पाञ्चालिकान्यायेनावैदिकी सृष्टिः स्वाक्रान्तप्राकृतपुरुषचैतन्यसमुदायैः सहारभ्यते । सोऽयं भारात्मकः प्रपञ्चस-
म्भारः, तमन्यथयितुं भगवतो लीला । तत्करणे भगवतो न वैषम्यादि । तदेवोक्तम्-कदाचिन्माययेति ।
सा हि जडसमुदायाभिमानिचेतनदेवतैव, स्वरूपानन्दाभिव्यक्तौ तिरोभावात्मिकेयं स्वरूपे प्रविशतीति विवेकः ।
विचित्रैरसानुभवार्थमिति । शृङ्गारप्राधान्येन नवरसानुभवार्थमित्यर्थः । तत्र शृङ्गारानुभवार्थं यमुनादिप्रति-
फलितचन्द्रज्योत्स्नासेतुः सङ्गमाद्यर्थः । मर्यादासेतुस्तु वानरानीतपर्वतैः रावणस्य नवमरसानुभवाय । वेदात्मकस्तु
सेतुः संसारपारगमनाय । त्रैगुण्यविषयाणामपि तेषां भगवत्तादात्म्यपुरःस्कृतिके तद्वाक्यार्थावधारणे साम्प्रतमेव
मोक्षानुभवात् । यद्यपि नित्यो मोक्षः, संसारोऽसन्नेवेति परेषां मतं, तथापि संसारदशायामेवाविद्यानिवृत्त्यनि-
वृत्त्योरनपेक्ष एव वाक्यार्थानुभवः परं ब्रह्माविर्भावयति । विद्यमानाविद्योऽपि ब्रह्माश्चर्यवल्लभते, निवृत्ताविद्यो-
ऽपि न लभते इत्याश्चर्यश्रुतेराशयपर्यालोचनया स्वीयविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धत्वकल्पनं यथा फलानुरोधेन
ब्रह्मणोऽनुग्रहपदार्थसखोऽयं ब्रह्मसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । अविद्या तु तिरोभावात्मकविषयतैव, न भावा-
न्तरं, नाप्यभाव इति तत्र तत्र सुव्यक्तम् । स्व^{१६५}कृतेत्यादिवाक्यद्वयम् । तत्र वेदस्य वक्ता । पर्वतैः कर्ता ।
आदिपदात् 'सेतुर्विधरण' इत्यादि । ए^{१६६}वमवसीयत इति । तथा च पारनिनीषणया तथा तथा करणे न कोऽपि
दोष इत्यर्थः । पारे कोऽस्ति यदर्थोऽयमुपक्रम इति चेत्, स एव यस्तमसः परस्तात् । तमसोऽपि तात्त्विकं
रूपम् । इतरथा तमसि तदभावे विभुत्वाभावप्रसङ्गात् । तथाऽसत्पथे निनीषा कथम्, सर्वे सन्मार्गवर्तिनो भव-
न्त्वितीच्छाया एव मुख्यत्वादिति चेत्, सत्यम्, मार्कण्डेयादीनामिवानभिव्यक्तानन्दात्मकनिजरूपवत्तया माया-
स्वरूपपरिज्ञानार्थमिति । नन्वन्तर्यामिण एव तथा प्रवर्तकत्वमस्तु, कृतं सेतुसंरक्षणेन परीक्षयेति चेत्त्राहुः
शौपनाय चेति । अन्तर्यामिणः प्रवृत्तिमात्रनियामकत्वेनाधिकृतत्वात् । अन्यथा पशुपक्ष्यादीनामप्यन्तर्यामि-
सत्त्वाज्जगत्पुद्गारप्रसङ्गः । तस्मात्तत्त्वदीपस्थानीयो वेदोऽयं यमन्तर्याम्यप्युपादत्ते तेन हि संस्कृतो हि स प्रायः
शुभ एव कर्मणि प्रवर्तयतीति सेतुमास्त्व देहरथारूढस्यान्तर्यामिणो जीवः सखा, इन्द्रियाण्यक्षाः, देवताः
पार्ष्णिप्राहिणः, प्राणः सारथिः, मनः प्रग्रहः, गन्तव्या पुनः परमव्योमाख्यदहरकन्दरेति । ननु स्वतन्त्रस्य केय-
मधीनता । राजादिमिरपि कदाचित्ससेतुरुल्लङ्घयत एवेति कश्चिदाशङ्कते कु^{१६७}त एतदिति । प्राकृतो हि स्वाज्ञोल्लङ्घने
स्वस्य जघन्यतां प्रकटयति, भगवांस्तु निर्दोषपूर्णगुणविग्रहः कथमेवं संभाव्यत इति समादधते य^{१६८}त इति ।

‘रामो द्विर्नाभिभाषत’ इति सर्वो वेदेच्छेत्यादिषड्गुणसम्पन्नस्त्वैवस्थित एव, नाव्यवस्थित इति तस्मादित्यर्थः । यत्र तु लीलायां लोकदृष्ट्या वेदादिरूपं सेतुमुल्लङ्घते, सा लीला न पुरुषार्थपर्यवसायिनी, किन्तु परमपुरुषार्थपर्यवसायिनी, सखण्डत्वसमानाधिकरणाखण्डविषयताकानन्दानुभवकत्वादिति हृदयम् । श्रीमदाचार्या एव वक्ष्यन्तीत्याहुः ^{१६५}आचार्यास्त्विति । पुत्रं बालं वा । यस्य कस्यचिदित्याप्तस्वाभाव्यानुसारेण प्रतीतिशेषः । ^{१६६}यतमानं यत्किञ्चित्कार्योन्मुखम् । ^{१६७}पदार्थगुणदोषाविति । मधुरः कूष्माण्डरसः, कटु कारवेल्लकमित्यादि भगवद्भोगानुनयेऽपि प्रकरणाद्बोध्यम् । लोकवेदयोस्तु गजयुद्धादिभिः संभाव्यमानैर्दुर्गमोऽयं पुरुषोत्तमक्षेत्रमार्गः । कदलीवनावलम्बी सुगमस्तु मालतीमिलन्मकरन्दोऽन्यो मार्ग इति धूमादिमार्गोऽर्विरादिमार्गश्चेतीति बोध्यम् । ^{१६८}यत्प्रयत्नाभिनिवेशमिति । नैतावता प्रवर्तकदोषः, यथैव स बालकादिः प्रवर्तते, तात्कालिकस्वेष्टदृष्ट्या तथैवायमनुवर्तते । निवारितोऽपि प्रवर्तते, स्वप्रयत्नोऽपि वा यदि निवर्तते, यथा धृतराष्ट्रपुत्रादयस्तदा दैवमेव प्रबलमिति मत्वा प्रेक्षापूर्वकारिण औदासीन्यमेवोचितम् । तथा भगवतो निवारणसमर्थस्यापि जीवानामिष्टानिष्टपरिज्ञानार्थं तात्कालिकप्रवृत्तिनिवृत्त्योरौदासीन्यमन्तर्यामितया तदनुवर्तित्वं चोचितमेवेति प्रष्टव्येनाहुः ^{१६९}फलदानार्थमिति । तथा चेष्टमेव ज्ञापनीयं प्रापणीयं चेति नित्यानुवादवद्विधावेव तात्पर्यं, न निषेधे इति भावः । ^{१७०}कर्मकारणे । यथा प्रवर्तमानं प्रति तथैव कारणे । तेन सर्वस्य सन्मार्गवर्तित्वमपि कृतप्रयत्नापेक्षमित्युक्तं भवति । सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वं सूचयितुमवसाने श्रुतमादिभ्य इति सूत्रांशमनुकृत्य कृतप्रयत्नाद्यपेक्ष इति सम्बन्धमात्रार्थषष्ठ्यर्थातिशयेन चतुर्धा व्याचक्षते । एवमग्रेऽपि कर्मादिवैयर्थ्यादिभ्य इति व्याख्येयम् । कर्मण एव फलार्थं नोदितस्यापेक्षा प्राथमिकी । सेतुपरीप्सयेति सर्वत्र बोध्यम् । ‘आख्यातानामर्थं नुवतां शक्तिः सहकारिणी’ति मीमांसकन्यायेनाहुः ^{१७१}प्रयत्नापेक्ष इति । अप्रवर्तनं प्रति न कोऽपि प्रवर्तयतीति लोकन्यायाच्चेत्यर्थः । कथं तर्हि पार्थस्य युद्धे प्रायोपविष्टस्य प्रथमं युद्धे प्रवर्तनमिति चेत्, सकामविषये एषा व्यवस्थेति समादधते ^{१७२}कामापेक्ष इति । एतेन निरर्थकप्रयत्नोऽपि वारितः । कामश्च प्रामाणिको, न तु भ्रान्तिप्रतिपन्नो ग्राह्यः । सत एव लौकिकस्वर्गकामस्य तन्मात्रे स्वर्गपदार्थत्वभ्रान्तिं सूचयन्त इत्याहुः ^{१७३}लोकैर्प्रवाहापेक्ष इति । ‘गतागतं कामकामालभन्त’ इति न्यायाद्, ये परिच्छिन्नसुखाकाङ्क्षिणस्ते तथैव प्रवर्तमानाः प्रवर्तन्त इति लौकिककामनावत्त्वकृतप्रयत्नत्वकर्मैतन्नितयान्तरितप्रामाण्यमत्र भगवत इति स्वमात्रप्रामाण्ये तस्य न दोषगन्धः । तत्प्रामाण्ये हि सर्वे सन्मार्गवर्तिनो भवन्त्विति मूलेच्छैव नियामिका । सा तु मानससृष्टिषु सनकादिष्वेव वरीवर्ति, प्रावाहिकसृष्टौ तूपहितेच्छैवेति तत्कृतदोषशङ्कायामाहुः ^{१७४}नैवैवमनीश्वरत्वमिति । एवं न चेत्यर्थः । खकृतसेत्वनुरोधादित्याहुः ^{१७५}मर्यादेति । अन्यथा स्वसामर्थ्येनैवोत्तारकस्य सेतुपर्वतानामप्यनुपयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । स्वसेव्यस्वरूपाभिप्रायेणाहुः ^{१७६}तत्र पुष्टीति । ^{१७७}अङ्गीकार इति । सत्यपि मर्यादांशे यथा पार्थानां ततोऽन्यत्र । ततोऽप्यङ्गीकार इत्याहुः ^{१७८}इत्याहुरिति । ^{१७९}अयमपि पक्ष इति । अपिना स्वस्य स्वातन्त्र्यं सूचयन्ति । स्वयं तु क्रीडेच्छाप्राधान्यमेवोक्तवन्तः । यथा काम एव मुख्योऽन्यत्सर्वमुपसर्जनभूतमिति श्रीमदाचार्यैरुक्तम्, तथाऽस्माभिः क्रीडैव मुख्यतयोक्ता, सेतुपरीप्साप्युपसर्जनमेवेति । तैस्तु मर्यादामात्रं प्रकृताधिकरणार्थत्वेन निरूपितम् । मर्यादाया अपि कारणीभूता पुष्टिर्नोक्ता । सा हि स्थायिभावस्वरूपेति श्रीमदाचार्या एवात्र प्रमाणमित्याहुः ^{१८०}नैतिरिच्यत इति । मर्यादोक्त्यैव पुष्टिर्निरूपितत्वात् । तदुक्तम्, ‘निष्कलङ्ककलानाशीभव’दिति । मर्यादिकभगवद्वाक्यान्यपि यासां वाक्यैः सङ्गतानि पुष्टिमुद्वेलयन्तीति सोल्लासमुक्तम् । पूर्वपक्षिणमुत्तरयन्ति ^{१८१}तस्मादिति । त्वया ‘परात्तु तच्छ्रुते’रित्यधिकरणविदूषकेन मर्यादामुल्लङ्घता प्रोक्तः खेचराणामिव शून्यो मार्गो नेत्यर्थः । प्रस्तुतविचारं खिलेन पूरयितुमाहुः ^{१८२}किञ्चेति । ^{१८३}नाधर्मधर्माविति । अत्र केचित्, पूर्व कृतौ यौ धर्माधर्मौ तदपेक्ष इत्यर्थः । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धवैयर्थ्यं नोद्विक्तं स्यात् । तथा च कर्मवादप्रधानमिदं सूत्रमित्याहुः, तन्मतनिराकरणायाहुः ^{१८४}तद्व्याख्याविति । प्रयत्नशब्दस्य पुरुषभावनावाचिनोऽदृष्टवाचकत्वाभावाद्यथाश्रुतविरोध इत्यर्थः । अधर्मोऽनात्मधर्म इति तत्त्यागं सूचयितुमधर्मस्य प्राङ् निर्देशः । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । अत्र शङ्कते—ननु यथाश्रुतविरोधमात्रेण कथं कर्मवादपरतायां सूत्रस्य द्वेष उद्भाव्यते । मैवम्, परस्यैव कारणत्वोपपादनार्थं ‘परा’दित्यधिकरणप्रवृत्तेस्तदुपपादकस्य ‘कृते’त्यादिसूत्रस्य यदि कर्मवाद एवाग्रहस्तदा प्रतिवादिना वञ्चितोऽयं वि. सि. शो. ७

सूत्रवादी । तथापि कर्मापेक्षा स्वाचार्यैर्दर्शितेति चेत्, सत्यम्, तथापि विशिष्टेच्छाया अपि निवृत्तिदर्शनां सुव्यक्तत्वात्तत्रैव कर्मणां विषयितावच्छेदकत्वात्तदभिप्रायानुसारिभिरस्मां रमणेच्छैव तत्त्वेन निरूपिता । आस्तां चैतत्, तथापि प्रयत्नपदार्थो धर्माधर्माविति न स्वाचार्याणामाशयः । प्रयत्नापेक्षायाः स्वातन्त्र्येण निरूपितव्याख्यानात् । सेतुत्वेन कर्मापेक्षायां तु सेतोः स्वकर्तृकत्वेन स्वसामर्थ्याक्रान्तत्वेनोपजीव्यविरोधान्न कर्मवादस्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं हनुमता 'श्रीमद्वासरथेः प्रतापमहिमा सोऽयं समुज्जृम्भते' इति । अत्रैव पावनिः सर्ववालकानां भगवत्पूर्वप्रसादेन संसृष्टिसमये प्रसादप्राप्त्यर्थं श्रीपरिवृढध्वजाप्रादुत्पत्य कर्मवादिनं हस्तेन परामृशति मध्वाचार्यपक्षपाती ^{१५६} क्रिञ्चेति । विधिनिषेधौ किल तव कर्मवादिनः कर्मणां तावदस्मदीयैर्माध्वैर्हिंसाभयाद्गुणीकुर्वद्भिराश्रयशब्दमात्रत्वेन स्वीकृतौ । विहितप्रतिषिद्धयोः स्वरूपं तु तत्प्रामाण्येन निर्णयम् । तत्र विधिविचारे यदि जीवस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वं, तदा हिंसादिकर्तृत्वापत्तिः । न च वाच्यं शब्दाद्वारकव्यापारविशेषस्यैव हिंसात्वम् । तेनाप्यधर्मरूपादष्टोत्पादनात् । न च विधिवलात्तेन धर्म एव जन्यत इति वाच्यम् । विहितहिंसात्वेन धर्मकारणत्वेऽपि सामान्यतो हिंसात्वादिनाऽधर्मजनकत्वस्यापि सुवचत्वात् । विहितान्यहिंसात्वेनाधर्मजनकत्वोक्तौ गौरवात् । एतेन बलवदनिष्ठानुबन्धित्वबोधनाच्च दोष इति निरस्तम् । तस्यैव सन्दिग्धत्वात् । बाधसंशयो न विरोधीति चेत्, न; हिंसात्वेन तन्निश्चयस्यापि सुवचत्वात् । तर्हि विधिवैयर्थ्यमिति चेत्, तर्हि हिंसायां, द्वेषवता न कर्तव्यमन्येन कर्तव्यमिति षोडशिश्रृण्णाग्रहणयोरिव विकल्पसम्भवात् । अन्यथा क्वचिदपि विकल्पानुपपत्तेर्हिंसात्वनिरुक्त्यैवानन्यगतिकत्वात् । अथेश्वरायत्तं जीवकर्तृत्वं, तर्हिेश्वर एव निर्दोषतया समाधीयताम् । कर्मवादे तु न काप्युपपत्तिरित्युक्त्या तूष्णींभूते कपिवरे तद्दृष्टनिजाचार्यान् स्मृत्वा स्वयमाहुः ^{१६५} दिगिति । ध्वजाग्रकेसरिणैव त्वया तत्रत्यकेसरिभिः सुप्रसादैः क्रीडितव्यम्, यावता त्वयैवास्कन्दितमेनं वादिनं वयमासादयामः । तथाहि यदि प्रयत्नशब्दार्थो धर्माधर्मौ, तदा तयोः प्रयत्नशब्देनैवोक्तत्वात्तदुपपादकशब्दरूपयोर्विधिनिषेधयोरेव वैयर्थ्यमुद्भावयितुं योग्यम्, न तु तद्विषयकप्रयत्नवैयर्थ्यात्प्रयत्नापेक्ष इत्यर्थो वक्तुम्, धर्माधर्मयोर्वैयर्थ्येऽपि भगवतो राज्ञाज्ञायाः पर्यनुयोगानर्हत्वात् । सेतुपरीप्सायां तु भवति धर्माधर्मव्यपेक्षेति, 'लोकवत्तु लीले'ति न्यायादिति समाप्तोऽयं वादः । अत्र मध्यस्थैः श्रीगोकुलेशैराशङ्क्यते, कथं समाप्तो वादः, यावता प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य निरङ्कुशं निर्व्यूढं भवति । 'कृते'ति सूत्रन्यायेन सेतुपरीप्सायां भगवतः प्रवर्तकत्वस्य केनापि प्रकारेण सापेक्षत्वात्, विध्यर्थस्योपयोगे तद्वारा प्रवर्तकत्वे तस्यापि प्रवर्तकत्वात्तन्निषेधानुपपत्तेः, सापेक्षत्वसूत्रानुपपत्तेश्चेति हि विवदन्ते वादिनः । सत्यं प्राची दिगेव चन्द्रोदयवती दिगिति प्रागेव निर्दिष्टाऽस्माभिरिति जानन्तु । अयं हि चन्द्रोदयः स्वतन्त्रः, न विधिगोचरः । तस्याऽनित्यत्वात् । नित्याविर्भावशालिनस्तु कथं कर्मजन्यता स्यात् । किञ्च कार्यस्य सर्वस्य कार्यत्व एव किं नियामकम्?, येन कारणकल्पना । कारणजन्यत्वं चेत्, कारणानिर्णये तस्यैव प्रतीतुमशक्यत्वात् । यथासम्भवमन्वयव्यतिरेकौ शब्दानुमाने च माने स्यातामिति चेत्, अन्वयव्यतिरेकत्वं कार्यत्वकारणत्वयोरुभयोर्ग्राहकमिति फलितम् । तत्रातिरिक्तकारणतायां मानाभावात्कारणताघटकदलद्वयग्रहे प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकयोः प्रयोजकत्वाभावाद्विशिष्टस्य चानतिरेकादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोः कारणत्वेऽनवस्थानात् । एवं कारणत्वाग्रहे शब्दानुमानगम्यमपि न कार्यत्वादिकम्, व्यावहारिककार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकप्रहाधीनत्वाद्व्युत्पत्तेरभावात् । खण्डनकारस्तु चार्वाकानुयायी, कारणत्वादिकमसदेव मन्यते, तच्च ग्रन्थस्य खिले ब्रह्महर्षे व्यक्तीभविष्यति । वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धरूपं कारणत्वादिकं सत्त्वघटितं सत एव, सच्च सर्वाणुगमिति ब्रह्मवादरीतिः । तत्र च सेतुपरीप्सा स्वतो गन्तुं समर्थस्यापि लीलया, वेत्रलतावलम्बनन्यायात् । एवं विध्यर्थज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः प्राचीनकर्मसहकृतान्तर्यामिणः प्रवर्तकत्वे सहकारिणैवान्तर्यामिणोऽन्यथासिद्धिं ये मन्वन्ते तेषां विध्यर्थोऽन्यन्यथासिद्ध एव, प्राचीनकर्मभिरेवोपपत्तेः । विध्यर्थज्ञानान्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानमप्यन्यथासिद्धिवशाच्च कारणत्वग्राहकम् । अत एव प्राचीनकर्मणामपि विध्यर्थज्ञानमूलकत्वं तत्तत्कर्मभिरेवान्यथासिद्धम्, किन्तु विधेः साफल्याय तदर्थबोधोपयोगे वक्तव्ये विधेः पौरुषेयत्वे पुरुष एव प्रवर्तको विधिद्वारमुपजीव्यः पुमानित्येकः प्रकारः । प्रवर्तकत्वमित्याद्युक्तेरपौरुषेयत्वं निराकृतप्रायम् । प्राचीनकर्मणां विध्यर्थविमर्शप्रमोषयोरुपक्षीणत्वाद्नेकत्वाच्च न प्रवर्तकत्वम्, तत्पुनरन्तर्यामिण एव । तस्यैकत्वानेकत्वेऽपि तावत्कर्मापेक्षया लाघवात् । पार्थस्य

च विध्यर्थो नाद्धा प्रवर्तको बभूव । वस्तुतो ज्ञापकं शास्त्रं सवितृप्रदीपादिवदुदासीनं न कारकमित्येव बीजं विध्य-
 र्थाप्रवर्तकत्वे । तदुक्तं साधनं च फलं चैवेत्यादि । न चात्रोक्तदोषो भगवत्यपि समानः, उद्दिष्टीर्षादिर्जडे
 कर्मण्यसम्भवात्तत्प्रयुक्तत्वस्य च प्रवृत्तौ स्वीकारे भगवति दोषः परिहरणीयः । स च भोगेन क्षपयित्वा दोषान्
 सम्पत्तौ तात्पर्येण । न चैवं भागवतनियोग इव श्रौतनियोगेऽपि संपत्तौ तात्पर्यमस्तु । तात्पर्यस्य चेतनधर्मत्वात् ।
 प्रवर्तकत्वमप्येवम् । एवं समाप्तो वाद इति । किञ्च विशिष्टायामेव विध्यर्थोऽपि प्रविष्ट इत्यालोच्य पावनिर्विचित्रे-
 च्छारूपध्वजाधिरूढः पूर्वपक्षं करोति ननु जीवानां नित्यभिन्नानामिति । चेतनत्वाच्चिद्रूपब्रह्मामेदवा-
 दिनं प्रत्याह अणुत्वेनेति । चेतनत्वेनाभेदे साध्ये व्यापकचेतनत्वमुपाधिरित्यर्थः । ननु नाहं महात्माप्यभेदवादी,
 किन्तु कनीयान् स्वतन्त्रोऽश इत्यंशत्वमेव साध्यत इत्युक्ते प्राह एकदेशेति । 'पादोऽस्य विश्वाभूतानी' त्येकदे-
 शस्यायित्वोक्तेरित्यर्थः । पृथगंशत्वं वात्र निराक्रियते, एकदेशे नियतसम्बन्धादुपचारः । सादृश्यं भेदघटितम्,
 तद्गुणसारन्यायात् । तथा चांशत्वमेदवादप्राधान्येन मया निराक्रियते, न तु भेदघटितम् । तथा च कीदृशोऽय-
 मंशांशिभाव इति पृच्छामि । भेदघटितस्यास्य महद्भिरनङ्गीकारात्, अन्यादृशांशत्वस्य पारिभाषिकत्वादिति
 पूर्वकारिकोपदिष्टांशत्वं मन्यमानान् महतः कुमारान् प्रति कपिवरेण पूर्वपक्षिते तं सम्भावयन्त एव प्रभवः प्राहुः
 मुख्य इति । भवानपि कस्यचिदंश इति हृदयम् । क्वचिदंशत्वं प्रसिद्धं न वा, यदुपचारादंशत्वमुच्यते । तद्वत्तत्त्वमिदं
 चेत्, ओम् । चेतनाशक्तेरङ्गीकारात् । अस्मिन् चेतनेत्युक्तेर्नियतानुसन्धानविषयस्वप्रकाशत्वं तु फलितोऽर्थो
 नोप्यः । तथा धर्मिणो लीलाभिनिवेशे यादृशतादात्म्यं पुरस्कृत्य तद्वारा स्वयंशोरूपकार्यव्यवहारक्षमत्वं तादृशता-
 दात्म्यमंशत्वम् । अत्रैवं सूत्रकृतां दूषणपरिहारः-परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिनिर्वयवत्वशब्दव्याकोपो दोषौ, तद्वारा
 निर्विषयविज्ञानवादेऽपि तौ स्याताम् । मायापरिणामाभ्युपगमात् । विषयितायास्तैरनङ्गीकारात् । सर्वांशेनाध्य-
 स्तमेव स्यात् । अध्यासेनांशमेदानिरूपणात्, निरूपणे चान्योन्यात्माश्रयानवस्थापातात् । अयमपि व्याकोपः ।
 निरध्यस्तरूपानिरूपणात्कुण्ठितव्यापारात् । वैकुण्ठस्तु ततस्तादृशनिर्विशेषाद्व्यावर्तते । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' ।
 व्यापारनिरूपणे तु विषयताया एव व्यापारानुग्राहिकायाः स्वतस्त्वनिरूपणावश्यंभावादिति । एवं तादात्म्यलक्षणवि-
 षयत्वेऽनौपचारिक एवांशत्वे ध्रुवे तदनुरोधाद्भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति तान्त्रिकविप्रलब्धेन वादिना यदि भेद
 आशङ्क्येत तर्हि वज्रलेपे तद्दूषणं दृढयन्ति एकविज्ञानेनेति । स्यादेवं यदि नीलघटयोस्तादात्म्यमिव तादात्म्यं
 स्यात्, द्रव्यगुणामेदेऽपि द्रव्यत्वगुणत्वादिना तैर्भेदस्यापि वादिभिः स्वीकारात् । न चैवं सत्तादात्म्यम्, ब्रह्मत्वघट-
 त्वादेरपि सत्त्वरूपत्वाविशेषात् । किञ्च किमिदं भेदसहिष्णुत्वम्, न तावद्भेदव्याप्यत्वम्, तद्वि खगतभेदव्या-
 प्यत्वं परगतभेदव्याप्यत्वं वा । आद्ये घटतादात्म्यवति घटे खगतभेदाभावाद्ब्रह्मभिचारः । अथ घटे घटभेदाभाव
 एव तादात्म्यं, नीलघटयोस्तु भेदसहिष्णुस्तदिति चेन्न; सम्बन्धताविशेषतादात्म्यत्वस्यातिरिक्तत्वात्, मेयाभि-
 धेयमित्यादौ भेदाभावातिरिक्तस्यैव तस्य सम्प्रतिपत्तेः । आरम्भणाधिकरणे च तस्यैवान्वयत्वपदार्थत्वात् । यतो न
 वयं भेदाभावं ब्रूमः, किं तर्हि तादात्म्यमिति । यदि च घटत्वरूपं तादात्म्यं घटाद्भिद्यते, तर्हि घटे किमायातम्, न
 द्वितीयः, परगतपटाद्यनुयोजिकभेदस्य घटतादात्म्याव्याप्यत्वानीलघटतादात्म्ये लक्षणसमन्वयेऽपि घटतादात्म्या-
 व्याप्तेः । नापि खगतभेदव्यापकत्वम् खगतभेदस्योभयनिष्ठत्वात्पटेऽपि सत्त्वेन तत्र घटतादात्म्याभावात् । अत
 एव परगतभेदव्यापकत्वमपि प्रत्याख्यातम् । नापि भेदसमानाधिकरणत्वम्, नीलभेदसमानाधिकरणत्वेऽपि
 घटे स्वभेदाभावेन वैयर्थ्यधिकरण्यादिति । एवं च स्वतादात्म्यस्य, सर्वत्र जीवप्रपञ्चसाधारण्यानङ्गीकारे स्वस्य
 सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिस्थानाभिषेको न स्यात् । विज्ञानविशिष्टं च पदार्थजातमेतेनोक्तम् । विशिष्टाधिकरण्या-
 भेदाच्च न पर्यायता । ज्ञातो घट इतिवद्वटत्वरूपसत्तायाः सर्वज्ञविज्ञानविषयतास्वरूपसम्बन्धात्मिकाया अलौकिकमेव
 ज्ञानम् । तेन विज्ञानस्य लौकिकचाक्षुषविरहेऽपि न क्षतिः । घटत्वं साक्षात्करोमीति तु शुक्तिरजतं साक्षात्करो-
 मीत्यादाविव दोषगुणानामननुगमादुपपन्नम् । इदं चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं व्यावहारिकसामान्यलक्षणादृष्टा-
 न्तेनोच्यमानं तीर्थान्तरीयाणामपि । सर्वस्य प्रमेयत्वाङ्गीकारात् । तथा चेदानीं मोक्षापत्तिरिति तु चरमतत्त्वज्ञा-
 नस्यैव फलोपधायकत्वात्समाधेयम् । नैयायिकास्तु नहीदं मोक्षसाधनज्ञानम्, 'तमेवे'त्यादिविरोधात्, किन्तु
 सर्वज्ञतासाधनप्रभेदः । तथा च सुवर्णत्वजातेरेवैकस्या अन्वयात् सुवर्णत्वसामान्यलक्षणां दृष्टान्ततयोपादायेश्वर-

विज्ञानमेकं नित्यं चेति ज्ञानादेकस्येश्वरस्य निमित्तत्वेन ज्ञानादेव तदवच्छिन्नसामान्यकार्यताज्ञाने कार्यत्वावच्छि-
न्नसर्वज्ञानमिति वर्णयन्ति । सांख्यास्तु स्थूलसूक्ष्मपृथिव्यादिदृष्टान्तेनाव्यक्तप्रकृत्यनुगतं सर्वं ज्ञातं भवति,
परिणामदृष्टान्तव्यतिरेकेण सुवर्णखण्डः सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरित्याहुः । स्वसिद्धान्तविज्ञानादन-
योर्विवेको विदुषां वेद्यः । ननु नव्यनैयायिकैर्मांसकानुसारिभिः सामान्यलक्षणा न स्वीकृता, तत्कुतो वेद्यतां
ब्रह्मतादात्म्यम् । खोक्तदृष्टान्तानङ्गीकारे श्रुतेरप्यनवकाशपराहतत्वात्, सर्वमानाभावेऽप्यनिष्ठाभावात् । तत्त्वज्ञान-
मर्यादेयमिति चेत् न, दृष्टान्ताभावात्, सामान्यलक्षणाङ्गीकारात् । श्रुतेरुपपत्तिस्तु तार्किकसांख्याभ्यां यथामतं
मन्तव्या । तथा च ब्रह्मवादिनां किं सम्पन्नम्, कथं च ब्रह्मतादात्म्येन सर्वभानं सार्वज्ञ्यापत्तिश्चेत्याशङ्कते 'न
चेति । तत्सर्वज्ञानजनितेति । यद्यपि योगजधर्मोत्पादनार्थमेव योगानुष्ठानम्, तत्त्वज्ञानं तु चरमज्ञानद्वारा
मोक्षस्वरूपयोग्यमेवोपादीयते, नादृष्टद्वारकम् । मध्ये सर्वज्ञताकल्पने मानाभावात् । तत्त्वज्ञानमेव सर्वज्ञता यदि
तदा तत्त्वस्वरूपं विचारणीयम् । ननु तत्त्वज्ञानाद्धर्म उत्पद्यत इति कश्चिदभ्युपैति । धर्मसाधकत्वाद्विद्यायाः,
'आत्मानं चे'दिति श्रुतेः, तथापि तत्त्वज्ञानजनितालौकिकतेजस एव धर्मपदेनोक्तिरिति साम्प्रदायिकाः ।
अथवा 'यस्मिन् विज्ञात' इति वाक्यप्रामाण्यात्तत्त्वज्ञानस्य सर्ववस्तूपनायकत्वं स्वातन्त्र्येणोच्यते, सर्वधारकत्वा-
दिना तज्ज्ञाने सर्वज्ञानसम्भवात् । दृष्टान्तस्त्वेकदेशेऽपि भवतीत्युपनायकत्वं धर्मे उक्तः । 'य एवं वेदे'ति
गुणफलं तु तत्त्वावान्तरधर्मेप्राप्तिरपीति वादिनोऽभिप्रायः । तत्त्वस्वरूपं विचारयितुमुपक्रमन्ते यथैवा सौम्ये-
ति । तादात्म्यपक्ष एवायं दृष्टान्तः साधीयानित्याहुः अनुपपत्तेरिति । ननु मृत्तादात्म्येन प्रकारेण सर्वमृद्भावे
मानाभावः, संशयानुपपत्तेर्निरासात्, देशान्तरीयघटो मृन् वेति संशयानुपपत्तेस्तत्र मानत्वासम्भवादिति नव्य-
तार्किकानुसारिणा केनचिदुक्ते तन्निरासाय सदेवेत्यनुभवमुखेनाहुः 'सदेवेति । यथाऽधुना पश्यसि सदिति
तथैव प्रागासीदित्यर्थः । तथा च पूर्वापरदशायां सदित्याकारकं सर्वज्ञानमुक्तम्, प्रमेयमिति प्रमेयत्वप्रकारकज्ञानाच्च
सर्वं प्रमेयमिति ज्ञानम्, अतोऽनुमितिशब्दादिरूपं सर्वविषयकम् । प्रमेयत्वव्याप्याभिधेयत्ववत्सर्वमिति परामर्शस-
म्भवात् । एवं शक्तिज्ञानस्य च तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतान्तर्भावेण कारणत्वे विशिष्टे शक्त्यभावेऽपि शाब्दबुद्धेः सर्व-
विषयत्वात् तादृशशाब्दज्ञानप्रयोज्यप्रत्यक्षमप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं पश्यामीति प्रतीतिव्यङ्ग्यलौकिकविषयत्वाभावे
सिद्धेऽलौकिकविषयताया एव साम्राज्यात् तस्या एवात्र सन्दर्भे प्रतिष्ठापनीयत्वात्, न तु सामान्यलक्षणायां
निर्वन्धः । अत एव 'सामान्यप्रत्यासत्तिरिव निरूपिते'ति निर्वन्धः । अपि च प्रत्यक्षस्थलेऽपि चक्षुः-
संयोगाद्यनन्तरं घट इति घटत्वप्रकारकं ज्ञानं खानुव्यवसायादौ कारणं वाच्यम् । तत्र च घटत्वप्रकारकघट-
विशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्न एव कारणत्वात्ततो जायमानं ज्ञानं घटत्वावच्छिन्नघटान्तरविषयकमपि स्यात् ।
अनुव्यवसायेऽपि घटत्वेन घटावगाहने घटान्तरमादाय विनिगमकाभावात्, अनुव्यवसायं प्रति विषयत्वेन
हेतुत्वेऽपि तादृशज्ञानप्रत्यक्षे तादृशज्ञानत्वेन कारणत्वे व्यवसायविषयीभूतघटादेरप्यनुव्यवसाये ज्ञानविशेषणत्वेन
भानात्, तस्य च कार्यतावच्छेदकं घटत्वप्रकारकज्ञानत्वं घटत्वप्रकारकघटविषयकतादृशानुव्यवसाये घटत्वप्रकार-
कज्ञानत्वेन कारणतायां तत्रत्यघटविषयताया यावद्धटसाधारण्यात्सामान्यलक्षणासिद्धिः । न च सामान्यलक्ष-
णायास्तद्धर्माश्रयमुख्यविशेष्यताशाल्यलौकिकप्रत्यक्ष एवोपयोगादनुव्यवसायीयविषयतायाश्च ज्ञाननिरूपितविशेषण-
तावच्छिन्नत्वाच्च तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञाननिरूपितविशेषणतानवच्छिन्नाया अपि घटत्वप्रकारतानिरूपित-
मुख्यविशेष्यताया अतिरिक्तत्वाङ्गीकारसम्भवात् । अन्यच्च, तथा सति तादृशविषयताया घटांशे व्यवसायो-
पनीतत्वेनाप्यलौकिकत्वसिद्धेर्ब्रह्मज्ञानस्य सर्ववस्तूपनायकत्वं सर्ववस्तुतादात्म्यं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रति-
सन्धानमाहितवाक्यप्रामाण्यमहिम्नैव प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वसिद्धेः सेऽयं सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणोभयसाधा-
रणमार्गमुद्घोतयन्ती गगननिर्मुक्तषाष्मातुरशक्तिरिव सीमन्तायमानाऽलौकिकविषयतायामुपपद्यमानं नव्यनै-
यायिको भीम इव प्रत्यवतिष्ठते, तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन
ज्ञानत्वेन कारणत्वम् । एवं च सन्निकर्षस्यापि विषयमेदेन कारणता नास्तीत्यत्र पराक्रान्तं सूरिभिः ।
तदेवं व्यवस्थितेतादृशेश्वरज्ञानबलात्प्रमेयमिति ज्ञानबलाच्च प्रमेयमात्रज्ञानमायातम्, तच्चालौकिकविषयताशा-
ल्येवेति निर्व्यलीकः पन्थाः । एवं श्रुत्यर्थोपपद्यमाने प्रत्युहनायकः पाञ्चरात्रिकप्रतारितो जन्यत्वमंशत्वं

मन्वानो व्यासाशयमविद्वान् शङ्कते ननु 'नित्याऽश्रुते'रिति । सूत्रशङ्कलं तोलयन् किलायमिदमाह । अत्र गिरिराजोऽस्य मुख्याङ्कुरेण प्रणवेन प्रतिपत्तिं समादधात्विति मुख्यान् प्रत्याज्ञापयन्ति 'अत्रेदमिति । विचारयन्निति । अनेः प्रणवस्य सज्जीवनौषधस्येवाङ्कुराः, भावप्रधाननिर्देशात् । क्षौद्रमिव मधुराः, कोमलाश्च त्रयो देवा गुणरूपा इत्यर्थः । ते च प्रणवाश्रितोद्गीथादिविद्याविदां वराणां नित्यानुभूयमानसमाधि-विषयाः कपिलविनोदासदा इव पदार्थाः परषःष्टिसहस्रोत्तरैर्लौकिकैरनुभवैर्न शक्यन्ते निवारयितुं तथैव जीवाः प्रणवांशत्रयात्मकाः प्रादुरासन्निति विचारयन् । स्वयमेवेति सम्बन्धः । उत्पत्तिपदार्थव्युत्पत्तिवैचित्र्ये प्राचां सम्मतिं प्रमाणयन्ति तदुक्तमिति । विष्णुस्वामिनां संमतिरिति प्रतिभाति । तं प्रति भगवतोक्तमित्यर्थः । अनित्ये जनेनमित्यादि । उत्पत्तिरसत्सत्तापादकसत्तारूपा यदि तदा जननमिति व्यपदिश्यते । ह्य्या जनिस्तु प्रादुर्भावार्थ एवेति नित्ये परिच्छिन्ने पञ्चभूतकिरणसमाजे तत्त्वात्मके तान् समूह्य तत्र निजानुभवविषयतायाः सम्बन्धत्वाङ्गीकारः समागमः । संयोग इति केचित् । अधिष्ठातृत्वे संप्राप्ते यथा कश्चिन्महाराजो मौक्तिकावलि-पर्यलङ्कृतविज्ञानविराजितचञ्चलमणिगणप्रभाप्रच्छादितपर्यङ्काधिरूढो भवति । नित्यापरिच्छिन्नतनौ । नित्य-निजवैजयन्तीरूपविषयताश्लिष्टोत्तरीयप्रसाधितसज्जसामग्रीसन्निधाने सन्निहितमहामणिरिवेति श्रीमदाचार्यैरस्मान् प्रति व्याख्याय दर्शितमित्याहुः । इति । तदुक्तमिति सम्बन्धः । एवं च विषयतामात्रलक्षणसत्त्वेन प्रपञ्चे विषयविषयिताभ्यां जीवे नित्ये परिच्छिन्नेऽणौ, जीवे 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मान'मिति रीत्या स्वावेश इति वा । प्रेयोविषयितया स्वरूपे तादात्म्यं स्वनिरूपितसंसर्गताश्रयत्वेनाङ्गीकाररूपं प्राकट्यमेव त्रिषेति, न तूत्पत्त्यादि-भेदपरं सम्मतिवाक्यमिति निष्कर्षः । वैजयन्तीसम्बन्धिपदार्थपत्रपुष्पमणिकिरणादिसम्बन्धाज्जीवो ज्ञातनिज-तत्त्वात्मको भवतीत्युक्तं भवति । ननु पूर्वं वाक्यभेदशङ्कितस्तथालम्बवादीरित्युपालम्भात् सोऽत्र कल्पेऽपीति चेन्न, प्रादुर्भावरूपविशेष्येण त्रयाणामपि सिद्धान्तनिष्कर्षात् । यद्युत्पत्तिरेका स्यात्, तथा सत्यनेन तस्या एव प्रकारभेद उक्तौ युज्येत । प्राकट्यं तु प्रकारभेदेऽपि स्वरूपविषयताया ऐक्यादेकविधमेवेति प्राकट्यमित्येव चकारात्रितयन्न योज्यम् । तेन प्राकट्यमेकमेव । विशेषभेदात्सा जननादिरूपोत्पत्त्यादिभेदैर्विशेष्यत इति तदर्थो द्रष्टव्यः । तदुक्तमिति । दृष्टान्ते तु सुबोधम्, तथापि दृष्टान्तो बोद्धुप्रत्ययार्थम् । यादृशो बोद्धा तादृशो दृष्टान्तधर्मः स्फुरति । सहृदयस्तु चन्द्रनिष्ठाह्लादजनकतावच्छेदकं चन्द्रमुखोभयसाधारणं प्रतिपद्यते, तच्च विलक्ष-णविषयतारूपं सादृश्यं भेदाभेदसाधारणं च । तत्र दृष्टान्ते पुरुषान्तरेण भेदेन गृहीतधर्माणां तत्रैव दार्ष्टान्तिके चानन्दजनकतावच्छेदकमनुगतं सहृदयः परिपश्यतीति क्षुमाक्षर्यादिव एवंविधिविशेषस्य बोद्धवैशिष्ट्यस्य च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्तादृशमर्थं दृष्टान्तपुरस्कारेण श्रुतिबोधयति । तत्र यथायथं सामान्यबोद्धविशिष्टबोद्धपुरुष-योर्वाक्यार्थबोध इत्येतत्सर्वं मनसि कुर्वन्तः सूत्रकारमुपस्थापयन्ति प्रकृतेऽपीति । अधिकं त्विति । अधि-कविषयतावत्त्वं महत्त्वम् । भगवदिति । गीतासु द्वादशाध्याये भगवदुक्त्यर्थः । सन्तुष्टाज्ञानभक्त्योर्विषयी-भूतात् । 'आश्चर्यव'दिति श्रुतेः, 'मत्प्रसादा'दिति स्मृतेः । आनन्दप्राकट्यं श्रुतिरूपासु, अत एव शुकादिषु, अन्यथा तद्वर्णनानुपपत्तेः । भावदर्शनं तु नात्रापि, ज्ञानप्रधानत्वात् । आनन्दानां लक्ष्म्यंशानां वा प्राकट्यम् । मुक्तानां पुनः प्राकट्यमपि फलकौटौ सम्भावयन्तो मुक्तोपसृप्यत्वं दर्शयन्ति स्वगुणेत्यादि । एते सखाय एव मुक्ताः, शुकादितोऽपि विलक्षणाः । शुके श्रवणकीर्तनं सर्वदा, श्रुतदेवप्रसङ्गे सख्यं च । सनकादयश्च । एवं देवविप्रभृतयः । तैरुपसृप्य इति । लीलानुकरणं वा गुणेत्यादिनोक्तम् । योगं प्रसादं सर्वतो नित्यतृप्तिलक्षणम् । तदुक्तम् न शोचतीति । चिन्तां कापि न कार्येति । न भोगसामग्रीसम्पादने लौकिकपदार्थमाकाङ्क्षति । सर्वैः सर्वेषु जलादिष्वपि । तेनैव भोगसामग्रीं सम्पादयति । भगवानपि तत्त्वे तत्त्वान्तराणां प्रवेशमनुमनुत एवेति फलत्वेनेत्युक्तं भवति । एवं निरपेक्षत्वमात्रेण न कृताथतेत्याहुः भक्तिर्लभेति । भगवच्चरित्रचित्रितचित्तसङ्ग-प्रवेशानन्तरमित्यर्थः । तदनन्तरं मन्त्रणारविन्दे प्रविशतीत्याह विजयैरथेति । दशनामातिरिक्तनामकरणम् । रथ एव भगवान् कुटुम्बतां प्राप्तो विजयार्थम् । भगवतोऽपि नामकरणं वादिविजयार्थम् । सख्यस्य चायमतिशयो यत्स्ववीर्यैस्तद्वारा प्रकटनम् । पार्था अप्यातपत्रादिधारणेन, पारस्यं सख्यस्य विजयोपहारसमर्पणेन दर्शयि-ष्यन्ति तदाहुः प्रवेशानन्तरमिति । अर्जुनस्य भगवत्सेव प्रवेश इत्यभिसन्धिः, साक्षात्सयोमुक्तौ, परम्परया

क्रममुक्तौ, परन्तु साक्षात्प्रवेशे चरणारविन्दस्थानम्, । नामिस्तु न भक्तिः, किन्तु मर्यादा । 'ते वै वैखानसाः प्रोक्ता नामीपद्मरुहाश्रयाः । अयं वै ब्रह्मलोकोऽत्र क्रममुक्तौ प्रतिष्ठिताः' । ^{१७६}संमुद्र एकायनमिति । 'आपो नारा' इति न्यायात् । भगवन्नामात्मिका वागेकायनमिति । तात्पर्यमेवायनमिति तात्पर्यम् । ^{१७७}उदके दधिसंवलितोदके । जलभेदप्रकाराश्च तद्रसाविष्टस्तादात्मको भवति । पूर्वदृष्टान्ते स्थितिरुक्ता, द्वितीये प्रवेशः, रसो रस्यत इति माधुर्यवदभिव्यज्यमानानन्द एव, न व्यञ्जकशृङ्गाराद्यात्मकः । ज्ञानविषयताविशेषात्मको लयश्चेतनधर्म एव, न जडधर्म इति 'विज्ञानघन एवे'त्यादिना वदन्नाह ^{१७८}न प्रेत्येति । अत एव विषयताशून्यत्वलक्षणं प्रेत्यभावं निराकुर्वन्नाहुः ^{१७९}भिन्नत्वेन प्रतीतिराहित्यमिति । किन्तु प्रमेयत्वेनाभेदमेव साक्षात्करोति । चकारात्तादात्म्येन प्रपञ्चयोगमपि शास्ति । महावाक्यार्थविवेचने सदंशस्यापि विषयमात्रात्मनः परिग्रहः । तथा च सर्वज्ञतासम्पत्त्या पारिभाषिकचैतन्यस्वाभाव्यं निर्विषयत्वं परेषामभिमतं प्रत्युक्तम् । स्ववेद्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धस्यानपोहस्वरूपस्य व्यासाभिमतस्यास्माकं पक्षपातात् । तत्तादात्म्यस्कृतिर्गतिः सा प्रपञ्चसाधारणीत्याहुः ^{१८०}आदीत्यादि । ^{१८१}सर्वेषां वेदान्तानामिति । भगवत्तात्पर्यग्राहकमानत्वं निबन्धोक्तवेदादिचतुष्टयसाधारणं वेदान्तत्वं प्रपञ्चितम् । तत्र सृष्ट्यादिनिरूपकाणामुपासनादिनिरूपकाणां श्रवणमननादिशिरस्कानां साक्षादेव ब्रह्मणि प्रामाण्यं समन्वयपदार्थ इत्यर्थः । नन्वीक्ष्यधिकरणमिदं न समन्वयाधिकरणमिति चेत्तत्राहुः ^{१८२}फलितमिति । ईक्ष्यधिकरण एवाभिन्ननिमित्तोपादानत्वं निर्व्यूढम्, सद्रूपेण चिदंशस्येक्षतेरेव विषयतात्मनान्वयात् । निमित्तत्वमपि स्वात्मकोपादानप्रत्यक्षविधयेति बोध्यम् । तथा च चिदंशमात्रे लयः साधनं, प्रेयस्त्वेन चिदंशे प्रवेशः फलमिति फलितार्थः । योग्यत्वं स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमेव । सर्वतः परमानन्दमेकीकृत्य तत्प्राकट्यं न ह्येतल्लोकाधिष्ठानं, किन्तु सर्वात्मभावाधिष्ठानमिति निष्कर्षः । ^{१८३}इदमेव मुक्तिफलीभूतफलदानार्थमवतीर्णत्वमेव । मुक्तेः फलान्तराभावमाशङ्कते न च न स पुनरिति । ^{१८४}प्रमाणमार्गेति । ज्ञानमार्ग इत्यर्थः । ये चरणारविन्दपुष्पन्धया, ततोऽधिका अलकालयः, पुष्परसस्यानन्दस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि मुखारविन्दस्य लक्ष्मीमुखारविन्दसम्बन्धः । चरणारविन्दस्य तु तस्याः पाणिकमलसम्बन्धः । सवन्मधुत्वं पुनर्मुखारविन्दस्यैवेति हृदयम् । ^{१८५}तदुक्तमिति । मुक्तिं विहारफलम् । न ^{१८६}भक्तिं स्वाधरमुधाम् । तथापि मुक्तिः परावृत्तौ संसारपात इति विभ्यन्तमाश्वासयन्ति न हि तेषां तत इति । किन्तु चरणारविन्दानन्दमकरन्दं गृहीत्वा पीताम्बरवत्तद्विग्रहं निर्माय परिधाय च दोलायमानकुण्डले परितो गायन्तीत्याहुः ^{१८७}लीलाविग्रहमित्यादि । अनादिवाक्यमिदं वेदवत्प्रमाणम् । प्रायस्तेषामेव लीलाविग्रहधारिणामिदं वाक्यं तापनीभ्य उन्नीतम् । तापिनीनां स्वरूपमाहुः ^{१८८}सं चेत्यादि । स च श्रीमन्नन्दराजकुमारनवजलद इत्यग्रिमपरामर्शात् सम्बन्धः । सुधावृष्टियोग्यानां वृन्दावनकलास्वरूपाणां स्वरूपं वेणुगीतेनैवासां लीलामयत्वादुक्तप्रायम् । पुनः सम्भावनायां गीतगोविन्दोऽपि कदाचिद्वेणुसुधास्पर्शाति ^{१८९}चिरं कालेति । पूर्वमुक्तं व्रतचर्यायां वस्त्राहरणे, तदनु समुदितं वक्ष्यमाणाभिलाषरूपं बीजं यासां ताः । ^{१९०}प्राचीनेति । बृहद्भामनपुराणोदन्तं स्मारयितुं फलरसमयं बीजमाहुः ^{१९१}फलसारेति । तत्कुङ्कुमपङ्कयोरनुरागेण सह यो विलासो, हृदयस्य तदभिलाषो बीजमित्याशयः । ^{१९२}परिजनैः सखीभिरेव कृतो निरोधो, न गुरुजनैः, तैः प्रस्तुतलीलाज्ञानात् । सख्यस्तु सर्वं जानन्ति । इतोऽधिकं भगवच्चरणदास्यं मा जानन्तु, तथा सत्यस्मान् सलज्जाः करिष्यन्तीति तत्समक्षं निरोधेऽपि प्रतिक्षणविविधव्याजेन गुप्तचर्यया गोदोहनादौ च स्वस्यैव गोरिव सृदुगतागताभ्यामावृत्तेन्द्रियैरन्तःकरणभूमिकाकर्षणं यासां ताः । 'पर्जन्यः फलभावनः' स च धूमज्योतिराद्यात्मकः, तत्र ज्योतिःपदार्थो विरहतरणिः, शब्दस्तु धूमवल्लोके, सलिलं श्रीयमुनायाः स्पर्शमजलम्, पवनो वनमालासम्बन्धीत्येवमात्मको विरहपर्जन्यः पूर्वावस्थायां तापातिशयं करोतीति तप्यमानेत्युक्तम् । ततो ^{१९३}निशामुखे इति । सान्ध्यनीराजनावसर इत्यर्थः । प्रियागमनेन ^{१९४}संस्पृष्टं संपदं प्राप्तं यद्विष्टावलोकनम्, भावभेदेनाङ्गवैचित्र्येण च, तेनैव ^{१९५}सेचनं परस्परवलोकनैः शृङ्गारजलसेचनक्रीडेव, तत्र रक्तिमैव कुङ्कुमम् । शुभ्रता कर्पूर इव । श्यामता शृङ्गार इति, तेन सेचनेन मुखपङ्कजविकासो हासः । ^{१९६}वलितं च कामधेनुवद् विविधभावैस्तिर्यगवलोकनम्, तेन ^{१९७}विवशं च परिजनकृतलज्जादिकमतिकान्तम् । ^{१९८}तरलं च एकाङ्गमात्रापर्याप्तम् । रुचिरं च भावोद्धारि विलोचनयुगलमुभयमुभयोर्वा, तेनैव मध्यवर्तिना

विहितो निरवधिरसभावो भाविलीलासम्बन्धी, स एवाङ्कुरो रतिरूपो यासु । नैतासां रत्युत्पादकं सख्यन्तरमन्तरास्ति, किन्तु लोचनमात्रेति मुग्धालमुक्तम् । अत्र शाद्वलभूमौ हरिताङ्कुरायां प्रियाः प्राप्ताः, प्रभुः पुनरुच्चैस्तरां विपुले च कलिन्दजापुलिने रासवलयाकारे नभोवलय इव यमुनानीरावर्तसमुद्राद्वाः पाय-थित्वा स्वयं च निपीय विराजमानः श्रीमत्स्वामिनीनां स्वाभिलषितसुधया पूर्णः काहं रसं निधिमिव स्थापयामीति विभावयन्नेव व्रजवरवधूमी रचितां निजसमाजात्मककदम्बिनीं लताखण्डवीथीमिव पश्यन्, निजा या प्रिया नाम सुवर्णवादिनी प्रसादरूपैव मुरलिका, तस्या अव्यक्तमधुरो गुप्तसकार आकारान्तो विभावयितुमशक्यो नितरां समृद्धो यो गर्जितस्तेनानन्दयति । प्रियानामध्वनिश्रुत्या तद्भावापन्नाः सर्वाः करोतीति कुमारः कौमारभावविष्टः श्रीमद्भोक्तुलचन्द्रमाः श्रीमान्नवजलधिपरिधिः सुधां पूर्वोक्तां ववर्ष, पुनः श्रीगोवर्द्धनपरिवृद्धो भूत्वा सर्वत्रैव लोकान्तरव्यापितया वर्षिष्यति सुधाधोरणिमादौ प्रादुर्भाव्य कूजितेन तदनु 'वर्हापीड'मित्यादिना निजलोकव्यापकसुधावृष्टिं करिष्यतीति न ज्ञातुं शक्यम् । यत इदं पद्यं स्वयमेवावातारयत्, ततः पूर्वं वर्णनाशक्तिवज्ज्ञानशक्तेरपि तिरोभावादिति भावः । मर्यादयां भक्तिमार्गमर्यादया । अत एवाहुः भज्जनमिति । श्रवणादिप्रकारेणेत्यर्थः । तेनैव सर्वं पुष्टिः पुष्टिपुष्टिश्चेति । दिगिति । एषः श्रीगोकुलमार्ग इत्यर्थः । वृन्दावनकलानाथकिरणालङ्कृतो यमुनापरपारतीरोद्गतप्रांशुपुलिननवनवीथीप्रत्यप्रकुञ्जमार्गोऽयमिति भावः । स्निग्धोऽयं मार्गः, स्नेहमयत्वोक्तेः, शुद्धभावप्रसादाच्चेति तन्मार्गगामिभिः पितृचरणैर्विवृतौ निरूपितं, तत्तत्रैवानुसन्धेयमित्यभिसन्ध्यायाहुः अलं विस्तरेणेति । मर्यादिकप्रवाहाद्यनुसारिविस्तीर्णमार्गेण तादृशा नो पर्याप्तमित्यर्थः । तेन मार्गेण व्रजान्तर एव प्रव्रजेन्न तु श्रीगोकुलमणभूमिकायां भगवता सह क्रीडेदिति भावः । पूर्वं दृष्टान्तमुखेनांशत्वं तत्साधारणमुक्तम्, यद्वैत्यदिना दार्ष्टान्तिक एव सूत्रस्मृतिभ्यामंशत्वमखण्डविषयताविशेषरूपमुच्यते, उभयथापि पूर्वकल्पे बोद्धव्यैशि-ष्ट्यात्तदंशत्ववैलक्षण्यं प्रतीयते, उत्तरकल्पे सूत्रस्मृत्यादिप्रमाणव्यवहारात्तादृशव्यवहारविषयत्वमेवांशत्वम् । अन्यथा तादृशांशत्वव्यवहारस्य निर्विषयत्वापत्तेः । यथा 'कः प्राप्यात्' 'एष ह्येवानन्दयतीति ब्रह्मधर्मप्राधान्येन जीवयतीति व्युत्पत्तिस्तथाऽव्युत्पन्नं पक्षमाश्रित्य तथा भगवता तदनुसारिसूत्रेण चांशत्वं व्यवहृतमिति । श्रुतिरादिर्योः स्मृतिः सूत्रयोरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । अन्यथा तु सौत्रं भगवत्स्मृति-सिद्धं चांशत्वमुपजीव्यान्तर्यामिनियम्यत्वं श्रुतावुक्तम्, तस्य नानुपपत्तिरित्यर्थः । अन्यथाऽशित्वावच्छिन्ने स्वस्मिन् स्वनियम्यत्वानुपपत्तेरित्याशयः । अथांशत्वप्रसिद्धौ प्रमाणप्रसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादुपचरितमंशत्वम्, अंश इवांश इति, सादृश्यं च स्वप्रयोज्यत्वादिकमेवेति चेत्, तर्हि यत्र क्वचिदंशत्वप्रसिद्धिरवश्यं वाच्या, अन्यथा सादृश्यस्यैवासम्भवात् । चेतनासादृश्येनैव भगवद्वक्त्यमिति चेत्, चेतनाया भगवदीयव्यतिरिक्ताया अनभ्युपगमेनाभेदे सादृश्याभावात् । अभेदमादायैव सादृश्यमिति चेद् अतिकौशलमिदम् । यतः किं तेन सादृश्येन, येन बलात्तथा व्याख्यायते, यथा भगवति स्वाभेदस्तथा जीवेऽभेदः, विशेषतस्त्वपि नरे प्रकटित इति हि सादृश्यव्याख्या । अंशत्वे किमायातम् ? । तथा च तत्प्रसिद्धिरन्वेषणीया मनीषिणा । विस्फुलिङ्गा इति चेत्, किममी स्थूलारम्भका आरम्भ्या वा । नायः, अवयविनोऽनारम्भकत्वात्, नान्यः, आरम्भकाणां विभागाभावात्, प्रकृतासंगतेश्च, विस्फुलिङ्गपदेनांशत्वाप्रतिपत्तेश्च । किञ्चाशान्तरवन्न ममांशत्वस्मान्ममेवेति । प्रतिबिम्बोऽपि विषयताविशेष एव । जीवलोकोऽपि नाविद्या, किन्तु दहर एव । न हि अविद्यायां स्वरूपतो जीवो लोक्यते । एतेन सत्त्ववयवाविक्ता एवांशपदव्यपदेश्याः, द्रव्यस्वाभावव्यवैचित्र्यात् । स्थूलबहिःस्थूलेन्धनसंयोगनिमित्तकं तेजोन्तरमिवोत्पद्यन्तां ते, तथापि जीवरूपचिदंशसाधारणमंशत्वं तु दुर्धटम्, उत्पत्त्यसम्भवात् । ज्ञाने चांशत्वव्यवहारो विषयताकृत इति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यत्रान्ये विषयास्तत्र त एवांशाः । स्वविषयत्वे स्वविषयतैवांशत्वमिति हि भगवदभिसन्धिरित्यलं पल्लवेन । नन्वंशत्वं, तथापि लोकेऽदर्शनादंशिनि तत्प्रवेशानुपपत्तिरित्याशङ्कते नन्विति । तयोर्बहिःस्थत्वान्तरस्थत्वयोः । ब्रह्मणस्तु 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'ति न बहिष्ठ्वमंशभावेनापि । न वा जीवब्रह्मातादशायां ब्रह्मास्पृष्टैव जीवस्तिष्ठति, स्थित्यनुपपत्तेः । न वा

ब्रह्म जीवादान्तरं, जीवतो दूरतरं वेति, दूरान्तिकत्वं त्वविद्यासत्त्वासत्त्वाभ्यामित्युक्ते प्राहुः हन्तेति । हर्षे । प्रवेशाभावे निर्गमोऽप्यनुपपन्न इति सर्वदैव भगवति स्थितिरेस्माकं भवता प्रत्यपादीति हर्षः । पुनः शङ्कते तच्चिविति । विभागश्रुत्या व्युत्तरणपदेनांशत्वं न्यायेनेति । तुल्यमिति । श्रुत्यादिभिर्दृष्टान्तेन प्रतिपन्नमप्यंशत्वादिधर्मवत्त्वं बोद्धवैशिष्ट्यान्निर्णयमित्यर्थः । निर्णयस्वरूपमाहुः वस्तुतस्तत्त्विति । तुशब्देन 'सर्वतःपाणिपादान्त'दिति पाठभ्रमनिरासः । यद्यपि पादानां सान्तत्वादेवैवं पाठेऽपि स एवार्थः, तथापि 'सर्वत' इत्युक्त्याऽप्रसिद्धपरिग्रहे आनन्त्यमपि पादादेः प्रसक्तम् । तथा च पाणितादिकं शब्दमात्रं माभूदिति परिच्छेदोऽपि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतः । स च ब्रह्मत्वव्याप्यविषयतैव । अत एव 'सर्वतःपाणिपादान्ते' इति मार्कण्डेयोक्तिः । पाण्यादीनामाधिदैविकपाण्यादिरूपमित्याशयेनाहुः यथेति । जलनीलमणिमुक्तजले तावत्त्वयि वां तावत्त्वमपीत्यर्थः । ननु यदवच्छेदेनान्तवत्त्वं तदवच्छेदेन ब्रह्माभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, अनन्तत्वेनैव तत्र ब्रह्मसत्त्वाभ्युपगमात् । अवच्छेदाभावेऽनन्तत्वस्य स्वरूपतोऽविरोधात् । किन्त्वन्तवत्त्वावच्छेदकं नानन्तत्वावच्छेदकम्, तस्य स्वतो निरवच्छिन्नत्वात् । अन्तवत्त्व एवावच्छेदकापेक्षणेनोभयोपपत्तेः । अङ्गानां नियमनं व्यावृत्तिबुद्धिं जनयन्ति ते अन्ताः कटकमुद्रिकादय इत्यलङ्कृतोऽर्थः । ब्रह्मधर्माणामव्याप्यवृत्तित्वमेकविषयत्वावच्छेदेनापरविषयत्वाभाववत्त्वं विषयतानां स्वरूपसम्बन्धत्वकल्पनाकल्पनाभ्यामनुचिन्तनीयमित्याहुः मन्तव्यमिति । पराङ्गं परस्मै प्रयच्छन्ति किञ्चेति । यद्भवतां प्रश्नविषयस्तदुत्तरेण समाधीयत इति किञ्चिद्वचकाराभ्यामर्थः । चशब्दसमभिव्याहृतकिञ्चिदस्यार्थान्तरोपक्रमार्थत्वमिति । प्रवेशः 'ब्रह्माप्येती'त्यत्रोक्तः, स यदि शुद्धे तदा स्वीयविषयतायास्तत्र सम्बन्धत्वकल्पनेनार्पणं युक्तम् । अन्यथोपाधिनिवृत्तौ प्रवेश उपचर्येत । स चोपाध्यभावस्वरूपः । तथा सत्युपाधेः प्रवेशोऽयं यदधिकरणमात्रतापत्तिर्न तु चिदंशस्य । वस्तुतः उपाधेः प्रवेशो यदि कारणे लयन्यायेन, तदोपाधेः कारणमुपाध्यन्तरं मृग्यम् । तस्य तु सर्वतो नाशाङ्गीकाराच्च सम्भवः शुद्धचैतन्ये । उपाध्यनुप्रवेशस्तु भावरूपेण न संभवति, किन्त्वधिकरणात्मकनाशलक्षणः । सोऽपि न संभवति, विजातीये ब्रह्मणि तन्नाशयोगात् कारणेनांशस्य वृत्तेरेव लयपदार्थत्वात् । रजतस्य तु शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमात्रत्वे रजतावच्छिन्नचैतन्ये तस्य लय इत्यत्र विनिगमकाभावः । किं वा स्वकल्पकाविद्यायां तस्य लयः, तस्याः सत्त्वेतर इव तस्य पुनरुद्भवोपपत्तेः । तत्प्रागभावो नष्ट इति चेत्, अविवेकमूलाविद्यायां प्रविष्टा रजताकारतया, सह च प्रागभावेन, तथापि कारणसत्त्वे कार्योत्पादावश्यंभावाद्भ्रमविषयपदार्थानां तत्तत्त्वेनेश्वरेच्छागोचरत्वे मानाभावाद्, भावेऽपि वा पुनः पुनरुत्पादापत्तेः । तस्मात्तद्रजतस्य चैतन्यमात्रत्वमेव विषयताविशेषात्मना मन्तव्यम् । तत्सम्बन्धत्वकल्पनानुरूपो यथा चैतन्यस्वभावः प्रकृतिप्रवर्तकत्वानुरोधात्सिद्धः । स च वैज्ञानिको, नाविद्यकः, अर्थक्रियाकारित्वतदभावयोर्विषयताविशेषेणैवोपपत्तेः । अन्यथाऽविद्यायामप्येवं पर्यनुयोगप्रसङ्गात् । स्वरूपविषयतादृष्टान्ताथैव हि सन्त्ये सृष्टिः । इदमेव 'ततः सत्यं प्रपद्यत' इत्यादीनां विषयः । असत्त्वमपि मतान्तरसिद्धं यत्तद्विभ्रं ख्यातिवादे विस्तीर्णमिति । अयोर्भ्यतेति । नित्यप्रविष्टस्य नित्याप्रविष्टस्य वा प्रवेशयोग्यत्वानिरूपणाद्युक्ते तथाऽदर्शनादिति भावः । संशयात्मकमपि योग्यताज्ञानं प्रकृते न संभवति, प्रवेशकोटेः प्रकृताया अप्रसिद्धेः, गृहप्रवेशन्यायेन प्रवेशस्य चाप्रकृतत्वादर्थान्तरापादकत्वादिति । चेदित्याशङ्क्यार्थः । योग्यताप्रमा शाब्दप्रमायां गुणः, तदभावो दोषः प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकतत्त्ववृत्तित्वावच्छिन्नः । स च गुणोऽभावो वा स्वप्रतियोगिज्ञानप्रमाविषयाभिधायकत्वोभयसम्बन्धेन पदनिष्ठस्तादृशपदोच्चारणपितृत्वेन वक्तुनिष्ठः स्वरूपसम्बन्धेन श्रोतृगतश्चेति विवेचयन्त आहुः अत्रेदं विचर्यत इति । भिन्नानामभिन्नानां वा जीवानां ब्रह्मणि स्वाविद्ययाऽसम्भवज्ञानं किलायोग्यताज्ञानं दोषः, योग्यताज्ञानाभावो वेत्यपि विचारः । तत्र स्वविषयोऽयोग्यता । एकपदार्थेऽपरपदार्थाभावस्तत्सम्बन्धिपदार्थप्रत्यायकत्वं पदे दोषसम्बन्धः । स च ब्रह्मण्येकपदार्थेऽपरस्य जीवस्य प्रवेशाभावः केनावधारितोऽन्वयव्यतिरेकेण, ब्रह्मस्वरूपान्वधारणाद् वस्तुगतेश्च दुरुहत्वात् । एवं योग्यताप्रमाया अपि ब्रह्मण्यनिरूपणात्तदभावसम्बन्धोऽपि पदे दुर्वचः । यदि प्रमाणाद्ब्रह्मणः प्रमा, तर्हि तत्र जीवप्रवेशप्रमापि प्रमाणादेवेति तदुच्चारयितुं दोषाभावे परिशेषादाहुः श्रोतृगत एवेति । स दोषो यद्यपि वाक्यस्य । दुष्टत्वादुष्टत्वे पदगतसम्बन्धेनैव व्यवहर्तव्ये लौकिकवाक्ये

तथा दृष्टेः । अत्र तु लोकन्यायेन बाधावतारो न संभवति, धर्मिब्रह्मणोऽयोग्यत्वात् । न च जीवयोग्यतामादाय ब्रह्मप्रवेशाभावः प्रमाविषयः, प्रतियोगिकोटिनिविष्टब्रह्मायोग्यत्वात् । न च शाब्दविषयत्वे बाधकाभावः, प्रवेशेऽपि समानत्वादित्युक्तं विचारपर्यवसानायाहुः तर्था चेति । उक्तरीत्या शब्दवक्रोद्घोषासम्बन्धादित्यर्थः । तथा च वैदिकशब्दमात्रस्यादुष्टत्वेऽलौकिकगोचरबाधस्यापि प्रत्येतुमशक्यत्वाद्बाधनिरूपकधर्माणां ब्रह्मण्यनिरूपणेऽपि तदा निरूपकधर्माणां निरूपणं संभवदुक्तिकमिति व्यवस्थिते चेत्यर्थः । क्वचिद्वैदिकवाक्ये 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादौ मतान्तररीत्या लक्षणाभ्युपगमेऽपि ब्रह्मविचारस्वाराज्येऽभिधैवाज्ञासिद्धा विजयतेतमामित्याहुः ब्रह्मविदामिति । तेषां न लक्षणया वाक्यार्थबोधः, शास्त्रदृष्ट्योपदेशे मुख्यार्थबाधाद्यनवतारात् । 'लक्ष्याङ्गं ब्रह्मे-'^{१८८}त्यादय उपदेशा 'एकधैवानुद्भव्य'मित्यादिभिः संगमनीया इत्येकवचनेनाहुः श्रुतिरिति । श्रवणमात्रेण प्रमाजननीत्यर्थः । न चैवं मीमांसावैयर्थ्यम्, प्रमाणानां परस्परविरोधार्थत्वात् । मीमांसाया अविरोधोऽपि ब्रह्मणः समस्वाभाव्यनिरूपणेन श्रुत्यर्थ एवेति चेत्, किं तेन, मीमांसाया अपि 'तद्विजिज्ञासस्वे'ति श्रुत्यर्थत्वात् । कथं तर्हि सर्वेषां न श्रौती प्रमेत्यत आहुः ग्रहणसामर्थ्येनेति । आविद्यकात्मयोग्यताज्ञानेन दुष्टाजनजन्येन ।

'ज्ञानाजनशलाकेयं प्रसादाजनचित्रिता । लेखनी प्रभुवर्याणां नूनं वेत्त्रोद्धवा प्रभोः ।'

ज्ञानाजनाभावविशिष्टमयोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । तत्त्वज्ञानाभावविशिष्टमज्ञानं यथा मुक्तिविरोधीति हि स्वप्नेश्वरः । तेनाज्ञानानिवृत्तावपि तत्त्वज्ञानं नित्यसुखाभिव्यक्तिफलं जनयत्येवेति तन्मतम् । भक्तेः सहकारित्वमिति चेत्, अन्यत् । प्रकृते तु ब्रह्मणि जीवप्रवेशो विचारविषयः । तत्र वास्तवे बाधज्ञानेन प्रतिबन्धान्निर्णयासंभवे प्राप्तेऽप्ययवाक्यालौकिकप्रमाणानपेक्षात्प्रवेशपदार्थे निरूपणीये तादात्म्येन स्वस्मिन् प्रवेशमिदानीमनुसन्धाय परस्मिन्नपि तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वं प्रमया परिकल्प्य बाध एवावधारणीयः, यावद्विषयतानिरूपकस्य ज्ञानत्वेनैक्यावधारणादित्याहुः नैयथ्ययितुमिति । किन्त्वयोग्यताज्ञानमेव बाहिर्मुख्यावधृतमिति तदेवान्यथयितुं युक्तमिति भावः । साधारणजनेति । तथा चादुष्टहीरकमणिमन्त्रादिवददृष्टविशेषजनकम् । 'फलविशेषकामः स्यमन्तकं संरक्षयेत्' 'अपि वाञ्छितलौकिकादिफलार्थं गोपालमाराधये'दित्यादिनित्यानुमेयवेदवाक्यमूलकाचारस्मृत्यादिसद्भावात् । नैतदेवम्, पाषाणतुल्यत्वाच्चेति विप्रतिपन्नसाधारणजनानुभवेनान्यथयित्वाऽदृष्टाजनकं तत्तदिति न वक्तुं शक्यम् गुरूपसत्तिमिता सत्पुरुषेणेति भावः । गुणजन्यशाब्दज्ञाने दोषजन्यमयोग्यताज्ञानं न प्रतिबन्धकमित्यत्रानुरूपं दृष्टान्तमाहुः नैव पित्तेति । समर्पणात्पूर्वं प्रावाहिकस्य समर्पणानन्तरमिदं प्रथमतया सितां प्रसादत्वेनोपभुजतः प्रावाहिकं कापट्यादिप्रयुक्तमज्ञानं पुनस्तन्माहात्म्यज्ञानं न तिरोधापयति । तस्माद्दोषविशेषाजन्यत्वमिव गुणविशेषाजन्यत्वमपि बाधप्रतिबध्यतावच्छेदके निवेद्यम् । यथा मम देह इति प्रत्यभिज्ञादिगुणजन्यं देहात्मभेदज्ञानं चैत्रोऽहमित्यादिप्रावाहिकदेहाभेदज्ञानाप्रतिबध्यम् । अन्यथा यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । न चैवं देहाध्यासोच्छेदप्रसङ्गः, इष्टापत्तेः । कर्माद्यधिकारित्वस्य देहावच्छिन्नात्मन एवोपपत्तेः, देहसम्बन्धस्य च भेदाभेदसाधारणत्वात् । मम देह इति भेदेनाप्यध्यासस्य परमते संभवात् । कथं तर्ह्यहं चैत्र इत्याद्यभेदावस्था, सत्यम्, तथाप्येतज्ज्ञानस्य ममेति ज्ञानाविरोधात् । सिद्धान्ते त्वहं चैत्रो मैत्रो वेति ज्ञानानां प्रामाण्यमेव, चैत्रादेस्तत्तदवच्छिन्नात्मस्वरूपत्वात् । यत्तु शारीरकमीमांसायां 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादिवाक्यानि देहमेवाधिकुर्वन्तीत्याध्यासग्रन्थेऽभिहितम् । तत्र श्रद्धीमहि । यज्ञादेरात्मकर्तृत्वात्, अन्यथाऽऽत्मनः फलानुपपत्तेः । न हि ब्राह्मणदेहाध्यासावच्छिन्नस्य कर्तृत्वे स्वर्गशरीराध्यासावच्छिन्नस्य भोक्तृत्वं संभवति, वैयधिकरण्यात् । फलानुरोधात्पूर्वं देहाध्यासविशिष्टतत्समृत्तिसंस्कारादिविशिष्टस्वर्गदेहाध्यासादिपरम्पराया यागादिप्रत्यासत्तित्वकल्पनापेक्षयाऽऽत्मन एव । 'ब्राह्मणो यजेते'ति प्रतीतिसिद्धस्य गायत्रीव्यङ्ग्यत्वाङ्गीकारात् । अत एवाहं ब्राह्मण इति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । ननु ब्राह्मणायेति चतुर्थ्यन्तोद्देश्यत्वं देवतात्वं युक्तम्, न तु ब्राह्मणोऽहमित्यादिप्रथमान्तार्थानाम् । सत्यम्, सिद्धस्यैव चतुर्थ्यर्थस्य प्रथमान्तार्थे सम्बन्धकल्पनात् । न चैवं स्वस्मा अहं यज इत्याद्यापत्तिः, चतुर्थ्या एव तद्बोधकत्वात् । न चैवं ब्राह्मणोऽहमित्यादेरपार्थक्यम्, न ह्यत्र देवतात्वेन ब्राह्मणत्वं प्रतीयते, परन्तु सिद्धनिर्देशतया सार्थकत्वात् । एवं शुद्धमातापितृजन्यत्वमपि तद्व्यञ्जकं सिद्धनिर्देशतयैवेति नातिप्रसङ्गः, वि. सि. शो. ८

किन्तु केवलस्यास्यैव व्यञ्जकत्वे सिद्धनिर्दिष्टस्य यज्ञोपवीताधिकारिकत्ववत्कर्माधिकारप्रसङ्ग इति गायत्र्युपदेशस्य व्यञ्जकत्वावश्यकत्वे उपदेश एव विशुद्धतत्तज्जन्यत्वं तद्व्यञ्जकम् । 'ब्राह्मणमुपनीते'ति श्रुतेः, पूर्वमपि ब्राह्मणत्वा-
ङ्गीकारावश्यकत्वात् जातिपक्षस्य साङ्ख्यभयाद्वाप्यविरुद्धमेदेन नानाजातिकल्पनाकलहप्रस्तत्वाद्विषयताविशेषत्वे-
ऽपि चतुर्थ्यन्तं तद्वितीयार्थोद्देश्यतादेर्देवतात्वेनैव व्यवहारात् । यथा 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति प्रती-
कादागुद्गीथावयवोङ्कारादौ देवतात्वं विनोपास्यत्वानुपपत्तेः । तथा च व्यञ्जकधर्मैर्व्यवस्थिते चेतनात्मधर्मे ब्राह्मण-
त्वादौ 'जन्मना जायत' इत्यादेः विपरीताचरणाच्च तद्विनाशभङ्ग्युपगच्छतां सिद्धान्तैकदेशिनामप्याधुनिकानां वृथा-
ध्रम उपेक्षणीय एवेत्यलं विस्तरेण । अत एवेति । 'आचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ती'त्यनुशासनसम्बन्धेनाचार्यवत्त्वं
मतुवर्थः । आचार्योऽन्तर्यामिशक्तिमान्, अन्तर्यामिकार्यकरणार्थं गृहीतलीलाविग्रहः । स आदिराचार्यो यो वेदकृद्दे-
वान्तकृच्चवतारी । तदाऽवतारोऽपि तत्सम्बन्धात् । ततः स्वमेवंविधस्वरूपं कचिद्गोप्यतया प्रतिष्ठापयितुं देशान्तरवि-
नियुक्तै स्वावतारे यं स्वाविष्टमाविर्भावयति स आचार्यः । अन्यथाऽन्तर्यामिणः प्रतिजीवं व्यवस्थितनिजरूपस्य प्रतार-
कता स्यात् । औदासीन्येऽपि दोषद्रष्टृत्वासहिष्णुत्वात् । न हि विधिनिषेधप्रवर्तकस्यौदासीन्यं घटते । अत एवोक्तम्
-थे मन्यन्ते पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वधैवान्तरपूरुष' इति । इन्द्रियदेवाः कदा-
चिदुदासीना भवेयुः, अन्तर्यामी तु दोषान्निवारयन् गुणेष्वेव योजयेत् । अन्यथेन्द्रियदेवतातुल्यतया व्यर्थतापत्तेः ।
किन्तु स्वस्यैव वेदतुल्यप्रवर्तकतायां वेदवैयर्थ्यापत्तेर्वेदस्यानीयत्वेन वेदप्रामाण्यनिर्वाहकमाचार्यं प्रकटीकर्तुमनु-
मेने । सोऽयमाचार्य उपनिषदाचार्यवान् वेदेति । तदुक्तं मन्तव्यमिति । सूत्रकारमप्याचार्यत्वेन स्मारयन्ति
अत एवेति । यत एव गुणजन्यं ज्ञानं न बाधप्रतिवध्यमत एवेत्यर्थः । ईदृङ्देति । स्वतन्त्रो रव इत्यर्थः ।
श्रुतिः कूजितं मूलं यस्य वर्णनात्मकस्य । तयोरभेदस्तादात्म्यं रसतात्पर्येण । तेन च मर्यादानुसन्धाने पुष्टोऽर्थः
फलतीति हृदयम् । मूलत्वं स्वतन्त्रत्वम् । यद्यपि यागीयपशुर्हिंसाया विहितत्वप्रतिपादकमिदं सूत्रम्, तथापि
तत्र यथा सामान्यनिषेधो न बाधको भिन्नविषयत्वात्, तथांशत्वप्रतिपादने प्रसिद्धांशत्वानुपपत्तिर्न बाधिका ।
अदृष्टदशरथादिपदानामिव प्रमेयत्वेनांशपदवत्त्वेन वोपस्थितांशपदार्थान्वयसम्भवात्तदनन्तरपर्यालोचनायां ज्ञप्ति-
धर्मो विषयताविशेषात्मनांशत्वं पर्यवसास्यते इति भावः । किञ्च श्रौतविनियोगस्थले प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्व्यवधाना-
भावात्कर्मान्वयमेव तदपेक्षितक्रियान्वयावश्यकत्वमेव द्वितीयादिश्रुतीनां प्राबल्यम् । एवं तृतीयादिश्रुतिष्वपि
यथायथम् । तथा च वेदेऽपि श्रुतिपदस्य प्रकृतसूत्रेण सङ्केतालौकिकबाधाभावाद्यनपेक्षत्वेनाव्यवधानेनैव बोधक-
त्वमभिमतम् । सर्वस्य चानुभवोऽव्यवहितः, मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायात् । लिङ्गज्ञानपदज्ञानादीनामेव
मानत्वात् । तव ज्ञानं विषयताविशेषान्वयि फलम् । चक्षुरादिकं स्वत एवोपयोगेऽपि विषयताश्रयं गृह्णाति,
तत्रापि ब्रह्मण एव मानत्वम् । 'चक्षुषश्चक्षुः' श्रुत्या । तदर्थश्च करणशक्तिरिति वक्ष्यते । स्वप्रत्यक्षमात्रेणोपस्थि-
तमनुभवं पदार्थपदेऽभिषिच्यानुभवविशिष्टस्य पदार्थत्वे तत्तदर्थविशिष्टानुभवस्य वा पदार्थत्वे श्रुवे पदार्थासा-
ङ्ख्याय तत्तद्विषयतानां पाठिकोऽन्वय इत्युक्तं भवति । एवं च समन्वयस्वारस्यमपि, ज्ञानविषयताया एव सर्व-
त्रान्वयादित्याहुः इत्येवाहेति । न लनुभवविषयतानिर्वाह्येथं प्रमाणान्तरमदर्शयत् । अनुकूलतर्कत्वेनापि शब्दो-
पयोग इत्येवकारार्थः । यन्तु ज्ञानमादाय प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहाराभावात्कथं तत्र शक्तिनिर्णय इति समन्वयानु-
पपत्तिरिति । तनुच्छम् । विषयताश्रयमादाय व्यवहारसाम्राज्यात् ।

नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते ननु प्रवेशति । हन्तेति । हर्षे । अक्षरात्मके मन्दिरे प्रविश्य तत्र विभवो भविष्याम
इत्यनुशयः । शृङ्गो भावाङ्कुरः शशस्यास्तीत्यर्थान्तरध्वननाय निजपदम् । तथा च तादृशभावात्मकवृन्दावनहरि-
ताङ्कुरः शृङ्गः । एवं तन्मयतया व्यापकत्वमेवोदीरितम्, 'आसामहो' इत्युक्तः । तदेव चाहुः । अङ्गुरिति ।
चरणारविन्दवेणुवत्परिमण्डल इत्यर्थः । तथैहीति । बोद्धवैशिष्ट्याद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरन्वयबोध इत्यर्थः ।
नैयायिकपक्षपातेनान्यतमः प्रत्यवतिष्ठते स्यादेतदिति । प्रामाणिकत्वायाह श्रुतिस्मृतीति । तदुदाहरति 'संवा'
इति । 'पूर्व' इति । जीवात्मा साक्षिणोऽप्यहंप्रत्ययवेद्यत्वात् । अहमंशस्यानुलिखितभेदत्वात् करोत्यादिप्रतीतिश्चान्तः-
करणवच्छिन्न एवोदयात्तत्र जीवलव्यवहार इति पक्ष एकः । सिद्धान्तस्तु स्वरूपविषयताया एव करोतेर्यदवच्छेदने

सम्बन्धः प्रतीतिसिद्धस्तदवच्छिन्नत्वसम्बन्धस्वीकाररूपा ब्रह्मणो लोके कल्पनेति व्यपदिश्यते । सेयमविद्येति वार्ध-
गण्यानुसारिणामेकेषां परेषां मतम् । स्वरूपैकविषयतायाः सार्वत्र्यरूपायाः स्वीकारेऽन्तरविषयताया अपि तत्र
सत्त्वात्तदनङ्गीकारनिवन्धना पूर्णत्वास्फूर्तिः । अङ्गीकारानङ्गीकारौ च कार्यकल्यौ सर्वेषां विद्यावादिनां चाविद्या-
प्रवृत्त्यनुरोधात्कचिदपि समानाविति । 'विज्ञानमयः प्राणेषु' । प्राणमये स्वव्यापारप्राणनविशिष्टेऽपि तद्व्यापारस्य
विज्ञानसाध्यत्वात्तत्रापि विज्ञानमयो व्यापकः, तस्य विज्ञानस्य बुद्धिवृत्तिवध्रमनिरासाय 'अन्तर्ज्योतिरिति ।
नित्यविषयताया एव ब्रह्मसम्बन्धत्वायेति तत्त्वम् । अत्र परमते बुद्ध्यवच्छिन्नत्वमपि बुद्धिधर्मः, अणुत्वमाध्यासिकं
ब्रह्मणि जीवव्यवहारनिर्वाहकम् । स्वरूपेण तु ब्रह्मणा जीवो व्यापकः, दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमिति
यावत् । न्यायमते च सर्वमूर्तसंयोगी । मतद्वयेन चैतत्प्रत्यवस्थानं वादश्चेद्वयोः । वागीशचर्चायां तु चर्चायाम-
त्यन्तावधाननियतायां युगपद्विप्रतिपत्तयोऽपि श्लेषतः प्रामाण्यादेरिव संभाव्यन्ते । इतरथा प्रत्येकविप्रतिपर-
तया ग्रन्थो व्याख्येयः । व्यापकत्वाभावे श्रौतीमनुपपत्तिमुद्भावयति तत्त्वमिति । जीवपदवाच्योऽनवच्छिन्न-
चिन्मात्रेण वा । विधिप्रसिद्धिः श्रौते ब्रह्मणि, निषेधो घटादौ सुलभः । न्यायनये तु स सर्वमूर्तसंयोगी न वा ।
विधिप्रसिद्धिराकाशादविति । ^{१८३} न हीति । तत्त्ववादिसिद्धान्तोऽपि तत्त्वमिति । अभेदस्वसिद्धान्तानुरोधात्तत्त्ववादिनोऽपि
कोटिर्विवादाङ्गम् । लौकिकानुपपत्तिमुद्भावयति ^{१८३} किञ्चेति । सकलशरीरव्यापकतया तदवच्छिन्नत्वेनेति यावत् ।
दार्ष्टान्तिके सन्दिग्धे न्यायमवतारयति ^{१८३} चेति । एकदेशिसुखाद्यनुभविष्यत्तत्त्वस्य पक्षत्वे बाधः, तद्वारणाय
सर्वेत्यादिविशेषणम् । न चैवं पक्षतावच्छेदकज्ञानादेव साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
सिद्धेरुद्देश्यत्वात् । संयोगसम्बन्धेनात्मशून्यतत्तच्छरीरावयवे समवायेन स्वरूपेण वा वृत्तित्वं साध्यम् । परिच्छि-
न्नवृत्तिमिन्नगुणत्वं हेतुः । य एवंविधो गुणः स स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तिरिति सामान्यतोमुखी व्याप्तिः । यथा वायोः
प्रत्यक्षत्वसन्देहे तवीयस्पर्शस्य प्रत्यक्षत्वम् । तथा चन्दनावयवानां प्रत्यक्षाभावेनानुमानस्य चानुकूलतर्कास्फूर्ताव-
प्रवृत्तेः शीतस्पर्शदेशवर्तित्वे मानाभावेन न दृष्टान्तासिद्धिः । ^{१८४} अनुमानेनाणुत्वमिति । पक्षधर्मताबलादित्यर्थः । पक्षे
निरुक्तसाध्यासत्त्वे धर्मिणो व्यापकत्वपर्यवसानादिति भावः । दूषयति हेत्वसिद्धेरिति । यथाश्रुतानुरोधेन कथ-
ञ्चित्सिद्धौ सिद्धसाधनमित्याह ^{१८४} साध्येत्यादि । सिद्धे जीवस्येति । जीवस्य सिद्धे इत्यन्वयः । तथा सति संयोगेन
तच्छून्यदेशे सिद्धौ तदात्मानं विहाय हेतोः सिद्धिस्तत्सिद्ध्या च तत्सिद्धिरित्याहुः ^{१८४} अन्योन्येति । यत्तु समवाये-
नाधिकदेशवृत्तित्वे साध्ये तद्देशस्यात्मत्वापत्त्यैकदेशेऽनेकात्मवादप्रसङ्गः । सम्बन्धान्तरेण साध्ये सिद्धसाधनम् ।
नैयायिकैरपि कालिकविशेषणविषयत्वादिना तदङ्गीकारात् । समवायेनैवात्मातिरिक्ते ज्ञानाद्यनभ्युपगमस्य तेषां
सत्त्वादिति, तत्रोच्यते निरुक्तकालिकादितत्तत्सम्बन्धातिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन साध्यता शीतस्पर्शदेरपि तथैव,
तत्प्रत्यक्षदृष्टान्तसिद्धानुमानस्य तथैव प्रवृत्तेः । अत एव देशान्तरस्यात्मत्वापत्तिरपि प्रत्युक्ता । अतिरिक्तसम्बन्ध-
कल्पनापेक्षयाऽवयवानामेव तत्र गमनं किमिति न रोचताम् । एवमात्मनो वैभवमपीति चेत्, मैवम्, तदवयवा-
नामेकैकशो वा तावत्सम्बन्धकल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तसम्बन्धकल्पनाया लघुत्वात् । एवमात्मनोऽनन्तमूर्तक्रियाधी-
नानन्तसंयोगकल्पनापेक्षया तद्धर्मज्ञानसम्बन्ध एवातिरिक्त इत्यपि लाघवम् । न तु चाहं ज्ञानवानिति देशान्त-
रानवगाही प्रत्ययो युष्माकं बाधकः । शीतस्पर्शस्तु स्यादधिकदेशवृत्तिः, हृदये चन्दनशैल्यमिति प्रत्ययादिति चेत्,
सत्यम्, अत्रैव चन्दनसम्बद्धशीतस्पर्शसम्बन्धवदात्मसम्बद्धज्ञानसम्बन्धस्य सुखादिसम्बन्धस्य चाहं ज्ञानवानिति
प्रत्ययविषयत्वात्, ज्ञानविषयस्य देशव्यवस्थयैव ज्ञानव्यवस्थोपपत्तेः । घटादिज्ञानस्य च शुद्धात्माधिकरणकत्व-
मेवेति किमनुपपन्नम् । अयं चानुभवः शीर्ष्णि सुखमित्यादिरूपः सुखसम्बन्धो वा, स्वसत्तया यद्यदवच्छेदेन
प्रतीथते तत्र स्वाश्रयसत्तां नापेक्षते, सम्बन्धविशेषेण स्वप्रतीत्यैवोपपत्तेः । न चैवमवच्छेदकत्वं तेषां दुर्घटम् ।
अवच्छेद्यत्वस्यात्मनोऽनङ्गीकारेऽपि सुखज्ञानादेरेव तत्त्वात्तदवच्छिन्नसुखादिसम्बन्धस्यात्मनि प्रतीतिविषयत्वात् ।
एवं च न गन्धगमनं न वा ज्ञानादेरिति निष्कर्षः । अपि च शीतः सुरभिर्वायुरित्यस्य प्रत्ययस्य भ्रमत्वमुभयवा-
दिसिद्धम्, तत्र सन्निहितावयववृत्तिनो (दरस्य) पुष्पवृत्तिनो वा गन्धस्योपनीतभानमेव । लौकिकविषयतापि
शुक्तिरजतार्णवावघ्राणजोतिर्युक्तं पदयामः । किञ्च भवन्मतेऽवयवांशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तदन्तर्भावेण

गन्धप्रत्यक्षानुदयात् भ्रममात्रस्योपपाद्यत्वात् । अत एव घ्राणादेर्द्रव्याग्राहकत्वम् । अनन्तावयवसंयोगापेक्षया लाघवात्सन्निकर्षमात्रोपपादनार्थमवयवसत्त्वाभ्युपगमे स्वसंयुक्तदेशावच्छेद्यत्वमेव वैज्ञानिकं सम्बन्धोऽस्तु । कुङ्कुमसंस्कृताम्बरवर्णप्रत्ययोऽपि न स्वाश्रयाध्यासनिबन्धनः, किन्तु स्वाश्रयसंयोगावगाही, न्यायविदां कदाचित्तेषामपि स्फटिकारूपवद्भ्रममूलोऽप्यस्माकमतिरिक्तसम्बन्धावगाह्येव सः । स चान्ततः सर्वज्ञविषयतैव सम्बन्धपदेऽभिषिच्यत इति विवादमन्तिरगवाक्षान्तरम् । कुसुमारूप्यसम्बन्धोऽप्यनेन व्याख्यातः । तदभिधानं च सौत्रम् । स्यादेतत्, अन्तर्यामिदेश एवाणुजीवदेशो वाच्यः, निविडयोरेव मूर्तयोः समानदेशताविरोधेनानयोस्तेजसोरिव विरोधाभावात्, श्रुतिस्मृतिविद्वत्प्रतीतिप्रामाण्याच्चेति चेत्, एवमेतत् । एतेनेति । विवादलीलास्थभ्रमरोक्तिरियम् । पूरणसम्भवादिति । भ्रमरभोग्यादृष्टेन कमलावयवानां पूरणसम्भवादित्यर्थः । अन्यथानुपपत्तेरिति । उक्तानुमाने परिच्छिन्नवृत्तिभिन्नगुणत्वस्य कारणं विहाय कार्ये आपाततो दृष्टस्य रूपादेरपि सम्भवेन तत्रापि निरुक्तसाध्यस्वीकारे घटरूपस्य पटादावप्यतिप्रसङ्गात्स्वाश्रयापरित्यागेन गुणसत्त्वसाधनानुपपत्तेर्बलिष्ठत्वाद्, उक्तानुमानतोऽपि बलिष्ठत्वात्तत्रातिप्रसक्तेः प्रतिकूलतर्कत्वादिति भावः । स्वाश्रयापरित्यागे रूपादौ दृष्टे कारणत्यागोऽपि रूपादौ नास्तीति तन्मताभिप्रायादित्यर्थः । अदृष्टकल्पनाऽधिकदेशवृत्तित्वकल्पना दृष्टे गन्धादेरधिकदेशवृत्तित्वे संभवति नादृष्टावयवसत्त्वकल्पनेति प्रकृतन्यायो वादिनेऽपि प्रत्यक्षमिति, किन्त्ववयवानामप्रत्यक्षत्वादनुमानं कर्तव्यम्, तच्चायं गन्धः स्वाश्रयसंयुक्तवायुसम्बन्धी, द्रव्यसमवेतगुणत्वात्, स्वाश्रयद्रव्यसमवेतपीतिमेव वसनसम्बन्ध इति । उपनीतवायुसम्बन्धित्वेन गृह्यमाणो गन्धः स्वाश्रयसमवेतः, तादृशगुणत्वादिति वा । तत्र चासुकूलतर्कविरहः । अनीदृशे घटादिगन्धे व्यभिचारश्च । न चोभयत्र पक्षसङ्कोचः । तर्हि गन्धान्तरस्येव स्वाश्रयसमवेतत्वमात्रं सिद्ध्यतु, न तु स्वाश्रयसंयुक्तत्वान्तर्भावेण, येनावयवसंयोगकल्पना स्यात् । न च तेन वाष्वादिसम्बन्धो बाध्यते, स चास्तु या काचित्परम्परा, वैज्ञानिको वा, सैद्धान्तिकः । अनेकदेशघटितपरम्पराया अनन्तावयवघटितसम्बन्धस्य वा कल्पनातौल्यात् । अनुमानाधीनसिद्धिकसम्बन्धकल्पनापेक्षया क्लृप्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पनस्य लघुत्वाच्च । अथैतत्प्रत्यक्षमन्त्रेण मध्ये व्याविद्धयितुं कश्चिदुज्जृम्भते-यां नित्यविषयतां संसर्गत्वेनाभ्युपैषि, सा भ्रान्तिज्ञविषयता न भ्रान्तज्ञानसम्बन्धो भवितुमर्हति, भ्रान्तानामभ्रान्तत्वस्येश्वरे भ्रान्तत्वस्य च प्रयोजकत्वादिति चेत्, नहि तदभाववति तत्प्रकारावगाहित्वेन तस्याः सम्बन्धत्वम्, असिद्धेः । परन्तु तत्त्वतत्त्वेन समूहमवलम्बमानायाः सकलतेजोमयसुदर्शनस्येव सम्बन्धत्वं यदाविश्वकार भगवान् रथाङ्गपाणिस्तिलकपात्रिकायामपि नैतावता रथाङ्गचक्रयोः स्वरूपविपर्ययः । एवं सार्वज्ञविषयतायाः प्रतिव्यक्तिसम्बन्धाया न भ्रान्तविषयतात्वम् । न वा भ्रान्तविशिष्टज्ञानस्य सार्वज्ञविषयतात्वम् । प्रत्येकमादायांशतः प्रमात्वं स्यादिति चेद्, भवतामपि समानत्वात् । यदि च सार्वज्ञविषयताया अपि विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतात्वं व्यवस्थापयिष्यतेतरां, तदा ताद्रूप्येण न सम्बन्धत्वं, किन्तु विशिष्टविषयकत्वेनेत्येवं प्रत्यक्षयोर्व्यासङ्गे मणिप्रभाप्रभावेन प्रतिवादी प्रतिकूलाल्पमायान्तं प्रतिरुणद्धि न चेति । इदं च प्रभा तेजसो रूपमिति सिद्धान्तानुसारेण रूपत्वे मणित्यागायोगाच्चायं सिद्धान्तः परैः क्षम्यत इत्याह द्रव्यान्तरत्वादिति । वस्तुतस्तु रूपं प्रमेत्येव सिद्धान्तः । तथाहि तस्या द्रव्यान्तरत्वे तदारम्भको न मणिः, प्रभायास्तस्याः सान्द्रावयवित्वापत्तेः, मणेरन्यावयवित्वाच्च । नापि मण्युपष्टम्भकतेजोभागास्तदारम्भकाः, उपष्टम्भकानामनारम्भकत्वदर्शनात् । अतिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य रूपस्यैवाधिकदेशवृत्तितायाः स्वीकर्तुमुचितत्वात् । इदमपि सिद्धान्तोपष्टम्भकम्, तदेतदुपधानीकृत्यावस्थितान् प्रभून् प्रतिवादी पुनः प्रत्याह एतेनैवेति । अत्र प्रदीपसूर्यादिमण्डलोपष्टम्भकानां तेजसां द्रव्यारम्भकत्वे तूक्त एव दोष इति स्मर्तव्यम् । धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाविति यथाश्रुतप्रकाशाश्रयसूत्रानुरोधिनः । दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायमिति । ननु दुर्ज्ञेयत्वं मनःप्रणिधानादिव्यापारमन्तरा परमात्मन एव, न तु जीवस्य, अहंप्रत्ययवेद्यत्वात् । एवं निर्विषयत्वलक्षणं दुर्ज्ञेयत्वमपीति चेत्तत्राहुः तस्मादिति । परमात्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः । नैयायिकमते त्वणुत्ववाक्योपपत्तिरनुमनःसंयोगित्वार्थकत्वेनेति बोध्यम्, शब्दार्थस्यानेकधोपपत्तेः, अन्यथाऽहं महानिति प्रत्ययानुपपत्तेरिति भावः । अत्र वदन्तीति । भगवदीयत्वेन

स्वस्य विभुत्वं व्यक्तीकर्तुं बहुवचनम् । विभुत्वमेव हि सर्वसंयोगस्तादात्म्यं वा बहुत्वनिर्वाहकम् । तैत्ति-
सूत्रेति । 'नानात्मानो व्यस्थात' इति न्यायपञ्चाध्यायीसूत्रस्य तत्त्वसूत्रैकवाक्यतयेत्यर्थः । तत्र हि
नानात्वमेवोक्तं, न तु व्यापकत्वम् । आत्मपदं तु रूढम् । अतति व्याप्नोतीत्यर्थे आकाशादावतिव्याप्तेः ।
अयं भावः, यत्र नानात्वं तत्राणुत्वं मध्यमपरिमाणकत्वं वा, घटपरमाण्वादौ दर्शनात् । द्रव्यत्वे सतीति
विशेषणान्न गुणादौ व्यभिचारः । आकाशादौ यत्राणुत्वाभावस्तत्र नानात्वाभाव इति व्यतिरेकसहचारोऽपि ।
यदि च व्यापकानामाकाशादीनामानन्त्यवत्प्रतिजीवानामपि नानात्वं व्यापकत्वाविरोधीत्युच्यते, तथापि
यद्धर्मावच्छिन्ने व्यापकत्वं तद्धर्माकाशत्वाद्यवच्छिन्ने न नानालमिति नियमः । नन्वयमप्यनियमः, भेदप्रतियोगि-
त्वस्यैव नानात्वपदार्थत्वादिति चेत्, न स्ववृत्तितत्त्वव्यक्तितावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वस्य नानात्वपदार्थत्वात् ।
आकाशवृत्त्याकाशव्यक्तितावच्छिन्नभेदाभावेन तादृशस्वपदेनाकाशस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न चैवंविधनानात्व एव
को नियमः, घटादयो नाना, नाकाशादय इत्यादिव्यवहारस्यैव नियामकत्वात् । यदि चाकाशादीनामीश्व-
रत्वं तदेतेश्वर एव व्यापकः । भेदवादिनां जीवाणुत्वमेव स्यात् । जीवा अणवः, ईश्वरभिन्नद्रव्यत्वात्, परमाणु-
वत् । पक्षस्याहंप्रत्ययवेद्यस्य विभुत्वाणुत्वसन्देहेन तत्र च व्यभिचारस्यादोषत्वात् । अणुत्वं चात्र विभुभिन्न-
त्वम्, तेन घटादौ न व्यभिचारः । न चात्मभिन्नत्वमुपाधिः, जीवात्मभिन्नत्वस्य जीवभिन्नत्वस्यैव
वा तथात्वे वक्तव्ये पूर्वत्र विशेष्यवैयर्थ्यादुत्तरत्र पक्षेतरत्वात्, आत्मभिन्नत्वस्यापि पक्षेतरतौल्यात् । न
च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेतरत्वमेव पक्षेतरत्वम्, बहौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधि-
त्वात् । न चायं बाधोन्नीतः संप्राप्त्य एवेति वाच्यम्, अणुत्वबाधानिर्णयात् । न चाहं महानिति प्रत्यक्षाद्बाधः,
महत्त्वस्य ब्राह्मण्यादेरिवोत्कर्षविशेषरूपत्वात् । नव्यैरात्मनोऽपरिमितद्रव्यत्वाङ्गीकारात् । तदाऽणुत्वमप्यखण्ड-
धर्मान्तरमंशत्वं वा निरुक्तप्राथ्यं, न तु महत्त्वस्य कथञ्चित्प्रत्यक्षगम्यत्वमपि । तच्च परिमाणरूपमतिरिक्तं चास्तु
यदि प्रत्यक्षानुरोधः । अणुत्वं तु सर्वथैव न प्रत्यक्षगम्यम् । अनुमानं तु प्रसाध्याङ्गकं, शब्दस्तूभयपक्षपातः,
उभयथाप्युपलम्भादिति चेद्, मैवम्; ईश्वरभिन्नत्वेन जीवाणुत्वस्य साधितत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम्, तर्कस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च जीवा अणवः, वहिरिन्द्रियाप्राप्त्यणुत्वत्वात्, उक्तनानात्वाद्वा (आत्मनो वद) अण्व-
न्तरवद्वा । अणुगुणत्वे सुखादीनां मानसं न स्यादिति तु नाशङ्क्यम् । गुणयोग्यताया अननुगतत्वात् । अपरि-
मितत्वमतेऽपि महत्त्वाभावेन तदनुपपत्तिपरिहारार्थमुक्तगतेरेव शरणीकरणीयत्वात् । अत एवात्मनोऽपि
मानसं न स्यादित्युपास्तम्, द्रव्यलौकिकचक्षुषादौ महत्त्वापेक्षायामपि मानसप्रत्यक्षे तदपेक्षायां प्रमाणाभा-
वात् । असति बाधके महानिति प्रत्ययो महत्परिमाणविषयक एवेति तु न वाच्यम्, तादृशप्रत्यये विवादात्,
अहमित्येव प्रतीतेः । अत एव तदेकत्वपरिमाणे योग्ये इति टीकाकृतः । योग्यत्वकल्पने गौरवादित्यादित-
दाशयात् । अत एव चापरिमितद्रव्यत्वं नवीनाः समामनन्ति, अन्यथा तत्प्रत्यक्षाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्मात्ता-
दृशप्रत्यये अणुप्रत्ययेऽपि विवादात् । एतन्मतेऽणुत्वमणुमनःसंयोगाश्रयत्वमेव । सिद्धान्तेऽप्यक्षतेः । किञ्च
महत्त्वेऽणुत्वे वा निरवयवत्वाविशेषादुभयोः संयोगो नावयवावच्छिन्नः, परमाणुद्वयसंयोगस्यापि सन्निहित-
देशावच्छेद्यत्वेन सावच्छिन्नत्वमात्रे संयोगस्य नियमपर्यवसानात् । तत्र किं नाम सन्निधानम्, स्वसंयुक्तत्वस्य
संयोगावच्छेदकविरहेणैव परास्तत्वात् । स्वसंयोगे प्रदेश एव स्वावयवनिरवच्छेदक इति चेत्, तदिदं याचि-
तकमण्डनम्, निरवयवद्वयसंयोगोपपादने प्रस्तुते तयोः प्रत्येकं देशं संयोगसमर्थनार्थं देशावयवानां परमाणु-
पर्यन्तानां संयोगस्ताभ्यां सह समर्थनीयः । तत्र पुनः परमाणुसंयोगासम्भव इति घटकुट्ट्यां प्रभातम् ।
द्व्यणुकपर्यन्तानामेवेष्टिरिति चेत्, सोऽयमवयवसंयोगजो न वा, नाद्यः, तदनुपपत्तेः । नान्यः, कर्मजन्यस्य
संयोगजन्यत्वनियमात् । अवयवसंयोगो नैवमिति चेत्, अणुद्वयसंयोगोपपादनार्थमवच्छेदकवदस्यावयवापेक्षणी-
यत्वात्, तत्र च पूर्वोक्तादवस्थ्यात् । प्रकृतमनुसरामः । एवं च मनसो जीवस्य चाणोर्महतो वा संयोगाभाव-
ज्ञानानुत्पत्तिकृत्यायां प्राप्तायां तत्प्रतिक्रियार्थमात्ममनसोर्मनइन्द्रियाणां च 'अणवश्चे'ति सूत्राख्यमेव प्रोद्यन्तं
शक्तिरूपसंसर्गं स्वरूपसंसर्गं वा प्रत्युपस्थापयति, अन्यथाऽनुपपत्तेर्बलत्वात् । एकदेशिनस्तु मनसोऽणुत्वन्यायं

जीवाणुत्वेऽप्यवतारयन्ति—‘युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्भनसो लिङ्गम्’ । मनोऽणुत्वमेव युज्यते । तथाहि मणिकृतः, चाक्षुषज्ञानवतो मैत्रस्य स्वस्वविषयसम्बद्धानि चरणरसनत्वक्श्रोत्राणि स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुसंयोगशून्यानि, तदानीं स्वस्वविषयसाक्षात्काराजनकत्वात् घटवत् । एकैकं वा पक्षः । अन्यथा हेतुना कल्पे युगपज्ज्ञानोत्पत्ति-प्रसङ्गः । न च वैभवेऽप्यदृष्टविलम्बाद्विलम्बः, तदितरसाकल्पे तस्यापि सत्त्वात् । इन्द्रियान्तरविलोपश्चैवं स्यात् । न च बुभुत्सावशात्कमः, दृश्यते हि रूपदर्शनवतोऽभिमतविषयान्तरज्ञानमिति वाच्यम् । सा हि न स्वविषयज्ञानहेतुः, अबुभुत्सितेऽपि ज्ञानोदयः । नाप्यन्यज्ञानप्रतिवन्धिका, घटबुभुत्सायां पटज्ञानोदयात्, किन्तु सा क्रियाहेतुमनोगोचरप्रयत्नद्वारेन्द्रियान्तरादाकृष्याभिमते इन्द्रियान्तरे मनो निवेशयन्ती बुभुत्सित-ग्रहे हेतुरन्यग्रहे प्रतिवन्धिका च, न तु साक्षात् । अत एव सा सत्यपि मनोगोचरप्रयत्नाभावेऽनुपयुक्तैव । अथ मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वात् क्रियाक्रमः । यथैकं करणमेकदैकत्रैकामेव क्रियां जनयति, नान्यामित्यत्र व्यक्तस्थानीयताऽपत्तिः कथं वारणीया । तथा चेन्द्रियाणां मिथः कलहप्रसङ्गः । अष्टावधानेऽपि ज्ञानक्रमानु-मानमेवेति महता प्रवन्धेन मनसोऽणुत्वं व्यवस्थापयाच्चक्रुः । तदिदं जीवाणुत्वेऽपि समानम् । तथाहि—चाक्षु-पज्ञानवतो मैत्रस्य मनःक्रियाहेतुकश्चक्षुर्भनःसंयोग आत्मनः संयोगश्च वाच्यः । तथा चेन्द्रियात्मसंयोग एवास्तु, चक्षुर्विजातीयक्रियया चक्षुरात्मसंयोगकाले प्राणाद्यात्मसंयोगाभावाच्च ज्ञानयौगपद्यापत्तिरित्यपि साम्प्रतम्, मन्मते जीवात्मानुत्वाङ्गीकारेण युगपत्संयोगद्वयासंभवात् । किञ्च भवन्मते परमनसा परात्मप्रत्यक्षापत्तिवारणा-यात्ममनःसंयोगे वैजात्यमभ्युपेयमिति तत्तन्मनोयोगवैजात्यानां कल्पनागौरवं, न त्वस्मन्मते । यत्रैकैव विजातीयक्रियया तत्तद्देशावच्छेद्य उभयात्मसंयोगः, तत्र परात्मप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च, विजातीयक्रियाया एव विजातीयसंयोगनियामकत्वाङ्गीकारात् । फलबलकल्प्यं तदिति चेत्, क्रियावैजात्यस्य फलं विजातीयात्ममनः-संयोगः, तस्य चातीन्द्रियस्य बलस्य शपथनिर्णेतृत्वात् । न च प्रत्यक्षात्मकफलाभावेन तादृशसंयोगाभावमनुमाय क्रियावैजात्याभावानुमानमिति वाच्यम्, तथापि तादृशवैजात्यस्य बाङ्मनोयोगवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात्, अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । अपि च तत्पुरुषीयात्ममनोयोगवृत्तिवैजात्यमेवानतिप्रसक्तं वाच्यम् । तथा च तुल्ययुक्त्या पुरुषान्तरीयमनोयोगवृत्तिवैजात्यस्य तस्य च परस्परभावसमानाधिकरणस्य सामान्यत आत्ममनः-संयोगे सामानाधिकरण्यात्साङ्कर्यम् । तत्रापि सामान्यकारणताया अनतिप्रसङ्गाय वैजात्यावच्छिन्नत्वात् । तस्मा-न्महागौरवादात्मनो विभुत्वानङ्गीकार एव साधीयान् । अनुपपत्त्यन्तरपरिहारश्च मूलव्याख्यान एव विशदीभवि-ष्यति । तथाप्यात्मनो वैभवं किमिति ल्यज्यत इति चेद्, भगवद्वैभवेनैवास्माकं वैभवमित्याद्यभिसन्धायाहुः **अन्यथा त्वन्यथेति** । यदि तत्त्वसूत्रानुसारेण न वेदार्थनिर्णयो नापि सूत्रान्तरनिर्णयस्तर्हीत्यर्थः । अत्र च ‘तेभ्य एवाणुरेव चे’ति पूर्वकारिकायामुक्तं प्रतिज्ञातम् । तत्रांशत्वेनांशभेदस्य तादात्म्यलक्षणस्य समर्थनमिति तत्प्रतिज्ञा प्राथमिकी । तथा चांशितादात्म्य एवाणुरिति नोपपद्यते, अत एव दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायोऽपि न । ‘चेतसा वेदितव्य’ इत्युक्तेः । चकाराद्भगवदीयं व्यापकत्वमपि । तदुक्तं निबन्धे ‘व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यत’ इति । योगस्वरूपयोग्यता भवान्तसम्भवानाम् । ‘यद्गीतेनेदम्’ ‘याभिरप्यावृत’मिति तद्भावात् । यत्र यत्र भगवांस्तत्र तत्र भक्तस्वरूपतो गुणतश्चेति व्याप्तेः । न च भक्तानामानन्त्याच्च वैभवमिति वाच्यम्, भगवदाविष्ट-त्वेन तेषामभेदात् । एवं चान्यथैवेत्यस्य सूत्रमात्रविश्वासाभावे युक्तयोऽप्यस्मदुक्तरीत्या अनुसन्धेया इत्यर्थोऽपि द्रष्टव्यो मीमांसारूपत्वात्प्रस्तुतग्रन्थस्येति । **ईर्ष्य** इति । ‘महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय’ इति । जीवप्रकर-णमपीदम्, कोशाभिधानात्, सखण्डविषयताभिधानाद्वा, ‘प्राणेष्वित्युक्तेः, तथापि ‘हृद्यन्तर्ज्योति’रित्युपसं-हारादुपधाद्वाक्यान्तरानुपधाच्च महाप्रकरणं ब्रह्मण एवेत्यत्र सूत्रकारं प्रमाणयन्ति **ईर्ष्येति** । **अधिकारात्** प्रकरणाद् हृद्वृत्तिनित्यविषयताया एव नियतसंसर्गे खण्डत्वाङ्गीकारादिति हृदयम् । न्यायपक्षपातिनमन्यतममनु-शिक्षयन्ति **अक्षपादीयानामिति** । मननव्यासक्तस्य महर्षेर्गल्यवरोधो माभूदिति चरणेऽप्यस्मै भगवता चक्षुषी दत्ते इत्यनुगृहीतत्वात्तदीयानां दृष्टान्तता । अयमाशयः—‘ययोर्द्वयोरेकतरमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयु-तसिद्धौ’ गुणगुणिभावेऽपि नियामकौ । तथा च यथा घटनाशेऽपि तं विहाय घटत्वे समवायः स्थास्यति । यथा

च नष्टं रूपादिकं विहाय तदाश्रये समवायः स्थास्यति, तथा गुणो गन्धादिरप्येकमाश्रयं विहाय समवायेनैवान्यत्रापि स्थास्यति । न च समवायस्य गुणस्य वाऽपराश्रितत्वे नियतावेव सम्बन्धिनौ नियामकौ, येन गन्धादिसमवायः पूर्वाश्रय एव वर्तते, तथा सत्युभयोर्नाशे कालेऽपि न वर्तते । कालिकेन वृत्तौ नायं नियम इति चेत्, समवायेन वृत्तावेवायं कः कुलधर्मः, इदानीमित्यादिवदिह वायौ सौरभमिति प्रतीतेर्निरङ्कुशत्वात् । अत एव 'दूरा' दिति श्रुतेश्च, सूक्ष्मावयवसञ्चारकल्पनायां मानाभावः । न च समवायेन गन्धाश्रये देशान्तरे जलादौ वा पृथिवीलापत्तिः, पृथिवीत्वजातेरेव तद्व्यवस्थात् । विषयसद्भावासद्भावाभ्यामेव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षोपपत्तेर्गन्धादिमत्त्वपृथिवीत्वादेर्व्यवस्था-
व्यञ्जकभावे मानाभावात् । अत एव नियतसंस्थानादेर्जातिव्यञ्जकत्वमिति प्रभाकरमतमपि प्रत्युक्तम् । ननु सम-
वायेन गन्धोत्पत्तौ पृथिवीत्वेन कारणत्वात्कथं स्वाधिकदेशे गन्धस्य वर्तनमिति चेद्, न वयं स्वाधिकदेशे उत्प-
त्तिसम्बन्धेन गन्धवत्तामुरीकुर्मः, उत्पत्तेः सम्बन्धघटकत्वे गौरवात् । अत एव नोत्पत्तित्वं कार्यतावच्छेदकमपि ।
समवायेन गन्धवत्तानियामकः सम एवास्तु देशो यत्र गन्धः प्रतीयते, न तु तद्देशसंयुक्ततत्त्वपृथिव्यवयवा एव ।
तेषां चाक्षुषसार्शनाद्यभावादयोग्यत्वेन तदीयगन्धस्यायोग्यत्वात् तद्गृहप्रसङ्गात् । उपलभ्यमानगन्धः स्वप्रकार-
कप्रतीतिविशेष्यसंयुक्तद्रव्याश्रयः, तत्त्वपृथिव्यवयवाश्रयो वा, पृथिवीगुणत्वादित्यनुमानात्पृथिवीसमवेतत्वं
सिद्ध्यतु, न तु यथोक्तसाध्यम् । घटादिगन्धादावपि तत्सिद्ध्यापत्तेरर्थान्तरप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयसाध्यसिद्धिः ।
पक्षविशेषणवाद्यादिविशेष्यप्रतीतिविशेषणत्वमुपलभ्यमानत्वम्, तदवच्छिन्नगन्धस्य पृथिव्यवयववृत्तित्वसाधने-
ऽर्थान्तरत्वात् । सिद्धे च पृथिव्यवयववृत्तित्वे वाद्यादिविशेष्यकत्वस्य भ्रमनिरूप्यत्वं, तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्य-
न्योन्याश्रयात् । अन्यथा वाद्यादिविशेष्यकत्वोपपादनायोगात् । न चैवं पृथिवीत्वेन कारणतायां व्यभिचारः ।
गन्धस्य देशान्तरे वाद्यादौ समवायमात्राङ्गीकारात्, समवायैक्यमतेऽपि समानत्वात् । विशिष्टाधिकरणतायाः
सम्बन्धत्वे तत्र तत्र प्रतीतिनियामकस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम्, विनिगमकाभावादिति बोध्यम् । प्रत्येकमादाय
गौरवानवकाशात्, तत्र तत्रोत्पत्तेरङ्गीकारात् । न च समवायेन वृत्तावुत्पत्तिमत्त्वम्, तत्राणुगन्धे गुणान्तरे च
नित्ये व्यभिचारात् । न चैवं नित्यतुल्यत्वम्, पृथिवीजन्यत्वेनैव जन्यत्वात् । अवयवनिर्गमपक्षेऽपि यद्देशे ते
गच्छन्ति, तत्र देशान्तरेऽपि तदतिप्रसक्तेर्वारणाय देशानां तेषां नियामकताया आवश्यकत्वात् वस्तुत आविर्भा-
वग्रन्थे समवायपदस्य स्वरूपसम्बन्धेऽपि प्रयोगात्प्रकृतेऽपि स एव स इत्यलं पल्लवेन । साधारणीं योग्यतामाशङ्कते
ननु रूपैरसादीनामिति । तत्त्वशक्तित्वेनैवाभावादियोग्यतावदननुगतैव गुणयोग्यतेत्याशयेन समादधते
स्यैवेति । तिष्ठेयुरेवेति चेत्तर्हि प्रतीयेरन्नेवेति भावः । स्यादित्यापाततः । सितामाधुर्यादीनां दुग्धादौ
प्रतीतेः, तत्राप्युत्तरीतेरवतारात् । अतद्वृणसंविज्ञानाद्रूपादीनामित्यर्थ इत्यपि न, कुङ्कुमरूपादेरप्यन्यत्र प्रतीतेः,
क्वचिद्रव्ये गुरुत्वप्रतीतावपि पुष्पादौ तदप्रतीतेस्तत्रैव गुणानां नियताश्रयानैकान्त्यात्, तथापि साधारणी
योग्यतेत्यभिमानेन शङ्कते **चैवैककावयवानामपीति** । चेदित्यनन्तरं नेत्यध्याहारः । तथा चेयं कल्पनैव
वितथा । तथाहि सर्गादौ विभक्ताः परमाणव ईश्वरेच्छातः संसृज्यन्त इति हि तन्मतम्, तस्याश्चेच्छाया द्रव्या-
रम्भविषयकत्वं, न तु खण्डद्रव्यपूरणविषयकत्वम्, पूर्णद्रव्योन्मज्जनापत्तेः, समपरिमाणतापत्तेः, खण्डपटादेरपि
पूरणापत्तेश्च । यदि च फलानुरोधाद्यावदभिमतविषयकत्वं तदिच्छाया इति मन्यते, तदा निविडमूर्तयोः समान-
देशताविरोधात्पुष्पादौ द्रव्यान्तरं तज्जातीयमुत्पाद्यत इति न शक्यते वक्तुं, किन्तु तदेव पुष्पं परिमाणमेदाद्-
व्यभेद इति न्यायेन द्रव्यान्तरत्वमापाद्यते । पूरणेनेत्युच्यमाने परिमाणभेद एवास्तु, न द्रव्यभेदः, अनुकूल-
तर्काभावात् । अनुपपत्तिरूपप्रतिकूलतर्कात्त्रपाताच्चासम्भवाद्द्रव्यान्तरत्वापादनमिति रिक्तं वचः । एतेन खण्ड-
पुष्पादिजनकतावच्छेदकतयेश्वरकृतिसिद्धिरित्यपि न स्वाभिमतम्, खण्डद्रव्यसद्भावा एव हि तद्विषयकत्वस्येश्व-
रेच्छायां वक्तुं शक्यत्वात्, तत्रैव च मानाभावात् । अस्त्येवम्, अवयवनिर्गमः पूरणं चोपपन्नमेवेति चेत्, तत्र
तर्कयन्ति **नैविति** । अङ्गीकुर्वित्यनेन सम्बन्धः । स्वोक्तस्य गुणिनं विहाय गुणानवस्थाननियमस्यानुरोधेन
निर्गमपूरणयोः कल्पनेऽपि पूर्वद्रव्यं नष्टमिति प्रतीतेरभावात्तत्पूरणस्य कैमर्थपरिहाराय द्रव्यान्तरत्वापादानमेव
प्रयोजनं वाच्यम् । तथा च पूर्वद्रव्येण सह समानदेशताविरोधः । नन्वत एव पूर्वद्रव्यनाशः, प्रत्यभिज्ञायाश्च

तज्जातीयत्वं विषय इति चेद्, न, नाशाप्रत्यक्षात्, अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् । तज्जातीयत्वं विषय इत्यपि मन्दम्, घटत्वद्रव्यत्वादेस्तु जातेस्तत्र केनापि प्रमाणेनाविषयीकरणात्, अनुमानस्य चाप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽऽखण्डघटादखण्डघटो विलक्षण इति पूर्वपूर्वघटवैजात्यान्तरप्रसङ्गेनानन्तजातिकल्पनापत्तेः । एतेन पीलुपाकादिनः प्रत्याख्याताः । शरीरादावयवपूरणं तु प्रत्यक्षासिद्धम् । यदिदमवस्थेति व्यपदिशन्ति, तदपि न द्रव्यान्तरत्वापादकम् । नवाऽनया प्रतिबद्धा यथावस्थितपुष्पादावयवपूरणकल्पना । न वा द्रव्यान्तरत्वम् । न चैवं पृथिवीघटयोरप्येकत्वे सांख्याभिनिवेशः शङ्क्यः, घटत्वादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तत्तदवच्छिन्नयोर्भेदात्, समनियतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेवाभेदात् । यथा घटत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नयोः पृथिवीत्वघटत्वयोः परस्परभावसामानाधिकरण्याभावेन साङ्ख्यभावेऽप्युपधेयाभेदलक्षणमुपधेयसाङ्ख्यमस्येव । पृथिवीत्वावच्छिन्नाभिन्नत्वाद्वदत्त्वावच्छिन्नस्येति चेत्, तथाप्ययमभेदो न भेदसह इत्येव साङ्ख्यवैलक्षण्यम् । ते हि व्यष्टिसमष्टयोः सामान्यविशेषभावक्षमं भेदं सामान्यात्मना वाऽभेदं मन्यन्ते । सामान्यं च नाम तादात्म्येनानुगता पृथिवीव्यक्तिरेव, न तु समवायेनानुगतं पृथिवीत्वम् । सिद्धान्ते तु तद्व्यायेन सकलकार्यानुगतमूलप्रकृतिस्थानाभिषिक्तं विषयताविशेषलक्षणसत्तात्मना ब्रह्मैवैकविज्ञानवाक्यात्प्रपञ्चितमिति प्रसङ्गान्मायावाद-निराकरणे प्रभुचरणानां नन्वित्यारभ्य तर्कचरणोऽयमिति युक्तमुत्पश्यामः । सत्प्रतिवन्दिमुद्भावयन्ति **समवायस्यापीति** । तथात्वं सम्बन्धिनं विनापि सत्त्वम्, तदङ्गीकारो नैयायिकानाम् । तथा सति नियामकत्वाभावादित्यन्वयः । ततोऽतिरेकापत्तावित्यनेनान्वयः । **अतिरेकः** सम्बन्धिनं विहायावस्थानमिति यावत् । नियामकाभावस्य तुल्यत्वादित्याशयः । तत्समाधानाय नियामकानुसारेण पुनः समवायमादाय जज्जालाज निस्तार इत्याहुः **सूक्ष्मेति** । तथा च साङ्ख्यमतप्रवेशः । अत्र तादात्म्येनानुगतोपादानव्यक्तिश्चेतनातिरिक्ता, न तु चैतन्यमित्येकं तन्मतम् । सूक्ष्मरूपेण परिणामिनि कारणे कार्यमित्यपरम् । तत्र प्राथमिकमते ब्रह्मैवोपादानतयाऽनुगतमिति सिद्धान्तपरिष्काराद्वितीयमतरीत्या सूक्ष्मत्वमेवापादितमिति बोध्यम् । सम्बन्धसामान्येनायं नियम इत्याशङ्कते **ननु जन्त्येति** । तर्ह्यस्माभिरपि **गन्धातिरिक्तेति** विशेषणमुपक्षेपमित्याहुः **अत्रापीति** । ननु सम्बन्धत्वं नैकं, गुणत्वं त्वेकमिति चेन्न; सम्बन्धत्वस्याप्यखण्डस्यैकत्वात्, विषयतदात्मकत्वात्, जन्यत्वस्य च भवन्नियमनिविष्टस्यानुगतत्वात् संयोगत्वादिनैव नियम इति चेद्, अस्माकमपि रूपत्वादिनैव भवदभिमतो नियमः पर्यवस्यतीत्याहुः **तुल्यमिति** । **गन्धातिरिक्तेति** । साधारणयोग्यतानियामके गुणसत्त्वे द्रव्यसत्त्वं नियामकमिति साधारणनियमे वैयर्थ्यं बोध्यम् । रूपत्वादिना नियमे तु न वैयर्थ्यम्, तद्विशेषणानुपादानादेवेति बोध्यम् । गन्धसत्त्वे द्रव्यसत्त्वस्यानुभवविरोधं दर्शयन्ति **भृङ्गमदस्येति** । तत्तद्गन्धाश्रयाणामवयवानां गतौ वायुसंयोगादेरन्वयव्यतिरेकसिद्धहेतुत्वात्तत्सत्त्वे विनिगमकाभावेन सर्वावयवानामुद्गीनताप्रसङ्गः कर्पूरादाविवेति भावः । फलानुरोधेन व्यवस्थायां गुण एव कर्माङ्गीकारोऽस्तु, द्रव्यत्वजातेरभावेनैवानतिप्रसङ्गाद्, व्यङ्ग्यजातिपक्षस्योक्तोत्तरत्वात् । **तद्वत्सः** कषायादिः । योग्यमात्रवृत्तिगुणत्वेन योग्यत्वमाहुः **तेषांमिति** । **असङ्कोच इति** । चतुर्द्धाकल्पनागौरवापेक्षया गन्धातिरिक्तेति विशेषणमात्रप्रक्षेपस्य लघुत्वात् । यदि च तत्तत्त्वेनैव योग्यत्वाच्च रसोपलब्धिस्तदा ममापि रूपादिसत्त्वे द्रव्यसत्त्वमिति रूपत्वादिना विशिष्येव नियमाच्च तद्विशेषणमिति तुल्यं लाघवमित्यर्थः । एवं मणिप्रभान्यरूपत्वेन तत्तद्रूपत्वेन वेत्यपि बोध्यम् । पूर्वं कर्पूरन्यायेनावयवोद्गमः सम्भाव्यते, न तु तरां द्रव्यविशेषे इत्याहुः **किञ्चेति** । **उग्रगन्धस्य** चम्पकशिरीषादेः कुसुमस्य । उग्रत्वं स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वेन स्फुटतरत्वम् । किञ्च कतिपयावयवास्ततो गच्छन्ति, कतिपये तिष्ठन्ति, कतिपये चागच्छन्ति, तत्र दोधूयमानलतापुष्पाणां सर्वावयवावच्छेदेन वायुसम्बधात्सर्वोद्गमो भीमोन्नीतगजानामिव स्यात् । समायद्भिश्चानेकावयवैः पुष्पादिद्वैगुण्याद्यापत्तिः । न हि तावतामेव सम्बन्धं तावत्त्वानुभवः कल्पयन्नपि प्रसूत्राणां वायूपनीतानन्तावयवानां संयोगं प्रत्याचक्षीत । नाप्यदृष्टः पुष्पादेस्तावत्त्वमात्रनिर्वाहकः, विभिन्नजातीयविलक्षणसंयुक्ततद्व्यारब्धफलान्तरस्येव कस्यचिददृष्टात्तद्विलक्षणस्थलपुष्पान्तरप्रसङ्गसम्भवात् । दृष्टकारणसमाजे तथैवादृष्टस्यापि कल्पनीयत्वात् । फलबलकल्प्यमदृष्टमिति चेत्,

तथापि सादृष्टकारणसम्पत्तेरदृष्टप्रतिबन्धत्वाभावात् । अथ सत्यप्यनन्तावयवसंयोगे पुष्पतावत्त्वानुरोधाददृष्टकल्पना-
त्तत्संयोगे तावत्त्वाधिकत्वापादकं वैजात्यं न कल्प्यते इति चेत्, तत्र तावत्त्वाधिकत्वापादकवैजात्यसिद्ध्या
तत्कल्पनायोगात् । अन्यत्र सिद्धस्य तत्राभावकल्पनेऽपि तत्रैव तत्सिद्धिरन्वेष्टव्या । तत्रैव च वैजात्ये माना-
भावात्, सामान्यतो विशेषतश्चावयवसंयोगानामेव कारणत्वात्, न तु वैजात्यावच्छिन्नानाम् । तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नेन च द्रव्यारम्भे द्रव्यं जायते एव, विलक्षणपुष्पादिकं न जायते चेत्कार्यतावच्छेदकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्ना-
प्रसिद्धैव तदापादनासम्भवात्तत्र वैजात्यासिद्धेः । अस्माभिस्तु सामान्यकारणवलात्तद्व्यक्तिरूपविशेषकारणवलाच्च
द्रव्यत्वावच्छिन्ने आपादनीये अर्थतो विलक्षणपुष्परूपद्रव्यान्तरमापाद्यते । आस्तां वा तादृशारम्भस्वरूपयोग्या-
वयवसम्बन्धात्पुष्पान्तरोपधायकाद्वाऽत्रैव देशे तत्पुष्पारम्भप्रसङ्गः, पूरकत्वेनाकृष्टत्वात्, अन्यथा कर्पूरपूरणा-
पत्तेः । कदाचिदिह देशेऽपि तादृशपुष्पान्तरोत्पत्त्याऽस्मिन्समये चान्यत्र तदुत्पत्त्या तद्देशकालयोरपि नियाम-
कयोः सत्त्वात्तस्मादवयवसंयोगैः पूरणमिति कल्पना कल्पनयैव स्तम्भनीयेति । स्थितिसंभव इति । इदं च
द्व्यणुकाद्यभिप्रायेण । परमाणूनां स्थितौ तु महत्त्वासामानाधिकरण्येन तद्वन्धसायोग्यत्वादेव ग्रहो न सम्भवति,
अन्यथा सर्वदाऽनन्तजातीयदोष्यमानपरमाणूनां गन्धादिग्रहप्रसङ्गादित्याशयः । अदृष्टस्य नियामकत्वे एकका-
रणपरिशेषापत्तिः । उपसंहरन्ति उक्तं इति । उक्तविचारप्रस्तावादित्यर्थः । तवैवात्र सम्मतिरित्याहुः यथैतत् तत्रेति ।
आश्रयनाशजन्यगुणनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वानुरोधेनाश्रयनाशदशायां क्षणमात्रं गुणसत्त्वं कचिद्देशकालयो-
र्वाच्यं न तु तदाश्रये, तस्य नाशात् । तदतिरिक्ते तद्व्यवसत्त्वमिति नियमे तु गन्धातिरिक्तत्वेनेनापि विशेषणेन
भाव्यमिति भावः । वृक्षस्य मालत्यादेः संपुष्पितस्य गह्वरवनस्थस्य वेणुनादात् संपुष्पितस्य तद्वनोद्देशो भगवत्सङ्गि-
नामपि दूरतरः, किमुतान्यस्य । ततो दूराद्गन्धो वृषभानुसरति । वातीत्यनेन गतिर्गन्धनं चोक्तम् । गन्धनं च
सरसीरुहेषु चित्रगन्धोत्पादनम् । अत एव भगवतस्तन्मालाधारणम् । पुण्यस्य कर्मणो गोचारणस्य दोहनकुण्डं
परितस्तस्माच्च दूराभिन्नाद्देशाद्गन्धो लेशः कर्मणोऽपूर्वं कीर्तिर्वा । वातीत्यपूर्वस्य फलपर्यन्तगामित्वम् । यदि
भगवान् गोदोहनं न कुर्याद् 'गोदोहनेन पशुकामस्ये'त्यनेन बोधितमपूर्वद्वारकत्वं न सिध्यति, शास्त्रजन्यज्ञानस्य
दृष्टफलत्वार्थं हि भगवदवतारः । भगवद्दोहनेनैव पशवो वर्द्धन्ते, देवादिभिस्तु दीयमानाः पशवो गवादयोऽदृष्टा-
न्तरप्रतिरोधाद्बुद्धिं न प्राप्स्यन्ते । अदृष्टनिवारणाय च प्रायश्चित्तप्रसक्तावभिमतफलदाने परमुखनिरीक्षका देवाः ।
भगवता वृद्धिं प्राप्तानां च नादृष्टं प्रतितटीभवितुमीष्टे, लीलौपयिकरूपदृष्ट्या सर्वसमाधानात् । एवं प्रियासम्बन्धि-
गवां पानार्थं वेणुनादादिनाऽनुकूलेन चरन्तीनां स्त्रीयगवां पयसा कुण्डं प्रवर्तयन् विराजत इति कीर्तः स्वामिनी-
समाजगामित्वं चोक्तम् । शब्दरूपा कीर्तिर्वैणौ प्रतिष्ठिता कीर्तौ श्रुत्या गन्धपदं प्रयुक्तं नानार्थं द्योतयति । लोकेऽपि
पुण्यगन्धोऽस्यास्तीत्यपूर्वमेवोच्यते । कीर्तिर्वाऽस्य पुण्यगन्ध इत्यपि । तेन शब्दस्यापि गतिरुच्यते, न तु वीची-
तरङ्गन्यायेन शब्दोत्पत्तिः । एवं लोकानुगतापि श्रुतिर्मुख्यार्थपक्षे लीलापरत्वेनैव भावनीया । सौधर्म्येणेति ।
गौणीलक्षणाप्रकारः परमतीत्येति बोध्यम् । हृदयदेशोऽष्टदलकमलम्, स एव मनोद्देशोऽन्तर्यामिदेशो जीवदेशश्च ।
तत्रान्तर्यामी युगपत्सर्वसञ्चारी स्थिरश्च । व्यापकस्य तु सर्वत्र तौल्यान्नियतस्थितौ मानाभावः । न च स्वसंयुक्त-
मनःसंयोगावच्छेदकत्वेन शक्तिरूपसंसर्गावच्छेदकत्वेन वा तत्तद्देशस्य स्थित्यधिकरणत्वमिति वाच्यम् । अनन्त-
संयोगकल्पने गौरवात्, तेषां प्रत्यक्षाभावात्, अनुमाने चानुकूलतर्काद्यनुसरणप्रयासात्, अणोरेव जीवस्य
शक्तिरूपसंसर्गेण स्वरूपसंसर्गेण वा सर्वदेशावच्छेदेन सम्बद्धत्वात्सर्वमूर्तसंयोगिलक्षणव्यापकत्वासिद्धेः ।
घटादौ सम्बन्धाननुभावाच्छक्त्यादेः संसर्गत्वं न कल्प्यते, तदनुभवे तु भगवदीयव्यापकत्वस्फूर्तिरभेदवादिनामि-
त्याहुः सर्वमनर्वद्यमिति । अणुत्वं महत्त्वं चोपपन्नमिति भावः । इदं चानुसन्धेयम्-निरवयवस्यात्मनः संयोगस्य
सावच्छिन्नत्वमङ्गीकृत्य घटावयवावच्छिन्न एव स वाच्यः । तथा च घटमपेक्ष्य संयुक्तः, स्वमपेक्ष्य चासंयुक्त
आत्मा प्रसज्येत, न चोभयकर्मजसंयोग एवोभयतोऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति नियमः, अयं त्वन्यतरकर्मजत्वाच्च तन्नि-
यमास्पदमिति वक्तुमास्पदम्, परमाणूनां संयोगे व्यभिचारात् । तत्रोक्तरीतेरवतारेऽपि प्रकृते एकतो निरवच्छि-
न्नत्वात्तादृशसंयोग एव मानाभावः, इतरथाऽऽत्मनि निरवच्छिन्नवृत्तिस्वीकारप्रसङ्गात् । यत्रावच्छेदकं तत्रैव वृत्तिः
वि. सि. शो. ९

स्यात् । न च यावदाश्रये निरवच्छिन्नवृत्तित्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं, न चायं तथैत्यव्याप्यवृत्तित्वोपपत्तिरिति वाच्यम्, संयोगाभावस्य गुणादौ व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । न चायं संयोगजातमनि व्याप्यवृत्तिरेवेति वाच्यम् । अपसिद्धान्तात् । सामान्यतो व्याप्यवृत्तित्वस्य भावाभावमेदेन द्विसंयोगत्वम्, किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिसंयोगत्वत्वात् कायपुस्तकसंयोगत्ववदिति चेद्, न; उभयावच्छिन्नसंयोगत्वस्योपाधित्वात्, कायपुस्तकसंयोगस्यापि यत्किञ्चिदुभयावच्छिन्नत्वात्, आत्मसन्निहितदेशस्य च प्रत्युक्तत्वात् । किञ्च भेदप्रमाणाभावाद् यावत्त्वस्य गौरवेणानिवेशनीयत्वाच्चोक्तरीत्याऽऽत्मसन्निहितदेशस्यावच्छेदकत्वे सन्निधानस्य दुर्वचत्वाच्च । स संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः, संयोगत्वात्, कायपुस्तकसंयोगवदिति चेद्, न, आश्रयव्यक्त्यसि यत्संयोगावच्छेदकं तदेव संयोगाश्रयोऽस्तु, न तु तद्भारकसम्बन्धेनाश्रयान्तरम् । अत एव संयोगजसंयोगोऽपि विवादग्रस्तः, परमाणुद्वयसंयोगो वा । न चैवं द्व्यणुकाद्यनारम्भापत्तिः, यतस्तावता नास्माकमपराधः स्वीकर्तव्यो वा, तत्र स्वरूपमेव सम्बन्ध इति । न चैवं संयोग एवमस्तु, संयुज्यत इति प्रत्यक्षात्, अन्यथेष्टापत्तेः । यत्तु जीवाणुत्वे देशान्तरीयो घट एतददृष्टजन्यो न स्यात्, संयोगेनात्मनि घटोत्पत्तौ समवायेनादृष्टस्य कारणत्वादिति । तन्नोच्यते, संयोगस्योक्तरीत्या विवादग्रस्ततया स्वाश्रयस्वरूपसम्बन्धस्य शक्तिसम्बन्धस्य वा सम्भवात् । भोक्तृत्वसम्बन्धेन वा घटोत्पत्तौ समवायेनादृष्टं कारणम्, संयोगेनात्मनि घटोत्पत्तौ तु न किञ्चित्कारणम्, तत्सम्बन्धेनोत्पत्तावेव मानाभावात्, तद्देशसंयोगेन घटोत्पत्तौ तु स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगादिघटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वात् । न चैवं गौरवम्, भवतामनन्तसन्निहितदेशानामात्मसंयोगावच्छेदकत्वमुक्तन्यायेनासंभवदपि कल्पनीयम्, तथा तत्तद्व्यात्मसंयोगानां च कल्पनमिति तदपेक्ष्य क्लृप्तपरम्पराया एव सम्बन्धत्वे लाघवात् । एवं कायव्यूहस्थलेऽपि शक्तिः स्वरूपं योगजधर्मो वा संसर्ग इत्यलं नैयायिकैः सह प्रासङ्गिकविचारसञ्चारेणेति । अथेदानीं स्वरूपस्यैव संसर्गत्वममृष्यमाणोऽघटितघटनायां मायाया एव सम्बन्धादिकार्यनिर्वाहकत्वं मन्वानो मायावादी प्रस्तुत एव प्रत्यवतिष्ठते, तन्मतमाहुः 'यन्निविति । एतन्मतेऽघटमानोऽपि संयोगादिर्मायिकत्वाद्धटत इत्येकं मतम् । अध्यास एव वा यथायथं सम्बन्ध इति वा मतम् । तत्सर्वं संकलय्य प्राहुः 'व्यापकत्वं चदन्तीति । देशादिपरिच्छेदशून्यत्वं व्यापकत्वं, न तु सर्वमूर्तसंयोगित्वम्, आत्मनो निर्गुणत्वात् । इदं च व्यापकत्वमभेदोपपादकम्, परिच्छेदस्य भेदस्य प्रतियोगिनो मिथ्यात्व एवाद्वैतोपपत्तेः । चदन्तीति । तेषां मत एवेदमनुपपन्नमिति ध्वन्यते । तथाहि कोऽसौ देशादिपरिच्छेदः, घटादीनामिवाल्पदेशवृत्तित्वं देशप्रतियोगिकभेदवत्त्वं वा, यदभावोऽपरिच्छिन्नत्वमुच्यते, तत्राद्ये तदापादकमन्तःकरणं व्यापकाविद्या वा, नान्यः, असम्भवात्, तत्प्रयुक्तव्यापकत्वस्यापि निषेधत्वात् । नाद्यः, जीवतादशायामणुत्वस्यैवापातात्, व्यापकत्वावाधेऽपि व्यष्ट्यात्मना परिच्छेदप्रतीतिश्च, केवलव्यापकत्वासिद्धेः । अस्तूभयमिति चेत्, तर्हि जीवस्येत्यहितस्य तथैव द्वैरूप्यापत्तेः, केवलव्यापकत्वासिद्धितादवस्थ्यात् । अथोऽनुपहितत्वमेव व्यापकत्वमधिकरात्मकमिति चेत्प्रतियोगिनैव परिच्छेदप्रसक्तिः । न द्वितीयः, देशादिप्रतियोगिकभेदाभावनिरूपणे तादृशभेदेन तत्प्रतियोगिभिश्च परिच्छेदात् । अयं परिच्छेदो न स्वतो विभुत्वविरोधीति चेत्सम्बन्धान्तरवत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वादेरपि निषेधत्वात् । नन्वेवं ब्रह्मात्मना जीवस्य व्यापकत्वम्, तच्चोभयसमाधेयम्, अस्मत्पक्षनिराकरणे भवतामपि च दुर्घटमिति चेत्, सत्यम्, अस्मत्पक्षस्य वक्तव्यत्वात् । तथा च स्वीकृतं विसृत्तरत्वं धर्मरूपज्ञानस्य स्वयं दूषयन्ति नैतद्विद्वद्दार्ढरणीयमिति । चैतन्यमात्रत्वेन व्यापकत्ववादिना शरीरारोहणं यदि चैतन्यकर्तृकं वाच्यम्, तदा प्रज्ञाशब्दिताया वृत्तेः करणत्वं कृत्यवच्छेदकत्वं च वाच्यम् । इत्थमेवाखिलशरीरवृत्तित्वचैतन्योपलम्भोऽपीति वृत्तावेवैतत्पर्यवस्यति । स्यादेतत्, 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा' इति श्रुतेर्वृहद्ब्रह्माविति धातोर्मनिनृप्रत्यये गुणगतवृहद्वोपपत्तिरूपाया गुणानां वृद्धेश्वानन्यमात्ररूपाया ब्रह्माणि सावकाशत्वमिव जीवेऽपि धर्माणामधिकदेशवृत्तित्वेनापि व्यापकत्वोपपादकत्वमेवास्त्विति, मैवम्, स्यादेवम्, यदीयं श्रुतिर्व्यापकत्वमाचक्षीत, किन्तु ब्रह्मत्वमेवेति तदिष्टमेवेति सन्तोषव्यम् । किञ्च किञ्चिन्मूर्तसंयोगित्वमणुत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वावान्तरमविरुद्धमेव । परिमाणं तु नाङ्गीक्रियत एवेति ध्येयम् । एवं चैतन्यमात्रस्य सार्वत्रिकत्वादारोहणानपेक्षायां प्रज्ञाशब्दिततावन्मात्रनिरूपितत्वविशिष्टविषयताविशेषात्मना वास्तवरूपेण समारोहणं वक्तव्यम् । तथा च

तादृशरूपमेवाणुत्वं जीवत्वं च । न च प्रज्ञायाः करणत्वेन कर्तृत्वानुपपत्तिः, 'आत्मानमात्मना वेत्सी'त्यादाविव कर्तृकर्मकरणानामविरोधादुपधेयसङ्करेऽपीति न्यायात् । यत्तु औपाधिकभेदमादायोपपादने उभयमेवौपाधिकम्, स चान्ततो दशाविशेष इति, तन्न, उक्तेन 'आत्मान' मित्यादिवाक्येन स्वप्रकाशत्वस्यैव सिद्धेस्तस्य च निरुपाधिकत्वात् । ततश्च लोकतो विरोधपरिहारेणालौकिकं प्रतिपाद्यत इति पत्रावलम्बनोक्तरीत्या सर्वज्ञताप्रविष्टकिञ्चिज्ज्ञतायां स्वरूपसम्बन्धरूपविषयताविशेषात्मिकायां न कोऽपि विवाद इत्युभयाविरोधान्नैकतराप्रामाण्यमिति सिद्धम्-
 क्तम्- 'अधिकोपदेशा'दिति सूत्रेण तावन्मात्रत्वनिराकरणपरेण, तन्निष्ठकृत्यितुं स्वयं व्युत्पादयन्ति अपिचेति । प्रकृतेऽपि ज्ञानप्रकारेणैवात्मोपलम्भाज्ज्ञानतादात्म्याद्यनुपलम्भे तदनुपलम्भात् तत्तादात्म्यस्य सुषुप्तावप्यव्यभि-
 चारात्तादात्म्येन धर्मधर्मिभावमतिकम्य स्वरूपानुल्लेख इति फलितं सूत्रान्तरमवतारयन्ति किञ्चेति । एतैर्देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैर्विषयतामापन्नैः सह चन्द्रमसमेव मनःस्वरूपं रासलीलाचार्यं गच्छन्ति । अन्तर्गृहगता अग्रिमा रासोत्सव उपयोक्ष्यन्त इति चन्द्रेण खस्मिन् स्थाप्यन्त इत्यर्थः । लोक्यत इति लोकात्मकाय कर्मणे भगवदुपयुक्ता भवन्तीति श्रुत्यर्थः । एवं च लीलैव लोक्यते, ताद्रूप्यप्रतिसन्धानाप्रतिसन्धानाभ्यां परमार्थव्यवहारदशामेदेन, अन्यथा दृष्टिवैयर्थ्यात्, इन्द्रियाधिदेवतानां लीलादर्शनार्थमेवोपयुक्तत्वादिति भावो लोकानुगतश्रुतीनामपि भगवदीयगवामिवेति मन्तव्यम् । स यथैवा महाराज इति । सप्तमावतारोऽत्रायोध्यानुग्राहको दृष्टान्तः । तथा भगवान् ब्रजं सङ्गृह्यन्नेवाधिदैविकवृन्दावनपर्यन्तं परिवर्तते परितो लीलाया प्रविशतीति फलितोऽर्थः । प्राणान् पद्माकरसुगन्धिना वातान् । स्वे शरीरे आर्यभ्रातरि । तत्रापि 'स्वयं विहस्य' । 'विहारशब्दार्थस्तावत् सुखोल्लासप्रयुक्तक्रियाविशेषः, न त्ववस्थादेः स्वाप्तिकस्य वा ज्ञानमात्रं प्राधान्येन निरूप्यते, अनुभूयमानस्य तस्य पदार्थस्य प्रतिपादनेऽनुवादकतापत्तेः । अतस्तात्पर्यविषयता ब्रह्मणो लीलायामेव, तस्याः समाध्येकगम्यत्वात्, समाधेश्च शास्त्रैकसम्प्रतिपन्नत्वात्, एवमवस्थाज्ञानस्याप्यवान्तरतात्पर्यविषयत्वात् । तथा चाणुत्वं तत्र तत्र निलायनलीलायां भगवतोऽपि संभाव्यते, एवं जीवभावोऽपीत्याहुः कृत इति । अथवा परिवर्तनविहारावपीति श्रुतिस्थयथातथापदाभ्यामन्वीयेते । परिवर्तनोत्सवोऽपि परिवर्तनम् । तदनन्तरं सन्दर्भमेदेन योजनीयम् । अणुत्वमृते नेति उपपद्येते इति । यदा स्वयं प्रकटो भवति, तदाऽणुत्वमप्यस्य ज्ञातं भवतीति भावः । भगवदिन्द्रियाद्यधिष्ठातृस्वरूपाः परस्परं विवदन्ते, ननु 'तत्त्वमसी'ति । एष लीलायामिन्द्रियसंवादः, आसन्यश्च मुख्यप्राणः, वेणुरुद्धता । अत्रावृत्तिः पुनर्गोपान्तरोक्तौ 'तत्त्वमसी'ति । तथा चेन्द्रियाणां भगवदात्मकत्वेनोद्गानसामर्थ्यं किमर्थं वेणोः प्रार्थनम्, यतस्तत्प्रार्थनेनापि प्रभुर्वेणुमुदीरयति, गोप्यस्तु तमुपालभन्ते, न तु प्रार्थयन्ति, स्वत एवोद्गानसामर्थ्यात् । गोपाः पुनः स्वात्मन्येव भवान् भगवन्तं परामृशतीति वदन्तो निलायनलीलायां तदधिकरणं नेत्रं परस्परं करपल्लवेन मुद्रयन्तीति महावाक्यसन्दर्भहृदयम् । मध्वे विष्णोः पदे भिन्नांशाणुभाव एव मध्व उत्सो माध्वान्नेदय इति भिन्नाणुभावौत्सुक्येन समाधातुं नैयायिकानपि पार्थिग्राहिणः कुर्वन् मेदांशेन यथा हि पदं भगवतो मदभ्युपगतं विशेषमहिम्ना भिन्नम्, भेदसम्बन्धोभयकार्यकारित्वाद्विशेषस्य, तथैवायं जीवोऽपीति तदिदमाहुरधिकारिसूक्त्या अमात्य इति स्वधर्म इति पर्यन्तम् । समाहुः तेन चेति । अतिसंस्तुष्ट इति । अणोर्मम निलायनलीलायां ग्रहणमनेन कृतम्, तत्र मन्नामैवाज्जनमित्यतिसन्तुष्टस्तस्मै स्वप्रसादाज्जनदानद्वारेण भ्रमरानिव कांश्चिच्चरणारविन्दप्रदक्षिणायमानवनमालायां नियोजयति, कांश्चिन्मकरिकापत्रमकरन्दं परितो गुञ्ज-
 रवान्विदधातीति नितरां गर्वो भगवदीयानामिति तद्वर्वासहिष्णवः प्रत्यवतिष्ठन्ते पूर्वपक्षत्वेनेति । पूर्वमेव निरस्तत्वादिति । जीवत्वाणुत्वयोरिव ब्रह्मत्वव्यापकत्वयोरपि भवन्मते औपाधिकत्वादित्यर्थः । स्वरूपतस्तादात्म्येन ब्रह्मैव ब्रह्मत्वमिति चेत्, तत्तादात्म्यस्य कल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यामुक्तदोषादिप्राप्तेश्च । किञ्च प्रत्येकं सदिति प्रतीतिसिद्धसत्तादात्म्येन ब्रह्मैव सर्वमित्यपि रोचताम्, तत्रांशतोऽपि तादात्म्यस्य निविष्टत्वात् । न च प्रत्येकं सत्स्वभावतायामेव सत्तादात्म्यम्, तच्चात्र गौरवाच्चेतीति सर्वानुगतसत्तादात्म्यादेकमेव सदिति वाच्यम् । प्रत्येकं तादात्म्यव्यतिरेकेणानुगतत्वस्य दुर्वचत्वात् । सत्तादात्म्येन सकलतादात्म्यानुगमान्न सम्बन्धांशेऽपि

ब्रह्माद्वैतविरोध इति हृदयम् । बुद्धिः प्राणोपलक्षणम् । अत्र यद्यपि तत्तदवच्छिन्नोत्क्रान्तिः सूत्रार्थः प्रतिबिम्ब-
गमनन्यायादुपाधेः पर्यवस्यति, तथापि प्रतिबिम्बादिपक्षनिरासात्तन्निरासः । किञ्चानूत्क्रामणमुच्यते पौर्वापर्येणे-
ल्याहुः ^{१९३}श्रुतिश्चेति । ^{१९३}उत्क्रान्तिस्तत्तद्देहावच्छेदेन प्राणवियोगः । ^{१९३}गत्यागती तदनभिमानाभिमानौ । तथा च
यथावस्थितजीवस्वरूपस्य चिदंशस्य पूर्वापरलोकविषयतायाः सम्बन्धत्वकल्पनालक्षणः सञ्चार इत्याहुः न च
^{१९३}सारत्वमिति । विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया एव सारत्वमित्यर्थः । अत एवानूत्क्रमणं नोत्क्रान्तिः । ननु
'अधिकं तत्रानुप्रविष्ट'मिति न्यायात्तत्रान्युत्क्रान्तिरन्वीयतामिति चेत्, स्वविषयतासञ्चारव्याप्यसञ्चारित्वं तेषां प्रा-
णानां, न तु विषयताश्रयत्वनिरूपकत्वे साक्षात्, प्राणादेः सञ्चारस्य चेष्टाद्यात्मकत्वादित्यभिप्रायात् । ननु 'ध्यायतीव
लेलायतीवे'ति फलतो लीलासाधर्म्यकथनाद्वास्तवतद्धर्माभावे विहारस्योपाधिगुणत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः ^{१९३}न्यायेति ।
'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायेत्यर्थः । न्यायपदात् पूर्वपक्षादिपञ्चाङ्गवत्तया सोपपत्तिकं सूत्रवाक्यं
सूच्यते साधर्म्यमत्र । तथा च व्यापकस्य क्रिया न संभवतीत्येव पूर्वपक्षः, तत्रोत्तरम् 'लीले'ति । यद्यप्यस्यां श्रुतौ
जीवविहारकथनादेतद्व्यायविषयत्वं, तथापि लीलामात्राद्विषयत्वं तन्नित्यलीलायां व्यक्तं भविष्यति, विहारस्य च
सष्टमुक्तेः, पुरज्जनन्यायेऽपि साधर्म्यश्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षविहारश्रुतेर्बलवत्त्वात्साधर्म्यपरत्वे एतस्या उपचरितार्थत्वप्र-
सक्तेः, साक्षादुपचारबोधकश्रुतेरेव भेदाभेदसाधारणसादृश्यस्य विहारकर्तुरपि सम्भवादुपपत्तेः । किमर्थं तर्हि वान्तः
प्रयोगः । सादृश्यस्यापि भगवद्धर्मत्वं व्याहर्तुमिति जानीहि । प्रत्यक्षायां तु विहारश्रुतौ ब्रह्मलीलावदांशिकी
जीवलीलाऽपि । भगवति पुनर्लीलाकर्तृत्वे प्रसक्तमणुत्वं निराकर्तुं लीलासादृश्यकथनं, न तु लीलाकर्तृभेदवृत्ति-
तसादृश्यकथनम् । ब्रह्मणस्त्वणुत्वं जीवत्वमेव । न च विभुत्वविरोधः, अस्मदन्तःकरणप्रजापत्यन्तःकरणदैव-
मायाद्यवच्छेदभेदेनाविरोधात् । न चैवं ब्रह्मधर्माणामव्याप्यवृत्तित्वापत्तिः, इष्टापत्तेरित्येके । सर्वतादात्म्यमेव
तत्तत्तादात्म्यमेव वा ब्रह्मधर्मः, तत्रापि सदादिद्वितीयतादात्म्यं फलदशायां सदादितादात्म्यापन्नानन्दतादात्म्य-
मेव वा ब्रह्मधर्मः, तस्य किमवच्छेदकेनाप्यखण्डैकरसस्य सर्वात्मभावानुभवप्रमाणप्रतिपन्नस्य विद्वदनुभवेनाभावो
निरूपयितुं शक्यत इत्येवं निष्कर्षः । एवं ब्रह्मवादरीत्या जीवाणुत्वमंशत्वं च व्यवस्थाप्य 'तदविमुच्य नियन्तु
भवे' दिति नियन्तृत्वाविमोक्तयोरवच्छेदकोपाधिमाधं नरमुमापरिवृढं दर्शयन्त इत्याहुः ^{१९३}उमापरिवृढेति । उकारः
प्रणवावयवः सदैवाऽकारसन्निहितोऽजवयवश्च, स यदा व्यञ्जनमकारेण परतः श्रूयमाणेनापि मध्ये सन्निहितो
भवति, तदोमा राज्ञी भगवतः शक्तिः । तस्याः सृष्ट्यादिहेतुत्वाद् भगवदेकपरतायां च तदनुपपत्तेः, तस्याः
सकलजगत्सृष्टिनियामकमंशं परिवृढं कुर्वन् सगुणशास्त्रानुसारिणी सृष्टिर्वर्द्धत इति गुणप्रधानमायाप्रधानं शास्त्रं
प्रणेतुं प्रभुराज्ञापयामास । यद्यपि तत्रापि ब्रह्मवाद एव, मायाजगदाधारस्य ब्रह्मत्वात्, तथाप्याधारत्वमपि
मायिकमिति केनापि रूपेणानिरूपणादनुपाख्यत्वपरिहाराय स्वसंवेदनसंवेद्यत्वममायिकमेवास्थेयम्, तत्परिष्कर्तु-
मस्मल्लिखनमेव परशास्त्रालङ्कारं भगवज्ज्ञानिनां च मण्डनमित्याहुः ^{१९३}अलमिति । यद्यपि सर्व एव परमतमिति
व्यवहरन्ति, कपिलमुनिनाऽप्यनिर्वचनीयख्यातिः खण्डिता, तत्कथमुमापरिवृढप्रवर्तितमिदं शास्त्रमिति श्रद्धेयम्,
तथापि व्यासोऽपि महान् शङ्करोऽपीति निबन्धानुसारात्स्वयं प्रभवः सुरेश्वरोक्तं 'शङ्करः शङ्करः साक्षा'दित्या-
दिवचनं मानयन्तस्तच्छास्त्रस्योमापरिवृढप्रवर्तितत्वं प्रतिपादितवन्त इति ज्ञायते । इदानीं देवतायाः पूर्वं सत्त्वे-
ऽप्यग्रे तिरोधानाद्ब्रह्मणाभासत्वं यथा तथा स्वसम्बद्धांशे जीवे सतामेव पूर्णानन्ददिधर्माणामभिध्यानात्सत्ति-
रोधानाद्ब्रह्मणाभासत्वे जीवस्य संपन्ने अत्र प्रकटो भविष्यामीति पुनर्दानार्थं सूर्येणैव जलग्रहणाद्वरणिमण्डलाखण्डले
निजानन्दब्रह्मसम्बन्धमुधां वर्षति तं पूर्णाकर्तुं स्वप्रतिबिम्बयोग्यात्वार्थमियं लीलेति फलानुलोधात् प्रतीम इत्याहुः
^{१९३}पूर्वमेवेति । न त्वलीक इति । न तु केनाप्यंशेन च्युत इति, अर्थात् 'पूर्णमदः पूर्णमिद'मिति नित्यली-
लायां वयमेवोक्तवन्त इति भावः । नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते ^{१९३}स्यादेतदिति । नाक्षरणिशिक्षितो भवानित्याहुः
^{१९३}मैवमिति । न ह्याकाशस्य शब्दोपादानत्वे विकारोऽस्ति, जन्यत्वातिरिक्तविकारानङ्गीकाराच्च, तैर्ब्रह्मस्वरूपेण सदा-
दितादात्म्येन समदृष्टिप्रयोजकेन सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वाच्चेत्याहुः यदि स्वबुद्धीति । खबुद्धिरनाविर्भूतसर्वात्म-
भगवद्भावा, तत्कृतो विरोधो निराकृतश्चेत्, अविस्मयसर्वधर्माश्रयं ब्रह्मेत्याहुः ^{१९३}वस्तुतस्त्विति । तुशब्देन

विरोधांशपरित्यागः । अप्राकृतनिखिलधर्मरूपत्वं फलितोऽर्थः । तदविष्ट एव ते । अविर्कृतमेव समवा-
यीति । समवायोऽत्र तादात्म्यम् । तादात्म्येन कटककुण्डलाविर्भावे तादात्म्येन सुवर्ण कारणम् । निमित्तभेदा-
त्कार्यासाङ्ग्यम् । समवायातिरेके च तत्सम्बन्धस्य स्वरूपस्य प्रागेवाभ्युपगमो वरम् । इदमप्राकृतं समवायि-
त्वम्, सांख्याभ्युपगतपरिणामानङ्गीकारात्, मायावाद्यभ्युपगतमायापरिणामानपेक्षत्वेन विवर्तवैलक्षण्याच्च ।
तत्किमारम्भवादापेक्षेति चेद्, न, आरम्भणाधिकरणविरोधात् ।

सत्ताश्रयैः संपतत्रैर्जगदारम्भवर्णने । सत्तैका कारणीभूता लाघवाच्चेऽनुयायिनः ॥

तथापि तत्तदाकारेण विषयतात्मना भासमानत्वमस्मन्मतेऽविकृतसमवायिशब्दितं, परमते विवर्तशब्दितम्,
परन्तु परैर्निर्विषयकविज्ञानाग्रहेण विषयता मायिकी समाश्रिता, सिद्धान्ते स्वरूपसम्बन्ध इति विवेक इत्याहुः
व्यर्थं स्थेति । श्रुतेस्तु शब्दप्रमाणस्य तु स्वाश्रयाकाशात्मकब्रह्मैकज्ञसिमवायिकत्वात्सुतरां प्रामाण्यम् । यद्य-
पीदं फलतोऽपूर्वसाधकमधिकरणम्, यागीयभावनाया अपूर्वजनकत्वे तात्पर्यात्, तथापि सूत्राणां विश्वतोमुख-
त्वाच्छब्दप्रमाणस्य श्रेष्ठत्वार्थं साक्षाद्विषयतानिरूपकज्ञसिषिषयतानिर्वाहकत्वं कारणीभूताकाशात्मकज्ञसिखाभाव्याद-
व्यवहितम् । प्रत्यक्षस्यापि चैतन्यान्तरङ्गस्वाभाव्याच्छब्दसाम्येऽधिकरणानां चक्षुरादीनां साक्षाज्ज्ञसिजन्यत्वाभा-
वात् संभावितदोषकरणत्वादनुमानादेर्लिङ्गज्ञानाद्यात्मकस्यापीच्छाघटितगुरुसामग्रीकतया लाघवाच्छब्दसामग्रीप्रा-
बल्यात्संप्रामाण्ये चानुमानस्य शब्दोपजीवितायाः प्रामाणिकैर्लिखनात् । यदि च शक्तिग्रहार्थं शब्दस्याप्यनु-
मानापेक्षा, तथापि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहस्यादृष्टदशरथादिपदे ज्ञातस्यैव ब्रह्मवादिभिः सार्वत्रिकत्वाङ्गीकारात्तेन
रूपेण शक्तिग्रहस्यान्तत आत्मादौ बालेनापि गृह्यमाणस्यानुमानापेक्षत्वात्, अहंप्रत्ययस्य वाच्यत्वोपनीतभाना-
त्मनोऽपि प्रात्यक्षिकत्वात्, जन्मान्तरीणस्य कस्यचिदुपनायकत्वात्, अन्यबोधकासम्भवस्य सर्वेषामेव समान-
त्वात् । यानि पुनर्वेदमूलकानि 'यतो वे'त्याद्यनुमानमयानि, तत्र युगपद्विलक्षणविषयताशालिनीं शब्दात्मकानु-
मितिमामनन्त्यौपनिषदाः । व्यक्तीभविष्यति चेदं श्रुतेः शब्दमूलत्वे स्वतन्त्रप्रामाण्यरूपे पर्यवसिते । तत्र संभव-
न्मानान्तराणामप्रवृत्तिरिति न, स्वाभिमतोऽर्थे विरोधाभावात्, वैयासिकसूत्रेषु हेतुवचनानामनुपपत्तेश्च, किन्तु
बलवदुपनिषद्वेद्यत्वम् । न च बलवत्त्वं तत्समानार्थलौकिकवाक्यसाधारणम् । समानार्थकत्वं हि समानतात्पर्य-
कत्वम् । न लौकिकप्रमाणप्रवृत्तौ तत्समानार्थकत्वग्रहः संभवति । स्वत एवास्तु लौकिकानामपि घटोऽस्तीत्यादि-
वाक्यानामिव प्रामाण्यं, किं तत्तुल्यतात्पर्यग्रहेणेति चेत्, ईश्वरः कर्तेत्यादिवाक्यानां यदि स्वतन्त्रप्रामाण्य-
मभिमतं, तर्हि चैत्रः कर्तेत्यादिवाक्यतुल्यतापत्तिः । अस्त्विति चेन्न, ईश्वरकर्तृकत्वसन्देहस्यानिस्तीर्णत्वात् ।
तदर्थं वेदानुसरणे प्रथमतो लाघवज्ञानं तत्रैव पार्ष्णिग्राहि वृत्तमित्यलौकिकप्रमाणप्राथम्यम् । न च लौकिक एव
लाघवज्ञानं तथाऽस्त्विति वाच्यम्, भगवतोऽपाण्डवपक्षपातापत्तेः ॥

**'लघूपायो हि भगवान् स्वात्मपष्ठानचीकमत् । तत्रापि नरमादाय नैकाकी रमतेत-
माम् ।'**

अयमभिप्रायः—यदि लाघवज्ञानं लौकिकप्रमाणपक्षपाति स्यात्, तर्हि प्रत्येकं चैत्रमैत्रादीनां कार्यलाघवा-
वतारे सार्वकर्तृकतापत्तेः, ईश्वरासिद्धिप्रसङ्गात् । अलौकिकेषु तु प्रमाणेषु वैयासिकविषयवाक्यतयाऽकल्पितो-
पनिषद्वाक्येषु ब्रह्मपदेनैव सोपपत्तिकैकवाक्यतानिर्द्धारकवेदान्तशास्त्रमूर्द्धन्येन कर्तृतादिव्यवस्थापनान्न नामान-
न्याद्धर्मित्वान्न्यमिति तच्छ्रौतमेव लाघवज्ञानमपि तत्रोपतिष्ठते इत्यनेकस्वरससिद्धं सिद्धमलौकिकप्रमाणानां
प्रामाण्यम् । शब्दस्वरूपमेव मूलं प्रमाणं यस्येत्येष गुप्तवेणुसुधारसो निरूपितः । तथाहीति प्रकारोऽर्थः, स च
भावरूप एव, यत्राभावो विरोधितानियामकसम्बन्धेन न भासते । अयं भावः । श्रोतव्यत्वं शाब्दबोधविषयत्वम्,
तद्विषयत्वं वागगम्यत्वम्, उभयमिदं संसर्गे दृष्टम्, तस्यानुपस्थितस्य स्मृतेरभावेन वागविषयत्वात्, संसर्गे-
त्यादिरूपयत्किञ्चित्प्रमेयाभिधायकवाग्विषयत्वेऽपि सांसर्गिकविषयताया वागगम्यत्वात्, शाब्दबोधविषयत्वाच्च ।
एवं च संसर्गतया ब्रह्मणः स्याद्विरित्यपि पीयूषजिह्विका । यत्तु वृत्तिव्याप्यत्वं श्रोतव्यत्वं, न फलव्याप्यत्वमिति,

तत्र मनोरमम् । यतो वृत्तेः प्रतिफलितचैतन्यग्राहित्वम् । शाब्दात्मिकायाः प्रमाणत्वं प्रमेयत्वं च विषयत्वम् । तत्रावरणभङ्गार्था वृत्तिरिति पक्षेऽनावृतचैतन्यस्वरूपमेव विषयता, नत्वावरणभङ्गमात्रम्, तस्याप्यधिकरणात्मकत्वेनाधिकरणस्य च सदाकारस्फूर्त्यात्मकविषयतानतिरेकात्, 'घनच्छन्नदृष्टि'रिति न्यायेन वस्तुत आवरणभावादानावृतचैतन्यस्य सार्वदिकत्वे स्वस्य सम्बन्धत्वाङ्गीकाररूपानुग्रहस्य सर्वैरेवावश्यं शरणीकरणीयत्वात् । न चैवं यथाकार्यानुरूपैवंविधज्ञप्तिस्वाभाव्यकल्पने वृत्तिस्वीकारवैयर्थ्यम्, विकारानङ्गीकर्तृणां ब्रह्मवादिनां मायाविद्यान्तःकरणपरिणामरूपवृत्तेरनङ्गीकारे क्षतिविरहात्, जन्यज्ञानाङ्गीकारस्य च नित्यविषयतायाः संसर्गत्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनावश्यकत्वात्, अन्यथा स्वरूप एव रममाणस्य प्रपञ्चवैफल्यापत्तेः । तत्र यावान् प्रपञ्चसृष्टिप्रक्रियात्मतायास्तावन्नित्यविषयतायाः संसर्गत्वकल्पनानिमित्तं, न तु भ्रान्तस्वप्नमहान्धकारमानोरथिकसृष्ट्यादेस्तथात्वं साक्षात्, किन्तु वास्तवसृष्टिद्वारा । अथवा स्वरूपविषयतैव निरवलम्बना खण्डशः पदार्थेषु वैशिष्ट्यं खगत् प्रत्याययति, तदिदमुक्तम्-**खण्डपादिकमपि ब्रह्मसत्तयैव भासत** इति । वास्तवसृष्टौ तु सावलम्बनेति विवेकः । वृत्तेश्चैतन्योपरागार्थत्वेऽप्यासस्यैवोपरागत्वात्तदर्थं परिणामभेद आविद्यक आश्रयणीयो, भासमानत्वांशे ज्ञप्तिपर्यवसितश्च । सदसत्तादात्म्यावगाहित्वस्य ज्ञप्तिस्वाभाव्यपर्यवसितत्वात् । तदिदं विषयत्वान्नातिरिच्यत इत्यविषयत्ववादो बाह्यमुख्यमेवेत्यलम् । क्रियावत्त्वतदभाववत्त्वे मतुवर्थसम्बन्धे प्रकाररूपो, न च मतुवर्थो विद्यते । तत्र प्रतीत्यसाङ्कर्यार्थं यदि विशिष्टाधिकरणतैव मतुवर्थस्तथापि विशिष्टस्यानतिरेके तादृश्यधिकरणतापि तथा । न च विशिष्टस्याधिकरणताऽतिरिक्ता, न तु विशिष्टा चासावधिकरणता चेति वाच्यम्, कर्मधारयेऽपि विशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टाधिकरणतात्वे तात्पर्यपर्यवसानात् । किञ्च यदेव घटाधिकरणं तदेव समयान्तरे तदभावाधिकरणमिति सम्बन्धितासामान्यमनुगतं मतुवर्थः । किञ्चिद्वैशिष्ट्यस्य सार्वदिकत्वात् । तदेव तत्तद्वैशिष्ट्योपहितमनतिप्रसङ्गायेत्यस्तु सामान्यतः संसर्गे विरुद्धधर्माश्रयत्वम्, एवं प्राणादिप्रवर्तकत्वे सति सुषुप्तौ निष्क्रियत्वं च । एतेन निःश्वासाद्युपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वमिति प्रत्युक्तम्, सन्नोन्तत्वेऽपि तदीयप्रवर्तकत्वेनैवास्य प्रवर्तकत्वात् । एष एव करणलयः । वाचश्च सुप्तत्वं स्वसर्वनामत्वाय । न चैवं सोम राजन्नित्यादिनाम्ना सम्बोधितोऽप्यजातशत्रुणा केनचिद्राज्ञा प्रसुप्तपुरुषो न जाग्रन्नास, किन्तु स पाणिभ्यां बोधनादेवेति कथमुपपद्यताम् । अत एव परैः सर्वनामोत्तीर्णस्यैव सौषुप्तस्य ब्रह्माभिधानमिति निर्णीतमिति वाच्यम् । राज्ञा खण्डशस्तात्पर्येण सोमेत्यादिनामाभिधानात्, अखण्डार्थातिरेकेण सुषुप्तस्य शाब्दबोधानङ्गीकारात् । किञ्चैवं सुषुप्तोत्थापकवाक्यानां साक्षात्कारजनकत्वं स्वीकृतमभियुक्तैः, तत्तदेव सङ्गच्छते, यदि सर्वनामित्वं सुषुप्तस्याङ्गीक्रियेत । न वा दशमत्वादिवच्छाब्दबोधमनुसायैव स साक्षात्कारः । अस्तु वा तथा, तथापि वाक्याधीनविलक्षणविषयतासिद्धौ ब्रह्मवादिनां संरम्भ इति सुषुप्तस्य तत्सिद्धिः । न च तादृशविषयतोन्मेषदशायां न सुषुप्तत्वम्, शुद्धात्मनः सुषुप्तत्वात्, सुषुप्तस्य तद्विषयतानङ्गीकारे तदितरस्य जागरणप्रसङ्गात् । नापि सत्तासम्पन्नस्य साक्षिता नास्तीति वक्तुं युक्तम् । एवं प्राणनीयानन्दकार्यार्थं स्वरूपसम्बन्धेन सत एव तत्तत्कार्यनिर्वाहकस्वरूपस्य ससम्बन्धत्वकल्पनान्निष्क्रियस्य क्रियावत्त्वं तत्तत्पदार्थस्त्ववच्छेदक इति रीतिः, ब्रह्मतादात्म्यशून्यदेशानङ्गीकारात् । एवं पाणिपादकार्यानुविधायित्वम्, तदप्रत्यायने च कूर्मवत् । एवं पूर्वं कम्पनमुक्तम्, तद्भयकृतं सुखकृतं च । तद्यथायथं भीतवत्कामुकवच्च बोध्यम् । वेगो गरुडारूढस्य गृहीताप्रसूनावचये । 'चक्षुषश्चक्षुः' । इन्द्रियदेवतायाश्च चक्षुस्तत्करणतावच्छेदकशक्तिस्वरूपः, साक्षात्स्वविषयतानियम्यत्वात् इन्द्रियदेवासृष्टिप्रपञ्चप्रवाहस्य । अन्तः संसर्गः तावन्मात्रसंसर्गात्कल्पनस्यैव सर्वज्ञतोपपादकपरिच्छेदपदार्थत्वात् । यदि 'अणोरणीयाज्ञ प्रसिद्धः, अनवस्थापत्तेः, तथाप्यनवस्था, प्रतिद्वन्द्वितयैव धर्मिग्राहकमानाद्ब्रह्मसिद्धिरिति ध्येयम् । स्थूलत्वाभावो नाणुत्वम्, परस्पराश्रयापत्तेः, किन्तु धर्मद्वयम् । क्रोडे स्थितोऽपि जगदाधार इत्याधारत्वं सूच्यप्रभागावच्छिन्नगगनस्यापि दृष्टम्, तत्रापि ब्रह्मसत्तादात्म्यमेव बलमातिष्ठामह इति धर्मिणः स्वसाक्षिकमानसिद्धस्यैव सर्वतोमुखस्य विरोधविरोधित्वमित्याहुः **नैकैर्न बाध** इति । विरोधघटकबाधस्यैवानादराच्छिरोधाऽवधीरणमिति भावः । तादृशपदार्थजिज्ञासुः प्रखवतिष्ठते **स्यादेतदिति** । तादृशशब्देन किं सविशेषमेव निर्विशेषमुच्यते, निर्विशेषं वा सविशेषम्, उभयसादृश्यं चोभयत्र, अतिरुद्धनिर्विशेष-

भिन्नत्वे सति विशेषे विशेषान्तराभावादशेषविशेषात्मके निर्विशेषत्वसादृश्यासंभवात्, सत्यम्, तस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वात् । एवं सविशेषभिन्नत्वे सति सविशेषत्वस्य निर्विशेषत्वरूपं विशेषमादाय सादृश्यसम्भवाच्च । अधिकरण-
स्वरूपत्वमिति विशेषो द्रष्टव्यः । तस्मात्तत्तादृशमेवेत्युपपन्नं निर्विशेषप्रतिबन्धैव । न चैवं तादृशत्वं निर्वक्तुमश-
क्यत्वं चेद्, ममैव मतमिति वाच्यम् । यद्यन्निरुच्यते तत्तादृशमेवेति सर्वविषयतायां तात्पर्यात् । अन्यथाऽपि
तादृशपदेनैव निर्वचनादिति सर्वं रमणीयम् । तथाप्येतदेव नोदयितुं सिद्धान्त्येकदेशी शङ्कते तदिति । अत्र यद्यपि
सविशेषवाक्यं तत्त्वेन न श्रूयते, तथापि 'निषेधशेष' इति वाक्यान्निषेधः शेषोऽङ्गं यस्याङ्गिनः सर्वशेषस्येत्यर्थो
लभ्यते । 'योऽवशिष्येत सोऽस्म्यह'मिति सविशेषीयश्रीवाक्ये परिसमाप्तसर्वविषयताश्रयस्वरूपाभिधानात् ।
इतीति । वीप्सया प्राप्तानुवाचसकलनिषेधेऽप्राप्तस्वरूपविषयताया एव विधेयत्वे तस्याः प्रकारतात्वादिनैव सुनि-
रूपणीयत्वान्निर्विकल्पकनिरासे सर्वविषयत्वसिद्धेः । 'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दित्युक्तत्वात् । निषेधस्य 'नेति नेती'
त्यादेर्निषेधाधारे यत्किञ्चिद्विषयतासमर्पणं विना वाक्यार्थवसानात् । न चायमेवादेशः शास्त्रसमाप्तेरिति वाच्यम् ।
'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे'त्यत्रैव समाप्तेः । तस्मादधिकरणसत्तां प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेः सन्मात्रं विधिमुखप्रत्ययविषय-
ब्रह्म सविशेषमेव तात्पर्यविषयः, निषेधस्य द्वारत्वे निर्विशेषप्रतिपत्तेः, सविशेषप्रतिपत्त्यङ्गत्वात्, भेदेनाशेषविशेषप्र-
तिपत्त्यङ्गत्वात्, भेदेनाशेषविशेषराहित्येऽशेषविशेषात्मकस्यातिरिक्तशुद्धधर्मिणो वा सविशेषत्वात् । शुद्धप्रति-
पत्तौ हि शुद्धिपर्यालोचनेऽनावृतचैतन्यस्य स्वविषयत्वमेव शुद्धिपदार्थः, तदादायाशेषविशेषसाम्राज्यादिति मन्त-
व्यम् । अस्थूलाऽस्थूलावच्छेदेन । एवमग्रेऽपि । एवं च सविशेषे सविशेषं, निर्विशेषे निर्विशेषमित्यत्र
सौपुतो दृष्टान्तः । स यदि नोपाधिस्तदा निर्विशेषत्वमनौपाधिकं भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह प्रतिपत्त्य-
मिति । सविशेषस्य त्वीश्वरोऽवच्छेदकीभवन्नपि स्तोपाधीनां व्यष्टीनामप्यवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्य परिच्छिन्न-
त्वमादायैव पर्यवस्यति, व्यापकोपाधेरपि व्यष्ट्यवच्छिन्नत्वात्, स्वरूपतः परिच्छेदकत्वेन भेदप्रसङ्गात्, अद्वैत-
श्रुतिविरोध इत्याह एकमेवेति । ननु व्यष्टीनां परस्परमाश्रयाश्रयिभावेन तदवच्छिन्नस्य सर्वपरिमाणवत्वमेक-
स्यैव । एतन्मते स्वनिष्ठधर्मावच्छेदकत्वमुपाधीनाम्, तत्राह अन्योन्येति । तथा सत्येवावच्छिन्ने महत्त्वप्रत्य-
यापत्तिरिति विशिष्येवावच्छेदकत्वं । वाच्यम् । तथा च प्रत्येकावच्छिन्नस्य सर्वत्वाभावादनुगतब्रह्मासिद्धिरिति ।
स्यादेतदिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । विश्वरूपतामजानन् कश्चित्परिच्छिन्नकरादिदर्शा शङ्कते किञ्चेति । नार्जुनस्ये-
वास्य सुयोधनानुयायिनो दर्शनं, किन्त्वेषा माया जीवेष्वपि महासत्त्वेषु सुयोधनादिषु साधारणीत्याह लौकि-
कत्वादिति । स्वरूपस्य निर्विषयचिन्मात्रस्य गौरवादिति सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति न्यायाद्धर्मिणि विवादा-
भावाच्च तत्रैव चालौकिकत्वं, न प्रकारेषु, अवश्याङ्गीकरणीयधर्म्यलौकिकत्वेनैककल्पनयैव चारितार्थादित्यर्थः ।
दौर्बल्यं परिच्छेदापादकत्वेनानुपदमेवोक्तम् । पूर्वमेव वा धर्मिणिरूपकाणामुपजीव्यत्वादिनाऽर्थादुक्तमित्यर्थः ।
वाग्धेन्वाद्युपासनावद्ब्रह्मोपास्यं मन्वानः शङ्कते अन्येति । श्रुतिनिरूपितं सविशेषब्रह्मस्वरूपं चेत्, अलौकि-
कमेव, ब्रह्मत्वात्तदेवेत्यत्वाच्च । तदेव न, किन्तु धर्मिणि धर्माणामारोपपरा श्रुतिः, आरोपश्च प्रसिद्धानामेव
लौकिकानामित्याह लोकप्रसिद्धविशेषवदिति । आरोपविषयत्वं मतुवर्थः । अधिकारे बुद्धेर्धर्मिपरत्वे साक्षा-
दसम्भविनि धर्मावलम्बनत्वेन सिद्ध इत्यर्थः । चित्तस्य शुद्धिरनेकत्र विषयेषु चाश्रित्यनिरासः । ततः
स्वगृहीततद्वर्माशाखामप्यतिक्रम्य निर्विशेषधर्मिरूपफलाभिलाषे तादृशमेव बुद्धिर्विषयीकरोति । तत्र निर्विशेषश्रु-
तिर्मध्यवर्तिनीत्याहुः न ह्यन्यत्रप्रयोजनं घटत इति । तथा च शब्दात्साक्षात्कार एव ब्रह्मणः, सुतोत्थापकवा-
क्यन्यायात्, 'दशमस्त्वमसी'तिवच्च, न तु निर्विशेषश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः शाब्दबोधः, वृत्तेः शक्तिलक्षणादन्यतर-
रूपाया ज्ञानाविषयत्वात्तस्येत्याह तस्येति । कर्तृकरणकर्मणां निषेधमाह तत्केनेत्यादि । पदानुपस्थितानामपि
भट्टैः शाब्दबोधविषयत्वाभ्युपगमाद्दशमत्वादिवोधः पार्थिवो वा मानसः । ततो ज्ञातिरिति दशमत्वादिसन्देहनिरासः ।
नेति नेतीति । तत्तद्रूपं नेत्यर्थः । स्यादेतत्, प्रकारवाचिनेतिशब्देन वीक्षया सर्वप्रकारनिरासे स्वतोऽपि प्रका-
रनिरासेनेतीत्यस्य निषेध एव प्रकार इति फलितोऽर्थः । तथा च नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षशाब्दबोधयोरभावेऽपि
भवन्मते तदापत्तिरित्याशङ्काह एवं च सतीति । चित्स्वरूपत्वमिति । भावरूपोऽयमभावः, तत्र च

नोक्तदोषः, भावत्वेनैव भानादिति भावः । सप्रतियोगिक एवायमभाव इत्यभिप्रायेणाह अन्यच्चेति । इति सिद्धमिति । अभावरूपतया स्वस्यैव प्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिवैशिष्ट्यान्नेत्याकारकत्ववारणमित्यर्थः । अत्र यथाश्रुत्यनुसारान्नेत्याकारकश्रौतशाब्दादिधीविषयत्वं परेषामिष्टमेव । नचेतिशब्दस्य प्रतियोगिवोधकत्वान्नेत्याकारकत्वं वारणीयम्, सामान्यतः प्रतियोगिकत्वाधिकरणत्वादिसम्बन्धस्यापि निषेध्यत्वात्, तदापत्तेरवारणात् । न चैवं प्रभावन्निर्विकल्पकस्वीकारापत्तिः, इष्टत्वात्, तमसः प्रतियोग्यनुपहितरूपेणेदन्त्वादिना प्रत्यक्षाभ्युपगमाच्च । तदभिप्रायिका वा श्रुतिरस्त्विति परमतपरिष्कारः, समाधानमपि सिद्धान्ते भविष्यति । ननु 'प्रक्षालनाद्भीति न्यायात्किं निषेध्यनिरूपणेनेति प्रागेवोक्तमिति चेत्तत्राह उपासनेति । तस्मादिति । न च सौम्यप्रतमिति । धीरकर्तृकव्यापारस्य तत्रापर्याप्तत्वमिति तदीयज्ञानविषयत्वमपि तेनैव कल्पितमित्यभिमानेनाह तस्मान्नोयोगक्षेमत्वस्येति । उपष्टम्भकान्तरमाह तदेति । अन्यदप्युपष्टम्भकमाह तदा नेति । तथा चास्य प्रत्यगात्मानं सर्वान्तरं बाह्यमुख्येन विषयीकर्तुं तदीयं विषयत्वं कल्पितमेव, अन्यथा तु 'सति संपद्य न विदुः संपद्यामह' इत्येवावस्था स्यात् । तथा च स्वतोऽविषयत्वमेवेति परेषामभिमानः । न च 'आवृत्तचक्षु' रित्युक्तेः कथं तदीयविषयतायाः कल्पितत्वमिति वाच्यम् । चक्षुःपदोपलक्षितकारकभावापन्नवाद्याविद्यायाः शुद्धसत्त्वात्मकवृत्त्यास्तिरोधाने लौकिककारकभावापत्तौ तत्तद्वैन्द्रियककल्पितवृत्तिविषयत्वमित्यभिप्रायात् । तदाऽविद्यानिवृत्ताविन्द्रियाणां चासन्नोपासनया प्राप्तदैवभावानामलौकिकविषयतासम्पत्तिरित्यस्मन्मतानुशाः, स्वाविषयत्वाभावो वाऽमृतमित्यभिप्रायाच्च । यतो न तत्रेति । तत्र निर्विशेषे । तथा च कुत्र सूर्यादयो भान्तीत्याकाङ्क्षायां सविशेष एवेत्यर्थात्तत्रैव सूर्यादिप्रकाशयत्वं कथनपदेनोक्तम् । अवतारेषु स्पष्टं च । देवैरिन्द्रियाधिष्ठातृभिः प्रकृतं प्राकृतम् । प्रतिषेधे हि प्रतियोगिनां प्रक्रमः प्राकृतानामेव, अप्राकृतस्यानिषेधात् । ततश्च स्वरूपस्यैव धर्मिणोऽप्राकृतत्वपर्यवसानमित्याह सिद्धमिति । त्रैलोक्ये पूर्वपक्षे प्राप्ते । त्रैलोक्यं सिद्धान्तिनः । पूर्वं साधारणप्रपञ्चप्रत्यायकत्वमविद्याया निरस्तम् । इदानीं ब्रह्मधर्मप्रत्यायकत्वमविद्याया निरस्यते वेदं वादीत्यादिना । न तत्त्वनिर्णतेषु किं तर्हि वदन्नेवेति वादाङ्गं ल्यप् उक्तः । तथा चापूर्वोऽयं वादी यदान्तरदर्शनेऽपि धीरस्याविद्यां साधनं मनुत इत्याशयेन तथोक्तम् । न तत्रैवाद्य इति । तत्राहीति । जीवाश्रया ब्रह्मविषया मायेति वाचसतिमतम् । तत्रास्या आश्रयदोषत्वं विषयदोषत्वं वा आश्रयदोषत्वमप्याश्रयावरकत्वे सति तत्रैव विक्षेपकत्वम् । तर्हि जीवधर्मकल्पकत्वमेव स्यान्न ब्रह्मधर्मकल्पकत्वमित्याहुः तस्या इति । न चाहुल्यादेः संयोगाद्याश्रयचक्षुरावरकत्वेऽपि चन्द्रविक्षेपकत्वं दृष्टमिति वाच्यम् । दृष्टान्ते विषयीभूतचन्द्रादिदोषत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्, दार्ष्टान्तिके तथाऽङ्गीकारे ब्रह्मणो भ्रान्तरूपदुष्टत्वापातः । किञ्चाहुल्यादेश्चक्षुरावरकत्वे वास्तवचन्द्रभानं न स्यात् । अन्यच्च, अहुल्याद्यवच्छिन्नाविद्यायाऽनिर्वचनीयचन्द्रान्तरं जन्यते, चन्द्रगतं द्वित्वं वा, उभयथाऽपि निर्विशेषान्तरमेव तुल्यचन्द्रद्वयवत्सिद्धमिति सविशेषश्रुतीनामाकाङ्क्षैवास्थितेत्याशयेनाहुः ब्रह्मगतधर्मेति । न च द्वित्वादिवद्धर्मकल्पनम्, चन्द्रधर्माणां सिद्धत्वात् । तथा च निर्विशेषद्वैतापत्तिः, व्यक्तिद्वयमात्रबोधे उपाध्यनुविधानात् । अहुल्यादिसम्पर्कप्रतियोगिचन्द्रद्वयानुभवे धर्मिणो यथाऽवस्थितस्यैव द्वैतभानवदविद्यासम्पर्कात्, तदध्यासविशेषप्रतियोगिनिर्विशेषस्यैव द्वैतभानौचित्यात् । द्वैतमकल्पयित्वा धर्मान्तरकल्पने निर्विशेषाभेदः सविशेषे स्यात् । अस्तु, काल्पनिकत्वे को दोष इति चेद् न; भेदस्यैव काल्पनिकत्वात् । एवं च स्वप्रतियोगिकभेदोऽपि स्वस्मिन्न विषयेष्यताम्, विलक्षणत्वात्तस्याः । अथवाऽऽश्रयान्तरे उभयोर्युगपत्कल्पना । तत्राद्ये सविशेषनिर्विशेषयोरभेदो वास्तवो भेदः कल्पित इत्युभयान्तरत्वं वस्तुतः शास्त्रस्यायातम् । द्वितीये कल्पनीयव्यक्त्यन्तरं समानविषयताश्रय इति कीदृशोऽयं कल्पितसविशेषवादः । अथ भ्रान्तपुरुषाश्रया शुक्तिविषयिण्यविद्या रजतकल्पिका दृष्टेति दृष्टान्तान्तरमिति चेत्, तर्हि तस्या यदवच्छेदेन रजतविक्षेपकत्वं तदवच्छेदेन विषयदोषत्वम् । न हि तथा पुरुषो विक्रियते, किन्तु शुक्तिरेव । तद्रजतस्य साक्षिचैतन्यनिष्ठत्वाजीवसाक्षी भ्रान्त इति चेन्न, इदं रजतमित्याकारतानुपपत्तेः, शुक्तिसाक्ष्यवच्छिन्नचैतन्ययोरभेदोऽविद्यावृत्त्या संपाद्यते । ततश्चेदमंशविषयतेति चेत्, न; अहमंशस्यापि भानापत्तेः । ननु निमित्तमस्तीति न्यायादनादिसंस्कार एवंविध एवेति चेत्, अस्तुवेवम्, तथाऽपि शुक्तिसाक्ष्यभयावच्छिन्नचैतन्यस्यैव जीवसविशेषोभयचैतन्यस्यावि-

द्याविषयत्वाश्रयत्वाभ्यामाश्रयत्वस्यैव दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वेऽप्यविद्यावृत्त्या तदुभयोरैक्यापादने उभयोर्दुष्ट-
त्वापातः । न च शुक्त्यवच्छिन्नमिव सविशेषं निर्दुष्टमिति वाच्यम् । ऐक्येऽप्यन्तावच्छेदकानामप्रयोजकत्वात् ।
यथा ह्यहं देहीत्यादौ शुद्धस्यैवं देह्याकारवृत्त्या दोषसम्भवस्तथा सविशेषमीशस्वरूपमपि दोषदुष्टं स्यात् । एवं
चान्यथा सन्तं परमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यापि दुष्टत्वमप्याविद्यकत्वाच्च दोषमावहतीत्यास्थायाऽमविद्यैव ब्रह्मासम्ब-
न्धान्न दोष इति वा, स्वाश्रयजीवदोषो वेति पर्यालोचने विषयदोषत्वमैक्ये चैतन्ययोः प्रागेवापादितम् ।
ननु कल्पकजीवसविशेषचैतन्ययोर्नाभेदः तादृशाविद्यावृत्तेरभावादिति चेद्, जीवाश्रयाविद्यया धर्मविशिष्टब्र-
ह्मणः कल्पने वृत्तेर्द्वारित्वे तथा तदुभयचैतन्याभेदसंभवात् । तस्मादसम्बन्धात्सा न दोष इत्येव वक्त-
व्यम् । आध्यासिकसम्बन्धस्यापि वस्तुतोऽसत्त्वाद् ब्रह्मणः स्वप्रकाशस्यावरकाभावात् । नापि विक्षेपोऽव-
स्थान्तरापत्तिरविकृतस्य ब्रह्मणो नाम । अत एव तद्धर्मा अपि न वैकारिकाः, किन्तु विद्यासिद्धाः । न च
साप्यन्तःकरणवृत्तित्वादविद्याप्रभेदः, परिणामशीलत्वादिति वाच्यम् । तत्किमुपादानसमसत्ताकं कार्यान्तरं
स्वरूपेण जन्यते, तर्ह्यसत्कार्यवादापत्तिः । अथ विद्यमानं प्रत्याग्यते, प्राकृतो न प्रतीयते । ईश्वरेच्छाभावादिति
चेन्न, तादृशेच्छायां मानाभावात्, तस्या एव प्रत्यायकत्वपरिशेषाच्च । अविद्याया एव विधमेव वैचित्र्यं यन्नाम
सदपि कदाचित्प्रतीयते तथेति चेन्न, तादृशवैचित्र्येऽपि मानाभावात् । धर्मिग्राहकमानं हि मायाब्रह्मणोरुभयत्र
वर्तमानं जगद्वैचित्र्यात्कारणगतवैचित्र्यं प्रतिपादयन्मायागतवैचित्र्यस्य ब्रह्मेक्षणसिद्धत्वादीक्षणमिव स्वरूपप्रवेशा-
प्रवेशाभ्यां भावाभावोभयात्मकैकविषयतायां पर्यवस्यति । तथा च सदीक्षणमभिन्ननिमित्तोपादानं, सद्विषयत्व-
स्वरूपसत्तानुगमात्, घटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां ज्ञानप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वात् । एवं च स्वरूपसम्बन्धविषयताविशिष्ट-
ज्ञप्तिप्रत्यक्षमेवोभयसाधारणविषयतया विषयप्रत्यक्षम् । तथा च पुटद्वयीपक्ष एव ज्ञातव्यत्वांशे चालौकिकमपि
पश्यामीति विषयता रजतादेरिव तन्नातिशेते, ज्ञानस्य विशेषणत्वे तज्ज्ञानस्याप्यन्ततो धर्मिरूपतया पूर्वपूर्वत्वात् ।
सेयं विषयता व्यक्त्युपधाने घटत्वादस्थानीया । अत एव भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले यथा घटमात्र-
प्रत्यक्षं जायतामितीच्छाबलान्न व्यक्तिमात्रभानं, तथा प्रकृतेऽपीति विभावनीयम् । एवमुपासनापि विद्यारूपा
विषयताविशेषात्मकजीवस्वरूपावच्छेदेन ब्रह्मण एव धर्मरूपा सती ब्रह्मणि धर्मप्रमापिका, लोके सन्निकर्षादि-
व्यापाराणामिव मनःप्रणिधानादेस्तादृशविषयतायाः संसर्गत्वकल्पनानिमित्तत्वमिति । नहीयं वाग्धेन्वादिवदुपा-
सना, निरीश्वरपक्षापत्तेः । भवन्मते जगत्कारणमार्गणापत्तेः । अनधिष्ठितमायायाः कारणत्वानुपपत्तेश्च, सांख्य-
मतोन्मज्जनापत्तेश्च । न च 'नेदं यदिदमुपासत' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । बुद्धिपरिणामत्वपक्षस्योपासनायां
निरासपरत्वादेतच्छ्रुतेः । कथमेतदवगम्यते चेत्, तदवेहि-तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यदुपासते पूर्वोक्तगुणवत्तया
नामवत्तया च यत्स्वत एव तत्तत्फलानुबन्धविषयताश्रयो भवति । निदिध्यासनं चैतत् । 'ते ध्यानयोगानुगता
अपश्य'नित्यादिश्रुतेश्च । नित्यत्वेऽपि ज्ञप्तेर्विषयतानिरूपकत्वस्यापूर्वत्वात्तस्य फलबलकल्प्यत्वात् । नेदमप्रतीत-
सर्वात्मभावं जगत्, किं तर्हि नित्यमेतद्बुद्ध्या जगदपि । श्रीः ।

एतावत्येवोपलब्धा ।

